

БНУ Укр С 821/477/06
МФУ

АНАТОЛІЙ

МОРОЗ

АНАТОЛІЙ МОРОЗ

ТВОРИ
В ТРЬОХ
ТОМАХ

АНАТОЛІЙ МОРОЗ

ТОМ ДРУГИЙ
ТОВАРИШІ

РОМАН

*

ЧЕТВЕРО НА ШЛЯХУ

РОМАН

*

Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1987

84Ук7-44
М80

**ВКЛЮЧЕНО
В КАТАЛОГ**

В том вошли романы «Товарищи»
и «Четверо в пути».
Их герои — наши современники.
За роман «Четверо в пути»
писатель удостоен Государственной премии
Украинской ССР имени Т. Г. Шевченко.

а.б. у 0226/53/1 П
02.

Первомайское РУ
С. Тарасов ка-бульвар 14 Б
ЦСБ им. Шевченка
гор. Кривой Рог

**ОТРАСЛЕВАЯ
ЦЕНТРАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА**
РУ им. Дзержинского
г. Кривой Рог

М 4702590200—235 передплатне.
М205(04)—87

© Склад, художне оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1987 р.

ТОВАРИШІ

РОМАН

*

ЗАМІСТЬ ПРОЛОГА

1

Арсен часто згадував, як вони познайомилися з Гнатом. Повертався в думках до того дня, намагаючись пригадати, що в ньому було прикметне й де воно лежало — зерня, з якого виростло їхнє з Гнатом дерево. Зауважити б її тоді, віщу прикмету...

Тільки день був звичайний. Хіба що спекотний дуже. А може, то лиш видавалося йому, не звиклому до міста. Арсена викликали до обласного відділу наросвіти. Не важко було здогадатися — кудись пошлють на нове місце. Холостяк, Арсен кочує часто. А можливо, й не тільки тому, що одинак. З ним іноді трапляються okazji. З першої школи його, власне, перевели, та було ясно — переводять, щоб не увільняти. З другої мусив подаватися сам, бо дружина його, теж вчителька, вибралася від Арсена через рік по одруженню і їм обом стало нестерпно стрічатися в учительській. Через кілька років по тому в новій школі Арсен мав неприємності за відступи від методики викладання літератури. Цю його справу розглядала спеціальна комісія. Висновків Арсенові не показували, але невдовзі його перевели до школи, яку в області називали то показовою, то експериментальною. Після експериментальної Арсена, легкого на підйом, перекинули в інший район — завучем.

Переїзди були не дуже обтяжливими, скоріш навпаки, кожний переїзд ставав йому мовби новим кроком уперед, до нового і сподіваного, що Арсен, як і кожна людина, мав знайти й шукав — у житті й у собі.

Арсен простував центральною вулицею до облвиконкому, його викликали на другу годину. Сонце стояло над самісінькою ущелиною вулиці. Короткі тіні молодих каштанів хиталися по краю тротуару. Арсен хотів йти затінком, але тут раз у раз проїжджали машини, обдаючи його гарячим повітрям, і Арсенові стало душно. Він одступив на середину тротуару, на сонце... Щось йому за-

пропонують, кудись пошлють... Арсен сподівався на краще. Вільний і трохи байдужий до зовнішніх обставин свого життя, не прагнув побачити це «краще» в якихось конкретних картинах. Його тільки поймало холодком біля серця — може, то буде останній крок до мети... Втім, у вчителя не може бути отого останнього кроку. Адже довів до порога перших, випровадив у світ, берись за других, а точніше, так вони щороку у вчителя — і перші, й останні. Щороку є нові й щороку є останні. Батьки виховують своїх дітей один раз на віку, вчителі їх плакають весь вік. Вчителі, як птахи,— кожен рік і все життя виводять пташенят...

На околиці села, з якого він приїхав, на осокорі, колись утятому снарядом,— лелече гніздо. Вчителька природознавства образилась на Арсена, коли він одного разу повів шостий клас дивитись на лелек — саме появились в гнізді пташенята. Вчительці вдалось, що Арсен, словесник, цим вчинком «одбива її хліб». Арсен сказав: нічого схожого, це урок літератури. Він хотів показати дітям «живу розгорнуту метафору». Кінець кінцем Арсена з учителькою помирило те, що відтоді не було жодного випадку, щоб хтось, навіть з найменших, лякав лелек.

Зараз привидівся Арсену в тій лелечій метафорі відтінок змісту, що торкався його як учителя. Щоосені відлітають лелеченята, щоб ніколи більше не повернутись до батьків. Арсен ішов назустріч своїй надії й водночас назустріч смуткові. Чи, може, то сонце пекло, нікуди від нього було сховатися дорогою, й Арсенові, із не вельми здоровим серцем, важко дихалось у місті. Чи все те разом на хвилю об'єдналось Арсенові у відчуття мовби його несталості, нстривкості в житті? З ним Арсен досяг нарешті широких виконкомівських дверей, з яких війнуло прохолодним подихом, і опинився в просторому холі, доточеному з двох боків широкими й довгими коридорами. Арсен трохи перевів дух, мабуть, тут був кондиціонер.

Він поспішив, великий круглий годинник угорі показував тільки чверть на другу, й Арсенові довелося чекати в холі, зоставатися сам на сам з відчуттями, що охопили його по дорозі. Присів у кріслі недалеко від чергового. «Може, так озивається самотність»,— подумав. Та згадка про невідале одруження торкнулась Арсена й одразу ж одлетіла, тільки підвівши його з крісла. Арсен поволі пішов по коридору, і, може, тут вона й набігла, та хвилина, якої потім не раз дошукувався в думках: Арсен побачив

Гната. Хоч це ще був і не Гнат, просто чоловік, стояв посеред коридора й розглядав щось на стіні.

Арсен віддавна не охочий до легких пісеньок, що швидко набігають і безслідно зникають, подібно до тіней від хмаринок у ясний день, з яких не буває дощу. Однак не раз він, переводячи на своє, повторював у думці рядки з пісні про те, що якби відчинив був інші двері або пройшов іншою вулицею, то міг би ніколи не зустріти... Йому, правда, щоб не стрітися з Гнатом, досить було звернути в інший коридор...

Та коли Арсен брався розмірковувати про ту зустріч спокійно й розважливо, то доходив висновку, що він мав неодмінно стрітися з Гнатом. Сам же до нього підійшов.

Чоловік — десь йому було під сорок — роздивлявся малюнок з одного і з другого боку і наче порівнював його з чимось у своїй уяві. В його невисокій, міцно збитій і доладній статури не було нічого прикметного. Звичайна постаць ділової людини. Та Арсен ось уже п'ятнадцять років давнись — не звисока, а зверху, з висоти свого зросту, — в обличчя вихованців і дещо навчився бачити. Таку поставу він міг одразу розгледіти ще в хлопчикові. Коли доводилося вести дітей десь у похід, у ліс, де хтось міг відбитися й заблукати, Арсен паював клас на невеликі групи і на чолі кожної, ніяк не іменуючи, ставив одного такого, який не повинен був злякатися чи збитися з дороги. Дивлячись отак згори на незнайомого чоловіка, який уважно розглядав проспекти нових житлових будишків для села, Арсен відчув у ньому, здається, ту сталість чи життєву тривкість, якої зараз нібито бракувало йому самому. Арсен підійшов ближче. Чоловік лиш мигцем озирнувся, — певен, що й Арсен цікавиться малюнками, — і спитав:

— Як вам ця повинна?

Мабуть, тут вивішували проспекти постійно, і були з-поміж них нові й старі. Арсен цього не знав. Він кинув оком на стіну. Будиночки в блискучій зеленій облямівці, схожі на красиві іграшки. Але щоб оцінити їх, треба, очевидно, мати критерій, принаймні треба над цим замислюватися, спостерігати такі речі й порівнювати. Арсен нічого цього не робив, і йому стало ніяково — сільський же мешканець. Він розвів руками:

— Чимось вони ніби ото... привозні, але я не можу судити, я — вчитель.

Він тут же подумав, що сказав дурницю, кому ж, як не вчителєві, годилося б найкраще знати, що зараз придатне

й потрібне для села. Арсен розгублено чекав, що скаже той: покепкує з його слабкості чи тільки скривиться іронічно? Але він угадав, що цей чоловік із тих, які ще хлопчиками не збиваються з шляху й можуть вивести на нього інших. Чоловік не скривився і не посміхнувся, хоча й бачив Арсенову непевність. Він сказав:

— Може, й правда ваша. У нас будинки кращі. Ми перебрали всі проекти, які тільки були, щось запозичили, щось додали. Вийшло село, можна сказати, своє.

— Ціле село?

— Процентів на сімдесят. Центр уже забудований весь — Палац культури, правління колгоспу, Будинок побуту.

— І школа?

— І школа нова... Все село нове. Тільки назви ще не змінили. Тирлівка. Не чули? Я — голова колгоспу. Облентенко Гнат.

Арсен не знав Тирлівки, і йому подумалось, що він мав би щось чути про це нове село.

— Я вчитель, — назвався він ще раз, мов хотів цим виправдатися. — Однораз Арсен. Був завучем у Білозерці, а оце викликали — мабуть, в інше місце пошлють...

А що, бачив, виправдання, принаймні перед самим собою, не вийшло, то додав:

— Перебудова села — це зараз, либонь, важлива проблема, а я до неї, виявляється, не дійшов...

Гнат, тепер побачив Арсен, був терпимий до його промаху не з якихось педагогічних міркувань, він, мабуть, не вбачав у цьому ганджу, бо сказав:

— У вас будівництво своє.

Звісно своє. В школі цілий рік таке будівництво, що ніколи очей підвести й озирнутися — чи на хати, чи там на що. Однак тут велось не просто собі про хату. Арсен спробував уявити, як перебудовується ціле село, йому вдалось: воно не просто переходить із старих у нові хати, воно при цьому має ніби перероджуватися. Він став міркувати вголос:

— Але ж якщо село в усьому нове, то, значить, новий уклад життя, нова психологія. І тут учитель вже аж ніяк не може стояти осторонь із своїми, окремишніми завданнями. У вас ідеальні умови для виховання нової людини, бо хоч хай там яка була б сила в науки, пропаганди, мистецтва, саме тільки це — колись казали — сало без хліба. Адже буття, як відомо, визначає...

— Умови в нас є. Можна сказати, все у нас є, нема тільки директора школи.

Гнат засміявся з каламбуру, що, мабуть, мимовільно злетів йому з уст, помовчав, ніби прислухаючись, як у довгому коридорі даленіє луна від його сміху, зміряв поглядом високу Арсенову статуру й несподівано спитав:

— Так ви, кажете, в Білозерці були? Завучем?

— Завучем,— підтвердив Арсен, не встигнувши збагнути, для чого Гнат про це перепитує.

— А якби до нас директором?

— Директором? — перепитав Арсен і засміявся: — Знаєте, як дівчину питає хлопець, чи вийде за нього заміж, а вона йому й одказує: «Не знаю, я ще ні разу замужем не була».

— І все ж вона якось та виходить перший раз,— вів Гнат жартома, хоча й відчувалося, що він говорить не в жарт. І чекав серйозної відповіді.

Арсенові скинулося в грудях серце. Коли пізніше він дошукувався прикмети, то мав би зауважити — може, в цьому вона й була, та віща прикмета, в тому, як озвалось його серце на Гнатові слова. Арсен подумав, що в такому селі, очевидно, міг би дійти, до чого прагнув і йшов. Арсен сказав:

— Мене ось викликало начальство, не знаю, для чого.

Арсен розмовляв з головою колгоспу й не міг припустити тоді, що доля зведе його з Гнатом надовго. Та склалося саме так. Вони розпрощалися й розійшлися по різних поверхах великого будинку облвиконкому. Арсенові ще трохи довелось чекати в приймальні, поки нарешті постав перед завідувачем, що, сяючи очима, не питав Арсена й не пропонував йому, а мовби поздоровляв Арсена з тим, що його запрошують на директора середньої школи в село Тирлівку, де головою відомий на всю область Облтенко.

2

Рубін Жовтовер похитувався в кріслі-гойдалці, поклавши ногу на ногу, й без жодного зусилля, нібито й не він гойдався, немов широкий світ плыв на нього, здіймався й опадав хвилями, які зринали десь далі, за пругом. У пальті й шапці йому не холодно було на балконі; лицем ловив тонку вільгість, що заструміла від притлумленої вже сні-

гової ясноти,— з-за далекого обр'ю дихнув ще не видимий березень.

Лікареві Жовтоверу весна не торкала серця як хліборобів чи поету, він сприймав її розумом, оце зараз міркує про те, що, бач, і весна, як багато чого у світі, приходить майже непомітно і тільки він, лікар, знає наперед, як може спіткнутись на весняній хвилі людське серце. Жовтовер уміє бачити багато, він кардіолог, і людське серце для нього, як струна для чутливого вуха, звучить то високо й тонко, то басовито, аж хрипко. Жовтовер трохи, наскільки це під силу сьогодні, здатний і лагодити ті «струни», а головне, що вирізняє його з-поміж інших і навіть серед його колег,— він уміє почути «струну» далі, де вона не звучить, але де намотана на кілочку, з якого відпускається, з якого так раптово може зірватись. «Передчасно...» — пишуть тоді в некрологах. У рокованій битві проти часу людське серце виявилось найвразливішим. Може, через те, що його відчутно дотикають і стріли, і троянди.

Для Жовтовера це «передчасно» трапляється лише вряди-годи. Не завжди спроможний полагодити «струну», він навчився безпомилково бачити, коли вона зірветься. «Якщо хтось,— міркував гойдаючись,— уміє побачити далі за всіх, заглянути за грань людського життя, то чи не означає це, що він спромігся зазирнути в безсмертя?»

У цьому парадоксі, звісно, більше гри слів, ніж думки, і через те Жовтовер не зважувався зізнатись, що міркує таким чином про себе. Проте гарно було ловити обличчям хвилі з невідомого, з того далека, куди бодай хоч на ступню він, буває, спроможний ступати раніше від інших, і це щось-таки важить. О, як багато воно часом важить!

Добре, що не викинули цієї старої качалки. Скільки років простояла в кабінеті — він придбав її, як тільки почав працювати. Уже років з двадцять гойдає воно на собі Жовтовера й зосталось таким самим, як було тоді, коли він купив його, добре старе віденське крісло. Тільки як переселилися в цей котедж та купили меблі нові, квадратні, старе гнуте крісло стало їм ніби не в тон. Вже хотіли були розламати його зовсім, та якось шкода стало, ніби давнього товариша; винесли на балкон.

Поза жартами й парадоксами Рубін Жовтовер знав, чо-го досяг у своєму ділі. Аж ніскілечки не марнославний, він усе ж таки сповнявся гордощами за свою роботу, за ту систему встановлення діагнозу, яку виношує вже багато

років. Система. Найсуттєвіша прикмета людини, думалось Рубінові, в тому, що вона спроможна розібратися в буйно-му різноманітті світу, привести до узгодженості, так, до певної системи, пізнати закони життя і якщо не правити, то бодай хоч самій керуватися ними.

Знову невидющо дивився на світ, поійнятий просвітком весни, зовні ще не видимим, ніби думка. Рівні ряди котеджів, таких же, як і той, на неширокому крилі балкона якого він оце сидів, зірчасто розходились від майдану. І хоч усі вони однакові, Рубінові були до душі. Бо є й переваги: уздовж вулиць скоро проведуть водогін, пов'яжуть будинки стічними трубами, вже не село буде — місто. Система, план.

Своїй «системі» Рубін уже віддав двадцять років. Якби він був уявив напочатку, що то буде за робота, то, може, й не взявся б за неї, забракло б духу. Рубін складав засік по зернині. Скільки ж це разів навіть серед ночі приходив до хворого, потрібніший йому над усе на світі, допомагав, як міг, і тим часом брав від нього частку собі. Кожен випадок і кожний факт ішов на картку. П'ятдесят тисяч карток у Жовтовера. Вже досить фактів, потрібні остаточні узагальнення. Картки треба закласти в машину, систематизувати й вивести формулу серця.

Часом Рубінові кортить сказати якомусь хворому, що той даремно мучився, що й він тим часом поклав свою цеглину в піраміду, потрібну для всіх. Бо це ж завдяки і його випадку скоро появиться на світ усталена формула, з допомогою якої можна буде точніше сказати кожному, скільки звучати його «струні». Уявляючи піраміду вивершеною, Жовтовер не замислюється особливо над тим, чи це буде піраміда його слави, чи піраміда людського рятунку. Він просто робить свою щоденну роботу.

Дружину побачив, як тільки показала із школи. Йшла якось ніби тупо.

— Стомилася? — спитав на порозі.

Галина поглянула йому в очі з м'якою вдячливістю, однак відповіла як лікареві, як він її за багато років прирочив:

— Не знаю, чи це від утоми... Таке враження, що я — наче якась посудина, налята по вінця. Може таке з людиною бути?

— Це, мабуть, від погоди, міняється тиск, падає. В таку пору організму потрібне розвантаження.

— Ага ж, у школі якраз навесні розвантажишся...

— Я знаю, але треба. Якщо не можна полегшити роботи, то треба старатись, щоб менше було нервів. Уникати стресу.

— Уникнеш. Я сьогодні з класу ще не вийшла, як тут директор на двері. І що ж ти думаєш, повертається він до директора спиною й каже досить голосно: «Кінчай, хлопці, іржачку, довгий іде».

— Хто це каже?

— Та хто ж, як не Ярослав, Гнатів син. У мене аж ноги потерпли, мій же клас.

— Ну і що?

— А його не вгадаєш. Увійшов, привітався й каже: «Облатенко, це похвально, що ви прагнете освіжити свою мову неологізмами, але слово «іржачка» якесь неестетичне. І став сміятися з усім класом, ніби про «довгого» нічого й не чув. Не могу я його зрозуміти.

— Директора?

— І директора, і хлопця.

— Ну, Галино, про хлопця, то хто б, може, й казав, а ти не прибіднюйся. Бо всі їхні думки та помисли знаєш, мабуть, ще до того, як вони дітям у голови прийдуть.

— Тим-то й ба, що якось не дуже приходять, а десятий же клас.

— Прийдуть, куди їм дітись. Це просто. Тепер це просто. У Гната вулиці широкі й прямі, на них не можна не потрапити. Тепер не те, що було колись тобі, чи мені, чи твоєму директорові, Арсену. Я його десь учора чи позавчора на вулиці наздогнав. Думав, зустріну в поліклініці. Йому тільки до мене було йти — вигляд трохи хворобливий. Ой, негаразд у нього з серцем, негаразд, уже ж я бачу...

— Ти що! Що це ти вгадав?!

— Нічого не вгадав. Тобі відомо: за двадцять років я не опанував вгадування, але я добре навчився вгадувати, і скоро я завершу свою систему передбачення, тоді нею будуть користуватися й інші з певністю. Система...

— Я знаю про твою систему, але треба його якось... застерегти...

— Потрібний режим, лікування й, зрозуміло, цілковитий спокій...

— Отож-бо — спокій. А він, знаєш, він щось з моїм десяти затіяв, якусь війну. А потім: це, правда, делікатне діло й не моє, та я тільки тобі як лікареві скажу — я своїм бабським оком бачу, як його ще й Ніна цікавить чи він

її... ну та, наша русалка, Гнатова дружина. І, мабуть, тому й став отаким неспокійним Ясь, бо Ніна — його мати, хоч і не рідна.

— Йому треба негайно розпрощатися з усім — з класом твоїм, і Гнатом, і Ніною, бо він дуже скоро може розпрощатися з життям. Третього йому не дано, я бачу це, як ось тебе...

— Треба щось робити. Зробити,— промовляла вже ніби сама до себе Галина Васиївна, що глибше вірячи словам чоловіка, то більше їх лякаючись.

— Ти дуже мало спроможна вдіяти, як і будь-хто інший, Арсен має сам... виключитись.

— Він, мабуть, не знає.

— Треба, щоб до мене прийшов.

— Та він скоріше піде до мого класу, ніж до тебе, така вже людина. У нього ж усе якось навпаки.

— То я спробую з ним поговорити. Я неодмінно з ним порозмовляю,— додав Рубін, бачачи, що його слова не заспокоюють дружину.— Сядь ось у качалку, дуже гарно на балконі... Казала — налита по вінця, і ще додаєш собі клопоту.

— Але ж тут життя, Рубіне... Таке життя...

ЧАСТИНА ПЕРША

ОСІНЬ

1

Арсен прийшов у Тирлівку в серпні. Завідувач райвно, мабуть, знав, що в Арсена серце небадьоре, чи просто такий ласкавий був — обіцяв потелефонувати до колгоспу, щоб вислали машину до слектрички, та Арсен, як вийшов з вагона, побачив: до села недалеко, може, кілометрів три. То й не став чекати машини, добре собі відаючи, як «вчасно» з колгоспу та машина приїде. З чемоданом йому було б важкувато — Арсен попросився до чергової на переїзді.

Жінка, що стояла при колії, туго запнута хусткою попри серпневу спеку, поглянула на Арсена приязно й мовби трохи збентежено:

— Щоб чемойдан у мене, а ви? — спитала.

— А я в село.

Вона знизала плечима.

— А хто ж ви будете?

— Я буду тут директором школи.

Жінка здивувалася ще дужче, але сказала швидко:

— Ставляйте, с'дего, під лавицею, я відси не відходжу.

А ви — в село?

— В село.

Вона довго дивилася Арсенові вслід. Арсен, ступивши на вузьку стрічку асфальту, ніби врзану в поле, теж намагався вгадати, чого вона збентежилася, ця жінка. Мабуть, він вчинив щось не так. Може, не так має появиться в селі директор школи?

Так чи інак, а зичливе й здивоване обличчя, запнуте в сіру хустку, ніби подавало Арсенові якийсь знак. Часто мандруючи, Арсен і сам не помітив, відколи став зауважувати прикмети, особливо перші, які стрічались на новому місці; намагався вгадати, про що вони свідчать. Тому і в Тирлівку пішки пішов, щоб розгледітися.

Скоро і платформа, і будка зникли з очей, дорога зав'юнилася в соняшники, тільки чув, як там, за ним, повз платформу й здивовану жінку, шарахотів поїзд. Дорога була не стільки вузька, скільки незвичайна. Вона не мала узбіч, і соняшники, що вже відвітали й хилились головами на схід, зависали аж на асфальт. Арсен ішов краєм, і час від часу важка соняшникова голова штовхала його в бік. Арсен став відводити їх руками. Якби він був головою, ні, якби був журналістом, то написав би про голову колгоспу, що йому соняхи стукають у серце, бо так ощадливо дорого проклав, ніби по міжряддю.

Самому Арсенові соняхи так не стукали в серце — він давно вже не хлібороб, йому тільки жовто припадали до рук сонячні голови й запаморочливо пахли, аж мав ставати й переводити дух.

Газик, зелений і непомітний звіддалік, вигулькнув настріч несподівано. Водій пригальмував навпроти Арсена, видивився крізь плескати скло, але не спинивсь, поїхав далі. Та за кілька хвилин газик повернувся, став, порівнявшись з Арсеном. Шофер відкинув дверцята й сказав:

— Я по вас, сідайте... Спізнився трохи.

На задньому сидінні стояв жовтий Арсенів чемодан.

— Дуже дякую,— сказав Арсен.— Не спізнились ви, то я пішов на дорогу глянути. Ви вже їдьте, чемодан мій там скінете, а я дійду — подивлюся на село.

Шофер почував потилицю — мабуть-таки, спізнився,— проте не сказав нічого, зачинив дверцята. В очах у нього,

як і в тієї жінки, була приязнь, поійнята легким здивуванням.

«Поки дійду, вже стрічатиме чутка, що приїхав оригінал»,— подумав Арсен, та не затримався на цій думці. Дорога майже загороджена соняшниками. Куди вона веде Арсена, ця дорога?— війнуло холодком. Він ще не працював директором, цей рік незвичайний. Цей рік, чи скільки він там триватиме, уявлявся Арсенові особливо значущим. Він став, удихнув терпкого соняшникового духу, ніби зненавцька вийшов над урвище.

Постояв трохи, віддихався, побачив, що лан кінчається неподалік, і поволі похилитав далі. Арсен так ходить, широко розставивши ноги й розгойдуючись то в один, то в другий бік, ніби не земля під ним, а хистка палуба. До ходіння Арсен охочий, він завжди на ногах, це його найзвичніший стан, саме ця звичність і вгамувала його тепер. Врешті-решт, чого йому хвилюватись? В усіх своїх переїздах від школи до школи він завжди все своє носив з собою й повсюди знав, ким йому бути. Чимало його ровесників давно вже осіло десь, кожен на своєму місці, побудували собі будинки і мають сім'ї, затишок, спокій, репутація і все, що належить мати людині і що називають житейським щастям. Та він знав: як стрінеться з деким із однокурсників та розговориться по ширості— всі набутки їхні якось облітають з них, як з дерева листя восени, а саме дерево, коли без ошатного листя, виявляється вже ніби й не деревом...

Соняшник скінчився, дорога поширшала, випроставшись по ниві, вже скошеній і поскородженій луцильниками, ніби рудуватий папір заштриховано тушшю. Поле справді нагадувало аркуш, невеликий, рівний, чітко окреслений з усіх чотирьох кінців і нахилений в один бік— до села, що за ним починалось. І село виглянуло також, ніби викреслене на ватмані, посірілому від сонця,— прями вулиці з рівними рядами будинків обабіч них. За селом зблискувала вицвілою блакиттю вузьенька річечка, що в'юнилась по рівній луці аж ген-ген, мовби несправжня, ніби на зелену скаертину недбало кинута стрічка, шойно виплетена з коси.

До другої межі поля підступав ліс. Він був справжній. Діброва. Охоплювала підковою верхню частину села, пелехата, кремезна й густа. Її аж ніскільки не торкнулася серпнева спека, важкі крони дубів здалеку слали холодну хвилю. Арсен зрозумів тепер, від чого походила назва се-

ла — видно, на цьому п'ятачку між лісом і річкою колись тирлувалася худоба.

Дорога влилася у сільську вулицю, також асфальтовану й обсажену молодими дубками по краю тротуарів. Вулиця привела Арсена до центру. Власне, всі вони сходились до майдану, й тут уже неважко було здогадатись: то — клуб чи Будинок культури, ото правління, ото школа. Арсен озирнувся — десь йому випаде жити. Село проглядалося вусібіч по вулицях, що всі, як одна, радіально стікались до площі, забудовані лише ближче до центру. На хвилю вдалося, що розглядає архітектурний план села, тільки збільшений у масштабі. «Це тому, що не все добудоване, ще й не вирости дерева», — сказав собі Арсен і рушив до школи.

На воротах його чекав лопуцькуватий круглоголовий хлопець. Дивився навстріч зачудовано й трохи мов насмішкувато чи зверхньо, але привітався першим ще звіддаліки: — Добрий день. Вас просили до нас.

Припухлі ясні очиці його тим часом сміялись. Третій уже стрічний чудувався з нього, тут Арсен мав не тільки завважувати й зважувати, вже треба було якось і самому відповідно поводитись. Арсен посміхнувся й собі:

— А багато вас? — спитав він.

— Батько, мати і я.

— І хто ж з вас хто? Ну, хоч би й батько?

— Батько — голова.

— Он що, — насмішкувата певність хлопця ставала трохи зрозумілішою, хоч і не мала виправдання. — Он що, голова, — повторив про себе Арсен. — Але ж бачиш — у мене зараз немає фрака для офіційного візиту.

Хлопець витримував тон, сказавши:

— Вам він і не потрібний зовсім. А взагалі, — він усміхнувся, — то можна організувати, у нас в клубі є три — на різні зрости.

Арсен постояв хвилю, похитався з боку в бік, тоді сказав:

— Ну що ж, можна й з голови, це навіть добрий знак — починати з голови, га?

До цього короткого запитання хлопець явно не був готовий, не второпав його, звістка, що прийшла попереду, не настроювала на такий лад. Смішинки з його очей зникли, потупився мовчки. «Як усі школярі», — Арсен.

— Як тебе звуть?

— Ярославом взагалі, а так — Ясем.

Первомайское РУ
Библиотека-филиал № 2
ЦБС при РУ им. Держинского
гор. Кривой Рог

17.

СТРАСЛІВКА
ЦЕНТРАЛІЗОВАНА
БІБЛІОТЕКА
РУ ім. Держинського
г. Кривий Рог

Вони рушили.

— У якому ж ти — в десятому?

— В десятому.

— Отже, протупав уже дорогою повз «Війну і мир» і «Фата моргана».

— Так, і проз Піфагора.

— Тепер ось підеш «проз» Тичину й Маяковського та повз числові послідовності й біном Ньютона, а далі, яка ж думка далі?

Ярослав оговтався в розмові, на обличчя йому знову зійшов, мабуть, звичайний для нього вираз якоїсь наче насмішкованої поблажливості, хоч, здавалося, тепер він стосувався вже не довготелесої постаті директора, а когось іншого. Він сказав:

— Далі в нас усі дороги ведуть до Гната. Це мого батька, тобто голову, так звуть.

— Ясно, Ярославе Гнатовичу, але звичайно в житті дороги ведуть у світ, то що ж він, твій батько Гнат,— цілий світ?

— Може, й світ...— знизав плечима Ярослав уже задумливо.

Вони прийшли — котедж голови стояв на майдані. І сам Гнат походжав перед будинком на мощеній сірими квадратними плитами доріжці. Він ступив Арсенові назустріч, простяг руку, й вони привіталися. Арсен зі своєї «високої гори» пильно глянув на Гната. Поруч із сином вони були як дві краплі.

Господар жестом запросив Арсена до хати, провів до кабінету. Арсен озирнувся в ньому відверто: зашклений сте-лаж на всю стіну з книгами, письмовий стіл, канапа й двоє невеликих крісел біля журнального столика. Чисто й висвічено червоно-золотавим світлом, що відбивалося від полірованого дерева. Арсеніві сподобалася кімната, в ній витав дух праці над книжкою. Арсен відчував його й, хвилюючись, не міг пояснити собі, чому так бентежить його ця зустріч. Адже він сам підійшов до Гната в коридорі обливконкому, до оцієї Гнатової спокійної діловитості господаря, якої в ті хвилини бракувало Арсеніві. І то були тільки хвилини. Арсен у житті — також не гість і знає, що йому треба робити. А груди тим часом, як отам на дорозі в соняшниках, поймав холодок. Ніби як ото на густу діброву дивився.

— І яке ж у вас враження після перших оглядин? — запитав Гнат, як посідали вони в крісла.

Арсен вибрав з усіх вражень те, яке було йому потрібне зараз, яке він поклав собі тільки й пускати в душу, і мовив:

— Колись люди казали: видно пана по халявах, тепер я звик пізнавати господаря по дорозі. Якщо до села треба добиратися трактором, а побіля дороги з обох боків на півкілометра щось середнє між звалищем і полігоном — то можна й не розпитувати більше ні про колгосп, ні про голуву. У вас — гарна дорога.

Гнат усміхнувся сам до себе чи, може, з наївності вчителя.

— І дорога, — сказав він, — сама не ляже, але дорога — то ще не все.

«Ясно, не все. І поля — не все, і село. Кожне зокрема, то лиш один школяр в учителя». Арсенові, якому досі вистачало по вінця свого, вчительського, раптом закортіло довідатись: а чим же сповнений по вінця оцей Гнат-голова. Він спитав:

— А в чому ж усе?

«Чи не потупиться, як допіру його син?»

Гнат розвів руками:

— Воно безмежне. У колгоспі найголовніших проблем кожного дня — сто.

«Ясно?! Так і має бути. Ніби сам ти за першим словом уже й вихлюпнув би з душі найзаповітніше», — подумав Арсен.

— Важко? — спитав, стаючи на потрібну стежку.

— Питав мене про це недавно один кореспондент з газети, я йому кажу: спочатку нелегко було, а потім поважчало, — засміявся Гнат. — Діло тільки почни, воно розростається потім, як снігова лавина. Хоч, звісно, труднощі стають інші. Спочатку було — вилізти з боргів, добути грошей, а тепер — позбутися грошей, тобто купити, добути потрібне — цеглу, ліс, машини. Це, правда, все ж таки коли й не легше, то приємніше. Та й працювати потроху навчилися. Років ще десять тому члени правління ходили на вранішнє доїння корів. А зараз я в своєму колгоспі навідуюсь на ферму раз на тиждень. Дорого мені обійшлася ця наука організації праці, як тепер кажемо. Я років три удень не бачив ні жінки, ні сина. У мене померла дружина, а я твердо й не знаю, від чого. Згодом тільки зрозумів — усієї роботи не перероблю сам, хоч би й сторукий був, треба працювати з людьми. Я й тепер не маю гуля-

нок, але кожного дня, у мене передбачено півтори години посидіти за оцим столом.

— Гарний стіл у вас, і кабінет гарний,— одізвався Арсен, трохи заспокоєний, мовби вколисаний Гнатовим голосом. Чув, що говорить Гнат не просто аби говорити, бачив, що те у нього вже стало звичкою — прагнення, розповідаючи, щось прищепити, чогось навчити, зовсім як у них, вчителів.

— Скоро ви матимете й свій такий кабінет,— сказав тим часом Гнат зовсім несподівано.

— Я?

— Ви, а що ж. Ми вже кілька котеджів збудували для сільської інтелігенції. І заселили, так що для вас нема готового, але в селі відведена ціла вулиця для школи, так і називається — Шкільна, беріть ділянку й починайте будуватись. Є типовий проект, як оцей, дамо позику.

— Спасибі, мені не потрібно.

— Маєте «трудові заощадження»?

— Ні, мені не треба ділянки...

— Шкільна — одна з кращих вулиць, її вже давно забудували б, але ми ухвалили — тільки для вчителів.

Арсен мовчав.

— Невже будуватись не хочете? Але ж зараз це піби знамення часу, будування, в нас у селі, мабуть, немає жодного, хто б не прагнув. І кожний мріє про кам'яницю. Якби ми не ухвалили будувати тільки за типовим проектом, то уже б стояли в селі, мабуть, палаци. Ми помагаємо і кредитом, і матеріалами, стимулюємо кращих. Це ви трохи не в курсі.

Арсен знизав плечима.

— Чи може, ви до нас — на день?

— Я, знаєте, не складав щодо цього планів.

— Тоді не гайте часу, беріться. Від нас ви не поїдете.

З Тирлівки не втікають.

— Невже хати прив'язують?

— У нас із тридцяти випускників школи щороку приходять на місця не менше двадцяти п'яти.

— На які місця?

— На свої. У нас намічено на п'ятирічку за планом соціального розвитку, скільки потрібно і скільки має прийти людей. Частина стає прямо до роботи, частину посилаємо на курси й до інститутів, звідти вони повертаються також на свої, передбачені планом, місця. І всі — будуються. Та-

кож проблема, та це, Кажу, проблема приємна. Знамення часу. Не відставайте.

Голова, вірний собі, переконував м'яко, але й невідпорно. В Арсена, що вже був одійшов трохи, знову затремтіло в грудях.

— Мені поки що не треба...— сказав, щоб спинити цю розмову.— Я не маю сім'ї.

Гнат спіткнувся на слові, два горбочки в нього побіля рота, ті, що, тепер ясно було, свідчили про наполегливість господаря й тверду його послідовність, розглядилися зовсім, і він став уже не стільки головою колгоспу, скільки просто собі співбесідником, господарем, який, крім усього, знав, що таке чоловіча самотність.

— Ніно! — гукнув він у трохи прочинені двері, прислухався й тоді покликав голосніше.

Звідти, може з кухні, йому відгукнулося щось схоже на «о-о-о-в» — грудне, глибоке.

В Арсена серце сколихнулося на той звук, бо йому ніколи не доводилося чути такого. Щось було в ньому невідане Арсенові й тривожне, воно, здається, вчувалося йому, коли тільки ступив на цю засоняшниковану землю.

Десь там, по передпокою, рівно прошелестіли кроки, двері звільна прочинилися, й на порозі стала невисока жіноча постать у білому фартушку.

— Скінчив? — спитала жінка ще з-за дверей, тоді глянула до кімнати. Очі їй розширились. «Ох!» — вихопилося несамохіть. Піднесла догори долоні, потім затулила рота й засміялась очима обом їм назустріч.

Мабуть, вона не чула, як прийшов Арсен, і не сподівалася тут нікого чужого. Проте не злякалась, а скоріше здивувалася, весело й ніби зухвало. Що не злякалась, видно було по тому, як обернулась неспіхом, з повільною грацією, стріпнула головою, мов скидаючи з неї щось, і виїшла. Волосся розсипалось по плечах, легке і ясне.

— Іди сюди,— гукнув їй навздогінці Гнат.

— Я за-а-раз,— мелодійно проспівало йому у відповідь.

Арсен подумав: у якого інструмента такий тембр. Такого інструмента ще не було, його тільки належало винайти, послухавши голосу цієї жінки. Але ж сказав — дружина померла, отже, друга, та й видно, що молодша від нього.

Арсен на мить уявив, як щодня купається Гнат у хвилях цього голосу, тоді — він підвівся з крісла, як Ніна тільки увійшла, заклав руки до кишень — узяло на себе зло. Потім узяло зло на неї. Арсенові здалося, він швидко пере-

конав себе, що спостеріг: Ніна знала, що він тут, розмовляє з чоловіком, і для чогось розіграла такий пасаж, навмисне розіграла, бо природна реакція на несподіванку була б різкіша, поривчастіша.

Він майже не помилявся, Ніна справді чула, що в село іде з електрички директор школи, високий і худий. Однак вона по-справжньому спантеличилась, як перед нею стала випростуватися з крісла постать, може, метрів зо два увисочінь. Крім того, що чорний, худий та високий, волосся на голові — сторчма, Арсен вразив її ще тим, що мав гостре, сокиристе обличчя, видовжене вперед тонким горбатим носом. Профіль в Арсена — ніби вирізано зі старої, потемнілої дошки, й, мабуть, аби вкрай бентежити людей цим лицем, природа наділила його світлими синювато-сірими очима.

І вона справді б розгубилася й не знала, що робити, якби їй не допоміг жіночий інстинкт.

Скоро Ніна повернулась, увійшла повільно й поважно, уже без фартушка, з волоссям, зібраним на потилиці. Поважно вклонилась. Гнат відрекомендував її як Ніну Максимівну, свою дружину й Арсенову колегу — вчительку молодших класів. Вона подала Арсенові руку мовчки, коротко глянула в лице, в очах її було повно веселого зачудування.

— Може б, ти нам чогось — чайку чи кави? — сказав їй Гнат, водночас питаючи Арсена.

— Від чаю не відмовлюсь, — буркнув Арсен, дивлячись у вікно, щось вона казала очима Гнату, і щось він їй відказував. Арсен додав: — Коли це не завдасть великого клопоту... — І не бачив, як вона посміхнулась.

Ніна Максимівна мовчки вийшла. І мовчки подавала на стіл, накривала журнальний столик рушником, а поставивши все, тільки й сказала, що «прошу».

Чай пили вдвох, Ніна Максимівна десь пішла, та Арсенові все видавалось, ніби вона тут, присутня, ніби кризь не знану йому шпарку десь спостерігає за ним насмішкувато. Він сьорбнув із склянки, переламав навіпіл кругле домашнє печиво й підвівся. Золотаве горіхове світло повнило кімнату, віддаляючись, ніби був Арсен уже не тут, мов бачив його в спогадах чи на екрані. Устав і Гнат.

— Не терпиться потрапити на місце?

Арсен мовчки розвів руками й посміхнувся.

— Ну що ж, — сказав Гнат, — при школі є один будинок невеликий, ніби готель. Оселяйтеся поки, далі воно пока-

же само. Зараз подзвоню до завуча, щоб підійшла, тут близько.

— Спасибі,— сказав Арсен.— Ви у шкільних справах, як у своєму господарстві.

— А в нас так воно і є ніби спільне: ми — школі, школа — нам...

Голова пішов телефонувати, Арсен тим часом вийшов на ганок. Сонце розтопило сивувату запону в небі, пробилося крізь неї і зараз, в обідню пору, пекло вогнем. І від бетонних плиток на доріжці підіймалась гаряча хвиля. Арсен стяг із шиї краватку й засунув до кишені, розстебнув комір. Було важко дихати.

Гнат вийшов і провів до хвіртки. Вони постояли трохи, і Гнат сказав, кивнувши на одну з вулиць, де з котеджу на тротуар вийшла жінка:

— Он завуч ваш, Галина Василівна Жовтовер, вона живе на Лікарській. Чоловік у неї медик. Добрий терапевт...

— Звідси кожен будинок у селі видно,— сказав Арсен.

— Така й думка була, як планували.

Арсен не сказав нічого.

Жінка простувала до них через площу; навіть не знаючи, хто вона, Арсен упізнав би в ній сільську вчительку, за чималенько років роботи фах уписався в кожную рису її зовнішності.

— Ну що ж, як кажуть: ні пуху вам ні пера на цьому місці,— сказав, прощаючись, Гнат.— Сподіваюсь, вам не доведеться тут казати слів мені, які звичайно в таких випадках кажуть.

Арсен кивнув. Він також хотів сподіватись. Гнат пішов, тільки привітавшись з Галиною Василівною та познайомивши її з директором.

Переходячи через майдан, слухаючи розповідь завуча про школу, про кімнату, яку зараз Арсенові належить побачити, розпитування про те, чи будуватиме він котедж, Арсен повертався в думці до Гната. «Не командир. Мабуть, я правильно його зрозумів тоді, як уперше побачив,— він скоріше агітатор, організатор, невідступливий, хоч і терпимий». Зараз така постать стає характерною, переконував себе, і це ж, мабуть, має бути добрим знаком — отака зустріч на новій землі.

— Ось ви й на місці.

— Га? — стрепенувся Арсен.

— Прийшли, кажу,— Галина Василівна йому.— Школа.

— Ага... А що ваш голова?

— Голова у нас господар,— сказала без запинки Галина Василівна.— А оце тепер буде ваше господарство — школа.

Вона проказувала слова голосно й трохи автоматично, як це часто буває з учителями по довгих роках праці, коли в них у побуті й у розмові сам на сам зостається таке щось у голосі й жестах, ніби вони перед класом. Арсен намагався не допустити в собі такої звички. Борючись проти «вчительського автоматизму», він часто робив напaки, ведучи урок, звертався не до всіх, а до когось одного з учнів.

Та зараз, почувши звичне, він зрозумів нарешті, що його весь час лякає. Мабуть, що це йому належить стати «господарем», а він ніколи не був і не знає, чи зможе стати отаким звичним хазяїном. Тож і виходить, що він — мов той заець зляканий, і куща боїться. «Навіть билинки стрічної».

— Школі б такого господаря, як голова,— промовив Арсен.

Галина Василівна подивилась на нього коротко, як треба було, аби сказати: що саме так, що це зрозуміло само собою. Все інше для неї не мало значення, і вона не розглядала його високої статури.

...Ніна Максимівна, як тільки Гнат повернувся до кабінету, стріла його тим самим виразом веселого здивування, що був на її обличчі, коли переступила поріг кабінету. Як тоді, тепер уже навмисне, вона приклала до лица кінчики пальців, прикривши усміхнений рот.

— Ти чого?

— Такий він якийсь...

— Який?

— Та весь — і статурою, і з лица...

Гнат тільки гмукнув, вивчаюче подивився на дружину й спитав:

— А чогось суттєвішого в ньому тобі не впало в око?

— Чого саме?

— Ну, щоб не з лица — зсередины.

— Мені здається, що й усередині цей дядько Стьопа складений з отаких здоровених частин, непідходящих одна до одної. Ти де-небудь бачив, щоб отакий чорний увесь і — світлі очі? Нашій пожежній тепер можна спати спокійно, як горітиме — він зможе випустити голубів із горища будь-якого котеджу,— додала вона зовсім несподівано й співуче.

В неї звичка розтягувати слова, коли йдеться про щось їй цікаве, ніби щоб довше на тому затриматись. Гнатові подобається ця звичка дружини. Коли приходить із правління, вона стрічає його в передпокої: «Як ти прийшов п-і-і-зно»,— сонна, ніби напоена теплим вином. Тоді йому стає затишно на душі. Та зараз співучість її здивувала.

— Чай ти вже прибрала. Я б ще сьорбнув. Ти не хочеш?

— Я кави хочу,— коротко відказала Ніна.

Гнат подивився на неї пильно. Ніна вже п'ятий рік йому за дружину. Та вона й досі така, якою побачив її вперше, коли, приїхавши в село, прийшла до нього питати про квартиру: русява, синьоока, налита життям так щедро й повно, що аж трішки повільна від того — з глибокого лісового озера вибралась на берег русалка. Вона тоді своїм виглядом примусила Гната подумати про життя, що воно — одне, а життя його дружини проблиснуло так швидко.

— Може, будемо обідати, Ніно? — сказав Гнат.— Де Йсь?

— Не знаю.

Ніна пішла на кухню. Поклала перед Гнатом прибор, поставила страву, а сама, сівши навпроти й дивуючи його цим,— вони завжди обідали разом,— налила собі чаю. Надпивши зі склянки, відсунула її й стала мовчки дивитись на Гната.

— А знаєш? — сказала, засміявшись.— Коли ти їси, у тебе на скронях ворухиться зуб...

— Короткий, то й ворухиться.

— Ага, я давно вже хотіла сказати тобі — чому так коротко стриженся? Ця зачіска давно вже вийшла з моди.

— Може, мені відростити патли, як наші доморощені хіпі, щоб скидатись на художника чи на жінку?

— Ну, тільки тому, що хтось і собі відпустив волосся, справжні художники, мабуть же, не стануть ходити голо-мозими.

— Тобі справді хочеться, щоб я став патлатим? — спитав Гнат гостро, ніби йшлося про щось значуще.

— Як х-о-о-ч,— проспівала Ніна з грудей тим голосом, який відтворити нема інструмента, й, вставши від столу, рухом голови вивільнила з вузла своє пухнасте волосся, що мусила підібрати, коли побачила в кабінеті отого нового директора школи.

Підвівся й Гнат. Нічого не сталося. Все було як і впродовж цих п'яти років, коли Ніна час від часу викидала коника й вони сварились ні з того ні з сього, а по тому завжди наставляв у них милий затишок. Мабуть, так воно й має вестися з молододою дружиною.

2

Той перший день, коли Галина Василівна, розмовляючи з ним голосно, ніби з класом, показала школу й кімнату в шкільному готелі, Арсен потім забув. Він хоч і пильнував тоді кожної деталі, яка мала бути «віщою», кінець кінцем мусив сказати собі, що все те пусте, і з ним першого дня нічого не трапилось такого, щоб могло б якись чином визначити всі дальші дні. Тоді навіть усевидючий Жовтовер, якби ходив за Арсеном слідом, ще не міг би сказати про Арсенове серце.

Школа була справна. Якби це була не його школа, Арсен тільки позаздрив би її директорові — так добре в ній обладнані кабінети і такі свіжі, бадьорі — явно ж консультував спеціаліст — кольори стін у класних кімнатах, а в господарському дворі з бункера біля котельної масно поблискувало заготоване на зиму вугілля. Арсен не заздрив, та, видавалося завучу, не дуже й тішився, що його не чекає тут великий директорський клопіт. Він розкидано кивав головою і на кабінети, і на вугілля, хоч знав — ніщо з того до сільської школи само не приходить.

Галину Василівну це трохи бентежило. Вона спостерегла: Арсен одверто порадив тільки у «своєї» кімнаті в готелі, як побачив, що вона вмебльована.

— Прекрасно, — сказав, сівши у крісло й показавши Галині Василівні на друге. — Прекрасно.

Вона сіла в крісло, на її думку, зовсім звичайне. Мабуть, «прекрасним» було щось інше, а він спитав несподівано:

— То яка ж наша школа?

Галина Василівна глянула на Арсена, мовби тільки зараз помітила його таку дисгармонійну зовнішність.

— Ви ж тільки-но оглянули...

Арсен смикнувся, щоб устати, але Галина Василівна бачила, як стримав себе, й сказав:

— Я хотів спитати про те, чого не міг зараз побачити.

— Про все інше ви цілком можете судити з того, що встигли побачити. У нас школа благополучна в усьому.

Він ще чогось ніби чекав.

— Цього року ні в кого не залишилося другорічників і в кожному класі є по одному-два відмінники...

Арсен, проте, цих її слів мов не чув, він обмірковував чи зживався з «благополуччям», а тоді знову спитав несподівано:

— А є хоч трохи учнів неблагополучних?

— Тобто слабких?

— Ні, не слабких. Хіба неблагополучними бувають тільки слабкі? Я б хотів почути про сильних неблагополучних...

Галина Василівна помовчала. Як і йому, чи, може, більше, ніж йому, їй треба було зжитися з Арсеновими словами, сприйняти його тон і власний змістовий відтінок. Їй подумалось неясно — чи не означає чого-небудь така ось зовнішність директора. Либонь, у дивної форми керамічну посудину чи реторту не наливають звичайної води. Арсен бачив її запинку, спитав іншими словами:

— Я хотів знати: чим виділяються ті, які виділяються?

— Ага, саме так я вас і зрозуміла. Тільки знаєте — у нас нібито нема таких, які б виділялися дуже. У нас діти... ну, не те щоб однакові, в нас діти рівні.

— Такого не може бути, щоб усі рівні, рівні — це коли поспіль сірі. А майбутні Менделєєви, Шевченки, Ейнштейни?

— Ви гадаєте, вони — з «неблагополучних»?

— А ви гадаєте, з «рівних»?

Обое умовкли насторожено й непевно, бо хоч питав Арсен, а Галині Василівні треба було тільки відповідати, обое почувались, ніби ступають перші кроки по незвіданій, може, й слизькій тверді першого знайомства.

— У десятому є один, — стала міркувати вголос Галина Василівна. — Облатенко. Сильний учень і... викидає коники. От викликаю його до дошки, коли задача нікому не дається, виходить, розв'язує: «Галино Василівно, тільки для вас». Та це, мабуть, тому, що — син голови й чуває себе... вільніше, ніж інші. Знаєте, мені не спадало на думку вбачати в цьому якусь особливу прикмету.

— Це навряд, щоб і свідчило про щось, окрім того, що ви в дисципліні даєте попуск.

Повне обличчя Галини Василівни поїнялося рум'янем задоволення. Вимоглива й самовіддана в роботі, вона справді дозволяє дітям «свободу» поведінки. Для Галини Василівни — тільки б знання. Ні за що інше вона не

докоряє учням, і вони, гостро це вловлюючи, трохи підсміюються з неї, проте люблять її, бо: «Галочка справедлива».

Щоденний клопіт її дає свої наслідки, алгебру діти готують, хоч і «для Галочки», як Ясь каже, та все ж у Василівни немає учнів, що відстають. Вона почувалась задоволеною, упевненою в роботі, майже щасливою, наскільки може бути щасливим учитель. І раптом — про неблагополучних...

— Знаєте, якось не думала я отак,— сказала вона тихо, й Арсен почув, як слова ті промовились у неї не «на клас», лише йому одному.

— Ну що ж, я сподіваюсь, ми будемо міркувати разом,— сказав Арсен і встав з крісла. Підвелася й Галина Василівна.

Коли вона пішла, Арсен подумав, що йому, господареві, мабуть, не годилось отак підхоплюватись першому, бо він ніби випровадив її з хати, та було вже пізно. Галина Василівна пішла з обличчям, окресленим різкіше, ніж коли стрілися перед будинком голови, тоді на ньому був вираз «для всіх», тепер вона стала більше сама собою. «Образив жінку, телепень»,— вилаяв себе в думці Арсен, бо не хотів цього. Йому сподобалась завуч, ця типова вчителька, хоч сподобалась не «типовістю» своєю, а тим, що з обличчя в неї — спостеріг — може сходити отой звичний вираз... Мабуть, вони порозуміються із завучем. А підхопила Арсена з крісла згадка про Яся, отже, й про голову.

«Голова, голова! В усьому — й в отій купі блискучого вугілля — чулась його турбота, а це ж такі щось важило. Це — добре»,— сказав собі Арсен, уже ступаючи по діагоналі кімнати. Зажмурився й з уявної картини прогнав «торговців з храму» — сумніви, що десь з найтемніших закумарків дихали на нього невизрадною тривогою. Заплющивши очі, це зробити було легше. «Ми маємо стати з ним товаришами»,— і подивився у вікно на подібний до всіх інших, але відомий йому Гнатів котедж. Від порога до хвіртки по білих плитках доріжки саме ступав Гнат з дружиною. Кудись йшли. Ніна перехилила обличчя — підставляла шоку під промені сонця, що вже хилилось до смарагдової стіни діброви на захід од села, чи щось таким жестом казала Гнатові жартома. Всміхалася. Мабуть, вони йшли до річки. «Маємо потоваришувати з ними».

А вони перейшли майдан і звернули на Шкільну. Вони йшли сюди. Ті, що мали стати друзями, йшли до нього. Це ж прекрасно! Може, вони підуть разом погуляти — до

річки чи до лісу або подивитися село. Може, просто посидять і погомонять тут по-дружньому. Арсен чекав їх, стоячи посеред кімнати.

Постукавши, увійшли. Гнат швидко окинув оком кімнату й сказав:

— Ну що ж, з новосіллям тебе! Початок є, а далі воно буде видніше...

Арсен радо прийняв його «ти», Гнат пропонував ним якщо не дружбу, то, в усякому разі, прості, нецеремонні взаємини.

— А ми вирішили взяти тебе під опіку сьогодні, поки ти сам дороги не взнав нікуди. Може, пройдемося та попробуємо, яка в нас у річці водичка? Воно хоч, як той казав, сонце не на моїй ділянці, а ми все ж потроху й до екології стали дотягатись. Принаймні впорядкували берег і обладнали пляж.

Та прості взаємини, коли можна слухати слова товариша й не чути їхнього змісту, тільки було проголошено, вони не увійшли в силу, і Арсенові годі було так швидко опанувати все, про що говорив Гнат. Він-бо не встиг ясно уявити, що має стати йому «видніше», як почув: «Ми вирішили». Це — вони з Ніною. Ніна тим часом не дивилась в обличчя Арсенові, уникала його погляду, ніби як тоді, в своєму домі, спостерігала за ним потайки. Арсен і собі не дивився в її бік, але чув, що робить це зумисне, й через те почувався скуто. Він тільки кивнув у знак згоди, і вони рушили з кімнати.

Дійшли до майдану, а звідти повернули на вулицю, яка вела до річки.

— Ця вулиця Річкова, — сказав Гнат. — Он та, проти-лежна, що веде до лісу, — Лісова, праворуч, у поле, — Польова, он та, на якій будинок правління колгоспу, виходить до тваринницького комплексу і називається Колгоспою. Зручно?

Арсен таки не встигав за мовою Гната, бо той просто називав знане, може, багато разів обмислене, Арсенові ж треба було осягнути все. Він сказав:

— Ви, як будували село, на перший план поставили зручність?

Гнат у відповідь глянув скісно — вони ступали поруч, Ніна відстала трохи, йшла сама — і затнувсь на мить.

Арсен вилаяв себе в думці, бо звісно, що зручність. Гнат, помовчавши, запитав :

— Тобі цей критерій не здається вагомим?

— Та чому ж,— швидко відказав Арсен.— Зручність тепер написана у віку на чолі — зручність, сервіс, комфорт. Якийсь учений навіть щастя визначив, як найбільший душевний комфорт...

Арсен казав правду, але Гнатові вчувся в його словах мовби відтінок іронії. Він не мовив нічого, вдруге оглянув Арсена пильно, ніби хотів переконатися, чи є на його обличчі щось, що мало там бути. Потім через плече кинув погляд на дружину. Вона чоловічої розмови, мабуть, не слухала, її очі спочивали на зеленій царині, що відкривалась у кінці вулиці,— рівна й ніби аж причесана, мовби то не лука була, а прослано щойно вичесаний килим. І колір його був світліший проти притлумленого вже серпнем зеленого світу, мов ненатуральний.

Арсен розглядав луку здивовано.

— Оце і є вона, наша екологія,— пояснив йому Гнат.— Отава. Луку ми зорали й засіяли культурною травою. Коли треба — поливаємо. Три врожаї сіна й постійний відпочинок для ока.

— Гарна трава,— сказав Арсен, коли вони підійшли вже до самого килима, прорізаного, щоб не ступали на нього, вузькою і прямою стежкою до річки.— Прекрасна трава!

У голосі в нього Гнат не почув ніякого застереження. Вітерець пробігав, латками ворухив невисоку дрібну траву, від неї пахло молодо й радісно, як пахне зелень тільки ранньою весною. Півострівець берега, оточений з трьох боків коліном вузької річки, був вирівняний і всипаний, може, привезеним, може, з дна річки добутим піском, зернистим і аж неприродно білим. Пляж. По краю піску понад травою вкопано ряд грибів, зовсім як на Трухановому острові в Києві, тільки там, коли настає пляжний сезон, нема такої молоді трави.

Людей було мало. Гнат з Ніною стали роздягатись біля незайнятого навісу. Арсен роззувся й, швидко переступаючи, бо зернистий пісок лоскотав його відвиклі від землі підшви, підійшов до краю, де пісок стужавлений водою. Хтось, мабуть з дорослих, нарисовав тут паличкою машини — трактори, самоскиди й легкові, і можна було розпізнати навіть марку «Жигулі». Арсен переступив через рисунки й, нахилившись, занурив долоні у воду.

Вода, свіжа проти не ослаблї ще спекоти серпневого дня, стріла їх прохолодою. Долоні його відчули, як труча їх, горнеться до них течія, ніби річечці цїй Росаві було

справді не байдуже до нього і до його розгарячених долонь.

З-під протилежного крутого берега, під яким над самою водою вчепився пелехатий куш лози, пахло куширем, а з-поза пляжу долинав дух молоді трав. Серце сколихнула радісна хвиля. Ніби раптом ступив крок туди — у дитинство, до Псла, коли вони билися з хлопцями об заклад, що неодмінно скупаються на Перше травня, й купалися, вибравши десь міленьку затоку на луці, де не зійшла повінь. З розгону брьохали по траві, що вже встигла витягтися з дна аж на поверхню, добігши до чистого плеса, швидко пірнали й ще швидше вискакували на берег. Дрижачи, втиралися, згортали зі шкіри кушир і грязюку. І хоч не кожний з них і не завжди підхоплював собі простуду, вдоволення від такої купелі було вельми невелике. Воно пригадалося тепер, через тридцять років, на цьому чи не цілком уже рукотворному березі. Арсен розумів, що й пляж цей, і луку, й весняні пахощі трави зроблено руками, які спрямував чоловік, що роздягнений сидить зараз під грибок поруч зі своєю дружиною. Як добре, що підійшов до нього тоді, й ось вони стануть товаришами...

Гнат бачив, що свого досягає. Читав удоволення на лиці Арсена, такого дивного для його дружини. Але він, Гнат, відчув з першого погляду, що цей дивний з лица чоловік має з ним стати отут плече до плеча — біля річки, поля, села, біля тих, які з часом усім цим володітимуть, все поратимуть. І треба, щоб тут йому було до вподоби.

Арсен підкотив холоші й забрів по коліна. Його білі ноги ніби переламувались на межі води й повітря, з дна, де він ставав, часом спорскували бульбашки й лоскотали йому ноги, а вода весь час рівно струміла поміж пальцями, догідливо змивала й жаркоту, і втому. Може, разом вода змиває навіть роки чи те, що осідає від них, як важка сіль.

Коли Ніна пішла до води, Арсен вибрів і сів поруч Гната в тінь. Гнат ховав від сонця тільки голову, його рівно засмагле тіло свідчило, що на пляжі він буває не вряди-годи.

— Роздягайся,— сказав Гнат.

Арсен похитав головою:

— Відвик я. Стільки вже років — то води нема біля села, то ніколи. Але ж хороше як. Прекрасно!

— А в нас це вже стало ніби критерієм доброго працівника — щоб ніщо людське не було йому чуже. Бо як ти

дасиш комусь лад, коли не спромігся навіть свій час організувати, щоб спина побачила сонце.

— Але як ти зміг охопити все — і село, і поле, і навіть річку? — запитав Арсен, і в голосі в нього не було й натяку на ту невиразність, що промайнула була, як розмовляли по дорозі про село.— Якщо цього не можуть поки що всі, значить, у вас тут є секрет.

— Нема секрету,— спокійно і якимсь ніби байдуже проказав Гнат.— Тобто нічого в нас нема заказаного чи недоступного для інших. Зараз на селі є повні умови й можливості, треба тільки, щоб було стільки ж відчуття обов'язку, стільки ж праці. Щоденної розумної праці. От і весь секрет несекретний.

У цій своїй аж байдужій впевненості Гнат видався Арсенові немов усесильним. «Може, й даремно спіткнувся я там, у кабінеті його,— подумав Арсен.— Може, й справді «сто щоденних проблем», про які він казав удома,— то цілком звичайна річ і в тому вся суть? Так-так, сто учнів, доведи до пуття кожного, то чого ще треба?..»

Однак досить було Арсенові перескочити в думці на школу, на краще знає, як його певність одразу й схитнулася — він-бо добре знав: не те що ста, а й десятки учнів не виведеш як слід у люди нарізно, не знайшовши, чим їх усіх і себе з ними пов'язати... Скрипнула лавиця під Арсеном і сколихнула його, злякала. Арсен степенувався, устав з лави, ліг на пісок горілиць і став дивитися вгору. Небо, за день виблякле від спеки, ще не бралось барвою, хоч було вже далеко за полудень. «Не дістала ще неба скологія...» Та це все ж таки була насмішка над собою. Він-бо знав, що й виглядає зараз по-дивацькому, простягшись на піску, зодягнений у штани й сорочку, добре, що хоч без піджака. Мабуть, вони, такі спокійні й певні, зараз посміюються з нього тихцем...

Арсен зиркнув убік. Гнат заплющив очі, а Ніна забрела на глибше, лягла на спину й чи пливла, чи тільки лежала, часом сплескуючи об воду обома руками, ніби крилами. Потім вона вибралася на мілке й стала бродити вздовж берега туди й сюди, повільно й зосереджено, мабуть, прислухалась, як вода ластиться їй до ніг. Ось вибрела зовсім, знайшла собі місце на твердому, близько води — видно, не хотіла, щоб до купальника їй прилип сипучий пісок,— сіла, випростала наперед себе ноги і стала їх розглядати. Всі рухи її були уповільнені, немов ліниви. Мабуть, слухала себе — як торкається її тіла вода, пісок, сон-

це. А втім, у цьому її спокої читалася й упевнена, незалежна владність. І хоч ніхто не поглядав на неї звіддалік, Арсенові здалося, що вона почувається, ніби в центрі світу. Десь він мав обертатися довкола неї, казали її неспішні рухи і гордовита, ніби самодостатня постать. І, мабуть, Гнат почував те ж саме, розплющив очі, сів і став дивитись на свою русалку, як вона знічев'я погладжує долонями коліна, немов пробує, чи можна розгладити ямки побіля них.

— То як ти кажеш, твердить хтось там, щастя — це душевний комфорт? — чи спитав, чи подумав уголос Гнат.

Ніна встала, перейшла пісок і повільно побрела по траві. Гнат проводжав її очима, Арсен не дивився на Ніну, але бачив, як то по один бік неї, то по другий вітер латками кошлатить траву. А слідом за Ніною, мовби живий листочок, невідступно тріпотів крильцями білий метелик.

— Максимум душевного комфорту, сказав науковець, — швидко звівся на ноги Арсен. — Піду я. Спасибі, що показали дорогу. Така прекрасна лука...

Гнат не затримував його, він знав, що вже свого досяг, і лука по-справжньому прекрасна, цього не можна казати нещиро.

Арсен пішов по стежці. Коли проходив повз Ніну, вона підвела на нього очі й сказала, невна, що він хоче перекинутися з нею словом:

— А квітів ніяких нема.

Та Арсен тільки глянув на неї й ніяково стенив плечима. Звичайно, нема, які ж квіти в сіяній траві. Проте можна й домішати якогось насіння, як роблять, засіваючи газони. Маргариток абощо. Та не сказав цього. В очах її світлих, обведених густою сніжвою з країв, мов у затіненій криниці, вже не було посміхи з нього, в них була глибина, і щирість жіноча, і щедрість. Арсен прискорив крок і не бачив, як її очі поійналися здивуванням.

Арсен ішов, похитуючись з ноги на ногу, ніби високу постать його розгойдував невидимий вітер. Звідси, знизу, село підносилося як на долоні. Ніби сама долоня з широко розтопірченими пальцями вулиць — Шкільна, Польова, Лісова, Колгоспна... Справді зручно. І всі будинки під лінійку — теж зручно прокладати водогін і каналізацію... Гнат своїм типовим проектом такий вдоволений. Арсен пригадав, як він поглядав на інші будинки з упевненою зверхністю, ніби жених, над чію наречену немає кращої

в світі. А він, Арсен, нічого сказати не міг. Не мав критерію? Чи просто чомусь над цим не думав...

Арсен став міркувати про службу, яку служила сільська оселя з давніх-давен. Колись городище обкопували ровом і обгороджували частоколом — від ворогів, городились парканом, загатами, дерезою — від сусідів. Хату ставили вкупі з хлівом — щоб тепліше. І відводили в ній світлицю — для людей. Хату, бувало, вшивали дуже гарно й вимальовували узорами віконниці — для всіх людей. І відселялись подалі від усіх на хутори — щоб тільки для себе. Ого! У житлові, либонь, на протязі віків багато заплетено й переплетено і суспільно-класового, і етнографічного, і морального та естетичного... І всього не можна тепер підсумувати одним-єдиним і таким простим — щоб зручно. Зручно, правда, але Тирлівка, здається, мало пов'язана з ландшафтом — з лісом, що півколом охоплює село, з річкою, полем. Втім, Арсен не міг сказати, як спеціаліст, чого бракує в архітектурі цього села, він тільки відчував — щось та не враховано.

Арсенові вже уявилося, що в новій школі під час орггоди він виводитиме клас дивитися на село. Нове село під небом і сонцем, між річкою й лісом, як виходили спостерігати дельце гніздо. Та що там гніздо — природна метафора. А в житлі, саме в його красі, має бути глибокий смисл. Так, комфорт потрібен, але чи спроможний він один дати все, що повинна мати від житла людина? «Щастя — то душевний комфорт». Таки збіднене в того науковця поняття про щастя! І чому Гнат перепитав про це, дивлячись на свою русалку?

Арсен хитався, простуючи до свого дому. Ноги в нього немов подерев'яніли й погано згиналися. Він ліг на канану горілиць і поклав їх на бильця. І довго так лежав, неоковирний, самому собі чудний, а за вікном тим часом смеркало. Поблимавши, засвітилися над вулицями неонові ліхтарі. Світло стояло перед заплученими очима в Арсена м'яке, голубе. Майже як світло дня. То світло його товариша, Гната Облатенка, тутешнього голови, творця усього й хазяїна. А йому, Арсеніві, треба стати тут хазяїном, у школі. Щасливим хазяїном! Побудувати котедж, найбільшу кімнату під кабінет. І світло у вікна щоб голубе. А де ж його візьме собі голубого — відніматиме в Гната? «Не тільки світла, що у вікні. Спи».

Отже, ніякої прикмети, що її так боявся пропустити Арсен, ступаючи перші кроки по новій стежці, мовби й не трапилось йому ні першого дня, ані першого тижня, ані першого місяця, коли вже розпочалися заняття в школі. Хіба що стрічали його з якоюсь настороженістю, але до цього Арсен давно вже звик. Та й то більше учні, для колег його, вчителів, либонь, не важив ані зріст його, ані вираз. Здається, й все інше в ньому, що таки збентежило було в перший день Галину Василівну, на колективі в цілому не відбилось ніяк. Злагоджений і налагоджений, він першого вересня рушив, як рушає по рейках залізничний состав: кожне коліщатко закрутилося у визначеному потрібному й усталеному напрямку й ритмі. Й хоч состав той, з одного боку, веде машиніст, з другого — він проводить його по рейках, має маршрут і дотримується графіка.

Початок директорства чомусь нагадав Арсенові давні шкільні роки. Тоді радісно було йти до школи в перший день. Зустрічі з хлопцями і водночас у того чи того нищечком, очима, з котроюсь із дівчат. Розмови про літо — про купання на Пселі, роботу в полі, риболовлю, катання на конях, самопали... Ніхто не спізнювався на уроки в перші дні, приходили на годину раніше.

Але розгортаеш одну книжку — перший параграф першого розділу, який на завтра треба вже вивчити, і так у другій книжці, і в третій... Скільки їх, параграфів, розділів! І, дивись, хтось уже й скривиться. Це ж стільки треба просидіти, щоб вивчити їх по рядку. Все одно що руками перебрати гору зерна... Перша відміна: тверда, м'яка, мішана групи; друга відміна — те ж саме. Але ще є примітка: іменники чоловічого роду на «р» можуть належати до різних груп... І головне, що ніяк не можна його, те зерно, зачерпнути відром, чи совком, чи хоча б пригоршою, а треба по зернині. Більший інтерес до цього виник пізніше, коли вдруге — учителем — переступив шкільний поріг і, раз по раз підглядаючи в конспект уроку, сам почав розповідати дітям про відміни й групи.

За сорок п'ять хвилин треба опитати учнів, і викласти нового ту зернину, й закріпити пройдене, викликаючи до дошки. А що Арсен знав — у багатьох школярів інтерес до предмета не завжди рівний, то взявся шукати способу, як поживити й полегшити те «перебирання зерна». Згрупувати слова-винятки, утворити з них самостійне речення

або віршик, загадати дітям, щоб не просто придумали речення з потрібними словами,— а хто складе з тих речень твір?.. А хто напише речення, щоб воно одне вмістило якомога більше прикладів на ті ж ступені порівняння прикметників — аж до найвищого? А хто складе — не складе, а створить уже речення найкрасивіше?!

Перевіряючи завдання, Арсен відмічав гарні приклади, а того, хто «створив» найкраще речення, викликав і загалував писати його через усю дошку вгорі одним рядком. Потім Арсен читав речення вголос, разом з усіма додавав до нього чи виправляв слово-друге і так зоставляв угорі дошки. Коли треба було переходити до закріплення, Арсен перечитував речення, за кожним разом відшукуючи новий відтінок інтонації.

Речення залишалося й після уроку, і часом на перерві, проходячи повз двері класу, він міг почути, як хтось читав його ще інакше, своїм голосом, або додавши свій епітет (Арсен на уроки мови приносив частину матеріалу з літератури).

За ці та інші свої «відступи від методики» його дуже критикували, потім піби й виправдали, від цих «справ» у Арсена стало поболювати серце, і за ними ж таки він тих болів не зауважив.

Одного разу історичка написала директорові школи скаргу на Арсена, що він, залишаючи на дошці написи, забирає увагу дітей і на її годинах — учні продовжують обговорювати написане — зриває їй уроки. І хоч директор поміняв розклад, вона злостилась на Арсена весь рік.

Потім була інша школа, сварка з історичкою за літами подаленіла й забулася зовсім, але років через десять Арсен, переглядаючи зміст журналу «Вітчизна», раптом натрапив на знайоме прізвище. То було оповідання його колишнього вихованця. Арсен розгорнув на потрібній сторінці журнал: за епіграф правив уривок із шкільного твору — давнє шкільне їхнє спільне речення, що було написане в один рядок через усю дошку вгорі. Тоді Арсен почув своє хворе серце.

Отож уже багато років, учителюючи, не знав нудьгування Арсен. Але досі він, хоча й працював трохи завучем,— по-справжньому був лише вчителем і бачив перед собою тільки один клас і тільки на своїх уроках. Тепер же Арсенові треба було обійняти зором усю школу. Школа виявилася не такою, як досі його класи, й не такою, як він приготувався побачити в новому селі. Арсен чекав надзви-

чайного — школа була звичайна. Він пішов на уроки — в п'ятий, восьмий, десятий. Вчителі мали плани, вчителі були підготовлені до уроків, учні відповідали, як для початку занять, не так уже й погано, у класних журналах зарябіли вже сині цятки — трійки, четвірки, п'ятірки.

В Арсена, коли він гортав журнал і на білому аркуші то тут, то там бачив виставлені оцінки, завжди — ще з перших років свого вчителювання — виникало відчуття, ніби перед ним мішень. Тут поцілів один, там — другий, один попадав у яблучко, другий — десь далі, третій, мабуть, зовсім у «молоко», бо проти його прізвища в рядку стояла тільки чорна вчителева крапка. Нібито стріляли, а тим часом не чуто було вогню, і ця тиша злякала Арсена дужче від грому, бо він побачив на ділі, що то значить «рівні» чи «благополучні», як сказала тоді Галина Василівна, учні, та й учителі разом з ними, бо учні ж, урешті-решт, такі, якими зробили їх учителі. Отже, потрібен був приклад. Добре собі це розуміючи, Арсен взявся за свій клас. Він лишив за собою українську літературу тільки в десятому. Не гнався за кількістю, мав спершу підібрати ключ, щоб відімкнути ворота цього стрільбища. Мав розворушити спочатку бодай «свій» клас.

Збірний — о двадцяти п'яти головах і парах очей — психолог збагнув Арсена швидко. Ще не минула притихлість від першого враження, яке справив на клас новий директор, як учні вже знали: Однорал — не страшний і не зловливий, і можна на уроці обернутися, пошепотітись, навіть кинути записку. У відповідь на все він може тільки повести очима своїми світлими, зовсім не страшно, хіба що наче болісно. Ще болісніше кривиться його обличчя, коли крізь доволі-таки веселий гомін намагається він дослухатись їхніх відповідей. Та хіба дійняти багатьох тим, чим переймається хтось один?

Галина Василівна вже дивувалась, що директор, походивши трохи на уроки в різних класах, зовсім облишив їх. У першій розмові намірявся на геніїв, та щось і до звичайної щоденної праці не береться, подумала була, але по обличчю Арсеновому, яке ще дужче почорніло й засокирилось, вона бачила — не від байдужості то чи лінощів. Мабуть, досвіду йому бракує. Може, з класом у нього негарзд? Вона подивилася на його сторінку в журналі — з української літератури стояло п'ять четвірок, не гірше, ніж в усіх інших учителів.

— То як вам десятий клас? — зважилася запитати.

— Рівний,— сказав Арсен, глузуючи з неї чи з себе.

— А Ясь?

— І Ясь, на жаль.

Арсен — директор школи! — не стримав зітхання. Йї шкода його, проте не зважилась більше ні питати, ні пропонувати допомоги. Йї здалося, що почує від Арсена щось таке, в чому не зможе йому зарадити. «Може, в нього якесь нещастя, може, горе».

Арсен справді почувався нещасним. Клас його не чув. З ним, правда, траплялося таке, але не часто. Він бачив учителів, що звертаються до класу, як диктори на залізничних станціях до пасажирів,— звідкись, невидимі, голосом бляшаним і байдужим до того, чи слухають його живі люди. Арсен завжди казав про таких педагогів, що їм треба йти на вокзал в інформатори, а сам він завжди знаходив із класом живу нитку. І от — його самого спіткало таке.

Якби раніше хто запитав Арсена, чи не стрічались йому недавно очі, сповнені особливого світла, він, мабуть, тільки б рукою махнув і сказав, що то — нусте. Тут ось перед ним двадцять п'ять пар очей, у яких поки що не спалахує потрібне світло.

Виходжував ніч з кутка в куток, уранці переступав поріг класу, він проживав за урок ціле життя літературних героїв і своє власне водночас, а перед собою бачив обличчя просто в міру цікаві. А завтра хтось із них, відповідаючи, повторював частково Арсенові, частково вичитані з підручника слова, а цього йому було замало.

Арсен сказав: на завтра не вчити нічого, у них буде вільний урок, без оцінок. Відповідатиме хто захоче і... що захоче. Говоритиме про те, що йому найбільше припало до вподоби. Його слова стріли ніби з інтересом, та Арсен бачив — інтерес викликало те, що не треба готуватись до уроку. І ніхто завтра не захотів сам чогось розповідати. Може, бойкот? Але ж не почувалося напруженості, на нього дивились приязно, а Ясь Облатенко, як це в нього поведлося ще спочатку, навіть жартував, глузуючи з товаришів, і з себе, і, мабуть, потроху й з Арсена.

— Ану, мислителі, ворухнем напівпровідниками на в'язах та виступимо дружно.

Його слухали, пересміювались, «виступати» ніхто не хотів, і коли Арсен став викликати — ніхто не знав, про що розповідати. Арсен перестав викликати й сказав:

— Ви прочитали книжку, що згадується в програмі. Для чого читали?

В класі притихли трохи, поки Ясь не озвався за всіх:
— Як для чого? Для оцінки.

З жарту засміялись, але не так, як би сміялися, коли б у ньому не було ніскільки правди. Засміявся й Арсен — бо що йому лишалося — і кинув уже самому Ясеві:

— А якби не було оцінок? Ось віднині я не ставитиму оцінок...

— Але ж будуть іспити,— відповів хлопець.

У голосі його було чути, що він каже так, мовби й не від себе, від когось, може, від кожного потроху, отже, й від усіх.

— А якби й іспитів не було?

— Так дехто з нас, може, й не читав би тоді...

Засміялися голосніше, але Арсен готовий був заприсягнути, що сміялися саме тому, що Облатенко мовив правду.

Кажуть — сміх, то ознака доброго настрою, здоров'я і взагалі добра. Але ж який сміх, де і з чого... Арсен уже кілька ночей підряд проводив свої уроки в думках — від слова до слова... А може, й не через утому, може, через те, що урок його уявний вранці виливався в ось таке, Арсенові по Ясевих словах замлоїло в грудях. Арсен зажмурився на мить, тоді кліпнув раз і вдруге. Бачив обличчя ясні, вдоволені розрядкою і тим, що сьогодні не буде оцінок. Навіть уважні обличчя, бо в класі втихло раптом — помітили, що з учителем негаразд.

— Якби хтось із вас їх і зовсім не читав,— став говорити Арсен спантеличено й тихо, ніби самому собі — то ще ж не значить, що їх би не стало, що вони не існують — «І мертвим, і живим», «Інтермеццо», «Горе з розуму». Вони є. Для чого написані? — підвищив голос Арсен, помовчав і додав тихо: — Щоб, даруйте на слові, хвости у нас не повиростали. Щоб ми могли стати людьми. Бо якщо не читатимемо, то не станемо...

Він відпустив їх до дзвінка й, обминувши вчительську кімнату, хилитаючись, пішов додому. Та скільки ж тої ходьби. З двору на майдан, а тут уже й Шкільна, перший будинок. Арсен проминув його, пішов далі. Може, я занадто різко так — «не станемо людьми»? Стануть, звісно.

Арсен повернув назад, турнув ногою свої незамкнені двері й, не роззуваючись, ліг на канапу горілиць. Він підійшов до чогось такого, від чого стало важко, ніби тому вантажникові, який усе життя носив лантухи, по чотири,

п'ять, ну, хай, може, шість пудів, та раптом стало потрібно завдати на плечі гору.

...Як зручно Гнат спланував село — з шкільних вікон було видно Арсена, коли поволі йшов додому.

У двері раптом постукали. Арсен не озвався. Але двері все-таки прочинилися сторожко — комусь чогось було треба. В них просунулась кругла голова — Ясь. Один із них, із двадцяти п'яти — одна двадцять п'ята свідка його поразки й одна двадцять п'ята переможця, достойного, проте, і співчуття й жалю. Тільки чи розуміє він все це?

— Тобі чого?

— Галина Василівна послала спитати, чи ви не захворіли, — сказав не дуже твердо Ясь.

Арсен сів і став роздивлятися на переможця. Обличчя в Яся було замкнуте. Побоюється сам, без гурту, чи Арсенова хворість його лякає, чи, може, збентежило його щось більше?

— Різні бувають хвороби. В найздоровішій людині може бути гандж, хоча б і в тобі. Думаєш, нема?!

— Думаю, що нема. Я справний.

— Може, в цьому він і полягає, що так упевнений чи самовпевнений. Сідай.

Облатенко присів на стілець, кругле його лице, постійно осяяне усмішкою, тепер було серйозне й замкнуте. Арсен поволі й кривлячись зів'яв.

— Таки притисло трохи, — сказав. — Однак виходить, що здоров'я — це така штука, що має багато сторін...

Ясь мовчав, мабуть, не розумів. Арсен спитав:

— Ти на яку стежку думаєш ступити по десятирічці?

— У нас кажуть: всі шляхи ведуть до Гната.

— Це я від тебе вже чув. Отже, підеш до колгоспу. Куди саме?

— Може, мене пошлють на факультет механізації, а може, на економічний, колгоспові таких спеціалістів бракує.

— Ну а сам ти, сам куди більше прагнеш?

Ясь мовчки знизав плечима.

— Ні до чого душа не лежить? То, може, щось тобі дається легше?

— Та мені все не дуже важко.

— Цебто ти на всіх уроках можеш заробити добру оцінку. Але ж треба ще мати свою мрію. Ти знаєш, що без мрії людина — не справжня людина?!

— Чому ж без мрії...

— Ах, перепрошую, — підвищив голос і став на ноги Ар-

сен.— Чи, може, у тебе є мрія: піти кудись, вивчитись на когось чи й зразу йти працювати на поле, щоб заробити грошей?

— Ну, забезпечити себе це не так уже й погано.

— Це зовсім непогано. Щоб побільше їх було — і ко-теджів, і «Жигулів» щоб в усіх! А чи знаєш ти, що це ж не все. По-справжньому в людини розквітає душа тоді, коли людина і забезпечена матеріально, і знаходить своє місце в житті, покликання. Ну й, мабуть, тобі ж зрозуміло, що до місця в житті треба починати примірятися не після того, як зіб'єшся тільки на добрий заробіток. Цього відкладати не можна ніяк, бо виявиться пізно. Це все має йти в ногу. А ще в давнину казали: «Ми їмо, щоб жити, але не живемо, щоб їсти». Їсти чи там одягатися та форсирити. «Жигулями»... Ясно?

На обличчі в Яся, ще як переступав поріг, не було його звичайної посмішки, бо він ішов до хворого. Мабуть, що так. Та не міг Ясь і пройнятися цілком Арсеновими словами, він чув таке вже не раз. Ясь щосили хотів пригадати ще якісь слова, які чув і котрі мовби цієї розмови стосувалися, але разом з тим ніби й певніші. Завжди зухвалий і насмішуватий, зараз він не почував себе так упевнено, щоб міг сперечатися з Арсеном, просто йому хотілось штовхнути на Арсена ті, сильніші слова. Так і не згадавши їх, Облатенко пішов з обличчям немов страдницьким. Арсен уже був подумав — чи не посіяв Облатенку в душу яких сумнівів, коли двері знову прочинились і Ясь, як і перше, просунув голову обережно, але на обличчі його вже не було нерішучості.

— Вибачте,— сказав він,— можна ще слово? Я хотів сказати, що, думаючи про заробіток, ну ще «Жигулі», ми все ж будемо робити якусь роботу. Потрібну роботу. Ми виконуватимем свій обов'язок,— закінчив він з пафосом і посміхнувся краечком круглого свого лица.

— Це ти від кого чув?

Хлопець трохи знітився, але треба було щось відпові-дати:

— Ну, з батьком розмовляли на цю тему.

— Е, Ярославе Гнатовичу, як же це сталося, що ти рідного батька не зрозумів і от кепкуєш? А обов'язок — це надто велика штука, щоб нею можна було забавлятися. От, наприклад, була війна, і хто б не був, а йшли і готові були вмерти. Такий обов'язок, такі обставини. А за інших, теперішніх, ти найкраще виконаєш свій обов'язок, коли

знайдеш своє покликання. Так і виходить, що, поки і скільки живий,— шукай, бо в кінці неодмінно муситимеш здати собі справу про те, що у житті знайшов, створив.

Очі Арсенові подаленіли, мовби розмовляв він уже не з Ясем, і коли той хотів був сісти, Арсен його спинив і сказав:

— У нас Тичина завтра, у вас дома є щось Тичини?

Ясь зупинився посеред кімнати й почав усміхатись одвертіше. Може, хотів тим приховати своє незручне становище — хотів же сісти, а йому не дали. Проте Арсен Ясеву усмішку так витракувати не схотів і сказав гостро:

— Поблажливо і зверхньо посміхаються з того, чого насправді неспроможні осягнути, тільки дуже обмежені люди. Мені здається, ти міг і не належати до них.

Світлі й проти високої Арsenової постаті якісь легковажні й його очі потемніли при цьому й поглибшали.

Ясь усміхатися перестав і позиркував у Арсенові очі, неспроможний ні витримати його погляду, ні відвести очей від Арsenового обличчя. Він, тільки увійшовши, відзначав про себе кожну прикмету — як той лежав на канапі і скільки його ніг не вмещалось. Усе те мав «зобразити» в класі, ще ж бо ніхто не бачив директора вдома.

Слухаючи Арсена, Ясь уже бачив, як передаватиме його сам, і чув, хто і як з того сміятиметься. Ліда звискує високо, ніби її лоскочуть, сплескує в долоні й озирається на всіх, щоб сміялися разом з нею. Їй ніби мало того, що сама вона захоплена й зачудована Ясем по вінця. А Тамара посміхається мовчки. Завжди, коли Ясь мовби ненароком зазирне їй у непроникливу чорноту очей, його стрічає там посміх. Не злий, а неначе поблажливий, так ніби Тамара знає все про Яся і співчуває йому. «Нещасні ви обоє»,— ніби каже очима йому й Ліді.

Ясь добре знає, що зовсім не були б вони нещасні з Лідою, котра ходить за ним по п'ятах одверто й щиро. З себе Ліда — гарна дівчина. Розмірковуючи тверезо, Ясь уже побачив себе з нею поруч так далеко, як тільки можна, власне, як тільки треба людині бачити — до тієї межі, за якою людину вже нічого більше не чекає, де їй застається тільки одержувати пенсію, грітись на сонці та споглядати своїх дітей, що вже дорослі й не потребують настановлення. Отак далеко міг подумки занестися з Лідою Ясь, а чорні Тамарині очі не пускали його крізь свою м'яку насмішку й на крок. І не відпускали й на крок. Усе в житті зваживши й загадавши, Ясь тим часом у своїх шкільних

інтермедіях мав одну-єдину від самого себе потаємну мету — якось пробитися крізь м'яку броню Тамариної по-смішки. Що б там його чекати могло, Ясь не уявляв аж ніскільки.

Давненько вже «виступає» він отак перед чорнявою та білявою, з яких білява — Ліда — ніби постійна його прихильна аудиторія, а чорнява — строга й непідкупна та ще, либонь, і зверхня критика.

Та зараз, як згусли барва в Арсенових очах, Ясь відчув, що дивиться в них не заради інтермедії перед чорнявою та білявою і не ради когось, а мовби для самого себе.

— А міг би? — спитав, ставши навпроти нього, Арсен.

Ясь подивився на нього знизу вгору й не знайшов що відповісти. Сказати, що досі він і не мав себе за людину обмежену, забракло духу. Йому здалось, у Арсена на думці щось більше, ніж ставлення до поезії Тичини, про яку запитав; щось таке, з чого Ясь не здавав собі справи й не мав уявлення про його зміст.

— Обіцяй мені.

Ясь мовчав. У грудях йому затремтіло дрібно, ніби його оце нагло збуджено посеред ночі з глибокого і теплого сну, голого виштовхнуто в холодний світанок для якогось невідомого й лячного діла.

Мовчав і Арсен, спостерігав, як одпливає кров з круглого й завжди рожевого Ясевого обличчя, і думав, що, либонь, вимагає неможливого. «Хіба від людини залежить, якою бути, хіба може вона обіцяти не бути обмеженою?» Але не бачив іншої ради. Якщо не дається до рук весь клас, йому не зостається більше нічого, як братися за одного, за кожного. Може, він покине й клас і, як стародавній філософ, буде працювати з кількома учнями. Якщо вони такими учнями стануть. Треба, щоб стали, інакше він — хто ж тоді буде він і що тоді зоставатиметься йому в житті?!

— Це добре, що ти мовчиш, — сказав Арсен. — Ти обіцяєш собі, а така обіцянка має найбільшу вагу. Так-от піди до бібліотеки, якщо вдома у вас нема, візьми Тичину, вірша «За всіх скажу» й вивчи. Я тебе не викликатиму, ти не для оцінки вивчи:

За всіх скажу, за всіх переболію,
я кожен день на звіт іду, на суд.
Глибинами не втану, не змілію,
верхів'ями розкрилено росту.
Ніколи так душа ще не мужала!
Ніколи так ще дух не безумів!.. —

ти вивчи для себе. Приміряйся: думки цього вірша — і ти. Виходячи в життя, якщо хочеш вийти у справжнє життя, треба й примірятися до справжнього, до високого, а не тільки до платні доброї, до «Жигулів», хоч вони і є, набути вже, набуваються всім на радість. Тільки це в житті — не найвища мета.

Затим він випровадив Яся, легенько штовхнувши долонями в плечі, а сам залишився стояти посеред хати. Високий — настобурченим волоссям мало не зачіпався за краєчок синього паперового абажура, що звисав зі стелі. «Хтось жив тут до нього і, певно, тому так повісив цей абажур, що був низький на зріст або короткозорий чи присліпуватий», — подумав Арсен ще першого дня. Хотів був зав'язати шнур угорі вузлом, та чогось не зібрався і, проходячи через кімнату, зіщулювався, щоб не зачепитись. Тепер відчув ще разючіше, як щось тисне на нього згори. Поставив стільця й зав'язав шнур під стелею бантом. Примірявся — до абажура стало з півметра. Та все одно щось муляло, тисло. Мабуть, стеля. Зміряв очима висоту — сантиметрів двісті сімдесят п'ять буде, звичайна, стандартна висота. І побілена стеля, як завжди, — крейдою, і нічого більше не привішено до неї й не прибито. Арсен обдивлявся несамохить стелю й стіни, аж поки не спостеріг, що голубувата барва стін зараз потьмяніла й узялася сірістю, ніби по заході сонця. І тоді зрозумів, що тисне його зовсім не стеля й не стіни. Арсенові здалося, що від нього втікає світло. Поки воно не згасло зовсім, устиг турнути рукою вікно й навпомацки вже дістатися до канапи...

Ясь вийшов не попрощавшись. Уроки вже скінчилися, і він, нікого не стрівши в школі, пішов додому, тільки не по Колгоспній, а по Лісовій, і коли вона вивела його прямо на простягнуті навстріч низько схилені до землі віти крайніх дубів, повернув попід лісом. Гілля раз у раз торкалось йому обличчя, і Ясь відхилив його з-перед себе рукою. Це був давній жарт у них з дівчатами, запозичений чи не з Руданського — притримати гілляку й тоді, як цвяхне вона того, хто позаду, примовити: «Скажи, пане, спасибі, що я ще придержав». Ні для кого тут не було несподіванки, та проте неодмінно хтось мав опинитись позаду.

І зараз, тільки торкнувся він долонею дзвінкого, ніби з бляхи викарбуваного дубового листу, постали перед ним обличчя чорнявої та білявої. Ліда оце, якби опинилась по-

заду, заверещала б прикро й радісно. Тамара — лише б посміхнулась поблажливо, з нього ж таки, що не спромігся на щось дотепніше. Та Ясь машинально відвів з-перед очей жорстке густо-зелене листя, й образи двох дівчат, що постали перед ним, не змінили його міркувань, а тільки приєднались до них. У нього ще на початку розмови з Арсеном складалась весела інтермедія. Та до кінця розмови весела сцена потроху почала стушовуватися, і Однорал, якого Ясь мав удавати, спинаючись навшпиньки, із смішного поволі обертався на сумного. Розповідь про сумного директора для Ліди мовби вже й не підходила. Він склав їй вже для себе. Йому раптом подумалось, що, може б, розповідь про засмученого Арсена й не викликала звичайної посмішки в чорних Тамариних очах. Та Ясь так довго, усе життя своє, перебував при речах певних і усталених, він побачив його саме таким далеко наперед, тому стріли директора — чув, як б'ються об цю сталість і на очах ламаються об неї болісно, — його щита не брали. Ярослав то всміхався, торкаючись простягнутих йому до обличчя шорстких долонь дубового листя, то супився, потім кінець кіпцем відійшов від цих дубів-кремезняків, що стояли по краю, немов на варті понад полем, завернув на Колгоспну. Хоч він і дав доброго гака, дорога все ж таки виявилась йому коротшою від стежки, яку тим часом треба було перебігти думкою. Ясь по ній ні до чого певного не дійшов.

Ніна, — він її звав матір'ю, — мабуть, спостерігала за ним ще з вікон школи, бо стріла запитанням: чого це він ходить до директора і взагалі що означає оце його блукання хтозна-де, замість іти обідати по уроках.

— На звіт ходжу, на суд, — скорчив гримасу Ярослав із прикрістю в душі, бо відчув, що робить щось майже непристойне. Але так було легше, так було йому звичніше.

— Невже ти все на світі зібравсь перемеряти на аршин блазня?! — несподівано розсердилась мати й несподівано підсилила прикрість, яку, манірячись, почув у собі Ясь.

Ясь не сказав їй нічого, а Ніна знала вже добре: Ясь мовчить тоді, коли трапляється йому щось, до чого не підходить його звичайний поблажливо-насмішкуватий ключ. І знала також, що тоді від Яся годі добитися слова. В ньому — батькова впертість. Він не попросить ради й не поділиться сумнівом, аж поки сам не переверить того, на чому спіткнувся, не підніметься над ним і не спроможеться на звичайне своє зверхньо-глузливе слово. То й не чи-

пала його більше. Ясь пообідав і подався кудись, не сказав куди. Ніна бачила у вікно, як він перейшов майдан і зник у дверях Будинку культури, значить, пішов до бібліотеки.

Ніна не дуже пильнувала Ясевої душі. Не сильна в аналітиці, вона вгадувала чуттям — за Яся нічого турбуватися, душа його пливе, мов той кораблик по добре освоєній річці — знані й далеко видні береги, ще перед початком навігації проміряна глибина, рівна течія й відома кінцева пристань. По такому самому руслу плив і її власний кораблик, легко й плавно, без ніяких зусиль, потрібних бодай на те, щоб узнати, який же везеться на ньому вантаж. Ціну своєму вантажу вона читала в очах інших, часто на неї звернених, і цього їй було досить.

Та дивлячись у відчинене вікно, як ступає дрібними кроками, ніби котиться по тротуару, Ясь, Ніна відчула несподівано: на її кораблик набігли хвилі, більші, ніж завжди, і він захитався на них незвично. Ще перед тим Ясь ішов по Шкільній і звертав он до того будинку. В середині там — невисокі сходи й двері, оббиті чимсь рудим. Ніна здригнулась мерзлякувато, зачинила вікно й відійшла від нього. А за дверима рудими, оббитими — отой Арсен. Дивний тим, що не страшний. З усього видно, що він безпорадний у школі, бо ні в чому не чуто владного директорського тону. Але... проходить повз неї, не помічаючи, розминається, не поступаючись, нібито й не вона йде назустріч по коридору, а тільки падає йому під довжелезні ноги чиясь безтілесна тінь. Йй, либонь, не траплялося чоловіка, котрий отак пройшов би, не глянувши на неї й нічого не черпнувши з її очей.

Чоловіки, щедро обдаровані її поглядом, нічогісінько не важили для Ніни, але вони, отак поглядаючи, надавали ваги їй самій. Ваги і впевненості. Для Арсена ж вона не значила нічого. Та як Ніна і проти нього, як і проти всіх інших, zostавалась тією ж самою, то виходило, що це він відрізняється від інших. Щось у ньому було таке, що бентежило Ніну, як на річці холодна глибінь. На який «звіт» міг ходити до нього Ясь, на який «суд»?

Чогось той суд заціпав її, Ніна поскаржилась на Яся Гнатові, коли він прийшов з роботи. На що скаржилась, Ніна не розуміла й сама. Гнат не второпав її й поготів. Він тільки зрозумів, що поміж нею і Ясем пробігла якась чорна кішка. А Ясь мовчав, супився. Гнат став розповідати, що їм на колгосп виділено п'ятнадцять «Жигулів».

— Ну, охочих у нас буде вже десятка два, може, й більше.

— То й що робитимеш? — запитала Ніна байдуже.

— Правління вирішуватиме, але ясно, що виділимо тим, хто найбільше заслужив.

— Чим заслужив? — запитав Ясь.

— Як «чим»? Працею, чим ще?

— А що, хіба «Жигулі» така вже відзнака? — запитав Ясь голосом, як і в розмові з Арсенем, не зовсім своїм.

Ясь говорив Арсеновими словами, приправляючи їх своєю трохи притлумленою іронією, і не можна було вгадати, на чиєму боці була зараз його насмішка — на Арсеновому чи Гнатовому. Чи, може, вона служила службою самому Ясеві, прикриваючи його вагання. А пам'ятаючи слова, що насміхаються з невідомого тільки люди обмежені, Ясь свою іронію притримував. Так посміхнувся, ніби сам із себе.

Гнат про Ясеву розмову з Арсенем не знав, однак чужу, Ясеві не властиву, інтонацію вловив одразу й сказав:

— Відзнака не «така вже», через те й думаю оце: а може, і я, й ми на неї заслужили. Як на вашу гадку?

— Щоб купити собі? — непевно Ніна.— Тебе ж возить колгоспна.

— Колгоспна возить на роботі, а своєю можна поїхати куди завгодно, куди хочеш. Давно мені хочеться махнути десь до моря усім разом, сімейною громадою.

— Угу-у,— вирвалося в Ніни низьке й розкотисте, як у птиці на гарну погоду.— На кручі стати просто неба, а ввечері запалити вогонь.

Відблиски того вогню ніби сяйнули у матері в очах. Ясь дивився на неї, на батька і ще на когось, чув тутешні й тамтешні Арсенові слова. Але там були слова, які інколи ніби відривались від реальних речей, а тут слова вели до світу, що поставав живим вогнищем на кручі біля моря, якого Ясь ще не бачив у житті, але до якого можна було помчати на гумових колесах зі швидкістю понад сто кілометрів. Ген за полем та за лісом — траса на південь, бетонка, машини по ній аж свистять.

— Ну, то як вирішуємо? — запитав Гнат.

В очах матері жевріло голубе багаття.

— Та й поїдем, та й пої...— засміявся Ясь.

Тоді кинув оком на книжку, з якої взяв оце рядок, і усмішка застигла в нього на обличчі.

— Ти що це читаєш? — спитав батько.

— Тичину. Вірша вчу.

— І це потрібне. Все потрібне. Тобі сімнадцять — ти можеш уже здавати на права. Як буде куди приткнуту машину, то сам їздитимеш в інститут. Тоді кожної неділі зможеш бути вдома.

Гнат побачив, як знову ожила усмішка на устах у Яся.

Арсен пролежав довго. Світло, пригаснувши, не покинуло його зовсім. Воно цідилось вузькою щілкою до очей, ніби він дивився крізь дві невеликі дірочки в рудувато-сірій запоні. Тепер міг бачити лише окремі предмети. Добре, що він раніше прийшов із школи і встиг піти від нього Ясь, подумав Арсен, лігши на спину й заплющивши очі. І встиг сказати йому про підсумок, який чекає на Яся попереду, там. А чи не спіткав його самого цей підсумок не десь там, а тут? Та крізь примружені очі він бачив дві п'ятки світла, які більше не звужувались. Отже, не тут, принаймні не зараз.

Довго світ йому був видимий тільки у два віконця, вибірково, і мимохіть спало Арсенові на думку, що хоча й не дійшлося зараз до підсумку, проте можливо, що до нього — недалеко. Може, зосталося побачити світу рівно стільки, скільки зараз видно в ці два немов просвердлені крізь тьмавість віконця.

В очах поширшало аж тоді, коли надворі стало сутніти, Арсен уже вирішив і не вставати з канапи, тільки роздягся й наклав на себе простирадло, щоб не покусали вночі комарі. Холод з-за вікна його не діймав. І сон не йшов. Йому здавалось, що хоч як треба прагнути сну, він не повинен заснути, поки не дійде, не побачить того, що має побачити в своїх віконцях, тепер уже таких вузьких, що годі дивитися на все підряд. На все поспіль дивляться тільки діти. Йому треба схопити щось найсуттєвіше і бачити його ясно. Що непевніша дорога, то тривкішу треба мати при собі опору...

Тієї ночі він зовсім не спав, проте вдень виглядав досить бадьорим і навіть упевненішим, ніж завжди, і ніхто в школі ні про що не здогадався.

Арсен не спитав Яся про вірш і не заводив з ним ніякої розмови, ніби й не було поміж ними нічого, хоч хлопець знав: двері в домі Арсена йому відчинені. Та Ясь не йшов.

Він все-таки дещо розповів у класі про директора. А що при цьому Ясь не ставав дибки, як спочатку був намірився, й не пробував витягти в нитку свою коротеньку шию, Ліда не сплеснула в долоні й не засміялася. Отже, інтермедії не сталося.

...Арсен перестав виставляти оцінки (читав про такий дослід педагогів у Грузії). Слухаючи відповіді, він часто казав своє «прекрасно» і «препогано», але то не були оцінки для журналу,— лиш його манера висловлюватись. Прагнути змін, він уже ладен був побачити їх бодай зернину. Щось, може, й обіцяло з'явитися у відповідях Тамари та Ярослава, якийсь натяк на розкутість, на те, чого він хотів. Ловлячи бажане, Арсен одразу ж кидався зважувати його та обмірковувати з усіх боків і скоро зрозумів, дійшов до істини простої та складної як світ. Істина була передусім у тому, що він не пророк, а учні не сиділи в пустелі, його виглядаючи. У них виробився вже стереотип, якого не пересилити одним, хоч би і яким блискучим уроком. І з цим не впоратися самому. Треба працювати довго, наполегливо і — всім. Так, уникнувши на початку своїх директорських обов'язків, він тепер повертався до них з іншими, для деякого з учителів зовсім несподіваними й навіть дивними претензіями.

Якось на педраді, що, як завжди добре підготована й спланована Галиною Василівною, уже наближалась до кінця, він перебив завуча реплікою:

— Все подальше ясне. А чи не могли б ми оце порозмовляти про те, ну, так би мовити, кому із нас що сниться.

Галина Василівна саме підсумовувала розмову, і їй здалося, що директор не слухав її, а може й закуняв, і тепер кинув репліку спросоння. Вона спинилась, і стало тихо.

— Не зовсім зрозуміло,— сказала Галина Василівна непевно.

— Ну, я хотів запитати: що ви уві сні бачите?

— Цебто особисто я? — стало застигати обличчя в завуча.

— І ви, і кожний. Та, може, якраз ви й почнете.

Галина Василівна мовчала, стоячи кінець столу й опустивши очі. Арсен дивився на неї аж наче закохано. Поважана в колективі, вона дратувала Арсена своєю викінченістю чи застиглістю. Йому здавалося, що, виходячи з дому щодня, вона мовби вже з порога говорила всім: «Я знаю, чого прагну й вимагаю від вас, і в мене досить терпіння, щоб добиватися цього». Від цього знання й без-

застережної віри в те, що добиватися свого треба терплячим і безнастанним повторюванням істини, в неї мимохить і, ясна річ, непомітно для себе виробилось дидактичне кліше зі слів, інтонації, жестів. Арсен бачив: те кліше вже мовби відділилося від її живої душі й повторюється день у день і раз у раз машинально, ніби записані на плівку звуки, а Василівна певна, ніби так воно й треба. «Репетицію ест матер студіорум»,— казали древні. Арсен був переконаний, що повторення — то мати навряд чи найкращого навчання. Хіба можна пробитися в душу з байдужим обличчям, з неживим предметом. Ним хіба що можна убити щось у голову. А яка із втовкмаченого користь?

І ось обличчя її, те ж саме на всі шкільні випадки, оживало: воно поймалось образою, яку за хвилю почало долати бажання все ж таки розуміти предмет своєї образи; з тим вона скинула на Арсена ще сердиті, але вже цілком живі очі — зрозуміти його. І — вона зрозуміла! Їй не подобались Арсенові слова, але вона їх розуміла, Арсен усе спостеріг на її обличчі, воно видавалось йому таким милим і достойним. Він бачив, що здобуває перемогу, і вирішив тут же прориватись далі по цьому шляху.

— Я, Арсену Самійловичу, сплю й бачу — оцінки, п'ятірки. Щоб хоч у половини учнів — п'ятірки.

— А що в них, тих п'ятірках?

— П'ятірки — це знання.

— А що з тих знань?

Арсен помилився, вирішивши прориватись далі, бо припущення, що з неї глузують, таки взяло гору над Галиною Василівною.

— Знання — це все. Що може бути вище над знання?! — сухо сказала вона й сіла.

Живий рух її обличчя на початку розмови штовхнув Арсена на неправильну тактику, а він не помітив своєї помилки, зненацька захоплений суперечкою, може, навіть не з Василівною, а з самим собою. Арсен не зважив на інтонацію Галини Василівни й не спостеріг, як в інших учителів, — що вже, звикнувши до нього й не відкривши в ньому нічого прикметного, ставилися до Арсена з поблажливою байдужністю, — як у всіх у них почали холонуть обличчя. Вчителі ображались. За Василівну й ще за щось у голосі директора, що, непояснене їм як слід, вивищувалось над ними беззастережно й начебто глузливо.

Арсен перевів погляд на Гаврюка, історика. Його опаста постать, схожа на знамениту гору біля моря, самим

своїм виглядом казала: якщо хвилі чи вітру битися й налітати на берег, то має зіткнутись на шляху саме з нею. Гаврюк, твердо зустрівши Арсенів погляд, не прибрав зі столу ліктів; він сидів, зігнутий і важкий, схожий на Ведмідь-гору.

— Мене, як і завуча, перш за все обходять знання учнів, уміння і все, що сьогодні потрібне,— пророкотав він незворушно, і здавалося: вітрові, котрий налітав з розгону, нічого не зоставалось, як ударитися в скелю грудьми.

— А мене,— відказав Арсен гостро,— передусім обходить незнання учнів, їхнє невміння й те, що потрібне не тільки сьогодні, а й завтра...

Гаврюк і від того наскоку не зворухнувся, хоча й видно було, що Арсен чекав від нього чогось. Але марно. Видившись на Гаврюка, він спостеріг у ньому на кінчику носа дрібне волосся, вилаяв себе в думці за це спостереження, але бачив: більше нічого не досягнути йому тут, окрім хіба враження, що гора — не просто собі важка й незворушна, а що вона стала опорою й деяких учителів. У них чулася така впевнена сила, що їм не треба було кидатися стрімголов у сварку.

— Поганкувато у нас зі снами, аби не сказати — препогано,— промовив Арсен уже до більшості, що стояла в захистку гори, сама собі, відчужено, далеко, не захищаючись од вітру й не наступаючи на нього. Збоку від усіх, біля вікна, сиділа Ніна. Десь він бачив таку щедру, ваблячу й владну голубизну, либонь, же в неї, як стрілися біля Росави на траві. Зараз її очі яскріли зухвальством. Арсен помітив це, але не збагнув причини. Зачепившись за них, уже не міг їх проминути, а що весь він був на одній, на своїй струні, то й спитав її:

— Може, Облатенко ще поділиться?..

Ніна повела плечем, ніби щось хотіла скинути з нього.

— Невже у вас мрії нема?

— В мене найвища мрія — уникнути допитів.

Слова її вдарили Арсена навідліг, і він не почув, як у її голосі було щось немов протилежне змістові, звучали низькі, оксамитові ноти.

— Ясно,— сказав Арсен, хоч насправді нічого йому не було ясно.— А знаєте? — поглянув у очі іншим.— Звичайна розмова виглядає допитом тільки для тих, хто справді винуватий. Та припинимо це. Неранній уже час. Рушаймо до домівок. Може, ви продовжите «слідство» вдома, кожен собі.

Він устав, і всі встали й розійшлись, заледве прощаючись, тепер уже ніби чужі. Арсен зостався в кабінеті. Він допустився помилки. Довго ходив по кімнаті, хилитаючись, зачіпаючи ногами за сині доріжки й... не шукав помилки. Арсенові, який любив повторювати слова Достоевського, що літературні типи «дійсніші» від самої дійсності, тепер, поки спотикався по доріжці, увижався Хома Гудзь — худий, чорний, із стиснутими кулаками й палаючими очима. Він зовсім тут ні до чого був, Хома Гудзь, але ж як він умів лютувати й лаятися!

Нескоро — мабуть, уже пішла додому й звідти побачила світло в його вікнах — увійшла до кабінету Галина Василівна. Рівно так, спокійненько прочинила двері й переступила поріг, якого й немає зовсім, і на обличчі в неї вже не було застиглої печаті образи. Воно казало, як завжди: «Знаю, чого хочу, і за що терплю, і скільки треба терпіти». Це чи не проти нього озброїлась вона цим утертим, заялженим щитом та мечем?! — обурився Арсен. Та Гудзеве жало на сокирі Арсенового обличчя Василівну не дойняло ніскільки, вона, мов і не бачивши його зовсім, сіла на своє постійне місце, на якому сидить біля торця столу на всіх нарадах у цім кабінеті, навпроти Арсена. Перемовчала, поки з Арсенового лица трохи викричався Гудзь, і тоді мовила:

— Може, мені не слід було оце вертатися й розмовляти з вами, аж поки ви не перепросите всіх, але, мабуть, на це пішло б дуже багато чого, то я вирішила спитати вас одразу: навіщо ви це зробили?

— Що я зробив?

— Образили.

— Я вас образив? З якої речі? Навпаки, мене образили своїм нерозумінням, і ви особисто найдужче, бо я бачив — вам ясно було, про що я хотів повести мову, але ви зрозуміти її не побажали. Чого? Можна у вас запитати?

Галина Василівна, хоч і йшла з готовим своїм виразом обличчя, проте усвідомлювала, що йде не на готову розмову й не з учнем; знала, що те, як далі складеться щоденне життя в школі, багато залежить саме від цієї розмови. Вона йшла не сваритися, хоч і не перепрошувати, їй треба було порозумітись, і вона сказала:

— Припустимо, я могла щось вгадати по суті, але для чого така гостра й зверхня чи зарозуміла форма?

Арсен видивився на неї з щирим здивуванням.

— Галино Василівно, — спитав нарешті, присівши відда-

лік, з протилежного кінця столу,— хіба ж ми, вчителі, діти, щоб сюсюкати? А потім: йдеться про суть, значущість якої стократ переважає форму, зводить її нанівечь. Приміром, як загорівся будинок, то хіба зважає хто, яким вогнем він горить — червоним, синім, багровим. Він горить!

— Невже справді вам привиділась пожежа?

— Ні, я просто до такого порівняння вдався. А якщо говорити про нас, про нашу школу, то тут — зовсім навпаки, нема пожежі й немає аж ніякого вогню. Оцей ваш постулат, що знання — це все, він нас уже не задовольняє.

— Ви гадаєте, я вже пристала на те, щоб зовсім відкинути форму, а з нею й звичайну чемність,— перебила його Василівна.

У голосі в неї, проте, не чулось образи. Вона розуміла Арсена, хоч і не була з ним згодна.

— Ах, як хочете,— блиснув очима Арсен,— та маєте ви збагнути, що знання самі по собі нейтральні, що, крім них, ще має бути шукання і творчість. І мета в нас не лише збагатити учня знаннями, а сформувати особистість. Людина без прагнення до творчого ідеалу — не людина, а я, котрий не зміг прищепити їй цього, виховуючи,— не вчитель... А щоб запалити мрією інших, треба мати її самому. Я й запитав про мрію. Що тут образливого? От скажіть, заперечте по суті.

— Я не заперечую. Те, про що говорите ви і про що сказала я, воно — те ж саме, адже все воно — знання.

— І всі так гадають?

— Мабуть, усі, і це потверджує щоденна довколишня практика.

— Галино Василівно! Треба поламати ці гадки, незважаючи на «щоденну довколишню практику».

— Що ви! — сплеснула в долоні Василівна.— Ламати? Власне — що? Те, чого ми досягли за багато літ? Те ви намірилися заперечити?

Звичайні вчительські інтонації зникли з її голосу, озвалась уже не вчителька, лише просто трохи налякана жінка.

— Нічого, Галино Василівно, я не намірився заперечувати. А якщо вже вдаватися до таких слів, то мені тільки хотілося б трохи зазирнути далі...

Високий, Арсен дивився на Василівну згори, й, хоч був поруч, голос його, здавалося, долинав звіддалік:

— Я хотів сказати ще ось що. Про те, чого ми досягли й зараз маємо ось хоча б у Тирлівці, в руках, колись можна було хіба що мріяти. Матерія, кажуть, визначає... Та

й сама, без нашої з вами участі, не може зробити всього. Ми вчителі, Галино Василівно, і маємо виховувати. Маємо зробити все, щоб виховати справжніх громадян, а не набитих інформацією механтропів, продуцентів-споживачів.

Галина Василівна не знайшлась на слово, потупилася. Арсен задоволено дивився на неї: вона була собою, вона вагалась.

— Робити все,— нарешті озвалась Василівна,— то ще не значить не добирати засобів.

— Дорогенька моя! Послугуйте своїми засобами, аби тільки ми сходилися з вами в суті!

— Ну що ж, я спробую якось повернути до вас колектив, бо без колективу ви, даруйте мені...

— Кажіть, кажіть.

— Ні, я не скажу, як ви... Знаєте, зі мною ще ніхто в житті не поводився так брутально.

— Галино Василівно, надалі я розмовлятиму з вами, стоячи на однім коліні,— засміявся Арсен.

Арсен педаремно звеселився так до кінця розмови — завуч таки зробила своє. Ця завжди на одне заведена чи одномірна, односкладова «Галочка» була щиро й до останку віддана тому одному складові. Цього не можна було не відчутися й не піддатися її простій, але таки невідступній владі. Хоч-не-хоч, а мусять учні впрівати над алгеброю «для галочки» чи «для Галочки», тобто Галини Василівни. А вчителі поступились Арсенові.

Вони такі прибрали стіну, що виросла тоді на педнараді. Арсенові було вільно входити до їхнього гурту й розмовляти з тим чи іншим, його слухали чемно і, може, навіть не так байдуже, як повелося напочатку, але всі робили своє, як і досі.

Арсен кожного дня йшов до свого десятого, поруч був дев'ятий, восьмий, перший; того першого для Арсена мовби й не існувало, хоч і знав добре, що річка десятого починається із струмка першого; і щодень, як простував він туди, де річка розширюється й доходить кінця, весь поглинутий тим кінцем,— шоразу тручали його зухвалі й шедрі в захованій глибині її голубі очі, Ніни Максимівни. Мовби дражнили його умисне. А він проходив повз них байдужий ненавмисне, вони пам'ятались Арсенові десь далі, де була свіжа зелена трава й схилялось уже до обрію золотаве сонце. А тут йому капало за комір.

Так і розминалися вони і в коридорі, і в учительській, аж поки не дійшла Арсенові черга до її уроків.

Ще як примірявся в думках до директорства, Арсен поклав був собі кожного вчителя вивчати ґрунтовно. Знав, що не дають жодної користі, а часом навіть болісно дотикають учителя раптові й короткі інспекторські наскоки, коли інспектор, сам майже нічого не встигнувши винести з уроку — ні доброго, ні поганого, вже критикує, радить, вказує, бо — інспектор. Арсен планував до кожного ходити бодай по тижню, та спромігся тільки по одному-два рази зазирнути на уроки й не до всіх учителів. Нічого не записував і нічого не зауважував. Уроки були всі рівні: в міру старанні, спокійні й благополучні. Арсен відбував їх з принуки, думаючи тим часом, що хай би краще частина з них була й не зовсім благополучною, але щоб траплялись оті, що світять потім довго і дітям, і самим педагогам. Ракета проблискує в небі на одну лише мить...

...Арсен вибрав місце позаду. Тільки сів, утиснувшись за низеньку парту, — Ніна подивилась на нього з викликом, навіть насмішкою. Перевів погляд на вулицю з рядом червонуватих котеджів. Так, він знає, що вона — сила. Вона — тільки тепер збагнув — упевнена, дужа і щаслива часточка Гната. Але чому Арсенові уникати її очей? Він просто про них забув, сказав собі, що забув.

Коли вдруге поглянув у її очі, в них уже не було насмішки й не було ніякого від неї сліду. Ніна розкрила журнал, окинула поглядом клас, і в очах її, поглибивши їх, уже були діти.

Хтось із учнів обходив її, і вона обізвалась до нього тим своїм низьким, оксамитовим «г-м-м-м». У цьому звукові не було й натяку на слово чи слова. Може, так матір озивається до свого немовляти, коли воно не впору візьметься ловити ротиком грудь, — звуком, у якому суміш невдоволення й захоплення і, прецінь, жодної педагогіки. Однак тим звуком було досягнуто чогось. Так само вона озвалася й до іншого, а коли звернулася до всіх разом, Арсенове відчуття, що він спостерігає, як мати пораяється зі своїм дитям, не зникло. Зовсім знехтувавши Арсеном, вона розмовляла з класом, ніби була з ним сам на сам, і всі учні були її власними дітьми. Відсторонений нею, Арсен поринув у хвилі її щирості, що йшли до дітей з її голосу, й самого його звуку, і всього, що вона казала й робила. При цьому Ніна уникала пестливих слів і нікого не хвалила, її безпосередність була над словами й усім, що

вона робила, вища й, здавалося, суттєвіша від усього. «Може, в такій ширості — вершина педагогіки,— подумав Арсен.— Ніна — не звичайна жінка».

Часом, проходячи поміж партами, вона торкала одного, другого, не гладила й нічого не казала, тільки торкалась голови кінчиками пальців чи легенько штурхала, щось тим кажучи своє. Її розуміли. Її не слухали, як учительку, з нею мались, як і вона з ними. В класі стояв живий і мовби якийсь легкий чи піднесений гомін.

Ніна Максимівна проходила поміж партами і раз, і вдруге, коли треба було когось торкнути пучкою, наближалась до Арсена за крок. Простягла перед його лицем руку, дістаючи дівчинку, що сиділа перед Арсеном справа. Мабуть, тій неспокійно було, вертілась. Вчителька це бачила. Взяла в ліву жменю її обидві коротенькі кіски, потримала їх і всміхнулась. Усміхнулася й дівчинка. Ніна стояла, напівобернувшись до Арсена, заступала його собою, і неспокій учениці від такого незвичайного сусіди минув.

Арсен побачив перед собою руку, повну, ніби палиту, вкриту золотинками, і йому здригнулось у грудях — ану, якби торкнула його? Діти одні заспокоюються, другі, навпаки, оживають, тим доторком зрушені,— Арсенові, на саму тільки думку про це, забувало серце. Стало мультко за малою для нього партою, він мав би встати оце своїм звичаєм і ступити хоч раз туди-сюди. Але ж урок. І тут воно й сталося, те, чого Арсен щойно був злякався: тільки відвернувшись від дівчинки, Ніна підвела правицю до рівня свого плеча й торкнулась Арсенового настобурченого чуба...

Мабуть, зробила не гадано, а може, повернувшись від учениці, побачила близько неспокійне обличчя, яке треба вгамувати, й не подумала навіть, чие воно. Для неї то було зовсім просто. Й ніхто з дітей цього не завважив — Ніна заступала Арсена собою від класу. Арсена обдало гарячою хвилею і, мабуть, уся його душевна спромога пішла на те, щоб рівно, не грюкнувши партою й не зачепившись у проході, вийти з класу.

До кінця уроку пробув у кабінеті, то швидко міряючи його діагоналі, то спиняючись посередині — тікав від чогось, від чого мусив і ніби й спроможний був утекти. Але, втікаючи, зупинявся, аби побути з тим, від чого втікає. Волосся його, що завжди стояло стовма й трохи ворухилось при ході, чуло на собі доторк м'яких пальців тієї

руки, про яку він знав достеменно, що нічого ж у ній нема такого, чого б не було в усіх інших, і все ж, лиш ворухнувши вершечки його чуприни, вона сповнила його жаром.

Після дзвінка — було те на останньому уроці — Ніна відчинила двері його кабінету просто й беззастережно, як увіходять до своєї власної кімнати, аж нічого не думаючи. Уже прочинивши їх, вона ще озиралась у коридор, з кимось закінчувала розмову. І лише за порогом повернула обличчя. На ньому жевріли рум'янци натхнення, винесеного з класу. Мабуть, вона й не пам'ятала, що там сталося, бо поглянула на Арсена зі звичайною до нього зухвалістю, хіба що стала вона, та зухвалість, ще певнішою.

Спинившись посеред кімнати, просто Арсена, сказала:
— Прийшла на допит і суд...

Арсенові цього було цілком досить, щоб попросити її з кабінету. Будь-яку іншу жінку, та і її, цю вчительку молодших класів, дружину Гната Облатенка, щасливу з ним... Арсен міг випроводити її запросто, якби не тисли його млосною спрагою звуки її голосу, не вабила глибінь, захищена під насмішкою в її очах, та снага, якою напоєна вся, — одне слово, він би витурив її за саму згадку про його «суд» на педраді, якби вона була кимсь іншим, ким завгодно, тільки не цією Ніною.

А вона стояла перед ним і бачила все на його лиці. Досі воно було загадковим для неї, тепер Ніна розгадувала його легко й переможно ступила ще на крок уперед. Арсен мусив одступитися. Вона бачила, як він наткнувся на стілець біля столу й, щоб приховати це, сів на нього, поклав руки на стіл по-директорському. Втікав у форму.

Ніна й собі сіла біля довгого столу й з усмішкою чекала його слів.

Арсен постукав пальцем по столу, подивився на те місце, де мав лежати листочок з порядком денним, якби це було засідання, підтиснув уста, ніби збираючись на «товариші!». А Ніна бачила, що все те — не його, то лиш спроба взяти напрокат чужу, сто разів бачену форму, бо сам він не сидить ніколи за столом отак по-директорському й не починає, як усі, промову словом «товариші», а вискакує, як Пилип з конопель. Вона спостерігала Арсена з поблажливою усмішкою, як невдатного актора.

Арсен не сказав «товариші», знайшов замітника:

— Дітей ви любите, — промовив крізь стиснуті уста й затнувся.

Відчув, що, мабуть, почав не так. Він пам'ятав, що біда

Його з дружиною почалася через те, що в нього не було, точніше, кудись поділися геть-чисто всі слова для неї. Дружина дивилась на нього з отакою от зверхністю, тільки не веселою й переможною, а гірко-смутною і питала, чого він мовчить. «А що говорити?» — тільки розводив руками Арсен і поспішав собі десь вийти або на весь вечір ушнитися в книжку.

І тут йому бракувало слів, та бракувало якось не так. Хоч, власне, ті слова він знайшов би, та їх, знав же, не треба й шукати було, Арсен бачив, як вона зрозуміла його і без них. Важко знайти мову, яка б замінила, заступила й відсунула оцю, яку Ніна вже почула.

Ніна, почекавши трохи й переконавшись, що більше не буде ніяких слів ні «допиту», ні «суду», тихо мовила:

— Люблю... Я їх уві сні бачу всіх. Вас цікавив сон...

— Це прекрасно.

— Он як,— засміялась Ніна.— Але цього, мабуть же, не досить, щоб моя робота була правильною. Потрібне ще щось, Василівна каже — у вас є свої ідеї.

Вона глузувала з нього. Хоч в очах у неї весь час зоставалась вабляча й навіть віддана глибінь, вона насміхалася з директора. Ніна добре знала свою силу, і тепер їй радісно було відчувати, що й цього разу все склалось, як належить, як завжди. Вона сказала неправду, що дітей бачить уві сні, це б означало, ніби вона клопочеться ними безугавно. Насправді вона небагато про них думала і ніколи особливо не клопоталася, воно виходило в неї несамохить, само по собі, вона тільки чула в собі душевну силу, якій діти йшли назустріч, ніби до матері, і перед якою схилялась чоловіча воля. Від її сили не знаходилося вищої. Ніна мовби забавлялася нею, забава приносила їй насолоду. Арсен був збентежив її напочатку своєю байдужістю і зацікавив. Тепер вона святкувала перемогу, хоча й з певним жалем, що сила його не виявилась тією, на яку, сама того не думаючи, вона сподівалась. За розчарування тут же платила йому своїм глумом, а за перемогу — відданістю в очах, якої, гадала, йому, може, й не видно. Вона була справді сильна жінка, але цього разу Ніна помилилася, гадаючи, що над її силу нічого не існує.

Почувши глузливі слова про свою «ідею», Арсен враз підвівся. Очі його, які марно намагався припнути до пальців, що барабанили по рудій полірованій поверхні, відірвалися від столу. Він оглянув Ніну іншим, їй не знайомим поглядом і сказав гостро:

— Так. Потрібне ще щось. Ідея. Тільки ви, бачу, ще неспроможні всерйоз про неї розмовляти!

Ця жінка, ця Ніна, від якої він утікав щойно чи з якою поривався втекти від усього й усіх, одержувала від нього ляпаса.

Арсен ладен був відкусити собі язика за слова, які, бачив, розпливлись червоною плямою на її враз застиглому обличчі. Та слова вже були мовлені, і він не збирався повернути їх назад. Той Арсен, котрий сказав їх, ще й радів їм, ще й збирався доточити їх на зло іншому Арсенові, який із сумом дивився, як швидко мілішає й сіріє голуби́нь у Ніни в очах, стушовується, і все обличчя її пісніє й твердне. Її пишне лице, дерев'яніючи, ставало ординарним, губило красу.

Ніна теж підвелась. Не як звичайно, з лінивою грацією свого п'янок налитого тіла, а якось вайлувато, невправно.

— Ви забагато берете на себе. Тільки вам одному щось відомо! А наша школа... наш досвід...

Той Арсен, що кинув їй допіру жорсткі слова, почувши це, зовсім зірвався. Перебив її.

— Та куди він годиться, такий досвід!..

Та другому Арсенові стало шкода її, він докоряв цьому, котрий був зараз першим, що не годиться топтати її, жінку, яка допіру ось була такою незвичайною. Поки тривала мовчанка, Арсен спробував замирити їх між собою, ці два голоси, і кінець кінцем сказав їй спокійно й майже по-директорському:

— У вас прекрасна інтуїція вчителя... і жінки. Якщо ви спрямуєте її по правильному шляху, з вас вийде справжній педагог. Можете йти.

Вона вийшла, відвертаючи від нього обличчя. Ніна ні від кого так не виходила. Арсен зостався в кабінеті, злий на себе і на неї. Не шкодував, що так повівся, проте, намагаючись ступити крок по діагоналі, знову почув на своєму чубові дотик її якимось ніби духом пройнятих пальців. Це й лютило його найбільше.

Василівна ввійшла з обличчям, як завжди, готовим до всього, тільки уста були стиснуті дужче звичайного. Спирила його посеред кабінету.

— Що тут у вас трапилось?

— У нас? З ким саме?

— З Ніною.

— З Ніною Максимівною? Поки нічого. А що?

— Та ніби плаче. Вона плаче.

Тепер уже було видно, проти кого наготоване облччя Василівни — проти Арсена. Вона мовби тільки запитувала Арсена, а тим часом, запитуючи, вже докоряла йому, хоч і не знала ще, за віщо. Нехитрий цей вираз Василівни Арсен розгледів ураз і засміявся:

— Хіба, якщо плаче, то вже й горе велике? По-моєму, для жінки більше горе, якби їй випало на віку тільки сміятись. Уявляєте, що б то за життя було і що б то за жінка була...

— Ви жартуєте. Може, я й не суперечила б проти жарту як жінка, але ми з вами, Арсене Самійловичу, на роботі. Ніна — то наш передусім колега.

— Колезі я, Галино Василівно, сказав, що з неї може вийти прекрасний педагог.

— Але ж плаче,— спантеличилась його мовою Василівна.— Досі я ніколи не бачила її такою.

— Некрасивою?

— Так,— кивнула Василівна й тут же виправилась: — Та я не про це, хіба ж про красу мова.

— Отож я й кажу, Галино Василівно, може, для того, про що ми з вами ведемо річ, воно й на користь піде, як поплаче. Значить, людині не байдуже...

Галина Василівна сіла на краєчок канапи й похитала головою, здаючись:

— Ох, Арсене Самійловичу, не педагог ви з педагогами...

Арсен сів поруч неї.

— Я, Галино Василівно, як той рабин, знаєте? Прийшло до нього двоє, щоб розсудив. Він їм звелів прийти нарізно. Вислухав першого і сказав: мабуть, твоя правда, потім вислухав другого й тому теж — твоя правда. А дружина рабина, усе те чувши, стала йому докоряти: що ж ти, мовляв, кожному сказав «твоя правда». Він її послухав і їй промовив: ти знаєш — твоя правда. Так і я кажу: ваша правда, Галино Василівно.

— Жартуєте.

— Ні, я буду вчитися у вас педагогіки з педагогами чи цієї самої обхідливості.

— Ви смієтесь, а тим часом, Арсене Самійловичу, я в цій школі десять років і не пам'ятаю, досі не було такого, щоб учитель від директора плакав.

— Якби ж тільки цього не було, а то ж не було й ще дечого.

Нарешті з обличчя Василівни зійшла дидактичність і воно стало звичайним. Арсенова фантазмагорична суміш зятятої озброєності з якоюсь майже дитячою безпосередністю та вразливістю заводили її в тупик, вона не знала, як їй бути, і таким чином, втрачала свою найголовнішу силу. Арсен перемагав її тим, що роззброював.

Помовчавши трохи, Василівна спробувала перевести мову на інше, запитала, чи буде Арсен переглядати матеріали до Дня тирлівського трудівника. Арсен спитав, хто він такий, тирлівський трудівник? Довелось йому пояснювати: це в них у школі заведено давно такі дні. Запрошують з колгоспу людей, кого порадить голова, вступають школярі. Готує все Гаврюк.

Арсен проти її сподіванки не ув'язався одразу в суперечку. Почувши про Гаврюка, він звів на переніссі брови, ніби щось пригадуючи, потім несподівано спитав:

— Гаврюк наш — він хто?

— Історик, учитель.

— Це і я знаю. Який він учитель? Я ще на його уроках не був.

— Учителю він...— Галина Василівна затнулась.

— Справний?

— Взагалі дисциплінований. І методист. Інколи його статті з методики друкуються в газетах.

— У вас нема їх?

— Є у методкабінеті.

Більше Арсен нічого не питав і не затримував її. Галина Василівна пішла з неприємним відчуттям, що вона не доробила чогось, не довела до кінця розмову і про Ніну Максимівну, і про Гаврюка.

5

Рубін був на виклику, повертався додому, вже горіло світло. Повільно ступав тротуаром, машинально спостерігав, як тінь його то довшає, то вкорочується, коли підійде він ближче до стовпа з ліхтарем вгорі. Втоmlений був, але і вдоволений тим особливим відчуттям, що колись, мабуть, найбільше було властиве орачу або косареві. Повихав день чепігами чи кіссям, та, оглянувшись надвечір, побачив за собою добрі гони зраного чи скошеного. За Рубіном не залишалося таких предметних слідів, але він знав зараз, що зробив усе можливе. До того ж сьогодні був дуже при-

кметний випадок, у нього на картках є таких, може, не більше п'яти. Випадок і рідкісний, і разом з тим — типологічний. Рубін, пасучи очима свою тінь, тим часом добирав слова, якими занотує цей випадок на картці, стисло й точно, щоб саме зерно. Ніс додому щоденне своє зерня, й воно врівноважувало собою всі його нелегкі — один кардіолог на куш — труди, приносило Рубінові вдоволення, життєву певність, робило його філософом.

Так заглиблений у свій денний підсумок, що завжди є для нього часткою великого життєвого підсумку, Рубін і не завважив, що дружина його не сидить, як завжди о цій порі, над завтрашніми уроками. У Галини Василівни немає своєї кімнати, вони працюють у кабінеті разом і за одним столом, коли ж випадає одночасно писати, тоді хтось із них прилагоджується за журнальним столиком біля канапи. У кабінеті Галини Василівни не було, її голос чувся з Лідиної кімнати — розмовляла з донькою.

Рубін помив руки, переодягся і вже хотів був сідати до столу, щоб своїм звичаєм, не відкладаючи, заповнити картку, коли увагу його привернув голос дружини. Вона все ще розмовляла з Лідєю. Рубін витяг чисту картку, поклав її край столу, придавив зверху ручкою й тоді прочинив двері до Ліді.

Дочка сиділа в кутку похнюплена. Галина Василівна стояла перед нею з обличчям чи сердитим, чи розгубленим, а може, воно було саме тому й сердите, що розгублене. В усякім разі, не виглядало «шкільним», і це означало: розмова в них не про алгебру з геометрією.

— Над чим це ви, громадяни жінки?

Розмова їхня урвалась. Вони не чули його приходу, Рубін застукав їх зненацька, тож тепер і мати, і дочка, мабуть, силкувалися швидко пригадати щойно казані слова, аби почути, як вони звучать для третіх вух. Та Рубін з-за дверей чув тільки їхні голоси, не слова. Тож, почекавши трохи, перепитав:

— Так про що суперечка?

— Отож-бо: ні про що, — озвалась мати.

Слова ці були сказані доньці, не йому. Рубінові не хотілось, щоб вони сварилися. Він узагалі не любив сварок, якщо правда, є на світі той, хто їх любить. Окрім того, що як лікар знав справжню ціну сварці й не любив її за складом свого характеру, поміркованого й розважливого, Рубін ще й мав про всі чвари загальнішу, вже мовби філософічну думку: він певний був — сваряться там, де немає справж-

нього діла. То щоб покласти всьому тому край, прийняв слова дружини на себе, промовив:

— «Ні про що» — це, мабуть, з дуже філософського погляду, з погляду суті. Але ж у суті, кажуть, завжди є свій вияв.

— Вияв той — коники викидає, викаблучується, добре, що має за чим. А ми тільки й знаєм — у долоні йому плескати захоплено, коли слід і коли, може, й не слід, у нас своя голова на в'язах — для зачіски.

І це все, хоч і зрозуміліше трохи для Рубіна, вона казала Ліді й так само дражливо.

— А як ще конкретніше? — миролюбно наполягав Рубін.

— Та що ж...

— Мамо!

— Що «мамо». Батько має знати все... що йому належить.

Та пауза перед «що належить» говорила Ліді, що мати не розповість нічого такого, що б соромило Лїду перед батьком. Галина — гарна мати, а Лїда — гарна дочка, та часом стала наскакувати в них коса на камінь. А з сином такого не бувало.

— То що ж кесареві «належить»? — допитувався Рубін.

— Та бере ж от він, Ясь, вигадує прізвисько для директора, — почала розповідати Галина Василівна, а Лїда тим часом сидїла байдужливо, материні слова її не діймали. — І що ж — плещемо в долоні. Ну, коли б що гарне, я розумію. Я б йому й сама поплескала, як часом вирішує задачу, один на весь клас вирішує. Та не захоплюватися ж усім поспіль, думати ж треба...

Рубїну стало чудно. Що це вона, жінка й отакого просто не пояснить собі. Адже Лїді — їй же сімнадцять. Та мусив тамувати посмішку — могла образити і матір, і доньку. Запитав поважно:

— А що, як вона й захоплена ним справді всім, таким, яким є. Адже тут серце, воно само...

Рубін затнувся, шукаючи потрібних слів, йому давненько вже не доводилося так міркувати. Поки в'язав слова, думав — Лїда мала б червонїти. Дочка сидїла незворушно. Галина Василівна втрутилась:

— Якщо серце само собі, від голови нарізно, то нарізно й шунок і все інше. Усе само по собі. А якщо все само собою важить, то щоб не заважило найбільше що-небудь одне...

В її мові було для Рубіна щось нове. Він так не міркував досі, й за двадцять спільних років у них з Галиною не точилося такої розмови. Це були не їхні, не її слова. Очевидячки, вони належали самому директорові, про якого вони з дружиною ще й не розмовляли як слід, лише перекинулись словом-другим.

Тут Рубінові здалось, що й суперечка в них зараз ніби не про Яся і Ліда причетна до неї лише частково.

— Може б, нам і справді черв'ячка заморити,— сказав він і, поклавши руку дружині на плече, спровадив її з кімнати. Ліда слідом за ними не пішла.

— А як же він його продражнив? — спитав на кухні.

— Дон-Кіхотом.

— Зовсім не по-сучасному, вже краще б щоглою високовольтною. Як на мене, він більше скидається на стрілу екскаватора, драглайна, коли траншею рие,— весь час хилитається то в один, то в другий бік.

— До чого ж тут «хилитається»?

— Та ні до чого, звісно, це чисто зовнішньо. Але ж і образливого в тому прізвиську нічого.

Галина Василівна присіла на табуретку біля кухонного столу. Сів і Рубін, йому не хотілося їсти, він бачив — їм треба порозмовляти вдвох. Він покивав головою:

— Життя угалилось. В житті запанувала норма. І дяка богу. Визначся в тій нормі, шукай свою зернину й неси. І Ясь, і Ліда це зрозуміють. Не переживай.

Галина Василівна непевно кивнула. Рубін згадав, що в нього лежить на столі чиста картка,— те місце в засіку, куди мав покласти свою щоденну зернину. Впродовж двадцяти років не було випадку, щоб йому хто-небудь завадив покласти її на місце, як тільки приносив додому. Та й розмова вже нібито дійшла кінця. Він ступив до кабінетних дверей. Галина Василівна чоловіка не затримала. Він усе сказав. І, звичайно ж, він у всьому мав рацію. Вона й сама багато вже років знала норму й мала своє правило. Крізь нього, ніби крізь побільшувальне скло, видно було незвичність Арсенової поведінки. Та впродовж років, вірна правилу, вона й сама не знала, яку владу над нею може мати оте нетипове, виняткове і, їй здавалось, слабосиле й жалюгідне Арсенове «проти правил». Через нього напалася на дочку й посварилася б з чоловіком, якби не вийшов оце з кімнати. Не могла впоратися з сум'яттям, що поставало в душі, а чоловік хоч і побачив його зразу, проте не зрозумів.

Василівна довго сиділа, відокремлена від дочки й чоловіка, рада хоч з того, що вони не потикались на кухню. Їй було важче, ніж іншим. Навіть Арсен, хоч як безглуздо наражався відкритими грудьми, він був при чомусь одному. При своєму зоставалися й Гаврюк, і навіть Ніна. А їй треба звести їх усіх, таких різних, докупи й примирити, дати лад школі. А перед тим примирити у себе в душі.

Непомітно відійшла спека, потемніло поза селом, де було скошено вже й зорано на зяб, чорнозем набряк, упився осінніми дощами й тлусто поблискував проти купного сонця. Земля на очах у Арсена змінювала барви або пересувала їх на інші місця: допіру ось смарагдовий і лискучий кукурудзяний лан побляк, посірів, а збоку нього, вчора ж, либонь, густий і чорний, клин сьогодні поиннявся рожево-сизим, а за два-три дні й завруннвся ясною та чистою пазелешю озимини. Арсен спостерігав за тим кругообігом кольорів, але бачив їх самими очима. Звичайно, він знав: та барвиста коловерт не проходить по ланах сама, об руку з сонцем, дощем та вітром, там ступають орачі й сівачі, а сьогоднішній зелений прямокутник намічений і передбачений ще взимку. Про нього спочатку подумав Гнат зі своїми агрономами. Від нього ж, від Гната, починалась не тільки ця гармонія кольорів. Усе, навіть тепло, що одного дня мовби само по собі заструмувало в радіаторах понід вікнами в класах — почали топити, — насправді йшло звідти, де в центрі був Гнат. Та нічого цього не помічав Арсен, бо, коли переводив погляд з докільля на центр, на суть, в око йому впадало те, що не було ані барвою, ані врожаєм чи заробітками — було всього лише духом, малою часточкою його.

Люди, міркував собі Арсен, роблять усе довкола, вони перетворюють світ, komponують новий, але komponують його з того взірця, що народився спершу в їхніх думках, у душах, з духовного начала, формування якого віддано йому, Арсенові Одноралу. Зосереджений тільки на частці, Арсен і сам не помітив, коли за всю часом не зауважував цілого.

Методкабінет, як і все в школі, був прекрасний. Література старанно дібрана по предметах і відповідно розкладена в шафи. Та Арсен, взявши до рук акуратну папку з Гаврюковими статтями, подумав: і найстаранніша лаборантка не могла б устежити за його публікаціями, в таких різних газетах вони були вміщені. Мабуть, Гаврюк дбає про це сам, про свою течку, вирізує, приносить, збирає. Не вдома,

а тут. «Щоб усі могли прочитати,— думав, гортаючи статті,— чи щоб усі мали прочитати, щоб знали». Проглянув їх швидко, бо то були тільки численні варіанти однієї статті.

Гаврюк у кожній статті сидів на тому ж самому конику: видавав бажане за дійсне, і своя власна в його статтях була хіба що неприхована погроза кожному, хто посмів би сказати чи подумати інакше від автора. Втім, і цей прийом був відомий Арсенові давно, до Гаврюка. Дочитавши останню статейку Гаврюка, Арсен мимохіть мусив подумати — для чого той корпіє над ними, та ще й так настирливо, бо не могли ж звертатися до нього й вчительська, й літературна, й кілька обласних газет? Утвердити бажане? Арсен спробував уявити, якби справдилось те, про що наповратно пише Гаврюк,— картина побачилась йому вельми казенна, бо головним і єдиним методичним козирем у Гаврюка була дисципліна під час уроку чи порядок, запроваджений різними способами, переважно строгістю й вричистістю. Щось на зразок школи-казарми.

Ще посидів над закритою вже течкою, і лаборантка стелулась нажахано від раптового й такого несподіваного Арсенового сміху. Досі ніхто не сміявся, читаючи Гаврюка.

Я, князь,— Григорию и вам
фсльдфебеля в Вольтеры дам,
он в три шеренги вас построит,
а пикнете, так мигом успокоит,—

продекламував Арсен сміючись. Тоді спитав:

— І читають оце?

— Читають.

— Хто саме?

Лаборантка, що тільки рік тому сама вчилась у Гаврюка, не знала, який тон узяти в розмові.

— Багато хто. Як принесе Іван Іванович вирізку, так і приходять.

— Ви сповіщаєте?

— Самі приходять.

— Слід би оголошувати,— сказав Арсен так, що лаборантка не зрозуміла, чи всерйоз він це, чи жартома.— А то, виходить, Івану Івановичу доводиться загадувати.

Арсен віддав папку і ще постояв, приязно дивлячись на спантеличену дівчину. Тоді засміявся знову. Йому уявилось: може, то Гаврюк і пише, й загадує читати, керуючись зовсім протилежним наміром — щоб усі бачили, як не тре-

ба робити. Тоді справді з його писання була б користь.

Він пішов до Гаврюка на урок. Якби ж то так! Арсен тільки досяг задньої парти, а Гаврюк тим часом дійшов до столу та взявся за журнал, як стало ясно Арсенові, що помилився він, гадаючи, ніби Гаврюк пише про те, чого в них у школі немає. У Гаврюка на уроці воно було.

Десь на одній з перших нарад, коли Гаврюк сидів зігнуто, спершись ліктями на стіл, він видався Арсенові схожим на гору. Тепер Гаврюк стояв попереду, огрядний, та не такий вже й вайлуватий і зовсім не сутулий, а все одно скидався на ту гору, що ведмідькувато стоїть над морем. Тільки біля цієї гори не чулося живих дитячих голосів. Арсен, стільки вже попрацювавши, ні разу не чув у класі такої тиші. Він з подивом глянув у знайомі обличчя десятикласників, тих, які в нього, директора школи, на уроці, буває, на весь клас перекидаються репліками. Чого вони такі тихі? Було враження, ніби Гаврюк разом з класним журналом приніс і поставив у всіх на очах здоровенну дубину, яка впаде на голову в ту ж мить, як хто зворухнеться або розтулить уста.

У цій тиші Гаврюк розпочав урок. Він підняв учня, спинив його на півслові й викликав другого, а потім, так само на півслові, запропонував третьому довести розповідь до кінця. Мабуть, Гаврюк практикує таке опитування постійно, щоб учні уважно слухали відповідь, готові продовжити її в першу-ліпшу мить. Ті двоє, з-поміж них і Ярослав, звичайно найвільніший у поведженні, попали слово в слово. Та Арсена здивувало не це. Всі троє говорили якось на один голос і однаковими словами, ніби передавши з рук у руки, прочитали відповідь з аркуша. Вийшло щось зразок доповіді, сухої і казенної. В устах учнів лунали чийсь, не їхні слова. Арсен хотів був спинити учнів і перепитати про значення окремих слів, певний, що вони його не знають, та стримався, добре собі розуміючи, що справа ж тут не в учнях. Скоро він і переконався в цьому.

Гаврюк розпочав свою розповідь. Не відійшов від столу й не присідав на стілець. Стоячи, почав кидати, не кидати, сунути, горнути на клас слова, які він так часто виділяв і наголошував, що кожне з них ставало окремим. Ніби важке кругле каміння повільною лавиною гримкотіло над схиленими головами учнів.

Матеріал він знав. Не тільки знав, що було й що є, історик Гаврюк знав також, що має бути. І минуле, і майбутнє в нього, як і в усіх, котрі минулого не творили, а в майбут-

ньому нічого не шукають, було простолінійним і пісним. Але нехай би спробував хто-небудь так подумати — на сторожі в Гаврюка дубина. За дубину в класі йому править оцінка. Спонукувані в такий спосіб, учні мусять запам'ятовувати Гаврюкові круглі слова й наступного дня повертають їх учителяві ті ж самі, його, ніби записані й відтворені якимось механічним способом. Від слів нічого не лишається в душах. Це був не урок, а ніби наглядна демонстрація прірви, що може розмежувати в людях обов'язок і почуття.

Гаврюк закінчив разом із дзвінком, склав журнал і вийшов, не глянувши ні на клас, ні на Арсена. І Арсен вийшов за ним, не дивлячись дітям у вічі. Йому було ніяково. Працюючи тут лише кілька місяців, Арсен ще не відповідав за Гаврюка ні перед учнями, ні перед собою, але ж обидва вони вчителі, колеги. Не раз доводилося бачити, як найменші діти, яким ще не встигли бодай хоч здалеку показати на стежку громадянина, і ті на уроці, буває, враз ніби ціпеніють, почувши, як хтось із них обдурив, збрехав, зробив щось непристойне: їм соромно. Гаврюкова методика викладання була суцільною непристойністю. Вона культивувала фальш. А що ж колеги? — думав, ідучи до канцелярії. Невже не чують цього, не вже байдужі чи, може, солідарні? Арсен пам'ятав ту горе-нараду, на якій всі вони ніби стали в захисток Гаврюкової гори.

Та коли увійшов до канцелярії, побачив: мабуть, не всі, зовсім не всі. Бо ніхто не стрів Гаврюка співчутливим поглядом — як воно, колего? І ніхто не глянув навстріч Арсенові, щоб спитати очима: «Побачив?» Гаврюка бояться чи не хочуть із ним зв'язуватись. Якої ж помилки допустився він, Арсен, тоді на педраді, якщо вчителі стали в захисток Гаврюка? Не психолог він, не дипломат. «Так не з дітьми, — тут же відказав собі, — діти ж головне. Ех, чорт! Гаврюка бояться... Треба, щоб він боявся. Таж Ніна оця, що тепер уникає зустрічі очима, вона зі своєю вчительською інтуїцією проти Гаврюка — генерал у педагогіці!»

Тим часом Гаврюк мовчки став у кутку, ніби вперсь у нього, обличчям до всіх, навпроти всіх — не генерал, то принаймні воїтель неподоланий. Мабуть, він увесь час і веде проти всіх отаку мовчазну війну й перемагає. Принаймні має себе за переможця, бо весь вигляд його, ніби лицаря, закованого в лати, казав щось на зразок: «Прошу, нападайте, я воювати й перемагати звик».

Арсен дивився на Гаврюка, опинившись посеред кімнати, а вчителі всі притихли й дивилися на них обох. Щось мало

бути зараз. Усі ж бо відчували — з Гаврюком в Арсена неодмінно щось має бути. І Арсен бачив, як усі ждуть. Його підхоплювала хвиля високої злості, яка звичайно кидала його стрімголов, сторч головою, одривала від твердого ґрунту тверезості й розважливості. Якусь мить він ще тримався землі, коли думав про Ніну, про колектив, про те, чим же тримає над усіма верх цей лицар часів минулих, не дубиною ж оцінки. Учителів, либонь, оцінкою не залякаєш. Чи, може, й залякаєш, якщо вони, приміром, в тебе вищі, ніж в усіх інших учителів? І в цей час бачив пушок волосся в Гаврюка на носі. Та довше Арсен на ногах не встояв, бо Гаврюк, до війни звиклий і в перемозі певний, не чекав, поки Арсен піде до кабінету й викличе його туди для розмови. Спідлоба оглянув вчителів, пошкріб пігтем чорний пушок на м'ясистому носі й запитав, як на уроці, округлюючи кожне слово:

— То як вам мій урок?

— Преноганий,— сказав Арсен, хоч уже й пустившись ногами ґрунту, та ще не голосно, мовби хотів пом'якшити зміст того слова.

Але як його можна пом'якшити, таке слово, сказане вчителю при всіх його колегах. Тихо вимовлене, воно все одно тріснуло над головою в кожного, ніби розірвавши туго напнуте повітря. Від нього знітилися всі, окрім Гаврюка. Він, мов не почувши нічого, стояв у своїй затятій стойці. Не те що мов не почув, а ніби почув давно, знав наперед і для зустрічі його наготував мішок своїх міцних, круглих слів-каменів:

— Я хотів би почути думку педагога. Як я підготувався до уроку. Як я володію класом. Які знання в учнів. Сподіваюсь, вам відомо, що в мене на уроках найкраща дисципліна, а з історії й суспільствознавства — учні мають найвищу по школі успішність?!

— Тепер мені це відомо, але я знаю, побачив і те, що все це казенне й мертве. Я побував на мертвому уроці!

— Мушу нагадати. Я озброюю дітей найновішими знаннями...

— Тим прикрише. Армії, які таким способом озброюються, не здобувають перемог. Муштра — то не сучасне озброєння.

— Попереджую вас, я буду захищати своїх вихованців і свій досвід, до речі, широко відомий. В умовах ідейного...

— «В умовах ідейного»,— гостро перебив його Арсен,— потрібне живе і творче, а не спрощене і вбите в голову

дубиною оцінки володіння ідеями. І якщо вихованців справді треба захищати від чогось, то насамперед од такої методи.

Тут задзеленчав дзвінок, про який усі забули. Скінчилась перерва. Гаврюк вийшов з кутка, відшукав на столі потрібний журнал, і, як завжди, повагом, твердо пройшов повз Арсена до дверей. Після нього по одному мовчки повиходили інші. Арсен зостався сам посеред учительської. В тиші, що поволі обійняла школу після дзвоника, йому втихло гупання в скронях, почала спадати пружна хвиля збудження, яка тримала Арсена десь угорі, й скоро він став ногами на землю. Що ж це він наробив? Як він розмовляв з учителем?

В кутку ще стояла незворушна Гаврюкова тінь, Арсен бачив волосинки, що поросли в Гаврюка зовсім не по-людському, на носі. Він ще хотів утриматись на ослаблій хвилі й кинути щось гостро в той куток, але з нього почулося Арсену: «А в тебе самого що росте по-людськи?!» — «Не у волоссі тому справа,— одказав Арсен.— Діти ж. Діти у людства — це його майбутнє, це все одно, що його ідея. А справжня ідея завжди цінувалась: високо, найвище. Ідея завжди цінується на вагу життя!» — «Але ж не на вагу людської гідності»,— почулося з іншого кутка. «Той, хто ідею обертає на казенщину і муштру,— тим самим посягає на найвищу людську святість, то чому треба шанувати його гідність, якщо він не шанує найсвятішого. Чи не занадто висока платня за толерантність?!» — «А що: виходить, мета виправдовує засоби?!» — «Варварством проти варварства?» — «Ціна? Ціна!!» — «Педагогіка!» — «Гуманізм один...»

Голоси здійнялися з усіх кутків, і Арсенові годі було впоратися з ними. Вийшов у коридор, голоси ніби віддалилися трохи, але за якимось химерним законом, як буває в радіоприймачі, приглушені голоси стало чути виразніше. За одними дверима Гаврюкові слова котились громохко й ще ніби загрозливіше, за іншими — Василівни голос тривожний, не такий, як завжди. Доводячи теорему, мабуть, тим часом думає, що ж воно буде і як їй самій бути? А там Ніни соковите й ніби радісне зітхання в класі. Арсен увійшов до свого кабінету й причинив двері. Голосів не стало чути, тільки в ньому самому вже зоставався зміст того, що вони мали сказати.

І все ж так було ніби легше. З суттю завжди легше впоратися, коли вона відірвана від живих людських голосів,

очей, облич. Може, якби Арсен не бачив перед собою уперто-впевненого Гаврюкового лица, то й не завівся б зразу. Може б, зібрався з думками, приготував потрібні слова. «Дорогий колего, мені здається, ви трохи...» Втім, Арсен все одно не зміг би інакше, хоч би навіть заготував концепт бесіди. Мабуть, не можна йому бути директором. Але ж і не в директорстві справа, вона — в суті. А бути інакшим для Арсена означало не бути ніким, не існувати взагалі, бо який уже не є, він був собою свідомо, певний, що саме таким і належить бути.

На віддалі голоси «за» були схожі між собою, як і всі «проти», отже, він поділив їх усі на дві групи, що мали неминуче вступити в боротьбу між собою, і перша повинна перемогти. Таку він намічав у думках стратегію, коли скінчився урок, задзвонив дзвоник, слідом за ним зашурхотіли в коридорі десятки підошов, ніби разом рушало з місця кілька паровозів, і, за густим чахканням нечутні, відчинилися до кабінету двері. Ніна Максимівна увійшла, прихилила їх позаду, але ручки не пустилася їй, не підводячи очей, сказала:

— Велике вам спасибі.

Арсен видивився на неї. Ні в одній з половин, на які він щойно поділив собі світ, на «спасибі» не було й натяку.

— Це за що?!

— Ви ж і мені могли завдати отакої хльори прилюдно...

Сказавши це, рукою, що zostавалась у неї за спиною, натиснула на клямку їй, звинувшись усім тілом, так само вийшла, як і входила, не вийшла, а мовби випливла. Арсен нічого їй не відповів, і не через те, що скоїлось усе дуже швидко. Причиняючи двері, Ніна, як щілина zostавалась тільки на ширину її обличчя, підвела на нього очі, й вони спинили Арсена. Її погляд ішов з якогось іншого світу, не поділеного тотально надвое, або підіймався над цим поділом. Двері зачинилися хоч і не швидко, а все ж скоріше, ніж Арсен устиг на щось надуматися.

І коли вона пішла та знову подзвонили на урок, останній, Арсен усе ще стояв посеред кабінету, шукаючи слів, які мав їй сказати, більше здивований, аніж вражений. Очі в неї були сині-сині й ховали в собі таку щирю й ваблячу глибіню, проти якої не знаходилось ні ради, ні рятунку. Так ніби й не було в них тієї бесіди, після якої вона вийшла, пісна й злиняла, як мокра курка.

Тоді, коли Арсен утік з її уроку, він так само стояв, шукав і не знаходив ради, слів, які були б над її слова.

Однак того разу він їх знайшов-таки, Ніна, несамохіть зачепивши його, допомогла їх знайти, й увесь час по тому Арсен майже не повертався думкою до неї. Весь був тут, де він щойно вже наблизився до якоїсь ради й своїм звичаєм підвів підсумок хрестоматійними словами — що світ ділиться «на «так» і «ні», на біле і червоне». І от раптово з-під ударів молота — пелюстки троянди, тонкі, тремтливі й водночас такі самодостатні, ніби удари молота — то зовсім, аж ніскільки їх не стосується.

Арсен «опустив молота», й коли по урокові до нього, як завжди твердо й уперто, ввійшов Гаврюк і покотив на його голову важке каміння слів, протягом години десь добре дібране й виважене, Арсенові він видався таким нереальним, мов не стояв оце живцем перед ним, а тільки маячила на екрані його тінь, а з-за полотна лунали Гаврюкові гучні, посилені динаміком, і все ж неживі слова:

— Вважаю... своїм обов'язком... ще раз попередити вас... Це... справа... мого життя... нашого життя...

Те саме, тільки воно вже не бурхало Арсенові бурєю. Він показав Гаврюкові на стільця й сам сів поруч, а говорити став мовби не до нього, не до цієї Гаврюкової тіні, що слухняно опустилася на стілець, а кудись туди, де цей Гаврюк був справжнім, тілесним, живим:

— Що таке життя, колего?! Яка його справжня ціна й міра? Життя. Ось ви впроваджуєте свою методику, стільки витрачено сили на уроки, на те, щоб знайти щілину й протиснутися в газету, настрахати вчителів, щоб вони хоч про ваше око глянули на ті статейки — ціле життя, правда. А я беру й у двох словах кажу про те все, що воно — марна спроба гальванізувати в педагогіці унтерпришибеєвщину. І, може, у цій секунді, поки слова звучать, — і не обов'язково з моїх уст, бо не я, то інший хтось кінець кінцем мав їх вам сказати, — так, може, в цій секунді життя більше, ніж у тих ваших марно чи на шкоду людям потрачених роках. Отака діалектика.

— Я прийшов не заради цієї вашої загальної філософії, а розмовляти конкретно.

— Та звісно, що так. Спробуйте побачити перед собою конкретну, живу дійсність і живі душі та розум вихованців, перед якими стоїте. Чогось ще конкретнішого в педагогіці поки що нема. Саме цією живою іскрою й міряється життя. Корчаку треба було одну лише мить, щоб стушити до газової камери разом зі своїми вихованцями, та, може, він і за сто років по тому, якби жив, не прожив би більше, ніж у

ту роковану хвилину. В ній виявилось безсмертя. Так що й кількість потрачених зусиль важить не завжди. Та й не гарантована вона, кількість,— закінчив, зовсім уже до Гаврюка не звертаючись, Арсен.

Гаврюк бачив, що Арсен промовляє кудись далі чи самому собі. Гаврюк не був настільки необачним, щоб витракувати Арсенів тон як відступ з позицій. Арсен залучив до розмови щось вище від них обох, і перед ним спинились тугі, за багато років уочені Гаврюкові слова.

— Ну що ж,— тільки й сказав він і став підводитися з стільця.

— Така наша доля людська,— співчутливо розвів руками Арсен, по-своєму витлумачуючи те Гаврюкове «ну що ж».— І ще вам моя дружня порада: не спонукайте вчителів заглядати до вашої течки, запевняю — цим ви втрачаєте більше, ніж набуваєте.

Гаврюк посунув з кабінету якщо й не твердо, як завжди, то принаймні обважніло, а Однорал скоро по тому вийшов з шкільних дверей і рушив до свого дому, хилитаючись, мов щогла, розгойдувана невидимим вітром.

Тротуар, сірий за всякої пори, видавався ніби теплішим; від прижовклих осокорів поза огорожею і від побагрянілого вже дикого винограду понад ганками та буйних жоржин ішло воно, едналося з осінньою сонячною позолотою й лягало на тротуар, не тихе й тепле світло. Прибиральниця повідчиняла двері й вікна у холі й стояла, підрум'янена світлом, на порозі. Вона всміхнулась Арсенові й ніби наважувалася щось повідомити, і Арсен сплинувся — щось хотілося сказати, але, мабуть, те «щось» було тоншим, ніж можна покласти на слова «осінь», чи «гарна погода», чи й будь-які інші. Пристояв і простежив за поглядом прибиральниці: крізь прочинені двері дивилася на доріжку до порога, обабіч якої у два ряди стояли й застигло посміхалися айстри.

Пізній айстровий цвіт завжди щемить Арсена, ніби прощання перед якоюсь далекою тривожною дорогою, котрій не буде вороття, як тій, що веде у світ із юності. Це відчуття жило в ньому до того, як Арсен на цю дорогу ступив, ніби перейняте від когось. Та й коли він сам востаннє йшов із двору — отак само журно посміхались айстри. Дорога починалась, розверстувалась, на ній усе життя треба буде до чогось іти.

Арсен відчинив двері своєї кімнати, які він звичайно не замикав,— і звідти полилося назустріч тепле світло. На

столі біля вікна стояв букет червоних троянд. Сонце було низько, промені його падали на стіл і, забарвившись від троянд, червонувато виповнювали кімнату. Арсен обійшов стіл з трьох сторін і обдивився кожну квітку. Густо налиті червоним, туго згорнуті бутони розпускалися зверху оксамитовими крильцями пелюсток. До троянди рівняють усе, саму ж її не можна порівняти ні з чим. І все ж у цій сув'язі густого, налитого, експресивного з незрівнянною ніжністю й бархатистістю чувся подих якогось образу. Щось він навівав Арсену віддалено, невловно, як це властиво лише квітам. Айстри — то прощання, й початок дороги, і шукання невідомого, троянда — вже ніби самодостатня в своїй красі, вона — цариця, вона — вершина. Арсен спитав у прибиральниці, звідки букет. Квіти приніс Ярослав і нібито сказав їй по секрету, що в директора сьогодні день народження.

Ніякого такого «дня» в Арсена не було. Він виставив троянди в хол, відчинив вікно й, сівши в крісло, став дивитись удалеч, де земля за селом підіймалась угору ясними й лискучими проти сонця чорними й зеленими смугами, а збоку вже бралася багрянцем діброва. Поле чорніє, губить барву, готуючись до сну під товстим покривом білого, мертвого снігу, воно лягає під ту ковдру оцією тоненькою заплоччю, живою, зеленою, і з неї на той рік нива буде красуватись буйно і буде половіти й наливатися золотом урожаю... Жінка, одержавши ляпаса, посилає своєму кривдникові квіти.

6

Випроваджена тоді з кабінету, Ніна, мабуть, не знала, якою пісною та незугарною стала виглядати, та їй і не до того було. Досі в житті їй, звісно, доводилося зазнавати якихось прикрощів, більших чи менших. Коли вона не пройшла за конкурсом до педінституту, її обпало таке горе, що хто знає, як би й дала собі раду, якби не трапилось педучилище. Та все прикре, що спіткало Ніну досі, завжди було прикрістю її самої, і лихо, мабуть, того й видавалося лихом, що поза ним у всіх життя зоставалось, як завжди, соковите й барвисте. Дорога буяла, дорога цвіла й вела всіх. Лише Ніна наражалась на поліно чи камінь. Треба було стати, потерти забите місце, ну, може, поплакати нишком та й рушати далі поруч усіх, пропустувати чи плисти

човником по річці поміж берегів, що над водами, либонь, і не бувають сірі.

Коли Ніна прийшла в учительську, Галина Василівна стала жваво про щось їй розповідати. Ніна з усієї сили намагалась її слухати, але слова видалися сірими й ніби аж пом'ятими, як зужитий школярський зошит. Скільки переживань, і радості, й прикрощів, поки стануть там рівненькими перші палички й нулики — ціла чверть піде, сторінка життя. А візьмеш потім, по всьому, як налагодилося вже письмо, ну що в них, у тих кривих, брудними від чорнила пальцями замацаних паличках? Василівна, вдалось Ніні, намагалася гортати перед нею зошита ззаду наперед і цим довела її до сліз.

Ніна — в неї вже кінчилися уроки — склала свої папери й пішла додому. Поки йшла, вони, ті зошити, хоч були ще тільки розпочаті, забігали їй поперед очі, ніби давно вже дописані, викинуті й забуті, обступали її з усіх боків. На всьому, де тільки не спиняла погляд, мерехтіли їй ні на що вже не придатні палички з нуликами. Не сама собі, а довколишній світ, що притьмом не схотів обертатись довкола неї, видався їй таким пісним.

Вдома ніщо не йшло їй до рук. Походила з кімнати до кімнати. Увімкнула телевизор, але й там були тільки нулики з паличками й без них. Тоді сіла склавши руки і стала чекати своїх чоловіків — Гната з Ясем, гадаючи, що в людях, близьких їй, рідних, має черпнути краплину живої води.

Яся вона побачила здалека, ще як вийшов із школи. І вела за ним очима аж до самого дому. Звіддалік Ясь був той, що й завжди, але вона ось допіру бачила такий вигляд і почула зовсім несподівані слова. Ніна чекала Ясевих слів, що в них?

Ясь тільки поріг переступив, поглянув на мачуху й гукнув з порога:

— Тобі — двійка!

— Чому? За що?! — злякано стонулась, не зауваживши жарту, Ніна.

Ясь розвів руками, він і сам не знав, чого йому так сказалося.

— За вигляд. Я зараз головний «оцінщик» у класі. Нам Однорал перестав виставляти оцінки. Так я замість нього, підпільно...

— І що він хоче, той... Однорал?

— Щоб ми не для оцінки вчилися.

— Та й що ж, як ви вчитиметесь не для оцінки? Що він хоче взагалі?

— Ах, взагалі? — перепитав Ясь, не ховаючи насмішки, бо його мати досі ніколи не цікавилась ніяким «взагалі», а Ясь уже став досить дорослим, щоб збагнути: дотепер його мачуха сама була для себе тим найвищим «взагалі». — Він хоче бачити в нас «дух, що тіло рве до бою — він живе, він ще не вмер».

Потім Гнат прийшов. Помітила, як ходять у нього жовна й ворухиться короткий чуб на скронях — голодний. Пішла на кухню, зраділа. Мусила годувати його, була йому потрібна.

Та поки Гнат обідав, мала її радість звітрила, бо Ніна бачила, що потрібна Гнатові якимось не так, як би їй хотілося.

Гнат їв, і напруження з нього спадало. Посьорбав з миски й взявся до курчати. Ніна засмажила його вчора й тепер підігрівати не стала. Гнатові, видно, смакувало холодне. Попив молока й, витерши рушником рота, встав. Чогось йому ще бракувало. Мав оце закурити, але цигарки він уже з місяць як облишив. Поглянув на дружину.

Ніна кліпнула повіками, так, ніби їй щось попало в око, як буває на вулиці, — сніжинка чи краплина, і Гнат за тим не помітив у її очах ляку. А Ніна поспішила спитати його про те, чим мав поцікавитися він, щоб випередити його:

— Наморочився? Втомився?

— Трохи має місце, як сказав діловий чоловік, — мляво посміхнувся Гнат.

Йому хотілося не відповідати, а слухати самому. Може, не слова її чути, тільки голос.

— Скажи, ти оце втомився, але не набридло воно тобі? — спитала Ніна голосом зовсім не тим, який волів би чути зараз Гнат.

— Що має остогиднути мені? — стурбувався Гнат.

— Ну, справи твої...

Мусив прогнати з лица полуду втоми, поглянути на дружину заново, перебрати в думці слова, які вона щойно казала і які торкали його мозок самими лише звуками. На це потрібна була хвиля. Ніна не підганяла його, стояла перед ним навпроти й чекала.

Увійшовши у звичайну свою форму, Гнат мовив:

— Я думаю, у житті можна знудитись тільки тоді, коли все в ньому виявиться зробленим. А такого, мабуть, ніколи не буде, бо не встиг ти покінчити з чимсь одним; як наспі-

ває друге, підганяє, пече, особливо коли ти хочеш іти в житті, не ступаючи в чужі сліди.

— І що ж тебе зараз пече?

— Ти ж знаєш — ферма.

— Ферма?

— Ну — тваринництво, люди. От за роботу на інших ділянках б'ються, і не завжди її стає на всіх, а тим часом на фермах людей бракує, хоч платня там — найвища. Зараз не все можна компенсувати платнею. Жінці потрібен вільний час.

— Навіщо їй той час?..— скинулася Ніна, не питаючи, а мов сама до себе, й Гнатові можна було вже й не пускати-ся в дальші міркування.

Гнат бачив, як Ніна перескакує в своїх запитаннях з предмета на предмет, отже, сама гаразд не знає, що хоче спитати. Розумів — треба навести її на потрібну мову, але не знав на яку. Він сказав:

— Кожному для свого потрібен час, мені ось — щоб докінчити дисертацію, тобі...

— А мені він, — перебила його Ніна, — мені нащо він?!

«Ось воно, десь тут воно», — подумав Гнат. Він торкнувся рукою її плеча самими пальцями, так, ніби вона оце спала й Гнат хотів її розбудити:

— Та що з тобою?

Ніна мовчки повела плечем. Гнат знав: її мовчазні жести — то певна ознака, що буде сварка. І хоч він знав та-кож — по сварці в них будуть ширіші взаємини, ніби в при-роді день, грозою відсвіжений, все ж йому не хотілося сва-ритись. Він обійняв її однією рукою й владно повернув до себе.

— Ну?

Почув, як під долонею, стинаючись, ворухнулися лопатки.

— Я знаю! Нічого. Аж нічого.

Прихиливши плече, вивільнилася з-під його руки, відій-шла на крок, поглянула на Гната, ніби відходила для то-го; щоб охопити його поглядом з ніг до голови, потім про-шепотіла:

— Не помагають гроші, не зарадить і вільний час, хоч би його було й по два дні на добу. Бо ти не знаєш, що жін-ці насправді потрібно...

Мабуть, оце воно й мовилось, те, що мало промовитись, і, мабуть, Гнатові не слід було випускати її з-під руки, бо він знав, як важко, неможливо таку мову вести тільки самими словами. Він пізно похопився, зараз уже не

можна було відкрити стрічку розмови, щоб повести її інакше.

Гнат відступився назад, сів на табуретку біля вікна. Сонце за вікном сідало прижовкло, тихо. «Бабине літо, мабуть, буде скоро»,— подумав. Зовсім далека від розмови, яка точилася зараз, ця думка його тим часом була думкою про себе. Гнату баглося саме такої теплої й тихої пори. Для роботи. А може, він старіє? Та Гнат не був би Гнатом, якби не вмів опанувати себе.

— Може, й не знаю,— мовив хоч і глухо, проте спокійно.— І, мабуть, ти хочеш сказати, що тобі необхідного бракує?

Знову дивився за вікно. По широкий Колгоспний погляд його сягав за село, до полів, що виднілися панорамно. Глусто чорнів зяб, а обіч нього на сірому соняшниковому лану повз комбайн. Було вже по сьомій, комбайн працював, над ним звисала хмара пилу, незмінна від самого ранку. А комбайнер, як і доярка,— той же робітник. І він повинен мати семигодинний робочий день. На часі це, ой, як це на часі. Такі Гнатові міркування не були спробою втекти туди, на поле, з оцієї затишної кухні, де вони найчастіше збираються утрюх разом, бо якщо не в думці, то в почуттях своїх Гнат відав про нерозривність та невіддільність для нього поля й хати — що складніша робота, то більше потребує душевної злагоди.

Обличчя дружини тим часом поганіло, твердло, ставало злим. Коли він поглянув на нього, відірваний від вікна звуком жорсткого, мовби чужого голосу, перед ним постало зовсім нове, ніколи ще не бачене лице, пойняте ніби добротою й водночас лютою злістю. І було виразно видно Гнатові, що, явно щира до нього, Ніна злостилася на себе.

— Знаєш? — озвалася Ніна гостро і так, що було чути — та жорсткість у її словах більше була спрямована до неї самої.— Ти маєш побити мене добре, бо як не поб'єш, то візьму й втечу.

Гнат удруге пошкодував, що випустив дружину з-під руки. Її справді б тріснути по цій затрикутній фізіономії, бодай ненасправжки, або хоч взяти в долоні її обличчя, й воно, напевне, тоді відійшло б, відм'якло й запишило, як завжди. Та Ніна стояла аж біля дверей, поки він устане й перейде впоперек через кухню, неодмінно побачить якийсь її рух, може, вона відступить тоді чи хоч наміриться відступити, і все пропаде. Гнат не зворухнувся. Він умів володіти собою. І ще в нього було своє діло — велике й важке, що-

денне. Для цього потрібна душевна злагода, але воно тим часом і допомагає її знаходити, відкидаючи несуттєве. А проти діла менш значущим було все, тому вмів над усім піднятися Гнат. Помовчавши, він мовив розважливо:

— Утечеш, то й вернешся...

Гнат, як завжди, мав рацію. Нінина злість на себе скоро перейшла в жаль, і вона, відступивши від порога, сіла на табуретку й заплакала.

Тепер уже можна було підійти до неї, щоб утішити, але Гнат від вікна не встав. Не буде ж він при ній, подумав, кожну мить. Нехай вчиться змагати себе сама. Поплакавши трохи, вона втихла.

— І ні від чого тікати,— м'яко, але й владно додав Гнат.— Ти знаєш добре — ні від чого! А що десь тобі щось не так, то знай: який світ — залежить від самих нас. Світ може стати таким, яким ти його бачиш чи хочеш бачити. Ми його творимо для себе, а не навпаки.

Він умовк і став знову дивитись у вікно, на поля, а Ніна ще якийсь час сиділа застигло, ніби прислухаючись до його слів. Потім тихо вийшла.

На них часом набігали отакі грози без жодних видимих причин, і завжди по тому, як вони подумки віддалялись одне від одного, їм ставало радісно, що насправді застаються разом. І весь день прагнули чимскоріше повернутися додому, щоб бути удвох. Та зараз Гнат не пішов за Ніною.

Сидів. На потемнілому полі все виснула хмара пилу над комбайном, і за нею, за невтомним комбайнером стояла складна сув'язь із думок, розрахунків, нервів, рішучості й волі — всього, що треба докласти в житті, аби просунути його ще на один доконечний крок. Йому, Гнатові, й багатом таким, як він. При цьому, само собою зрозуміло, докладалися й зусилля Ніни, його дружини. Так, дружини, нарівні з ним самим, хоч від неї потребувалося зовсім небагато. Дружина, був певний Гнат, тим половина свого чоловіка, що від неї — його душевний затишок. Яке гарне поклонання в жінки, а вона от — нудиться...

...Ніна вийшла з кухні, несамохіть прислухалась, чи не йде слідом Гнат. Кроків не було чути. З нею пішли тільки його слова. «А який світ — залежить від самих нас». Слова були розважливі й сухі.

Вони стрілися пізніше, коли Гнат захотів чогось попити перед сном, та зійшлися ніби не так, як завжди. Щось у них залишилося не виказане до кінця. Слова, що їх, хоч і м'яко, але настійливо промовив Гнат у кухні, треба було відді-

лити, перекласти в пам'яті якимись іншими, а інші не знайшлися. І тому, коли Ніна zostавалась наодинці, їй настійливо зринали ті розважливі й холодні Гнатові слова, як у тиші прокльовується глибоко захований біль. Ніна дослухалася до них із мстивою на себе злістю, цим ніби карала себе.

Слова так учепились їй, що скоро Ніна стала повторювати їх пошепки. Якщо в дітей не йшло письмо, кривилися й кривилися їй до нестями палички та нулики, вона пригадувала собі зловтішно: «А який світ — залежить від самих нас». І диво! Ті слова мов додавали їй терпіння. Вона брала дитячу руку в свою, накривала її долонею, і так вони удвох водили й водили пером, аж поки кружечок той не вирівнювався й не ставав схожим на роззявлений ротик, коли те «о» вимовляти. Ніна сказала про це дітям і зразу ж почувала, як закрипіли пера — малювати живий ротик було цікавіше. Отже, світ може стати таким, як ти захочеш... І з неї може вийти справжній педагог. Однак це неначе вже й не Гнатові слова. Пробі, чії це слова?

Ніна почервоніла, стоячи поміж партами, за якими так старанно скрипіло й перешіптувалося. Почервоніла, зловивши себе на фальші,— вона добре їх пам'ятала, й, може, насправді Гнатові слова не були Гнатовими, а були оцими, що сказав їй кілька днів раніше той... Арсен.

В учительській почувала, як Арсен повідомив Гаврюка, що піде до нього на урок. «Гадаєш, Гаврюк може стати таким, як ти захочеш»,— посміхнулася зловтішно. Після уроку поспішала до канцелярії, певна: зараз там скоїться щось, не може не скоїтись, бо Гаврюк — то не вона. У Гаврюка — сила чоловіча. Жадібно прислухалась до реплік, якими стали перекидатись вони в учительській. Гаврюк мав надавати йому зараз по сокирюватій пиці, мав притупити її раз і назавжди. А тим часом у самого в нього, у Гаврюка, обличчя стигло й тупіло в розмові. Не вельми тонке завсігди, було зараз ніби круглий глиняний кавалок, що, розп'якучись, червоніє, стає цеглиною. «І якщо вихованців справді треба захищати від чогось, то насамперед од такої методи». Які слова! Ніна чула їх на шкірі власного обличчя, вони палили його, як ті, що недавно він кинув їй самій. Але... хто б ще міг отак сказати Гаврюкові прилюдно?! Вона й не помітила, як переплутала ворота, й, ідучи на свій урок після їхньої розмови, вже не могла бути певною, за кого насправді вболіває.

Урок був легший — мабуть, «ротик» той живий запоміг,

та й читання — не письмо. «Залежить від самих нас» — сповнювалось їй іншим змістом. Ще не збагнувши його як слід, Ніна після уроку прочинила двері директорського кабінету. Вона й сама не знала гаразд, що хотіла сказати Арсенові, й, вийшовши від нього, чимшвидше подалася зі школи. Дорога додому занадто коротка, щоб можна на ній дійти до чогось певного в думці.

Дорога промерехтіла строкатою сумішшю радісних сонячних зблисків з жовтим смутком опалого листа, що де-не-де облямувало тротуар. Айстри обабіч білої доріжки до порога цвіли й прощалися з літом. Барва їх була пригасла. А з-поза них, із куща, десь добутого Гнатом, — з десятків тільки вибив на все село, — бризнули їй в очі густим червоним цвітом троянди. Ніна, колючи пальці, наламала букет із тих, які тільки розцвітали, й гукнула Яся, щоб одніс букет на квартиру директорові, в якого сьогодні день народження.

7

З-поміж багатьох життєвих законів, істин, аксіом і правил є чимало таких, над якими люди не те що не замислюються, вони про них і гадки не мають. А правило тим часом живе і діє невідворотно. Не здаючи собі з нього справи, дрібне ж бо та незначуще, люди тим часом припускаються помилок. Одна з таких істин-«невидимок»: життя завжди складніше, ніж нам уявляється.

Арсен помилився, коли після сутички з Гаврюком подумав, що вона неминуче має розколоти весь учительський колектив надвоє, на тих, хто «за», й на тих, котрі «проти». Розколина ця справді пройшла, але складніше й тонше, шлях її проліг не поміж групами й навіть не поміж окремими людьми, а в кожній окремій душі. Бо людина через те й людина, що, перше ніж зробити крок у реальності, має ступити його в думці.

Після розмови з Гаврюком Арсен уже чув суперечливі голоси і «за» і «проти», однак то були голоси уявні. Насправді ж ніхто, окрім хіба Ніни, нічого не сказав і не показав, а Ніну йому було зрозуміти годі. Про Ніну Арсен об'єктивно міркувати не міг.

Він тільки вловлював певні ознаки нервозності між колегами, що виявляло в них внутрішню напруженість та боротьбу. Особливо це помітно було по Галині Василівні.

Звикла до того, що земля кругла, цільна і ясна, немов біль-ярдна куля, а людська душа — тієї кулі зменшена копія, Василівна зараз просто знемагала, не в спроможності зберегти потрібну їй цільність. А їй, як завучу, треба було домогтися цільності усього колективу! Пробувала навернути колег до бесіди — відмовчувались, а Ніна навіть стала уникати її, хоч Василівна й знала: вже ж Ніну це все обходить не менше, ніж Гаврюка.

Кінець кінцем Василівна не витримала, і Арсен, судячи з того, як поривчато відчинила вона двері, відчув — щось із Василівною негаразд. Бачив, як рішуче перейшла кабінет, видно, намірилася зарані, й показав їй на стільця. І спостеріг, що сідати не входило в її наміри, бо, поки сідала, могла б пропасти її рішучість. Василівна була сама не своя, і це тишило Арсена. Він гадав, коли людина «бродить» — можна сподіватися, щось у ній вибродить, а перебродила, то все одно що скисла.

Василівна тільки підійшла до стільця, але не сіла й озвалася гостро:

— Хоч ми вже й розмовляли не раз, та я ніяк уяснити собі вас негодна. Ви маєте роз'яснити мені чітко, чого ви прагнете як директор?!

Голос її, стривожений і сповнений відчаю й злості, був таким безпосереднім і бажаним для Арсена, що, перш ніж вникати в її мову, подякував долі, яка послала йому чи послала його до такого завуча. Пригнічений тим, що не зумів досі розворушити всіх учителів, Арсен відчув нараз хвилю радості — ось воно, потрібне йому. Засміявся й таки попросив Василівну сісти.

— Найперше, чого б мені хотілося, так це щоб ви й на уроках і всі учителі на уроках розмовляли таким голосом, як оце у вас зараз.

— Ви знову жартуєте! Вам жарти...

— Не жартую, Галино Василівно, — потер швидко Арсен долонями. — Я радію. Щось вариться, у нас із вами принаймні, будеється.

— Не будеється, а ламається. Це я, в усякім разі, бачу ясно, вашу деструкцію і те, що ви прагнете цього свідомо. Але я не розумію, хоч і щиро хочу зрозуміти — для чого?

«Хоч ми вже розмовляли не раз», — спохмурнів Арсен. Невже так важко зрозуміти, чи він чинить щось не так? Але він не вмів інакше, і йому нічого не зостається, окрім як домагатись, щоб його сприйняли і зрозуміли саме тако-го. Арсен підвівся. Який же високий він був проти Василів-

ни, що вже сиділа на низенькій цератовій канапці. Десь бозна-де, попід самою стелею, попливло, віддаляючись, його лице й, мабуть, там, угорі, як телевізійна вежа хмарою, обгорнулось ясним серпанком спогаду. Тоді напливла на нього інша, потемніла хмарина. Коли ж він обернувся, з того хищного захмар'я линув його рівний голос:

— Галино Василівно, може, воно й закономірно, щоб наші знання часом забігали наперед нашого розуміння... Мені от у школярському віці запало оце з раннього Горького: «Непримиримый враг позорной нищеты людских желаний, хочу чтобы каждый из людей был человеком». Такі дзвінки слова. Вони стільки років лежали на полиці моєї пам'яті, й тільки зараз я по-справжньому зрозумів, що то воно — ганебне злидарство людських бажань, і що означає, щоб кожен із людей, а конкретно із нас і наших учнів, був людиною. Невже цього не можна зрозуміти?!

— Зрозуміти можна, — стала казати йому Василівна, задираючи вгору обличчя, їй було незручно так розмовляти, й вона хотіла, щоб він наблизився якось до землі. — Але ж ви — директор школи, хіба можна виховати людей такими засобами? Адже вашу поведінку в розмові з Гаврюком слід трактувати мало не як... хуліганську. Для чого це — для скандалу? Чварів? А ми вже мали з вами розмову про це, про засоби.

І таки спустила Однорала на землю. Він узяв стільця й сів біля столу, обличчям до Василівни. Зблизька побачив, що Василівна почервоніла. Арсен угадати не міг, що її у «краску вгнало», як тут, в цьому селі, мали звичку казати.

Галина Василівна, звісно, не думала так, коли спитала: «...Для скандалу?» — слово вилетіло ніби само. Вона тут же й похопилась, та було пізно. Не боялась образити Арсена, але Василівна подумала: виходить, уже й вона перехоплює цю негарну Арсенову звичку загострювати, перебільшувати й пускаться берега. Тепер уже за себе, за те, що призвів її до цього, вона розгнівалась на Арсена, й обличчя її, завжди смагляво-сіре, позбавлене рум'янцю, тепер пішло плямами. Чула, як наливається жаром, і вже раділа йому, готова таки посваритися з Арсеном по-справжньому. Той первісний вогонь вона вже років з двадцять навчилася стримувати в собі і завжди вміє, навіть гніваючись, говорити лише те, що треба, і так, як треба, — зараз той вогонь заливав її всю. Вона вже рада була вибухнути, сама розбурхувала свій жар, либонь, і забуваючи про його причину.

За привід могло тепер стати перше-ліпше Арсенове слово

чи навіть звуки його мови, які Василівна, мабуть, як у дитинстві, одразу ж перекривила б, кинувшись сторч головою в гаряче полум'я сварки.

Та слова її і вигляд діяли на Арсена зовсім несподівано. Замість кричати й шпурляти якимись ще гострішими словами, він бліднув, голова його хилилась долу, аж поки не зрівнялася до висоті з головою Василівни. Галина Василівна цілила палкими очима прямо у високий Арсенів лоб, уже смакуючи, як утішиться зараз криком, а він мовчав, дивився собі під ноги, ніби її й зовсім тут не було в кімнаті. Висока вершина гніву, що підходила Василівні аж до горла й душила спазмом, була ніби схожа на язик полум'я — палючий, але нестійкий. Вона стала розпливатись потроху, осідати. «Утупився, як школяр»,— подумала Василівна злісно. Все ще не хотіла давати тому вогню у собі пересістися. Не діждавшись Арсенової мови, мусила штурхати його і цим же розпалювати себе:

— Що ж вас — тягти за язика?!

— Не треба,— глухо сказав Арсен.— Я не хочу скандалу. Але якщо вам усім мої наміри видаються саме такими, то, певне, такі вони і є. Я вам вірю. Значить, не педагог я з педагогами і взявся не за своє діло.

Він умовк. Мабуть, тепер сподівався щось почути від завуча, але його мова застукала Галину Василівну зненацька, вона була готова не до таких слів. Гаряча вершина полум'я, що палило її хвилю тому, осіла й пригасла, але ще zostався в душі жар. Чи спалахне знову полум'я, чи тільки осяде попіл — вогонь ще є, бухає в скронях невспокоєною кров'ю.

— До чого тут діло?

— Діло тут якраз і «до чого», а що ж інакше, крім нього. І я його ніколи не залишу — викладання, учнів, саме такого викладання. Бо тут справа життя. Цього вимагає життя, і коли в ньому треба щось робити вчителю, то слід робити саме так. Але, може, мені облишити це директорство невдатне? Як на вашу думку? У мене до вас, Галино Василівно, найбільша довіра, я вчиню так, як ви порадите.

Василівна не знала, що сказати. Була готова посваритися й викричатись, але не відповідати Арсенові на щирість. І вогонь у ній був — не від сірника, щоб загасити його, дмухнувши. А перше ніж радити, треба поміркувати як слід, холодною головою.

Відвернулась від Арсена, щоб не бачити його блілого загостреного обличчя, і першим чином справді стала дмухати

на вогнище в собі, щоб загасити. Та воно не гасло, розгорялося дужче. Василівна, здавалось їй, тільки й спромоглася повернути язика полум'я в інший бік — на себе — й сказала, не стримуючи роздратування:

— Ви помиляєтесь на кожному кроці. У вас не повинно бути до мене щирості й довір'я, бо я тільки-но збрехала вам, що розцінюю всі ваші вчинки тільки як намагання затіяти чвари...

— Ці слова ваші, Галино Василівно, якраз і підтверджують, що я не помилився.

— Ох, не кладіть на мене ще й цього. Краще скажіть, що нам робити, — несамохіть вирвалося у Василівни.

— Це ж я у вас запитав...

— А так же, ви питаєте! Але ви повинні зрозуміти. У мене таке враження, що я, всі ми в школі, їхали на доброму поїзді, у гарно обладнаному вагоні й по надійних рейках, а ви от прийшли і хочете, щоб ми вийшли з того вагона й пересіли на ваш тряскій шарабан.

— А якщо експрес ваш — тільки й того, що справний та благополучний?! А їде в не зовсім правильному напрямку? Ось, до речі, сьогоднішня «Правда». Передовниця. — Арсен прочитав місце, що було в нього підкреслене червоним олівцем: — «Сьогодні роботу школи не можна оцінювати за окремими досягненнями на тій чи іншій ділянці, якими б значними вони не здавалися. Ії відсутність другорічників, ні високий процент успішності, ні велика кількість випускників, що пройшли за конкурсом до вузів, не можуть розглядатися самі по собі, відокремлено, як провідний показник успіхів колективу. Головне мірило — обличчя молодої людини, яка виходить із школи в життя, її ідейна переконаність, знання, культура, моральні якості».

Арсен поклав газету й запитав:

— Чи не здається вам, що це про нашу школу, про наш справний експрес?

Василівна успокоювалась потроху, хоча й бачила: вони приходять туди ж, звідки були вийшли. Тільки тепер вона, замість перепинити його чи бодай звернути трохи, сама мусила ступати поруч з Арсеном чи по його сліду. Її дивувало й тривожило, що й вона, виходить, з педагогом не педагог, інакше чим же пояснити, що цей ось наче розгублений чоловік пересилює її. Не так: що вона сама змушує себе йти разом з таким директором.

— Крім того, — провадила, уже здаючись, Василівна, — все ж це у вас поки що тільки слова, а я зроду звикла

віддавати перевагу найменшому й найтихішому ділу. перед найгучнішими словами...

Мабуть, їм для розмови було відведено якусь певну величину запалу, і він тільки переходив від одного з них до другого: улягавсь у Василівни, більшав у Арсена. Спершу Однорал підвів обличчя, потім випростався сидячи, а далі встав, і обличчя його знову попливло десь угорі, де воно стрічалось і розминалось то з темними, то з ясними хмарками. На додаток він тепер, засунувши руки в кишені, став проходжуватися, ще й розгойдуючись, і слова почали злітати з уст якось ніби розхристано, суперечачи одне одному.

— Е,— сказав Арсен,— якщо дозволите, то я з вами тут не згоден аж ніяк. У нашій роботі, та й не тільки в нашій, слово — то вже й діло. Хіба збентежила б вас так моя розмова з Гаврюком, якби то були тільки слова?..

Правда його слів була Василівні невловна. Може, вони й справедливі взагалі, але раз вона вже пустилась у мандрівку з ним по непевному шляху, то воліла, йдучи, бодай торкатися чогось руками або пробувати стежку патерицею.

— Все одно так нам з вами не дійти далеко, потрібне діло конкретне.

«Ми з вами»,— усміхнувся собі Арсен. Він хотів був заперечити Василівні словами Базарова, який оце, мабуть, сказав би їй, що, перш ніж класти ту конкретну цеглину, треба місце для неї розчистити. Щоб звідкись вийти чи кудись увійти — треба спочатку відчинити двері. А він спроможний відчиняти їх лише таким чином. Та бачив — Василівна вже ступає на невідому їй, непевну твердь, і не треба підганяти, щоб не запаморочилася в неї голова.

— Я пробую потроху розворушити десятий. Якщо виходитиме що-небудь, то, може, зацікавляться й інші,— подав він їй до рук патерицю.

— Зробіть відкритий урок,— радо захопилась за неї Василівна.— І потім, уже все підготоване до Дня тирлівського трудівника, Облатенко рекомендував, кого запросити. Треба проводити.

— Зробимо, проведемо, Галино Василівно.

Арсен спинивсь навпроти неї. Галина Василівна підвельась. Обличчя її трохи поближчало до Арсенового. Розмова закінчувалась. Галині Василівні стало ніби легше й певніше, немов здобула якусь важливу й доконечно потрібну перемогу. Вона й сама собі не зізналась, що то була перемога над собою. Воліла думати про ці ось крихти конкретного: про відкритий Арсенів урок, про «позакласний за-

хід» — так називався в неї День тирлівського трудівника, цим вона, ніби справді патерицею, мацала земну твердь під ногами, й гадки не маючи, як перекапустить Арсен усе те конкретне, усталене й звичне, і скільки ще їй доведеться отак болісно роздвоюватись у душі, стаючи водночас і за, і проти нього.

Пішла. Арсен не пошкодував, що витратили стільки часу на розмову. І хвилинна слабкість, коли він справді був подумав, чи не слід йому попроситися з директорства, більше не верталась; Арсенові здалося, що в цій розмові він посунувся на крок до мети. Може, в нього буде спільник. Його ще нема, він ще не став твердо поруч, щоб їм ступати пліч-о-пліч, спираючись один на одного в дорозі. Арсен-бо спостеріг, як полегшено зітхнула Василівна, коли мова зійшла на урок, на «заходи», на «діло». Чи думає Арсена уговтати, чи самій від нього втекти в «діло»... Але з Василівни буде спільник і товариш, як тільки крізь щоденні й звичні справи їй прогляне, прозоріє його мета й стане метою її.

Арсен стояв посеред кабінету. У троє вікон наріжної кімнати йому було видно майже все село, що збігалось рукавами вулиць до центру, багато разів повторювався один типовий будинок. Було враження, що все його побудував хтось один, повторюючи й повторюючи перший зразок. Арсен втомився важкою розмовою, й уява його потроху стала відчахуватись від неї. Йому справді стало уявлятися, як хтось будинок за будинком збудував ціле село. Мав роботу!

Далі, уже зовсім відійшовши від Василівни, Арсен подумав, що село ж і справді збудував один — Гнат Облатенко. Не мурував, звісно, підмурок за підмурком, стіну за стіною все своє життя і не збудував власноручно навіть першого зразка, та все одно в цьому селі море його зусиль, і, може, навіть усе життя його пішло на те, щоб появилася оця нова Тирлівка.

В Арсеновому дитинстві, пам'яталось, про незбагненно велику й складну працю якоїсь людини або про те, що вона здатна до такої праці, казали — він корабля зробить. Гнат зробив свій корабель.

Арсен заплющив очі на мить. Уявити, який великий той труд, але, минувши предметний світ, його думка стала підійматись і підійматись на крилах абстракції, і він подумав зрештою: це ж, либонь, таке поширене й так багатьом, і Василівні, притаманне неточне розуміння важливих речей — приймати працю за мету. Я труджусь, я — це моя праця.

А тим часом праця як така — ще не мета, вона тільки веде до мети і нею освітлюється й оцінюється. Бо трудиться ж у поті чола і Гаврюк. Отже, з якою метою працюють?

Зовсім близько, за плесом майдану, червонів Гнатів котедж. Яка у Гната мета? Арсен спитав був про це тоді, тільки переступивши поріг. А Гнат ухилився від розмови, сказав — «у колгоспі найголовніших проблем кожного дня сто». Виглядав упевнено і тоді, й по тому. І будинок у Гната, і село — по його власній подобі: певно, просто, зручно, надійно.

За невисоким парканом біліла поділена сірими щілинами на квадрати доріжка до ганку. Обабіч неї два рядки айстр, на яких, ніби з ляку перед осінню, блякла й стікала рожева барва. А за ними, аж біля вікна, — кущ, густий, зелений, ніби навесні, яскрів жаринами. Троянда.

З того куща було наламано її та принесено йому «на день народження». Арсен виставив квіти з кімнати, не було в нього ніяких іменин. Відтоді проминуло кілька днів, і, стоячи зараз перед розчахнутими вікнами, Арсен відчув: щось таки народилося в його душі. Може, й не тоді, може, воно жило в ньому весь час передчуттям, сподіванкою, як у сліпому й не вкритому навіть пушком пташеняті, мабуть, живе сподівання польоту, а того дня він тільки виразніше відчув у грудях холодок висоти.

Арсен дивився на двері котеджу, боячись, що вони зараз відчиняться і в тому буде недобрий знак. А двері невдовзі справді відчинилися, і вийшла Ніна. Арсена полишило разом усе, що було у нього в душі допіру, і він став дивитись на Ніну. Вона вийшла з хвіртки, залишила її непричинену й навіпростець через майдан пішла до школи. Уроки вже скінчилися. Мабуть, верталася за чимсь забутим. Невисока, щедро сповнена снагою, вона ступала, однак, дрібно й ніби непевно — русалка на суші.

Що ближче Ніна підходила, то більше чудувався Арсен із її ходи — така несягнута була й невміла, і такою попри це граціозною виглядала Ніна, йдучи, бо постать її немов пливла у повітрі, від кроків тих дрібних осібно й незалежно. Навпроти кабінету, — мабуть, відчула, що за нею спостерігають, — підвела обличчя, і вони зустрілись очима. Її очі не сказали нічого. Тільки збилася з кроку й опустила голову. Арсенові ступали ноги — ступити й подати їй руку, щоб сперлася на неї, поки вирівняється хода. Він швидко відвернувся, бо здалось — вона може завважити його несамохітний порив,

Коли знову глянув, Ніна вже доходила до дверей, потім чув її дрібні кроки по коридору. Вона пройшла до вчительської й за хвилину вернулась, так само процокотіла до виходу й, обминаючи Арсенові вікна, звернула за ріг.

Легкі, перебіжні звуки її ходи вже розтанули в тиші, а Однорал все ще наслухав їх, бачив, як вона спіткнулась, і дивувався самому собі. Таж він ще й з місця не зрушив, з того, де стояло перед ним майже вселенське, майже що «бути чи не бути?» — життєва робота й мета, і ось по всьому тому взяли й перейшли легкі кроки, і він мусить їх наслухати, він бажає це робити, хоч ті кроки такі легкі, хоч вони — хода жінки, нічим, навіть цією ходою не обтяженої. Хіба ж не диво?!

Став ходити впоперек по кабінету. Певне, що диво. Ми часто шукаємо всяких достоїнств у жінки, а тим часом, може, її найбільше достоїнство, її феномен саме в тому, що вона — жінка. В ній таїна природи, у ній чудо. Воно започатковане в дівчинці, розкриється в дівчині, забуває в жінці, яка стане матір'ю, і довіку зостанеться в ній, у тій, що виносила в собі, привела у світ і виплекала в житті нас усіх.

А може, диво в слабкості? Щоб підійти й подати руку, підтримати, коли похитнулась. У слабкості — сила?.. Одначе... в неї є опора своя, законна — хоч у слабкості, хоч у силі. Гнат. Зупинив себе Арсен. Таким чином Арсен повернувся на місце, з якого рушав, до міркувань про Гната і його корабель, про мету й роботу, і таким чином вийшло, що між зовсім, здавалось би, непов'язаними речами все-таки існує якийсь зв'язок.

...Галина Василівна сподівалася, що її розмова з директором не пропала марно, і він хоч і не поступився з шляху і її за собою звабив, проте надалі йтиме по ньому рівніше. Сподіванки її вже ніби й справджувались, коли директор не став при всіх учителях говорити про День тирлівського трудівника, а запросив її з Гаврюком до кабінету. Тільки ж на тих запитаннях і скінчилося все, чого вона нібито домоглася. Бо Арсен, вислухавши Гаврюкову розповідь про те, кого запрошено на зустріч і як вона буде проходити, сказав:

— Мені не зовсім зрозуміло, як такий «сценарій» зустрічі дасть нам бажаний наслідок.

Гаврюк не міг не чути ехидності в цих словах; проте відказав незворушно:

— Таж люди розповідатимуть про свою роботу.

Галина Василівна подивилася на них збоку — хмара й скеля. До того ж хмара знає наперед про скелю, що вона — скеля, а скеля знає наперед про хмару, що вона — хмара. І ні в кого з них — ні крихти сумніву в цьому. Здавалось, вони й не слухають один одного, а кожний промовляє сам собі й про своє.

— А учні ж тоді що?

— Учні розкажуть про свою роботу.

— І це буде цікаво? — спитав ніби сам себе, примружившись, Арсен.

Гаврюк Арсенову репліку сприйняв на себе й відказав, підкреслюючи кожне слово:

— Це виховання пошани до праці й почуття обов'язку, патріотичне виховання. І ризиковано... знаєте, висловлювати сумніви отак, як ви...

— Ет,— махнув рукою Арсен.— Я чую, що ви висловлюєтесь дуже певно, готовими формулами. І захід цей — та кож по готовій формулі, без ніякого ризику. Але ж більшого ризику, як формально провести захід, нема, і ніщо не завдає більшої шкоди патріотичному вихованню, як формалізм. Чи ж діти не бувають на полі й не знають колгоспної роботи?! А оті, яких ми запросимо, що — не мають дітей і не знають, як діти навчаються в школі? Ні, цей, як ви кажете, захід з погляду педагогіки зовсім не продуманий. Зрозумійте: усе, що відоме й доступне, — дітям нецікаве, а нецікаве, коли до нього змушують, викликає нехоть...

— Це трудовий будень викликає?!

— Будень є будень,— сказав Арсен, устав від столу, біля якого сиділи вони втрьох, розпроставсь аж до стелі й рушив спроквола вздовж кімнати. Пройшовши раз і вдруге, він став говорити згори чи здалека: — У нас у селі до війни воловик був. По-теперішньому висловлюючись, воломеханік. Прозивався Дідом Морозом, бо ніхто не пам'ятав його без бороди. До того ж він просто недочував, хто і як його прозиває. «Трудовий будень» у нього був такий. Вісімнадцять пар волів поверталися з роботи по заході сонця, і треба напоїти їх, натягавши відром води з колодязя, намішати на всіх мішанки й наносити рептухом у ясла, здобрити її буряками, натертими на тертушку,— для вісімнадцяти пар. Вичистити воловню, підіслати свіжу підстилку. Кінчалось все десь далеко за північ, а до ранку, до наряду, все пророблялося вдруге. «Трудовий будень» свій він називав дуже прозаїчно — «волам хвости крутити». Наш клас шефст-

вував над воловнюю, і ми часом приходили туди — поганяти горобців, пошкребти воліві залежаного бока бляшаною шкребкою, бо яка з нас, малих, поміч. Бачили, що Дід Мороз працював справно, та й часом відзначали його грамотами, тільки ж, запевняю вас, усе це не дуже торкало наші почуття обов'язку. І кажу не про окремих учнів — про весь клас. Ми однаково дражнили старого Дідом Морозом, а він нас просто не чув та й не бачив. А одного разу на Новий рік, коли все було впоране, а в школі довкола ялинки давно вже кружляли танці, Дід Мороз несподівано увійшов до класу в довгому засніженому сиряці з чималим мішечком цукерок у руках. Що скоїлось тоді...

Арсен помовчав, ніби пригадуючи в деталях, що скоїлось біля ялинки, коли опівночі там неждано-негадано об'явився живий Дід Мороз. Потім несподівано сказав:

— Нічого не скоїлось. Усе те відбувалося не раз і не двічі, я знаю. Та лише — в дідовій уяві, бо запросити його ніхто не здогадався, а сам він прийти не насмілювався.

І Василівна, і Гаврюк знали вже цю директорову звичку в розмові відходити ген-ген далеко — до спогадів або вдаватися до літературних асоціацій. Тоді, як сперечалися після уроку, Гаврюк спантеличився цим, йому вчулася тут сила, якої він не знав і не був готовий зустріти. Гаврюк ретирувався — обміркувати все сам на сам. Раптом директорів стало щось відомо, чого не знає він. Сильний своїм знанням усього, що було, є і мусить бути, Гаврюк разом з тим вірив у таїну, «диво» й побоювався. Впевнений, незворушний приходив уранці в канцелярію, і ніхто з учителів не міг припустити, як прислухався він годину тому до останніх вістей: чи, бува, не скоїлося де-небудь що-небудь. Беззастережно вірячи в людську силу, він сам боявся потрапити під дію чієїсь невідомої, але вищої від його волі.

Та цього разу Гаврюк побачив — ніякої немає за Арсеном вищої волі. Він усміхнувся, ледь зворухнувши тверді горбики щік, і спитав:

— Що ви хочете сказати цією давньою байкою сьогодні?

— Те ж саме. Є більше, ніж ви гадаєте, речей, які не старіють. Не минають, може, від часів античності й не минаються ніколи... Вийде ж на отак спланованій зустрічі те, що й на ваших уроках, — перекидання казенними словами, яке не залишає ніякого сліду в душі. Може б, спробувати запросити Діда Мороза на ялинку, тобто намацати з цими людьми якийсь поворот у розмові, щоб пожвавити її? Адже це живі люди й жива дійсність, що твориться. Може, хай

учні спробують проникнути в біографії старших, у селі ж є багато ветеранів і війни, і праці. Знаєте, з яким ентузіазмом ходять діти по слідах батьків?! Село під час війни, за окупації, і зараз. Скільки б це сказало дітям!

— Ще хто зна,— похмуро буркнув Гаврюк.— Я хоч і не тутешній, але наводив довідки й знаю: ні одного Героя з села.

Арсен, що саме ходив уздовж кімнати, на хвилю поглинутий уявним походом слідопитів, спинився перед Гаврюком, поглянув йому в лице, а потім видивився ще раз, одверто, як придивляються до людини, пізнаючи в ній давнього знайомого. Видно було, що йому потрібна хвилина, щоб опанувати себе, ніби після несподіваного удару в обличчя. Помовчавши, Арсен запитав:

— А ви не цікавилися, скільки чоловіків у селі не повернулося з війни?

— Сто п'ятдесят.

— От. Сто п'ятдесят наклало головою... А ми з вами — живі... Та ще й подекуди не дуже чуємо себе зобов'язаними перед пам'яттю тих, які полягли. Я, знаєте, гадаю, що життя в людини — чи не найдорожча штука, і той, хто його поклав, уявляється мені найдостойнішим героєм. Тож сто п'ятдесят героїв дала мені, як і вам, раніше не відома Тирлівка, а ви цього не побачили... От чому не вдається вам робота. Ви поганий педагог тому, що ви передусім — погана людина...

— Арсене Самійловичу! — вирвалось у Василівни застережливо, так ніби він, ідучи оце вздовж кабінету, раптово міг оступитися в прірву.

— Що, Галино Василівно, непедагогічно?

У Гаврюка проясніло насуплене чоло, ніби на нього впав невидимий промінь. Підвівся, з неприхованою радістю в руках непоспіхом склав папери до течки, неначе вже скінчилася розмова і він виніс із неї для себе щось утішне.

— Я готував захід, керуючись настановами, які вважаю правильними,— покотив Гаврюк важке каміння слів.— Та коли мое не в лад, то що ж... Я хотів би побачити, як його підготує хтось на основі ваших обструкцій усьому... А це сьогоднішнє приниження гідності вчителя вам не минеться даром.

Постояв трохи, мовби чекаючи, поки слова вляжуться чи поки вони мали б записатися, якби хто вів тут протокол, й у мовчанці, неквапом, як і говорив, рушив з кабінету.

— От бачите,— промовила непевно Василівна, коли за Гаврюком звільна прихилилися двері.

Що хотіла сказати, Василівна гаразд не знала й сама, Гаврюк і обурював її, і лякав.

— Бачу,— сказав Арсен.— Тільки я побачив це ще першого разу, я до цього був готовий.

— І не схотіли уникнути?

— А для чого?

Василівна підбрала уста, піби раптом запишалася.

— Але чим же скінчилося! Невже ви цим задоволені?

Арсен сів на стілець поруч.

— Галино Василівно, це не кінець — тільки початок. Та якщо ви гадаєте, що я знову не так повівся,— то я не згоден. Це ж неприторенний шантажист, і якби я не бачив вас перед собою, якби ви не нагадували своєю присутністю, що я директор школи, то, знаєте?.. Такого шантажиста треба б — по пиці.

— Як це? — схлинула Василівна.

— Та просто.

Арсен поклав на край столу кулак і посміхнувся. Василівна подивилась на його руку. Довгі, покриті чорним волоссям на першій фаланзі, його пальці, навіть затиснуті, ледь помітно здригались. Він жартував і хотів жартом «стримати нерви». Жартома й Василівна дозволила собі уявити, як би оцей таки нівроку кулак опустився на ту гору крем'яну. Що б тоді сталося — землетрус, може...

— Ото вже початок був,— засміялась Василівна.

За сміхом трохи відступилось від них зловтішне й зловісне Гаврюкове обличчя.

— Ну, гаразд,— першою перестала сміятись Василівна.— Побили ви Гаврюка й поламали його погано підготований захід. Що ж далі?

— Треба проводити його, тільки ж не для галочки... пробачте,— затнувся Арсен...

Василівна посміхнулась, він схожий був їй у цю хвилину на хлопчиська, на того ж Яся, котрий придумав називати її «Галочкою».

— Нічого, я знаю, що у десятому мене так прозивають, ви, бачу, вже знайшли з ним спільну мову.

— Шукаю помаленьку, але я не схильний шукати порозуміння з учнями на шляху панібратства. Воно, це взаєморозуміння, має бути у вищому, його треба шукати у спільному думанні й переживанні. От хоч би й у цьому ж таки

дні, якщо ми з вами проведемо його не формально, не для звіту...

— Не знаю, хто зможе це підготувати. Мабуть, вам треба конкретніше викласти свої методичні вказівки. А якщо по ширості, то я не бачу зараз іншого виходу для вас, окрім як узяти справу на себе, показати приклад практичного застосування вашої методики.

Арсен скривився від тієї «методики» й від голосу Василівни, що перейшов на заведене, та він бачив справедливість її слів, ніби читаних з написаного. «Таки попав, Арсене, до протоколу».

— Ну що ж, Сухомлинський стільки разів зауважував: перш ніж вимагати від когось, треба вміти робити справу самому. Я спробую ще раз поговорити з Гнатом про його кандидатури — чи такі вони? Чи Гнат, рекомендуючи, проникся очима нашими потребами?

— Гадаєте, він не довідається про вашу розмову з Гаврюком? — високо підвелися брови у Василівни, і голос її враз зійшов з писаного.

— А я йому розповім.

— Божевільний! — вирвалось у Василівни.

Вона аж руками сплеснула, більше, правда, дивуючись своїй фамільярності й знаючи, що то він сам призвів її до такого. Вона вже не гнівалась на Арсена за це. Кінець кінцем Василівна засоромилась і почервоніла. Арсен того не завважив, він дивився поверх її голови й промовив, мовби тим часом думаючи про щось інше:

— Якби я це почув від когось на кшталт Гаврюка, то, не задумуючись, відказав би словами Чацького. Знаєте? «Вы правы: из огня тот выйдет невредим, кто с вами день пробить успеет, подышит воздухом одним, и в нем рас судок уцелеет». А як без жарту, то невже назвати Гаврюка тим, ким він є насправді, чи поламати формально підготований захід міг тільки божевільний? Невже ви це хотіли сказати?

— Арсене Самійловичу, але ж людей рекомендував Облатенко, а він — голова! То не Гаврюк. Та ви знаєте, що все тут: і школа наша, і колгосп, і село — все ж то великою мірою — справа його рук. Хіба міг він оце все зробити, якби поведився з людьми, як ви! Вам же соромно буде перед ним. Перед таким прикладом!

— Ну й пієтет же у вас перед головою — як перед господом богом! Я також поважаю Гната. Він зробив і робить велику роботу. Але ж робота, Галино Василівно, кожного

в нас веде до мети, тієї великої, що попереду. І перед нею, перед великою метою, всі ми рівні, товариші. То чого маю так уже соромитися. В одного дорога ширша, в другого — вужча, головне ж, щоб вона була пряма, чесна й щоб вела до мети. А щоб не збитися й не заблукати, я, кажу вам, і готовий, і прагну почути товариську критику від Гната.

Галина Василівна піднялася з стільця:

— Даруйте мою фамільярність, але я старша від вас за віком і дозволю собі запитати. Як ви могли досі зберегти оцю свою... ну, пробачте, безпосередність хлопчиська, і життя вас досі нічого не навчило?

— Ви запитуете чи докоряєте?

— Не знаю. Це, мабуть, залежно від вашої відповіді.

— Он що. Я також не знаю. Я все життя намагаюсь дивитися на світ очима своїх вихованців, дітей, і сприймати все їхніми душами. Тож хоч питайте, хоч докоряйте, а я — за таке хлоп'яцтво в нашій справі. Як у Андерсена: устами дитини істина каже, що король таки голий. А ще у Маяковського є: «Как мальчишкой боишься фальши». У цьому розумінні я волюю краще бути хлопчиськом.

Галина Василівна пішла від Арсена, не певна, дивуватись йому чи, може, чудуватися ним. Коли, закінчивши свої справи в учительській, зібралась додому, побачила у вікно, що й він уже подався зі школи. Повільно йшов, непаچه щось обмірковував. Мусила стримувати ходу, щоб не наздогнати його в дорозі.

8

Таким стишеним кроком Василівна піднялась на ганок, обережно прочинила двері, немов боялася кого потурбувати. І її не почули. Ніхто не вийшов назустріч, і в квартирі не чутно було ніяких звуків. Василівні чомусь стало лячно. Мали вже бути вдома і Ліда, і Рубін. Вони аж стенулись на звук різко відчинених дверей до спальні — сиділи поруч на канапі.

— Живі? — сказала стривожено й зраділо Василівна. — А я увійшла: хата відчинена, й нікого нема...

— А ми тим часом є, і ти нас налякала.

Рубін підхопився з канапи, Василівна оглянула обох по черзі — якісь вони були не такі.

Рубін пом'явся трохи, запитав:

— Обідатимемо?

— Як маємо що. По-моєму, сьогодні — день Лідин.

Вони поралися на кухні по черзі.

Ліда усміхалася збентежено й з благанням в очах дивилася на батька. Рубін торкнув її плече — поплескав чи погладив, — сказав до матері:

— Ну, гаразд, ходімо, щось придумаємо.

В кухні він прошепотів:

— Секрет. Хоч мала б із цим довіритися тобі, матері. Не знаю, чому воно так вийшло. Але нічого. Я думаю — нічого.

Василівна здивувалась — досі в Ліди не було від матері ніяких таємниць.

— І що — не скажеш?

— Але ж секрет, — розвів руками Рубін, — хоч я, правда, й не обіцяв. Ти увійшла так несподівано, що ми не з'ясували — чи можна про нього тобі. Не знаю.

— І-і, ніби ти не знаєш, скільки в Ліди таємниці тримаються.

— Ну, дивись. Але ж помовч, поки сама тобі не скаже. З Облатенком там у них щось, з Ясем...

— Так я про це знаю.

— Може, там більше, ніж ти знаєш. Але я думаю — це нічого.

— Якщо більше — то хто знає, чи нічого...

— Ну, чого ж тут, вік такий, підійшли вже роки. Стариємо, матінко.

Василівна налила в каструлю води й запалила на плиті вогонь. Дивилась, як сичить пірчасте сине полум'я газу.

— Хіба ти його не знаєш? — трохи занепокоївся Рубін.

— Нібито знаю, та чи знає себе він сам. Скільки ж тих років йому...

Рубін заходився чистити картоплю.

— Тепер діти розвиваються швидко. Акселерація.

— Акселерація — це прискорений розвиток фізичний чи й духовний? Бо здавна в народі казали: виріс, та умом не виніс.

Я не спеціаліст, але, мабуть, що так. Ти ж чула про чотирнадцятирічних студентів.

— То винятки. Вундеркінди завжди були.

— І що тебе збентежило так? — підвів голову Рубін.

— Оце ж і збентежило: коли він визріє і стане на свою стежку?

— Ну, в Гната стежки намічені, для кожного діло є.

Візьметься до роботи, а діло й мету покаже, бо робота — всьому голова.

Василівна не сказала більше нічого, бо якби провадила далі, то неминуче вимовила б Арсенові слова, що не завжди діло автоматично означає достойну мету, що людина має не просто трудитися й навіть не просто добросовісно трудитися, а свідомо йти до мети. Ніби звичайні слова, такі ж самі, як і в Рубіна. Галина Василівна за багато років звикла на всяку неясну їй справу дивитися очима чоловіка і в його словах знаходити найтривкішу, остаточну правду. Тепер же, прислухаючись до Арsenової мови та порівнюючи її з чоловіковою, з прикрістю для себе чула, як Арсенові думки йдуть ніби далі думок її чоловіка. Неврівноважені й розхристані, вони, мов гойдалка, розгойдуються туди й сюди, то злітають угору, то падають униз, і від того їй у грудях перехоплює дух.

І коли правда, як Арсен твердить, що слово — вже й діло, то хто зна, чого він може накоїти своїми словами. Чи не сплутає Арсен тими словами всі певно намічені стежки й «визначені норми», як інколи ще каже Рубін.

Вода закипіла, і Рубін став кидати в неї картоплю. Василівна діставала з шафи мішечок з вермішеллю. Тут увійшла Ліда. Зиркнула, чи вже, бува, не відома її таємниця матері, й тим часом почула її слова:

— Ти придивився вже до нього — чого він так ходить інколи, ніби водою налитий?

Рубін не збагнув, яким це шляхом перескочила дружина від розмови про свого майбутнього зятя до запитання про Арсена, подумав: через те, що увійшла Ліда.

— У нього серце... Порадь, щоб до мене заглянув.

— А може б, ти сам?

— Щоб гора до Магомета?..

— Ти не припускаєш, що й інший хтось може бути горою?

— Ну, чому ж, кожний може, хто своє діло добре опанував. Тільки незручно якось: «Драстуйте, я відносно вашого серця». При нагоді я його неодмінно послухаю.

— Ніяка він не гора, він — тільки дивак,— сказала, добравши про кого мова, Ліда.

— Лідо, зараз ми з батьком замість тебе суп варимо. Твоя черга переноситься на завтра.

Коли Ліда вийшла, Галина Василівна таки домоглася від Рубіна, що він порозмовляє з Арsenом сьогодні ж. Мав побачити його на зборах.

...Рубін вийшов з дому за десять хвилин до сьомої — п'ять хвилин, щоб дійти до палацу, п'ять — щоб відрекомендуватись та умовитися про зустріч у поліклініці. Поки дійшов, склав у думці: «Добридень. Я — тутешній кардіолог. Вам треба поконсультуватись у мене. Будь ласка, прошу вас завтра о...»

Коли він прийшов, у малій читальній залі зібралося вже чоловік з п'ятнадцять, майже всі, але Арсена з-поміж них не було. Рубін пристояв біля входу, щоб перестріти і з порога сказати наготоване, але тут його взяла за рукав сестра. Була в халаті — отже, терміново. Розшукав очима парторга, той кивнув йому, і Рубін поїхав. Така в нього робота, і немає нічого над неї.

...Арсен припізнався трохи. Коли він переступив поріг, парторг уже відкрив збори. Поглянув з докором, але не спинився. Арсен тільки руками розвів знічено. Він-бо й не помітив, як спізнався. Надто повільно йшов. Сів позаду й дивився то на парторга, то на Гната, який доповідав про збирання овочів. Арсен зауважував центнери й тонни помідорів та картоплі, скільки вирощено й зібрано і скільки зостається зібрати, а сам тим часом думав, що в нього, Арсена, либонь, ще нічого й не посіяно і що його врожай не можна зважити ні на тонни, ні на кілограми. А добре було б мати таку міру? Чи не дуже... Мабуть, не дуже. Хіба людей усіх зміряти однією якоюсь міркою.

Гнат говорив стисло. Скоро й він од кілограмів та гектарів перейшов до людей, розповідав про прогресивну оплату на збиранні, щоб упоратися з ним якнайшвидше й без втрат. Арсен і далі, слухаючи, примірявся до свого. В Арсена не було таких стимулів. Не міг же він, справді, сказати комусь: думай, розвивайся, матимеш за те додаткові карбованці. Та й знав Арсен, що й після найкращого навчання не кожний матиме тих карбованців більше від того, котрий ученням не сушив голови. Отже, вчення не має матеріальних стимулів, воно інше. Якось він прочитав був у «Комсомолке»: учитись треба, щоб хвіст не виріс. Гарно сказано. Гарно ще тим, що свідчить, як багато можна вкласти в слово.

Так міркуючи, Арсен разом з тим милувався промовою Гната, — як ошадливо Гнат витрачав слова. Може б, у школі запровадити бодай факультатив, щоб училися отакої діловитості в мові. Кожна нова теза в Гната ділилась на трое: подавав факти, робив з них висновки й пропонував

заходи, покликані вплинути на факти й спрямувати їх у той чи інший бік. Видно, добре готувався Гнат до своєї інформації на зборах, бо промовляв легко, не затинався й не шукав на ходу стежку для думки; промовляючи, мав спромогу ще й оглядати слухачів. Зустрівся очима з Арсеном, і видно було — щось відмітив собі при цьому.

Арсен викласти своє отак чітко й послідовно, мабуть, не зумів би. Слабкий у логіці? Вже скоро два десятки років буде, як він щодня розмовляє з учнями і досі не навчився послідовності викладу. Тут Арсен мусив сказати собі — мабуть, справа не в умінні. Може, і він зумів би рознизати слова на разки «про» і «контра», якби воднораз із строгою логікою фактів не правувало ним чуття. А почуття частенько беруть над Арсеном гору.

І обговорення Гнатової доповіді було стисле та ділове, а підсумував усе парторг і зовсім коротко. Він перелічив пропозиції, за кожним разом відшукуючи очима того, хто їх вносив, і киваючи йому, а потім спинив погляд на дівчині, чорнявій не стільки від природи, скільки від сонячної смаги, й спитав:

— Зробимо, Мар'яно?

Дівчина кивнула йому засоромлено, але і впевнено.

На тому й скінчили.

Коли при виході з палацу Гнат узяв Арсена за лікоть, Арсен запитав:

— Хто ця Мар'яна, що пообіцяла все зробити?

— Бригадир комплексної бригади механізаторів, які в основному все й мають зробити.

— Виходить, це вона — від імені механізаторів?

— Я думаю, що й від свого власного.

— Думає показати всім приклад?

— Мабуть, що ні. Не думає.

— Не розумію.

Гнат пустився Арсенової руки, бо вони вже звернули у вулицю, і став казати, неспіхом добираючи слова:

— Тут випадок особливий. Як працюють люди? Ну, не секрет, що головним рушієм у кожного є що? Стимул якийсь. Здебільшого платня. А Мар'яна працює на совість...

— Це я розумію, — сказав, ніби думуючи вголос, Арсен. — Совість — велика сила, і в трудовій діяльності вона заслуговує високої похвали. Але чи не замало це?

Гнат здивувався:

— А що ж може бути вище?

— Як «що»? — здивувався й собі Арсен.— Мета, на здійснення якої ти свою працю кладеш, звісно що — мета. І не всяка, а та, що вимагає творчості. Звісно — творчості для людей, для майбутнього. Чи, може, не так?

— Ну, чому ж не так. Правильно, і само по собі зрозуміло. Власне, тому це якось ніби перестає й помічатись. Ти ж, приміром, не пильнуєш увесь час повітря, яким дишаєш. Що ж до творчості, то треба зважати й на обставини. А як нема в твоїй роботі особливого творчого змісту, а як треба просто зорати клин та вивезти з ферми гній? Сьогодні вивезти, завтра, позавтра, то що ж, гадаєш, чим не можна проїнятися?

— Я знаю, що будь-яке заняття можна перетворити для себе в символ.

Гнат спинився. Вони дійшли до будинку, що темнів широкими вікнами — уже вечоріло, — але ще не засвічували світла.

— Може, зайдемо? — мовив Гнат не дуже твердо. — Поговорити б треба...

Вони ввійшли до знайомого вже Арсенові кабінету, і Гнат натиснув кнопку вимикача на стіні. Світло саянуло згори, відбилось від брунатної поверхні меблів, тепліше, ніж першого разу, коли воно падало з-за вікна. В будинку нечутно було ніяких звуків.

Гнат з Арсеном усілися в крісла один навпроти одного й ніби порівнялися зростом. Зблизька зустрілися очима й обидва посміхнулися ніяково. Кожним із них заволоділо складне відчуття: що їм треба порозумітися, а для цього кожному з них необхідно щось подолати в другому чи в самому собі. І ніяк не можна зробити тільки чогось одного.

Гнат вдивлявся в Арсена й несподівано, але виразно чув, як молодіє чи повертається в атмосферу колишніх, студентських знайомлень, коли, зіходячись уперше в кімнаті, в семінарській групі, отак ззиралися між собою й легко читали не висловлене, але написане на обличчі: «Скажи мені, хто ти, а я скажу, ким ми будемо вдвох. Мені б хотілося, щоб ми були друзями».

В Арсена таке обличчя було завжди, у Гната воно таким ставало зараз. Гнат посміхався, пускаючись за Арсеном, хоча й був свідомий свого стану та стежив за собою, міркуючи тим часом про Арсена. Він уже чув про нього чимало й мав зараз це мовби побачити на власні очі. Побачити й прийняти. Чому прийняти? Гнат не міг зараз відповісти на це запитання і пояснити свій, мабуть стихійний, рух ду-

ші, який викликав у ньому Арсен із молодості, бо Гнат ще не бачив ясно того, що ж він має прийняти.

— Це ти цікаво міркуєш,— сказав Гнат,— про індивідуальний, чисто особистий підхід до праці, про ту самовідданість, яка в окремих людей нібито й не прагне вихопитися за межі самої себе.

— Так. Одержимість. Вона — як паспорт у людини. Скажи мені, чим ти захоплений, і я скажу, хто ти.

У тоні, яким Арсен сказав ці слова, було чути, що віднайшов він їх давно. Гнат, який хоч і не йшов зараз, сидів же в кріслі, поклавши лікті на дерев'яні бильця,— усе ж спіткнувся нараз так, немов, бредучи по високій траві, нагинав ногою перепону — проте перепону сподівану, яку, може, навіть шукав. Помовчав, зважив у думці слова, яких і сподівався від Арсена, але які все ж таки мав зважити.

— Так, значить, одержимість... Я чув, що ти невдоволений рівнем нашої школи. То що ж ти гадаєш — уся справа тут в одержимості, в тому, що її комусь бракує, учням, учителям?

— Так. Школа наша — не на рівні. Точніше, не на тому рівні, на якому, переконаний, має бути така школа і в такому селі. Казати, що це тому, ніби в учнів та вчителів немає одержимості, означало б пояснювати причини наслідками цих причин, тобто казати: він слабкий тому, що в нього немає сили. Причин багато. Діалектика життя така, що іноді й найкращі речі можуть давати часткові негативні наслідки. Скажімо, появилися телевізори в кожній хаті — відкрили людям вікно у світ. Широке вікно. Вікно, що легко розчиняється. І тим часом у декого вже й пропадає охота заглядати до книжки. Багато чого стає доступним, а доступне вже нібито й не таке цікаве. Або: середня заробітна платня в нашому колгоспі яка? Сто сімдесят п'ять карбованців. Дивись, і знайдеться такий школяр, що подумає: ет, навіщо буду собі сушити голову уроками, сяк-так закінчу школу, й досить з мене, все одно в колгоспі добре зароблятиму. Так що причин багато і їх треба усі пересилити, переважити, подолати. У школі їх можна подолати тільки одним...

— Одержимістю?

— А чим же. Людська душа — з матеріалу горючого, але найкраще займається від вогню людської ж таки душі.

Арсен умовк. У кімнаті, вистеленій двома м'якими доріжками, що стулялись посередині й закривали всю підлогу,

не могло бути луни. Та попри те, Гнат чув, як у кімнаті ще лунає Арсенів голос. Це відлуння Гнатові йшло з молодості — з порожніх студентських кімнат і аудиторій. Гнат купався душею в молодій хвилі, проте ж і чув у собі, як та хвиля стрічається й стинається з тим, що поволі напливло й нагромадилося в ньому протягом довгих років, стало його тверезістю, розважливістю, досвідом — стало ним самим, головою колгоспу Гнатом Облатенком. Він замилювався блиском Арсенових очей, подумав: то тільки недалеко, присліпкуваті люди кепкують із Арсенового вигляду. Завеликий ніс? Завеликий, та ще й горбатий — дзьоб орла, що десь саме розмахнувся крилами, набачивши щось тільки йому видиме, далеко. І він учить Яся. Хоч з Яся, по всьому видно, росте реаліст чи, може, й прагматик. Це вже був голос сьогоднішнього Гната, того, котрий умів тверезо дивитися на світ.

— А що, якби ти свою тяжку ношу поділив на багатьох? — став питати Гнат, свідомий того, що хоче приземлити уявного орла. — Чи не стала б тоді ця ноша легшою, посильнішою, а мета — напевне досяжною?!

Птах на землю не сів. Арсен підвівся з крісла, випростався над Гнатом і запитав згори й з розгону:

— Що поділити?

— Ношу.

— Ми ж з тобою щойно дійшли: ношу або мету. Отже, мова про мету. Яка в тебе мета?

— Я вже казав. Мета і в мене, і в усіх нас одна, та велика й сама по собі зрозуміла, як повітря, яким дихаємо. Це взагалі, а зокрема — ти знаєш — зокрема, на селі зараз (та, мабуть, і не тільки на селі) найголовніше — це дати більше високоякісних продуктів, більше матеріалів, домогтися кращого заробітку, зручностей. Отак і йдемо. І дечого, як бачиш, дійшли.

Гнат говорив, з крісла не підводячись, Арсен же тим часом пройшовся по кімнаті, ніби проміряв кроками її ширину. Він уже питав раз Гната про мету, Гнат і тоді казав: «У колгоспі проблем кожного дня сто». Чимсь вона не влаштуувала тоді Арсена, ця відповідь. Тепер зрозумів, чим саме.

— Таке можна поділити, — спинився він перед Гнатом. — Один взявся за механізацію, другий — за врожайність... А як мені поділити душу школяра, твого ж таки Ярослава?!

Таким чином виходило, що Ярослав ніби ставав їм обом

за аргумент, і це стримало Гната, який уже хотів сказати Арсенові, що і продуктивність з урожайністю — результат праці не одного чи другого...

— Людина не ділиться на десятеро,— вів тим часом Арсен, знову всідаючись у крісло.— Вона як прокинулася раз від чогось... Ти пам'ятаєш, коли почав серйозно дивитися на життя?

— Пам'ятаю.

Слово вирвалося в Гната швидко й, раптово пролунавши, спиною Арсена. Він став спостерігати Гната, як той, наслухаючи слово, віддаляється за ним, поринає в спогад.

— Було. Зразу після війни. Та ще й засуха спіткала. Біда. Утрюх — із батьком і матір'ю — ми харчувались однією склянкою кукурудзи на день. Подрати її на драчку, ту жменю кукурудзи, а тоді — в каструлю літрів на дев'ять. Крупа розвариться — тільки що не чиста вода. Раз подався я по кукурудзу в город, на базар. Взимку було, в грудні. Поїзд о четвертій, до полустанка кілометрів чотири, а годинник який — так, на око. Опівночі схопився, здалося, що пізно; чоботи — на босу ногу, фуфайку батькову на саму сорочку надів, побіг. А воно тим часом похолодало, знявся вітер. На полустанок прийшов, там ні душі — рано. Будку німці спалили, сховатися нікуди, а вертатись додому — що ж будемо їсти? Спочатку задубіли ноги, потім спина, тоді стали цокотіти зуби. Коли почали сходитись люди, я вже й зовсім закоцюбнув — холод з голодом. Горнуся до гурту, шукаю затишку. Живого в мені — хіба що вуха, бо чую, що вітер свистить, і чую людську мову. Відома річ, про що розмовляють голодні люди — про хліб. Втім, не про хліб. Демобілізований солдат розповідав про тушонку. Яка вона смачна й похватна. Коли хоч, відкубрячив банку — маж на хліб, їж ложкою. А в дорозі ящика з-під снарядів розбив, запалив, поставив отаку-от банку з тушонкою — гаряча страва! Тушонка!

Коли поїзд нарешті прийшов, у мене вже не цокотіли зуби, їх звело судомою чи заклакли вони — не знаю. Я в житті не знаю нічого смачнішого і моторошнішого від тієї тушонки, якої я на власні очі так ніколи тоді й не бачив. І коли нині говорю про кількість, я не уявляю її філософічно, абстрактно, я бачу банки свинячої тушонки: маленькі — на одну перекуску, більші — щоб стало пообідати, і великі, десятикілограмові, — розжарити на вогні, щоб стало на ціле товариство. Говорячи про кількість, щодня стоячи біля тієї кількості, я прагну, щоб зовсім не стало їх, до тієї ту-

шонки жадних, і хлопця того, перемерзлого й голодного, я хочу, щоб стерся він з людської й моєї пам'яті...

Скінчивши, Гнат відвернувся від Арсена.

Арсен сидів похнюплено. Він розумів Гната, він голод знав.

Ім треба було пересидіти мовчки якусь хвилину, поки відійде від них подалі той перемерзлий і голодний хлопець. Дивилися просто себе, обійняті теплим горіховим відсвітом,— від шафи з книгами й від рівної кришки письмового столу, схожої на велике, покладене горизонтально брунатне дзеркало.

— Ніно! — за якийсь час гукнув Гнат.

— Го-о-о! — відгукнулась вона високим і воднораз грудним голосом, як птиця на гарну погоду.

Гнат здригнувся від того звуку — давненько вже його не чув. Здригнувся й Арсен, йому здалось, що те «го-о-о», чи тембр його душевний, був спрямований на нього. Він підвівся.

Коли Ніна прочинила двері, Арсен уже стояв біля вікна й дивився, як обабіч бестоюваної стежки через двір блідо-рожеві айстри у сутінках безмовно й покірливо прощаються з літом. А далі за ними, навпроти вікна з вітальні, кущ троянди. Листя густо-зелене, буйне і цвіт огненний — вдруге цвіте, змагається з осінню, не хоче її визнавати. Може, там, звідки привезено його, не буває ані осені, ані зими. Арсен стояв боком до дверей, у яких з'явилася Ніна, вони вже бачилися сьогодні, і він не повернув до неї обличчя, щоб вітатись. Тільки чув, як вона спитала: «Голод не тітка?» Мабуть, цю приповідку вони згадували, коли, зголоднілі, мусили облишити якусь пильну справу. Гнат кивнув, і вона вийшла. В них було своє порозуміння. В кожній сім'ї своя мова. В Арсенівій, батьківській, у таких випадках казали: «Голод не свій брат». Їхня мова, їхній дім, і все ж Арсенові здавалось, що Ніна, ігноруючи закон свого з Гнатом дому, обізвалася не до Гната — до нього. Коли вона ввійшла вдруге, щоб накрити скатертиною журнальний столик, вони зирнулися з Арсеном. У поглядах, либонь, не було нічого, хіба що згадка про те, як сьогодні до обід несподівано стрілись очима крізь вікно. І тоді не було нічого, крім хіба самої несподіванки, але цю несподіванку кожний з них спостеріг у другому, і вона стала їхньою спільною таємницею, якої не міг побачити Гнат.

— Перекусимо трохи,— сказав він, коли Ніна пішла з кімнати,— зголоднів я на зборах.

— Ні. Спасибі. Я не буду. Я піду... Збив ти мене з пантелику своїм голодом.

— Таке,— засміявся Гнат.— Голод, хоч він і перейшов уже в згадку, може, навпаки, тільки спрямувати на той «пантелик» конкретний.

— Про що ж я хотів тебе спитати конкретно?.. Ага. Як ти гадаєш, коли ми на свій День тирлівського трудівника запросимо Мар'яну?

— Мар'яну? Вона про себе розповідати не буде.

Арсен спинився на мить. Він-бо сам доводив Гаврюкові, як багато важить уміння цікаво розповідати.

— А що, як ми спробуємо самі? Учні ж її знають. От хай кожен шукає потрібні слова й говорить про неї й про себе. Це змусить їх подумати.

— Дивись,— сказав застережливо Гнат.

— А дивлюсь, що ж мені більше робити,— Арсен уже прямував до виходу.— Ти збив мене сьогодні з «абстракцій», та, може, ми коли-небудь доведемо цю мову до кінця...

Ніна появилася на порозі з тацею в руках і загордила дорогу.

— Прошу ласкаво,— сказав Арсенові наздогінці Гнат.— Заходь. Сьогодні ти, крім усього, господиню образив, то маєш якнайшвидше виправитись.

Ніна, посторонившись, глянула на Арсена таки з докором. Він уклонився їй мовчки й вийшов на ганок.

Троянда навпроти вікна, вже ледве вгадувана в бузкових сутінках, цвіла осені наперекір. Арсен пройшов по плитах до хвіртки, ступаючи дерев'яно, бо відчував: за ним, саме за його ходою, Ніна стежить з вікна, як уранці дивився був він.

Услід Арсенові дивилася не тільки Ніна. Гнат довго стояв у кабінеті біля вікна, коли Арсена й не видно стало на вулиці. Перед очима в Гната залишався його образ, і Гнат уже сам собі мав сказати про нього, хто він, цей Однорал. Мав своїм звичаєм підвести підсумок, з якого б логічно поставало й рішення про власну лінію взаємин із ним,— і зробити цього не міг.

Інтересно запитав Арсен: чи пам'ятає, коли почав серйозно дивитися на життя... Тільки ж то давно минуло. Якби відтоді, від того хлопчика, Гнат, як сказав Арсен, не «ділився на десятеро», то хто б же з нього зараз був? Той самий хлопчисько, який у чоботях на босу ногу скочив і побіг, не виглянувши спершу за двері? Багато б діла він на-

робив у житті, той хлопчисько! Гнат зважив це все й поклав на одну шальку. Подумав про другу. Ця хлоп'яцька одержимість. Він її знав сам, тільки в Арсена вона — немов у чистому вигляді. Юнацька запальність і самовідданість та максималізм. Та ще особливо прикметна юності дітклива совість. «Как мальчишкой боишься фальши». Але ж хіба в житті багато можна добитися отак, самотужки? А Ясь? Певне ж, його запалити треба, розбудити. І, може, правда Арсенова — запалити легше тим юнацьким вогнем...

Гнатові терези хиталися, бо на обох шальках була часточка його самого. Гнат і сам захилитався, ступивши крок від вікна й мимохить наслідуючи Арсена.

Ніна увійшла прибрати посуд і застала Гната ніби вічна-віч з Арсеном.

— Як ти думаєш, хто він є? — спитав Гнат і не зауважив, що Ніна не здивувалася його запитанню й не перепитала, про кого мова.

Ніна тільки стенула плечима й, мовчки зібравши посуд, вийшла. Вона не знала, а Гнат не здогадувався, що для неї це було найсуттєвішим, те, що вона не знала. Арсен був чи не єдиний з чоловіків, якого вона не могла зрозуміти.

Та проте Гнат уже знав, хто він, цей Арсен. Гнатові треба було лише знайти до нього правильне ставлення — прийняти чи заперечити. Ніна тим, що увійшла в цю мить поміж них двох, ніби підказала Гнатові рішення: а чи таке воно вже й кінечне, оце «або — або», яке він хоче виважити остаточно? Адже життя складне, в ньому багато граней, і для чогось же дано людині руки — праву і ліву, що не заперечують, а доповнюють одна одну, а в землі є два різних полюси, що взаємно притягаються.

Гнат зітхнув полегшено. Нарешті міг пояснити собі, чому ще від початку йому чулося, що має прийняти Однорала. Мав прийняти його, як правиця приймає ліву. Гнат зрадів думці, яку знайшов: чоловіча дружба — не з якихось там симпатій-антипатій, вона — як єднання двох полюсів...

9

Коли Гнат розповідав про голодного хлопця, в нього ворушилось коротке волосся на скронях, так ходили під шкірою жовна. Він пам'ятав голод, йому в цю мить, мабуть, хотілося їсти. І хіба можна було цьому Гнатові не вірити?! Адже в ньому було щось і його, Арсенове. «Землю, с ко-

торой вдвоє голодал, нельзя нікогда забыть»,— пригадав Арсен Маяковського, того далекого, шкільного, в повоєнний час особливо близького.

Разом кліпнули, умикаючись, ліхтарі над головою. Неонове світло голубе й трохи немов примарне. Ніби насправді йшло не з маленьких білих реторт на вершечках стовпів, а десь віддалік, з таємничих космічних далекостей, які зараз, може, й не існують насправді. Арсен звернув на Лісову й поволеньки пішов на край села. Скоро світло зосталося позаду, а просто нього було темно, почувся шелест не опалого ще дубового листя й запахло ніби горілим воском. Пряний холодок цей, як і примарне світло позаду, йшов Арсеніві здалека, з того, що вже зникло в житті, зоставшись тільки невидимим слідом у пам'яті: там в Арсена жив свій хлопець...

Так, було тьмяне світло осіннього чи вже зимового дня і почі, що пакрила все несподівано швидко. І вночі ще гостріші запахи дерева, вже заснулого й розбудженого сокирами. Та ще запах поту від волів. Та був хлопець. Ні, попереду був учитель. Ішов, мабуть, сорок п'ятих, і всі вчителі ще воювали. У школі в них не було математика. Декого з учнів, особливо дівчат, це обходило не дуже, одначе для тих, котрим за шкільним порогом являлась не тільки знана стежка до хати чи в поле, а й неясна дорога кудись далі, в світ, математика бракувало, як доконечних воріт чи дверей у хаті, без яких не можна з неї вийти, чи вікна, крізь яке можна подивитись.

Математик Дмитро Філімонович Безуглий приїхав улітку. В дуже химерний спосіб познайомився з ним Арсен. Ішов босоніж по корову й по дорозі забавлявся тим, що брав ногою між пальці грудочки й кидав назад себе. Далеко так не кинеш, Арсен чув, як вони падають близько за ним на дорозі. І коли грудка вдарилася не так, як інші, Арсен озирнувся й побачив високого чоловіка, який потирав кінчиками пальців скроню й щось бурчав сам до себе. Поціливі його Арсен грудкою. І як тільки він міг не почувти позаду кроків узутого в черевки. Арсен кинувся перепрошувати, ще не знаючи, що попав грудкою в обличчя вчителеві математики.

Викладав Дмитро Філімонович місяців два, та коли зліг— до нього ходили гуртом. Він сидів у дворі під берестком, худий і чорний від сухот. Старші «гуляли» з ним у шахи, які він привіз з собою із Грузії,— фігурки було вирізано чи не з самшиту,— і розмовляли як з рівним.

Коли хто з хлопців-шахістів, звісно яких, вигравав пішака, Дмитро Филимонович посміхався блідо й говорив низьким хрипким голосом, що то велика справа — виграти пішака. Що коли не довелось тобі виграти партію, то неодмінно треба виграти хоч пішака. Взимку у вчительській хаті стало холодно. Програючи пішака, Дмитро Филимонович замислювався надовше й часом починав розповідати про Грузію, як там тепло було і як багато там було апельсинів, інжиру і ще якихось тут не відомих фруктів. Кожного разу, розповідаючи, вчитель ніби питав себе, чого він, хворий, знявся з теплих і ситих місць та приїхав сюди, і відповідав завжди тими самими словами: «Картоплі захотілось». Огонь в його чорних очах горів глибоко, спрямований на нього самого.

Солома гріла погано. Вона тільки сповнювала хату димом, від якого Дмитро Филимонович задихався.

Хлопці вирішили привезти дров. Справа це звичайна — поїхати у плавні десь кілометрів за п'ять чи шість, нарубати верболозу. Арсен, до Діда Мороза найближчий, випросив підводу — пару волів і воза. Поїхали уп'ятьох, Арсен з-поміж усіх найменший. Справа їм видавалася такою простою й звичайною, що вони не оголошувалися з нею аж ніяк. І ніхто не знав, куди подалися в неділю хлопці й за чим.

Довго тряслись по промерзлій уже дорозі, а приїхавши до Дніпра, не стали рубати лози чи обчухрвати гілля з верб. Зрубували вербові окоренки, які тільки здужали уп'ятьох висадити на воза. Думалось: як попиляють потім та наколють сокирою — з них буде більше жару й менше диму.

Зимовий день короткий. Поки нашкукували потрібного дерева, рубали та вантажили, почало сутеніти. Арсен побоювався, щоб не обламатися потемному, бо дорога ж, перше ніж замерзнути, була розгрузла на дощах і розбита. Але верстати її назад випало не зразу. Воли ті, миршавенькі, замордовані війною, були ще й норовисті. Коли їх упрягли в ярмо й гейкнули дружно, вони тільки раз смикнули, зігнулися й більше пробувати не схотіли. Хлопці підходили до них і так і сяк, тільки що не били. Однак зрушити воза не зрушили й не могли знайти ніякої ради. Дід Мороз сказав потім, що таку хуру сирого дерева просто несила було зрушити з місця однією парою волів. Довелось Арсенові тюпати назад у село і гнати другу пару. Поки він отак обернувся поночі — п'ять кілометрів у один кінець

та п'ять у другий,— а воли проти ночі йти зі стайні не хотіли ж ніяк,— та поки спрягли вони дві пари й посунули додому, було вже далеко за північ.

А вдома тим часом зчинився переполох, бо ніхто ж не відав, куди поділися хлопці. Звичайно, в неділю вони ходили до вчителя. То десь по півночі до нього постукала одна, друга, третя мати. Филимонович нічого не знав, але припускав, що десь ускочили вони в халепу таки заради нього. І виходило, що він у тому винен, так принаймні почувався він сам.

Коли віз, запряжений двома парами волів, важко гримотів селом, вони ще почували себе героями. Все вже позаду, не чувся дуже ні холод, ні голод — попереду було тепло. Тільки ж стріли їх не як героїв. Матері кінець кінцем угамувались, бо нічого ж ні з ким не сталося. А Дмитро Филимонович, побачивши їх живих і неушкоджених, посміхнувся з постелі й сказав: «Не треба було».

Чи треба було? Досі, власне, до того учительового «не треба було» велося просто. Просто, не значить, що легко, але — ясно. Пам'ятався початок війни. Не той, що був десь, а той, що зненацька вибухнув над селом двома білими султанами шрапнелі,— німці, нагло об'явившись за Дніпром, стріляли звідти, згори. Потім бій за село, тоді окупація. При відступі німці спалили село вщент. Бо вони — фашисти. В землянках сиро й холодно, бо — у землі, і холодно й голодно, бо війна. Але ось на його чотирнадцять років — «чи треба було». Поки їхали, рубали й бичувалися з волами — було треба. Та життя вчителя тліло слабо, і найтихіший подих не роздмухав огню, він його загасив. Після тієї ночі нервування він уже не підвівся більше. Вчитель помер, як випав перший сніг.

Ховали його всією школою. Смуток за ним, нікому в селі й не знайомим як слід, був часткою того загального й всім знаного горя, яке принесла війна. Можливо, що й пам'ять про нього зосталася в людях поруч з пам'яттю про воєнне лихоліття. Але Арсенові з того часу у важкий сувій спогадів про ті злигодні завжди впліталась химерна нитка про математика.

...Арсен дійшов до самої діброви. Під ногами зашелестіло листя, пропахле воском, ніби умиранням. Багато вже років ступає по ньому хлопець, несучи пам'ять не про повоєнні труднощі і не про холод, а про щось — про нісенітницю якусь: як він з дурного дива поцілів грудкою в обличчя вчителю. Тому вчителю, який чомусь покинув теп-

лі краї й подався на батьківщину, сплюндровану війною, де його доконав холод, і голод, і... його, Арсенова, невміла спроба допомогти.

Гнатові, мабуть, краще, його прагнення ясні й цілком логічні, коли він хоче хлопця, тобто самого себе, забути, вилтерти з своєї і людської пам'яті. Арсен же стільки вже років безсніжної пізньої осені спотикається по груддю проти річ, намагаючись виправдати вчителя, який поміняв тепло на холод, і хлопця, який, роблячи добро, спричинився до лиха. Або хоче довести таким чином, що ідея добра не завжди адекватна спокою, теплу, ситості, чи всьому, в побуті іменованому «здоровим глуздом», що вона може бути від нього вищою. Так, вищою, якщо стосувати до неї «максимальний критерій». Цих кілька слів — «не треба було» — і дослівно вже не утримувані в пам'яті міркування про пішака й партію — ото і все, що дісталось Арсенові від учителя в дяку за те, що поціливі його в обличчя грудкою. Однак цього вистачило, щоб тверда й грудкувата стежка, на яку він уперше ступив тоді, розверсталася перед ним на все життя.

Та не в тому вся біда й правда, що дорога тверда й грудкувата. Вже зауважено було: найбільше вадило Арсенові на стежці те, що ніколи не міг іти по ній сам, що завше ставав йому на перешкоді хтось інший, як сьогодні отой Гнатів «хлопець». Об'являвся він мовби й збоку, чужий, а потім ставав часткою його ж таки, самого Арсена, і годі було від нього втекти, доводилося все життя вести проти себе внутрішню, найбільш виснажливу війну. І, здається, Арсен ще ні разу по-справжньому не виходив переможцем. Бо скільки існує світ, стільки й відомо, що перемагають лише ті, котрі, навіть полігши в нерівному бою, не пустили в душу сумніву, — перемагають бодай морально. Арсен так не міг, йому здавалось, що то б означало йти в бій з зав'язаними очима й не бути певним, що не воюєш проти власної тіні.

З іншого боку — може б, Арсен уже й зійшов зі своєї такої важкої і невдячної стежки максималіста, якби на ній не випадало йому бодай невеликих успіхів та часткових перемог.

Повернувши від лісу, Арсен пішов назад, назустріч синім ліхтарям угорі, від яких розходились, мінилися тонкі промені, нібито понад вулицею виснули й тріпотіли прозорими крильцями фантастично великі сині осінні баб-

ки. На прямиому листі пізньої осені заставався «хлопець» Арсен, а в голуубому світлі на нього чекав зі своїм «хлопцем» Гнат, прямий і чесний, і через те невідпорний. Поруч Гната... от що найскладніше.

Поруч ясного й певного Гната он там, де найгустіше завили над селом великі синюваті метелики, у кабінеті чи, може, у вітальні стоїть Гнатові вірна й покірні Ніна та дивиться повз нього у вікно, на вулицю, назустріч Арсенові.

Може, то навіть не газові розряди електричного струму в невеличких ретортах над стовпами, може, то її очі сповнюють усе довкола таким голубим сяйвом. Ні, промені ці, хоч і видаються крильцями живих істот, що тремтять проти нічного неба, не насміхаються з нього, не докоряють і не кличуть, як її очі. З променями світла Нініні очі ріднить хіба те, що і їх теж не можна обійти на дорозі. Навіть якщо він зажмуриться, відчуватиме світло крізь повіки.

Арсен, ступаючи поволі, не так, як ходять високі люди, у яких широкий і через те неквапливий крок, а так, якби йшла людина, знаючи, що хтось рахує її кроки, пройшов повз Гнатів котедж. Можна було побачити, чи й досі під вікном цвіте червона троянда, але примусив себе не шукати її очима, бо якби був глянув, то міг би зовсім збитися з кроку й ні з того ні з цього заспотикатись на рівному тротуарі. І хтось міг подумати, що він п'яний. Ні, не так: хтось знає, що він не пив навіть чаю. Хтось міг подумати, що йому злє, і вибіг би допомогти...

Арсен поволі проминув Гнатів котедж. За майданом уже виднівся будинок з його вчительською кімнатою. Треба готуватися до завтрашніх уроків і обмислити цю справу з Мар'яною й Днем трудівника, на який він вирішив її запросити.

Арсен багато покладав надій на свій безоцінковий метод навчання, про який до того чимало довелось читати. Вже ніби й бачились йому справжні паростки того, про що він читав і думав, бо дехто з учнів, Тамара, наприклад, починав дивитися на літературу ширше. Та ніякий метод ніколи не був самодостатнім і на всі випадки придатним, бо не міг же не бачити Арсен: якщо Ліда раніше готувала літературу, щоб не одержати трійки, то тепер, коли оцінка її більше не лякала, вона часом не кладе на неї своєї душі навіть стільки, скільки треба було, щоб заробити бажану четвірку. Арсен бачив: цей метод справді, мовити б, окрилює учня. А якщо учень цього не прагне? А якщо Ліда —

це ж він, хоч би й сліпий був, і тоді побачив би — ні до чого не прагне, коли по-справжньому розуміти це слово?!

Втім, не сказати, що в Ліді немає ніяких бажань, у неї їх досить, вони досить виразні. Адже прагнення ніби світяться людині. Ось, відповідаючи, вона скісно поглядає на Яся, і Арсен бачить той коли не сяйливий, то досить ясний німб, що ввижається Ліді довкола Ясевої круглої голови. Цього світла стає, щоб розмістилася в ньому вона сама, Ліда, оточена Ясевою увагою... І більше, здається, нічого її не цікавить. Може, у світлі довкола Ясевої голови з-поміж речей вона розмістила ще автомобіль. Гарний засіб, щоб швидше підкочити аж до міста, розважитись, побачити щось там, і побачити легко, швидко й побіжно — сидячи. Арсен був певен, що не помиляється у своїх здогадах. І щоб уявити все це, не треба й відволікатися від уроку. А може, це якесь нове щастя? — подумав був собі. Щастя нового покоління: тільки народившись, знати, чого бажаєш, і знати, що все бажане неодмінно збудеться. Його можна досягти навсидьки. Ну, не сидячи — працюючи, звісно, може, навіть напружуючись у роботі, але напружуючись тільки верхнім шаром душі. Так же твердив науковець: щастя — то максимальний душевний комфорт. Аж тепер збагнув Арсен, чому не влаштовує його формула мудрого чоловіка, бо вона обіймає тільки верхній шар людської душі.

До кінця уроку зоставалось хвилин, може, десять, Арсен сказав:

— Щось ми вже знаємо про Тичину, про Рильського й про тих великих класиків, що були... в дев'ятому класі.

Спинився й поглянув на клас. Мали б засміятися. Усмішка промайнула в чорних Тамариних очах, Ясь підвів на Арсена очі й крутнув головою, нанизав жарт на невидиму низку в своїй пам'яті, щоб віддати його десь при нагоді. Мало.

— Так-от, усі безсмертні можуть померти, якщо ми позалишаєм їх у восьмим чи десятим класі. Найбільший геній живе тільки тоді, коли зостається з людьми в нових і нових часах. А людина стає більшою, якщо бере геніїв в душу, не зоставляє їх на полиці дев'ятнадцятого століття чи дев'ятого класу. А чи не спробувати нам поглянути, що в нашій душі залишило прочитане й вивчене?

— Вільна тема буде? — спитав Ясь.

— Буде День тирлівського трудівника...

— А як же буде з Тичиною й душею?

Знову Ясь. У його запитанні вчувалась іронія.

— Ви спробуйте поєднати його з нашими трудівниками. На вечір ми запросимо Мар'яну...

Не встиг він довести мову до кінця, як знову почувся веселий голос Ярослава:

— Я напишу вірша:

Люба сестронько, милий братику...
Попрацюємо всі на натику...

У класі засміялися, Ліда дрібно зареготала. Арсена той регіт непокоїв. Саме такого сміху від Ліди й можна було сподіватися. Та він розраховував на Ярослава. Арсен покладав на нього сподівання ще відтоді, як розмовляв з ним у кімнаті й радив Ясеві вчитатися в Тичину. Швидко складена, дешевенька пародія — невже оце й усе? Поки клас угамовувався, Арсен, тамуючи образу, думав: розумний же хлопець.

Хвилі сміху вляглися, не стрівши резонансу в душі Арсена, вчителя, що височів перед класом під самою стелею похнюпленим, смутним обличчям. Мабуть, уже треба було вести мову далі, а він усе ще не міг додумати до кінця про Яся. Мабуть, поезія... або ідея, хоч би й найпоетичніша, — не всесильна й не приходить сама. Вона ж увесь час стикається й бореться з ідеєю непоетичною. Або — або. Отже, боротися. Але передусім побороти образу.

— Облатенко! — нарешті сказав Арсен. — Ти змушуєш нагадувати про наш секрет, пам'ятаєш, отой: хто і з чого сміється. Мені цього не хотілось, і я не думав, що доведеться.

Ясь почервонів, хоч Арсен і не знав, він міг тільки здогадуватися, що Ясь відчув, ніби його застукали на зраді.

— Це добре, що ти червонієш, — провадив далі Арсен. — Але слухай сюди. Мар'яна, мабуть, не виступить і не розкаже про себе. Вам треба розповісти про неї. Так, так, про неї, про її працю і про себе водночас, як ви Мар'яну розумієте й сприймаєте. Ви спробуйте написати нарис і провести нитку від Тичини, його поетичної ідеї до образу живої, реальної трудівниці. Поезія, труд і ви, ваша душа — ясно? Епіграфом, або відправною точкою роботи можна б узяти й рядок з Тичини: «Труд переростає у красу», Лідіє Рубінівно... — і підкреслено довгим поглядом зміряв Ліду.

Ліда дивилася непорозуміло, а в Тамариних очах сяйнула іронія, яку вона швидко стерла, змахнувши довгими війми. Красива яка дівчина, завважив Арсен.

— Хто писатиме?..

«Хто ж писатиме. Мабуть, не Ліда. Писатиме, звісно, Тамара, треба, щоб писав Ясь, обов'язково треба, щоб писав. Мало двох? З двадцяти п'яти — двоє, менше десяти процентів. Але я не знаю, який відсоток був Есхілів та Софоклів. Нехай би з кожних двадцяти п'яти вийшло двоє...»

— Виступлять Тамара і Ярослав... Раджу писати всім, бодай для себе. Оцінок не буде. Я гадаю, що найсправедливіше кожен із вас оцінить себе сам. З запитаннями звертайтеся, як тільки вони у вас виникатимуть, що зможу — поможу. Все.

Арсен згорнув журнал, уклонився, прощаючись, і вийшов, а дзвінка, що — так звиклося з першого класу — усіх разом підіймає з лав, дзвінка ще не було, і всі zostалися на своїх місцях, притишені. Десь тільки, як зачинилися вже двері, Ліда — сиділа неподалік Яся — смикнула його за рукав і спитала:

— Розкажи, який у вас з ним секрет?

Шепіт її було чутно всім, але в класі вже звикли, що Ліда з Ясем удвох, вони у гурті могли бути «вдвох». Проте видно було, що питала його не для себе. Ліда вже приготувалася почути щось смішне. Ясь крутив головою. Невже вона, Лідія Рубінівна, не помітила того зверненого спеціально до неї погляду директора? А ще вона сяє, як начищений п'ятак, не зауважила образи. Ліда спитала вдруге про секрет, думала, не почув:

— Секрет? А про нарис цей. Я йому напишу. Ось я напишу!

Ясеві слова не розсмішили нікого, але всі їх почули. Це не розчарувало Ліду. Ліда вже підготувала себе до ролі меншої Ясевої половини — значить, так треба, значить, щось веселе він скаже іншим разом. Так було написано на її білошкірих, рожевуватих щоках, може, не для всіх — принаймні для нього, Ярослава. Біля нього, ніби довкола центру всесвітнього тяжіння, загинала свою орбіту планета. Вільна рухатись у всіх ймовірних напрямках, вона, однак, вибрала орбіту саме довкруг нього, і Ярослав тим самим ніби підносився, більшої набирав ваги перед класом, перед собою, перед Тамарою кінець кінцем. Він був їй вдячний, білявий, ясній планеті, і ця вдячність швидко відсунула з душі Ярослава прикрість від того, що Ліда пропустила, не зрозуміла отого нищівного погляду вчителя. Та за це йому має відплатити він, Ярослав...

З класу вийшли разом. Вони і для всіх, і для себе вже

були разом. Хтось проводжав їх заздрісним поглядом, хтось байдуже, але всі — розуміли. Закінчуючи школу, вони мали право. Вони поводитись «нормально» для всіх, окрім хіба Тамари. Та й вона зараз не проводжала їх на смішкою й не силувалась, щоб не випустити її з-під вій. Тамара зовсім не дивилась услід ні Ясеві, ні Ліді, ні їхньому «удвох». Перед очима Тамари стояла Мар'яна. Це — куди складніше. Їхні двори поруч, Тамара добре знає і матір її, і п'ятьох менших Мар'яниних братів та сестер, але щоб писати про неї... Тамара охоча до творів на вільну тему, але — щоб про сусідку Мар'яну?..

Притихлість у класі, якою зустріли його звістку про День трудівника, казала Арсенові, що з того щось має вийти. Мабуть, він вибрав правильну нитку. Арсен був задоволений. Не бачив, чим кінчиться справа, та й не прагнув того. У вихованні, гадалось Арсенові, все сплашоване й побачене до кінця іноді стає машинальним, шаблонним і нецікавим. Усяку справу, був переконаний Арсен, а надто ж справу, пов'язану з вихованням, треба починати свідомим її мети, ідеї і йти до них не через бачені вже зразки її перипетії, а через ті, до яких саме вона, ця справа, розвиваючись, буде прямувати. Справжній педагог знає, куди мають дійти його вихованці, але він їх не веде за ручку, він весь час іде з ними сам. І педагог той, хто верстає дорогу своїми власними ногами. Бо життя безконечне й безконечна різноманітність його днів, з яких і один не буває схожим на інший, і через те ніякий завтрашній день не можна прожити за міркою чи зразком учорашнього. Так міркував Арсен. Щоб той завтрашній День тирлівського трудівника в них у школі став здійсненим, Арсенові ще бракувало одного, найголовнішого, — порозмовляти з Мар'яною.

Знав: то мала бути нелегка розмова, але й відкладати її, щоб приготуватися, тепер уже не було змоги — раніше до Мар'яни могла дійти чутка і все зіпсувати. Мусив шукати зустрічі з Мар'яною того ж дня. Довго стояв увечері й дивився, як біля ферми за селом рухається жовтуватий клубок світла. Біля того світла, невидимий у темряві, був Мар'янин трактор. Він гадувався тільки, коли під'їжджав близько до корпусів. Тоді його жовтуваті промені примеркали, неспроможні змагатися з денним світлом великих метеликів, що зависали й над фермою, як і над усім селом. Арсен знав, що Мар'яна живе у великій родині, троє її менших братів ще ходили до школи. Мабуть, у хаті роз-

мовляти було б незручно. Арсен перестрів Мар'яну на вулиці.

Хоч Мар'яна напевне ж пізнала Арсена звіддалік, він помітив, як вона напружилася враз, коли він її спинив, ніби злякалася. І Арсен, пішовши з нею поруч, відчув, що розмова, яку треба розпочати, змотана, ніби нитки на клубок, і немає видимих кінців, за які можна взятися. Арсен щось говорив про пізню годину, коли вона вертає з роботи, і про короткий осінній день — Мар'яна сторожко ступала поруч і мовчала.

Так вони, розгороджені не тільки відстанню в півметра, яка строго витримувалась усю дорогу, а й ще чимось, для Арсена незбагненим, дійшли до її дому, котеджу, відмінного від інших хіба що тим, що будував його колгосп. Мар'янин батько завіявся десь світ за очі, мабуть, чи не один такий на все село. Таки один, бо з цього села, як Гнат сказав, ніхто не втікає; п'яниця був і гуляка незрівнянний. До того ж і найперш усього: в селі справді не було випадку, щоб хтось покинув напризволяще отаку сім'ю, шестеро дітей. Сім'я, правда, не занепала, може, сім'я навіть зітхнула полегшено, як не стало в домі безнастанного бешкету. Мар'яна, скінчивши школу, зразу ж пішла працювати на трактор, а котедж їм побудував колгосп. Такий самісінький, як усі інші в селі, як був намальований на папері в архітектора, коли його вибрав Гнат для зразка.

Хоч за стінами будинку, зразок на всі інші не схожий, там все було в дівчини по-своєму.

Мар'яна спинилась навпроти своєї хвіртки, ніяково переступала з ноги на ногу, але до господи Арсена не запрошувала. Він так і не знайшов, за що зачепитися, і мусив казати їй навпростець.

Дівчина слухала його, тамуючи віддих. Потім, як він скінчив, зітхнула мовби з полегшенням, а тим часом обличчя її посмутнішало, і вона мовчки заперечливо похитала головою. Бачачи, що Арсен все ж таки чекає її слів, докинула:

— Про що ж тут розповідати? Я працюю, як усі.

— У тому ж то й річ, що не як усі. Саме про це й хотілося од вас почути,— заперечував і водночас просив її Арсен.

Мар'яна перестала хвилюватися й мовила розважливо:

— Я роблю, як робота велить, кожний так спроможний...

— От бачте: вам працювати робота велить, а іншому велять, може, гроші, кому слава, а кому жінка, батько чи

діти. Нам би хотілося погомоніти з тим, кому повеліває робота.

Мар'яна повела плечем:

— Знаєте: або робота, або балачка...

Це він якраз і припускав, про це йому і Гнат натякав: люди, які зі своїм ділом, так би мовити, в інтимних стосунках, закохані в нього, не завжди понесуть своє чуття на трибуну. Так що, може, й правда її — або робити, або розмовляти. Але ж він, Арсен, також у свою справу закоханий, та ось мусить знаходити про неї слова. Ця думка наштовхнула його на новий хід. Він сказав:

— Вам робота велить. Нам вона також велить. Вам робота зараз наказує заготовляти на зиму корми, а нам — виховувати ваших трьох братів. Але ми не можемо обійтися без вас. Таким чином виходить, що обов'язок вам велить не тільки упоратися з кормами, а й прийти до школи. Це також ваша робота. І це ваш прямиий обов'язок як члена партійного бюро.

Мабуть, вона повірила Арсенові.

— Але ж я не знаю, не зможу,— стала проситись Мар'яна.

— Ну що ж, це відома річ, що людина не завжди спроможна розповісти про те, що у неї в душі, навіть здебільшого не спроможна, а розповідають і повчають часом ті, у яких насправді за душею — аж нічого. Та яка їхнім байкам ціна! А ми хочемо самі спробувати розповісти про вас.

— Як це?

— От прийдете й послухаєте, як про вас напишуть учні, вже ж вони вас знають.

— Та нічого ж їм про мене знати, і нічого в них не вийде,— ще заперечувала Мар'яна, але видно було, що вона вже згодилась.

— Вже що вийде,— мовив наостанку Арсен.— Принаймні вийде спроба. Не ображайтеся, коли буде щось не так. Ви ж бо, сівши за кермо, також не рушили зразу.

Мар'яна усміхнулась, згадавши, як у неї трактор то стрибав, то глух, поки вона не наломилась біля нього. Тепер це видавалося їй справою звичайною. Кінець кінцем і до школи піти та посидіти там між своїми ж таки братами й дітьми-односельцями, послухати їх — не сідати уперше на трактор. Та був початок, може, найважливіший у її житті. Другого такого ж важливого початку в її житті, мабуть, не буде. І не може бути? Заціпеніння перед цим запитан-

ням, що хтозна-чого примарилось, як перестрів її на дорозі директор школи, пройшло остаточно, і вона попросалася з Арсеном зовсім звичайно, як прощалася з усіма, вертаючи пізнього вечора з роботи.

10

Якось на уроці фізики Арсен спостерігав дослід. Учитель насипав на паперовий листок дрібних металевих окрушин, а потім підсунув спіднизу магніт. Зрушені невидимою силою, дрібненькі грудочки металу враз ворухнулися і вишикувались на папері складним візерунком овальних ліній. Виділене в досліді, тобто взяте в чистому вигляді, явище природи завжди видається більш виразистим і вразливим.

Картина, що її намалювали на листочку паперу невидимі простим оком сили, нагадувала Арсенові значно більшу, на якій була майже вся школа, та й не тільки вона. День тирлівського трудівника, хоч його ще й не було точно визначено, уже, ніби оцей захований спіднизу магніт, змушував кожного зайняти якесь певне місце. Цього дня чекала Василівна, він, сподівалась, ніби спеціально поставлений дослід, має сказати їй остаточно про Арсена, і про Гаврюка, і про себе саму, хто є хто і що є що. Гаврюк чекав «дослід», вірний собі, знаючи наперед результат і вже засудивши його. Ніна була зараз схожою на глядачку, яка вперше потрапила до цирку, де на круглий, усипаний піском п'ятачок арени вийшов високий чоловік, сплеснув у долоні — і стали виходити й займати місця довкола чоловіка й слон, і лев, і пантера, і ціла дюжина зайців та кроликів. Вона захоплено спостерігала, як чоловік даватиме їм раду. Чи не наступить йому на ногу слон, і чи не відкусить голови лев, і чи не розбіжаться навсібіч зайці та кролики? А як він упорається з усім, то — їй перехоплювало дух — хто ж тоді він?! Дня трудівника чекали й учні, кожний сподівався побачити щось незвичайне.

Арсен, усе бачачи, і хвилювався, й радів. Спостерігаючи, яка різна в усіх зацікавленість тим днем, він, проте, сподівався, що в основі її — щось суттєве.

...Арсен приліг на канапу, йому стискало груди, ніби ребра в них ставали суцільними обручами. «Мабуть, на зміну погоди, — подумав. — Кінчається бабине літо. Якщо почнеться мряка, то вже надовго. Восени дощова ковдра товста, дихається під нею важко. Так важко, що єдина в тім рада — не прислухатись до свого дихання, не зважати.

Десь же над задушливою ковдрою дощів та вогких туманів усе одно сонце, і краще наслухати його...»

У двері постукало тонко й ляжливо, не можна було вгадати, хто б міг так стукати. Арсен підвівся й, не питаючи, щоб не злякати вечірньої тиші, відчинив. Тамара. Арсен не здивувався їй, він сподівався, що вони прийдуть до нього, і Ярослав, і Тамара.

В очі впало, що продовгувате смагляве обличчя дівчини ховало сліди втоми. В десятому класі навантаження чималі. Тамара подужує їх успішно, і через те втома на її обличчі звичайно видається ніби переможною. Але зараз це була втома тривожна.

— Муки творчості? — спитав Арсен, усадивши її до свого вузького крісла-ящичка.

Тамара всіхнула, вона почувалася боязко.

— Заїло на чомусь, стало? Скільки ви написали?

Вона похитала заперечливо головою — не написала нічого. Тут було чим стривожитися вже й Арсенові, бо він певен був: не може вона не написати. Ну, хоч що-небудь для початку? І не починала.

— Ви сказали, — стала тихо промовляти Тамара, — треба поєднати три речі: поезію, Мар'яну і свій власний погляд.

Говорячи, вона у такт словам водила пальцем у себе на коліні по тонкому сизому ситці домашнього платтячка. Під пальцями у неї вимальовувався рівносторонній трикутник. Тамара подивилася на нього, ніби мала щось там прочитати, і зразу ж стерла його долонею.

— Ну, я так зрозуміла: через поетичну призму подивитися на Мар'яну своїми власними очима...

— Так, звичайно, так, — і нетерпеливився, і нервувався Арсен.

— Але я за цей час почитала, як пишуть люди, і ніде не знайшла, щоб хто вів мову так, як треба мені.

— То що ж, саме так і слід писати, по-своєму...

— Мар'яна — наша сусідка, я знаю чи хоч думаю, що знаю її особисте життя. Чи можна мені з такими думками оголошуватися?

Арсен перестав її спонукати, він зрозумів: щоб сісти до писання, дівчині треба увявити й «виносити» все, вона не зможе почати, не знаючи кінця. І через те не слід обмежувати її ніяк, загальмувавши якусь одну тезу, це неодмінно спинить і всю її роботу. А з іншого боку — хто зна, як вона збирається міркувати про Мар'янине «особисте». Правильно він спостеріг у дівчини на лиці ще з порога — немає на

ньому тупої безпорадності, є тільки сумнів, питання. Тепер стало ясно, що й не питання то, а скоріше альтернативна вимога: або писати все, або нічого.

Арсен підвівся з крісла, десь ніби трохи послабли тверді обручі його ребер чи вивільнився він з них. Жестом зоставив дівчину сидіти й пройшовся по кімнаті. Тепер він радів, хоч і сам не знав чому. Розголос про День тирлівського трудівника вже розійшовся, а в неї не написано й рядка. Але ж — не хоче починати з компромісу, от! Може, ця іскра не існуючого ще багаття й саянула йому, і Арсен, ступаючи по кімнаті, обмірковував, як би не перечепити дівчину на першому самотійному кроці.

— А як не буде у вас ніяких обмежень, то скільки потрібно часу, щоб усе викласти? — схитрував Арсен, аби перевірити свої припущення.

— Ми ж пишемо твір за один урок, як добре знаємо матеріал. А коли не знаємо, то... хіба час допоможе. Час негоден сам обернутись у що-небудь, скільки б його не було, порожнього...

Так, тут не було помилки. Справа не в часі й не в умінні навіть, а в вихідній засаді: або — або.

— Ну що ж, я застеріг Мар'яну, щоб не ображалась, як вийде в нас щось не так, адже ми вчимося. Пишіть, як вам бачиться.

Він не став питати, що ж вона думає про Мар'янине особисте, бо розпитувати — значить уже певним чином ставитися, схвалювати чи заперечувати, отже, втручатися. А вона ж не за порадою прийшла, тільки за правом і довірою. Арсен пішов на ризик, він їй довірився.

Тамара звела на нього погляд і встала, сказавши своїми очима, що все зрозуміла. У неї виразні очі, великі, чорні, трохи повільні — виразні не тим, що кричать, чи бігають, чи стріляють, у них, часто немов застиглих, постійно йде напружена внутрішня робота, її видно, вона тонко проривається коли замисленим, коли насмішкуватим зблиском.

Арсен поглянув — худенька лозинувата постать, типова школярка і — вже, либонь, дівчина. Мабуть, у людини найраніше дозрівають очі. Це він спостеріг був ще в класі. Тепер же, як вона пішла, Арсен подумав: може, й не просто дівчина, може, бодай часточкою якоюсь, очима, — щось більше. Так йому принаймні хотілося, і він не міг себе стримати, щоб не забігати вперед.

Щось буде, щось Тамара напише. Не може вона обумовлювати собі право писати дурницю. Та ще напише Обла-

тенко. Ех, Ясю, Ясю, не туди ж ти дивишся, хлопче, не на ту. Самолюбство тішить? Покірлива йде навстріч? Хіба ж тільки й світу, що покора?! Дорогий друже мій, Гнате, чому це твій син не прийшов до мене одстоювати свою, бодай дитячу, свободу, чом йому найбільше заважила легка покірливість?

Мусив лягти, бо ребра знову сходилися в обручі — десь насувався невидимий циклон. «А може, вони й не відпускали його аж нітрохи, може, він цією розмовою, думками й усім разом просто, ніби клином, одтиснув їх, відсунув,— подумав, лягаючи, Арсен.— Може, в таких клинах тільки й рятунок?» — спитав чи сказав собі Арсен і став далі міркувати про Гната й про Яся.

Пізде небо гусло й спускалося до самої землі, беззоряне й важке. Над селом його підпирали паруси голубого світла, того, яке, мов легкі крила осінніх метеликів, розвісив на стовпах по селу Гнат. Воно торкалось його заплющених очей прозорим голубим крилом, Гнатове світло, те, котре стоїть біля Гната й блакитно проміниться у вікно.

Думав про замислений зблиск в очах цієї дівчини Тамари, такої худенької, що, здається, її життєва сила в самих очах, як сила природи концентрується в крупині радію. Питати прийшла. Не питати, а казати, і скаже. Що вона скаже?

...А Ярослав не йшов. Він, як і нахвалявся, почав писати, тільки прийшовши зі школи, поки не згасла ще в ньому образа й злість на Арсена за Лїду. Він-бо в ту ж мить збагнув, що то не в Лїду, що то, либонь, і в нього самого тицьнув на уроці довгим своїм списом Однорал. І йому треба віддячити. Пишучи про Мар'яну, тим часом кинути камінь на директора.

Та крім видимих, які тримають у руках і якими свідомо себе підштовхують, люди, звісно, спонукувані ще й пружинами, від них самих захованими: Ярослав хотів відплатити, бодай у своїх власних очах узяти гору над Арсеном ще й задля того, щоб не почувати перед ним провини. Бо Арсен мовби настійливо радив Ясеві вибігти притьмом на невідому холодну стежку, Ясь ніби й пообіцяв йому, Однорал повірив наперед, а потім Ясь завагався. Адже можна ступати босоніж на невідому й, напевне ж, нетоптану холодну стежку і можна сісти на м'яке, з валиками по обидва боки, ніби крісло, сидіння «Жигулів», увімкнути фари й обігрівач, якщо холодно, торкнути ногами слухняні педалі, й, сидячи, помчати по плавкому асфальту.

Траса он за селом. Повагався, повагався — і не випростав ніг з-під теплої ковдри, не встав із ліжка. Арсен сподівався на нього, а він його неначе зрадив, і тепер Ясь мав конче вивершитися над ним. Він, ясна річ, прямо так не думав і всього не знав. Якби ж то могла людина знати наперед, як відізветься їй потім і чого може зажадати від неї перша невеличка зрада чи малесенький компроміс зі своєю собою!

Як і слід було, Ярослав напочатку склав план. Обмірковуючи його, вирішив одразу й повести нитку від Арсена, від рядків про труд і красу, які той радив узяти за епіграф. Розгортаючи цю думку, Ясь напише, у що ж конкретно переростає труд героїні його нарису, Мар'яни, адже її праця — зорані й засіяні поля, на яких виросте хліб. Хліб нагодує людей, він переллється в силу їхніх рук, і ті руки віддадуть її, втіливши в безліч речей, щоденних супутників людського життя — в цеглу, будинки й асфальт для доріг, в транзистори, телевізори й автомобілі. Далі буде відступ; як і вимагає директор, нитка перейде до самого Яся, він викладе свої міркування про все це: «труд переростає у красу» — слід розуміти як переростання праці у красу *речей, потрібних людині*, — підкреслив у начерку свого плану Ясь. Адже людина ще й тим відрізняється й виділяється в усьому живому світі, що вона виготовляє для себе потрібні речі. Отже, людина така, як і в неї речі. Саме речі, а не якісь безтілесні марення Дон-Кіхота. Так і напише, адже відомо, що донкіхотство — то щось реальному життю супротивне. Цим образом він зробить виразнішою думку, а всі ж у класі тим часом знають, у кого він насправді кине таким чином камінець. Цікаво, засміються чи злякаються? Ліда засміється напевне, і треба буде застерегти, щоб не вискочила попереду інших.

Ясь подумав про Ліду, як перепитала тоді, коли він уперше оголосився з прізвиськом для директора, сказала: «Прекрасно!» А Тамара тільки мовчки покивала головою. Звісно, Тамара не те що Ліда, вона завжди так робить, вона все бачить не так, як Ліда. Ярослав облишив складання плану й вирішив почитати про Дон-Кіхота, іменем якого зараз хотів укопнути директора. Узяв з бібліотеки книжку. Видана досить давно, проте чистенька, мабуть, нечасто її брали до рук. Казка ніби, але видалась Ясеві тягучою й нудною. Однак він був хлопець настирливий, і поволеньки Сервантесів Дон-Кіхот поставав перед ним, ніби

продирався навстріч із хашів, таки чудний, таки пришелепкуватий.

Коли знову сів до писання, Дон-Кіхот не давав йому спокою, мовби в чомусь став йому опиратися. Дивак же диваком, але й диво: що більше, обмірковуючи, зживався з ним Ясь, то менше ставало підстави, порівнявши до нього директора, посміятися, образити і взяти неправедний верх. Той дивний дивак не надавався для зла.

Дон-Кіхот Ламанчський відстояв не тільки себе. Ярослав напочатку сміявся з його цибатої, ніби на котурни піднятої постаті й мимохіть, читаючи, напружував м'язи рук, ніг і всього тіла, бавився ним, міцно збитим і пружним та слухняним. Він, Ясь, не похилиться од вітру! Та й тут не постерігся Облатенко й не помітив навіть, як став поглядати в худорляве й згармановане життям обличчя Дон-Кіхота знизу вгору, і тілу його, як і допіру пружному та красивому, стало мов бракувати чогось, що б могло й далі переважувати сухоребру Дон-Кіхотову постать. А Ясь не був такий дурний, щоб не зрозуміти,— видно, важить у тому зовсім же безоплотному дивакові не тіло.

А що Арсен зовнішністю трохи нагадував Ясеві Сервантесового героя, то й перед Арсеновою довготілесю постаттю Ярославова певність скоро похитнулася. І, коли сів уже писати, не зміг, як намірявся, зухвало й хльостко кинути в обличчя Арсенові слово *речі*. Він, як уже зауважено, зрозумів, що той далекий Арсенів оборонець брав не тілом і, поготів уже, не речами, а — духом.

Так і вийшло, що вся Ярославова робота звелася кінець кінцем до міркувань довкола одного питання, лише поставленого і не розв'язаного, а від первісного заміру шпигнути Арсена не залилося й сліду.

Нарешті надходив день, якого всі чекали. Арсен гетьчисто поламав Гаврюків сценарій, за яким це свято завжди проводили, й звелів залишити тільки старші класи.

Василівна запитала, як буде цього разу з головою, досі його запрошували завжди.

— Неодмінно,— мовив Арсен.— Я з Облатенком умовився вже давненько, тільки треба йому нагадати.

Він сказав Василівні, щоб запросила до кабінету Ніну, а сам тим часом написав Гнатові записку. Коли Ніна ввійшла, то побачила чарівника, який, піднісши догори долоні, вже стояв у центрі арени. Ніна згортала в руці папірець, слухала, дивилась на Арсена, як, мабуть, ще не доводилося їй, і помічала також, що він її очей не бачить; звертаю-

чись, він дивився крізь неї, кудись туди, ніби й справді там чекає на нього арена. От уже правда Гнатова: світ може стати таким, яким людина захоче. Принаймні для цієї людини...

Ніна поспішила додому до Гната. Йі Гнат також творить світ, який хоче, і, либонь, не тільки в своїй уяві, він стоїть біля його важелів на чолі. Поки йшла, спробувала відступити від Арсена чи від себе самої, захватитися за таку надійну Гнатову постать. Намагалась уявити її, викликати перед свої очі й — диво: щодня бачений Гнат не виходив їй навстріч. Бачила його статуру, коротку щетинку волосся, що ворухиться на скронях, коли Гнат їсть або хоче їсти, бачила й лице його, збите, ніби ліплене з дуже тугої глини, але не могла пригадати собі, щоб на ньому був коли такий одержимий чи відчайдушний вираз, як оце в Арсена.

У кожного лице своє, казала, ховаючись за незрушного Гната, і влада над собою своя. І тут же й спростовувала себе, бо знала, що в Гната влада справжня. А він, той, хто вийшов на арену, що має він? Так. Досі їй здавалося: хто ж може бути дужчим у реальному царстві від його володаря? Тепер об'являвся такий силач. І він був певний себе. Саме це написано було в нього на лиці, що стояло перед очима в Ніни, поки вона йшла додому. Химерне таке обличчя, довгасте, ще й ніби сплющене з боків, з горбатим носом, схоже на потьмянілу сокиру і зовсім не красиве обличчя, проте переважувало, затіняло їй лице її чоловіка.

Може б, йому не йти, подумалось Ніні, може б, їм не сідати поруч. Хоч би Гнат затримався на роботі. Але Гнат був дома.

— Ти підеш до школи? — спитала непевно Ніна.

— Так, піду. В нас із Арсеном розмова не закінчена. Підемо разом?

— Іди сам. Я ще причесатись маю.

Ніна пішла до спальні, так і не віддавши Гнатові записки. Не читала її й сама, тільки подивилася на почерк, подібний до самого Арсена — високі прямі палички хилились то наперед, то назад по ходу письма, ніби розгойдувались. Це ж вони сядуть поруч у президії — і хотіла, і не хотіла того Ніна. Гнат каже — розмова в них. Ніна, входячи тоді до кабінету, зауважила: вони ніби сперечаються чи змагаються за щось у розмові. Гнат гадає, що змагання те — лише поміж ними двома. Мабуть, про неї Гнату й на думку не спаде. Він такий певний. «Утечеш, то й вернешся». І він має рацію. Одначе як певно чується Арсен... Від цієї думки

в Ніни починало тремтіти в грудях, вона чула в собі спрагу, яку ще ніколи не доводилось їй гамувати. Проти неї було немов замало Гнатової сили.

...А президії не було. Арсен сказав — у них не врочисті збори, в них має бути просто бесіда про працю, і нехай сідає хто де хоче. Щоправда, в шкільній залі не можна ніяк інакше сісти, тільки рядами, в один бік, і хоч-не-хоч попереду, обличчям до всіх, опинилися Мар'яна, Арсен, Ясь із Тамарою, Василівна й Гаврюк. Усе ніби звичайно, але саме в ній, у цій звичайності, і ховалася, і зраджувала себе хвилюванням незвичайність. Мар'яні не вперше було сидіти перед людьми, але тут мали вести мову спеціально про неї. Ярославу й Тамарі було звичайним писати шкільні твори, в тому числі й про сільських героїв праці, але тут їм уперше випадало писати від себе самих, а значить і про себе. Василівна нервувалась, бо зараз мало остаточно з'ясуватися, чи правильну вона вибрала лінію для своєї поведінки, Гаврюк мав упевнитись: справдиться те, що він знав? Та кожен з них хвилювався передусім за себе самого, Арсен же — за всіх чи майже за всіх разом, а правильніше — за те, що мало бути для всіх спільне, а тому переміг себе. Сказав собі — це ж не спектакль, щоб виступив удало, провалився. Це тільки початок роботи, яким би він не став. Арсен сказав:

— Ми робимо спробу прикласти свої знання до життя, поміркувати про нього й про себе, то умовимось, що, коли наш перший крок виявиться не таким, як би хотілося, не осудимо самі себе.

Це було мало схоже на жарт, ніхто не засміявся, однак хоч якусь розрядку його застереження внесло. Першим Арсен надав слово Ясеві.

«Поїхали, поїхали!» — сказав у думці Арсен. Ніна, сидячи позаду всіх, добре бачила Арсенове обличчя й очі, що хоч і спинялися то на Ярославові, то на рядах учнів, насправді, як і тоді, коли він передавав їй записку в канцелярії, були десь далі цієї зали й того, що мало зараз у ній відбутися. Тут Ніні вдалось непідходящим її порівняння Арсена з тим, котрий в чорному фракку виходить на середню арену поміж сонмище звірів. Ніяких не було тут звірів, а якби й були — він їх не бачив. Зараз Арсен видався їй схожим на пілота чи космонавта. Ні першого, ні другого не випадало їй бачити зблизька, як і Арсена, й вона тільки уявляла неясно, що, мабуть, той небачений пілот отак на старті сидить у кабіні, щось, може, натискує там чи повер-

тає і по радіо перемовляється з іншими, а очима, думкою тим часом уже десь далеко у висотах своїх недосяжних.

У Яся, виявляється, артистична натура — швидко спостеріг Арсен. Те, що він баламутиться часто, викаблучується й змішить увесь клас, Арсенові ще не казало нічого. Усі підлітки проходять через цю стадію, ніби маску вдягають на час, поки під нею визріє власне лице. Ясь читав, але читання його було розважливе й відповідне предметів. Мар'яна, слухаючи його, тільки ледь-ледь потупилася, бо в голосі Ярослава не було ані насмішкватості, ані тієї запопадливості, з якої стирчать усім видимі вуха фальші. Він справді розмірковував над суттю її праці, поминаючи особу самої Мар'яни. Коли ж від праці перейшов до наслідків її, до речей та свого головного і нерозв'язаного питання, Ясь не стільки прочитав його, скільки поставив перед собою і всіма.

Мар'яна скидала з себе скутість: мовилося вже не про неї. Арсен, навпаки, став прислухатися й придивлятися до Яся уважніше, ніби те, що назирив оддалік, мало переміститися ближче, втілитися в розважливі Ясеві слова.

— На жаль, усе, що ми досі пізнали й вивчили з літератури й на що маємо зараз опиратися в своїх міркуваннях, ще не дає нам достатньої відповіді на запитання, як поєднуються в людині світ матеріальний із світом духовним. Може, воно не було колись надто вже актуальним і не могло відбитися в літературі раніше. А може, ми опануємо її неглибоко...

Ніні, яка не стільки дослухалася змісту, скільки придивлялась до Арсена, здалося, що Ясь зачепив його цими словами. Однак Арсен сидів, обернувшись лицем до Ярослава. Ніна бачила збоку його високо скинуту брову й краєчок уст — Арсен усміхався.

Арсена Ясєве зізнання тільки радувало, бо він знав, що вдаліні попереду на Ярослава чекає «Фауст». Арсен порадив, несподівано пізнаючи в цьому досить-таки прагматичному сімнадцятирічному школяреві неусвідомлене прагнення й передчуття зустрічі з Фаустом.

Ясь закінчував. Мав ще сказати про себе. Він сказав, що для нього особисто тема переростання труда в красу висуває ряд запитань, відповідь на які він, Ясь, при всій його пошані до літератури, все ж таки не сподівається в ній знайти, як і не хоче, щоб їх піднесли йому на тарілочці, як подають на ній, наприклад, рибу на стіл, — хоч би навіть золота була, її подають спійману, випотрошену й засмаже-

ну на олії. Він би волів золоту рибку спіймати сам і живу.

«Го-го! Не стріти Фауста, він мало не сам заміряється ним стати»,— підвівся, потираючи долоні, Арсен і окинув оком школярів, далеко не так захоплених, як він, далекі, аж ніскільки не захоплені. Дарма! Надав слово Тамарі.

Тамара почала читати, нервуючись і затинаючись. Її хвилювання зразу ж запалило шоки Мар'яні, а потім передалося їй усім, хоча їй не було в Тамариному писанні чогось особливого. На відміну від Ярослава, вона не вдавалася в міркування, а описувала досить детально життя Мар'яни. Мар'яниного батька Тамара обійшла, лише сказавши, як тій, ще неповнолітній, випало годувати сім'ю: вона пішла на курси й скоро почала працювати, і та праця стала змістом її життя.

Все так просто й делікатно, що зовсім не було чого їй хвилюватись і... приходити до Арсена по дозвіл. Тамара взяла до рук останній аркуш.

— «Труд переростає у красу»,— сказав поет. І ось вона перед нами в усій красі — в заслуженій шані й славі, все ясно. Чи все? Інший письменник сказав: людина народжена для щастя, як птиця для польоту. Я хотіла ще з'ясувати, чи щаслива наша героїня? Мабуть, що так. Праця їй дала дуже багато. Але я ще думаю ось над чим. Мар'яні двадцять шість років, вона жінка. А жінці на роду написано ще мати сім'ю, дітей, яких у Мар'яни поки що нема. Не хочу це якось пов'язувати з її роботою, та їй немає в нас права судити про її особисте життя, чого воно складається так чи інакше. Хай мені дарує це Мар'яна, я дуже їй прошу,— повернулась Тамара обличчям до дівчини.— В мене питання власне. Мені хочеться — мені конче потрібно знати, саме тому я про ці речі говорю,— чи спроможна робота, ну, візьмемо ширше — праця, діяльність захоплення,— чи може це замінити дівчині *все*? Точніше, чи досить їй цього для щастя?

Піднісши голос на запитанні, вона спинилася для всіх несподівано, ніби нагло наткнувшись на невидиму перепону, склала аркушки й пішла шукати собі місця в залі.

Мабуть, ніхто з присутніх, навіть сам Арсен, не сподівався на такий раптовий перепад її думки. Арсен тільки встиг був зауважити, що в Тамари нема Ясевої артистичності,— вона й читала не так виразно, і, головне, їй не вдавалося своєю розповіддю стрічатися з кожним віч-на-віч. «Щоб встигнути за нею, треба стрибати»,— подумав

Арсен, ще машинально дивлячись, як у проході поміж рядами віддаляється тоненька напружена постать дівчини. Слідом за Тамарою, нахиливши голову, пішла Мар'яна. Може, вона подумала, що все скінчилось. Але Тамара розшукала місце позаду всіх і сіла, а Мар'яна, повагавшись, повільно вийшла з кімнати.

Вякусь хвилину панувало мовчання. Потім зчинився гамір, який звичайно буває на уроці після дзвінка,— мабуть, вирішили, що урок закінчився.

Але ж вони не осягнули як слід і початку. Тут розмовляти й розмовляти. Саме зараз тільки й говорити.

Арсен підвівся. Учні стихли перед пильним поглядом його світлих очей. І він заговорив, мовби розмірковуючи вголос про людське щастя, про те, що воно немислиме без улюбленої праці. І в той же час визнавав слушність Тамариного запитання, запрошуючи присутніх висловитись. Але всі мовчали, і він закінчив:

— Ну що ж, далі цю розмову ми продовжимо нарізно, кожен сам із собою, потім у класах. А з охочими ще зберемось на дискусію...

Слова його потонули в гаморі. Вони дозволяли йти; і вже йшли, поспішали, збуджений шум валом котився по коридору. Скоро біля Арсена зосталось лише кілька вчителів. Усі були стривожені. Упевнено виглядав тільки Гаврюк, бо все вийшло так, як і мало бути, як він знав.

— Прошу всіх над цим добре подумати,— сказав, дивлячись на Гаврюка й дивуючись його переможному виглядові, Арсен.— Тут є над чим поміркувати й зробити висновки. І вам, товаришу Гаврюк.

— Я їх зробив ще вчора.

— Висновки щодо того, як відповісти на питання, які почуєте від ваших вихованців сьогодні? — високо звів брови Арсен, потім похитав головою й сказав співчутливо: — Ай, ай, як вам тільки не соромно.

— Виховання підростаючого покоління...

Арсен махнув рукою й рушив із зали. Позаду себе чув неспокійний гомін.

Гаврюкові слова, а найбільше інтонація, з якою були мовлені, зачепились Арсенові в пам'яті, і він, прийшовши додому, ніяк не міг їх спекатися. Така дрібна й нікчемна

скалка з того, що відбулося, проте застрягла йому в мозку. Слова повторювалися й повторювалися йому механічно, як нав'язлива персеверація, і врешті-решт він мусив спитати їх — чому його вчепилися? «Виховання покоління...» Авжеж, виховання... Гаврюк дбає про виховання. Може, й не бреше він собі, хоч і важко повірити, щоб неправе діло можна було робити зі щирістю в душі, але, може, він і чесно прагне робити своє діло. Виховувати, лякаючи двійкою, подумати лишень — отаким стимулом... А він, Арсен? Він також прагне виховувати. Але ж не можуть бути дійсними одночасно дві істини. Справжня тільки одна. Тут треба неодмінно спитати, що кожен із них прагне виховати в людях, ким хоче їх бачити?

Так поміркувавши, Арсен нарешті позбувся тих круглих Гаврюкових слів. Подумки перебрав усе почуте й заспокоївся. Шкода, що так воно скінчилось, але ж — не скінчилось. По суті, так воно тільки почалось. *Почалося!* У Ярослава й у Тамари є питання, відповідь на які треба шукати.

Арсен сидів на канапі, відкинувши назад голову, і дивився на білу стелю, на шнур, який він зав'язав угорі вузлом. Він і не почув, як двері до кімнати тихо відчинилися і в щілину просунулась кругла Гнатова голова. Побачивши, що Арсен сидить, Гнат відчинив двері дужче, увійшов і тоді спитав: «Можна?»

— Прошу,— підвівся з канапи Арсен.

— Ти сиди, сиди...

Гнат був знічений, і Арсен не міг зрозуміти, чого він увійшов так, ніби крэдучись.

— Ти здоровий?

— Та нівроку, а хіба що?

— Та... Ніна послала, їй здалось...

— А! — засміявся Арсен.— Ніні Максимівні здалось, що я можу раптом умерти від слів Гаврюка. Скажи їй: не вмер і не вму. А що я живий, то ти, може, й присядеш?

Гнат сів до вузенького Арсенового крісла-ящика, з трьох боків оббитого суцільними дощечками. Сівши, шумно відітхнув. Сторожкість зійшла з його обличчя, але було видно, що, запитавши про здоров'я, він не позбувся усього, з чим до цього будинку йшов. Посидів трохи, поспробував, чи не гоїдається крісло. Мабуть, у нього десь, у покої, є крісло-качалка, і він звик розмовляти гоїдаючись, спостеріг Арсен.

— Знаєш? — став казати Гнат, долаючи вагання.— Пі-

сля того, як ми з тобою розмовляли, я переконав себе, що в житті потрібні обидві руки — твоя і моя. Але кажуть, що найкраща перевірка для істини — у практиці. Й ось ти не пристав на мої поради, поламав звичай, що вже був перейшов у традицію, — і чого досяг?

Арсен усівся глибше на канапі, обіперся плечима об спинку:

— Ти про це. Ну що ж, треба нарешті нам тут домовитися до чогось... Тільки я мушу спершу тебе спитати: чого мали досягти тим «традиційним» святом?

— Ну, очевидячки, це ж один із засобів виховання.

— Виховання чого?

— Чуття обов'язку.

— Отже, обов'язок, — повторив сам собі Арсен. — Обов'язок — велике поняття, я згоден. Це, як ти любиш казати, повітря, яким людина дихає і яким живе. Це — один з китів, на які кінець кінцем стає світ нашого виховання. Але ми з тобою матеріалісти, якщо хочеш, обидва педагоги, тому нам не повинно бути байдуже, на чому ж тримається й сам цей кит.

— Обов'язок, підкріплений стимулом.

— Але ж, коли ми розмовляли про Мар'яну, ти сам сказав: хоч вона, звісно, й одержує платню, обов'язок у неї опертий не на стимули. Сама вона каже — їй «робота велич». Отже, справжній обов'язок стимулюється не грішми, він — вищий від них. Ще в древніх був вислів: ми заробляємо гроші, щоб жити, але не живемо, щоб заробляти гроші.

— Бачиш, я дивлюся на світ реальніше. Таких, як Мар'яна, чимало, але це ще не всі. Роль їхня неоціненна, я тобі вже казав. Але самим цим прикладом ми поки що не можемо підняти наших п'ятнадцять тисяч гектарів. Тому сьогодні праця, що винагороджується, стоїть ще на чільному місці. І у вихованні молоді не можна цього не врахувати.

— Мені здається, що, керуючись цим, можна виховати далеко не кожного так, як слід... Я все хочу запитати, чи здаєш ти собі справу з цього?

— Не розумію... — округлилися й завсіди круглі Гнатові очі. — Не розумію, ти скажи ясніше...

Гнат не образився, як можна було сподіватися, й не розгнівався. Його стримувала Арсенова щирість.

— Особистість треба формувати, пробуджуючи справжній інтерес до життя.

— Тож обов'язок разом із стимулом і породять інтерес до справи,— швидко відказав Гнат. Не мав тут над чим роздумувати.

— Отаке! — гостро відказав Арсен.— Має бути навпаки! Бо в тебе виходить: зобов'язати когось, щоб стало йому цікаво. Так ти ще скажеш — можна примусити людину, щоб вона покохала!..

Арсен підвівся з канапи і взявся пересувати другого «ящика», щоб сісти навпроти Гната. Поки це робив, Арсен спостеріг, як Гнатове обличчя на хвилю стало відсутнім, ніби Гнат, сидячи в кріслі, скочив був кудись і повернувся до кімнати трішечки інакшим, ніж сидів у ній допіру. Проте не сказав нічого, Арсен же завважив це тільки очима й не став одбігати Гнатовим слідом, він був тут, вів далі:

— Найголовнішим, вихідним у труді має бути інтерес до нього, покликання, тоді у працю, у виконання обов'язку будуть включені всі душевні, а значить і творчі сили людини, розкриється її талант. Соціалізові й майбутньому комунізові потрібні не тільки справні робітники, які дають дешеву сільськогосподарську продукцію й не лишають села. По максимуму, то йому потрібна людська творчість. Вона ідеал і для суспільства, і для людини... Школа має прищеплювати дітям уміння шукати й знаходити своє місце в житті, інтерес, свою творчу ділянку — кому яка припадає до вподоби. Тільки в такій спосіб сформоване чуття обов'язку буде справжнім. А для цього треба, щоб ученя частіше міркував над життям і питав себе — хто він, для чого він, до чого він хоче приміряти у житті? Ось чому я, як ти кажеш, поламав «звичай».

І ці Арсенові слова видавались Гнатові такими ж загальними, як завжди, коли він слухав Арсена. Хоч розмовляли вдвох і ніби й сперечалися, Облатенкові попри те здавалось, що Арсен говорить мов не до нього конкретно. Він на своєму віку зробив чимало свого і завжди готовий був відстоювати його аж до кулаків, якщо було треба. Гнат уже кілька років тому як відмовився розкидати добрива з літака, бо виходить і дорого, і неефективно. В колгоспній майстерні переконструювали сівалку, щоб вносити добрива туди, де вони тільки й потрібні — рослині під корінь. На нього були поглядали скоса — зривався ж план для літаків по області, однак Гнат довів своє, ще й зажадав, щоб такі сівалки випускала промисловість. А минулої весни Гнат наказав спинити місцеву малопотужну електростанцію і одержав за те догану. Та струм село має з цент-

ральної мережі, а буряки, які посіяли на осушеній тепер заплаві, дали восени прибуток разів у п'ять більший від того, що давала слабосила електростанція. Чимало воював Гнат за свої, здобуті практикою, раціони для відгодівлі бичків, за планування свинарників, своє, нетипове. Тепер ось він добивався запровадження на фермах семигодинного робочого дня.

Одне слово, в Облатенка були свої думки й справи, він узагальнив їх у дисертації і вже готовий захищати їх перед ученою радою.

— Слова, друже мій,— сказав Гнат.— Слова! Хоч і є в них якесь наче зерно. На словах воно, може, й правильно, і красиво, але правда твоя, коли брати, як ти кажеш, по максимуму, в ідеалі, тобто знову ж таки — на словах. А я більше тримаюсь конкретного життя. Коли ще ми тієї висоти сягнемо! Мені невідомо навіть, на якому я зараз щаблі, бо порівнюю себе до тих, котрі поруч. На них поглянути — ми дуже попереду, вище. А як з погляду майбутнього? Та це вже — понад мене, і про це можна тільки ось так бесідувати собі, а практично я знаю, що до корів, і парників, і до трактора потрібні старанність і відчуття обов'язку.

— Але ж і ти,— швидко спитав Арсен,— ти ж сам на дев'ять десятих біля тих же корів та парників. Невже без покликання?

— Дивно мені з тебе чи з самого себе. З іншим я за такі слова, мабуть, давно вже посварився б, хоча й виробив звичку доходити згоди не через сварку... Може, я просто старанний робітник. А тим часом чогось таки досяг для людей і для себе, ти ж цього не заперечиш. Керуєчись почуттям обов'язку. То нехай воно буде в кожного хоч таке, і нехай кожний досягне хоч стільки. Уявляєш? Що ти на це скажеш? Що ти скажеш на це?

— Та що ж, скажу слова, які ти назвеш непрактичними, бо я мушу вести мову про твою глибинну суть. Навіщо ти наговорюєш на себе? Нібито без покликання! Та чи ти б оце став розмовляти зі мною, якби не було в тебе до цього покликання, адже нічого в нас тут ніби й не сіється й не орється? Але в школі ми часто вдаємося до припущень і так званого доказу від супротивного. То якщо припустити, що всі твої досягнення — лише наслідок виконання обов'язку, то що було б, якби твій оцей могутній обов'язок та здібався ще в школі з таким самим могутнім покликанням, і в кожного так — от що б тоді було?!

— Це буває не завжди. Може, це навіть і непотрібно ще зараз, бо розплодило б силу-силенну всяких «творчих шукачів» свого місця в житті, коротше кажучи,— ледачих нівдах. Мені здається, що найбільша потреба зараз просто в ділових людях.

— Виходить, ніби ти за те, щоб плекати таланти десь на другому етапі? Якби ти справді так думав, то допустився б помилки. У всіх програмних документах партії ставиться завдання підвищувати і матеріальний, і духовний рівень життя народу. Отже, мета двоєдина.

Звісно, що Гнат так не думав. Він, як сказав Арсен, частково припускав супротивне, частково загострював на своєму, щоб краще упевнитися і в своєму, і в Арсеновому. Зараз йому вдруге подумалось, що, мабуть, вони даремно сперечаються й стають подібні до двох перехожих, що, буває, стикаються на дорозі: той відступився вбік і цей, тоді обидва в інший бік, аж поки не стукнуться лобами без видимої причини й перешкоди. Певно, що мета двоєдина, бо хіба ж зміг би він чого-небудь досягти, якби люди в колгоспі сьогодні залишалися тими самими, що були вчора, не зростали, не набиралися досвіду й знань? Потім Гнат перескочив у думці на Яся й сказав:

— Тут, мабуть, правда твоя. Люди ростуть. Я зараз подумав про свого сина. В його роки мені не було відомо стільки, скільки знає він.

— Твій син мене дуже порадував сьогодні; знає він ще небагато, глибоко він ще не знає нічого, але пробує мислити, шукати шлях для думання. Тільки щоб ти своїми конкретними речами не звузив йому обрію. В тебе обдарований хлопець.

— Обдарований?! Хоч би він досяг того, що я.

— Це коли втрапить на стежку свого покликання.

— Його вже чекає вона готова, не стежка — ціла дорога.

— Якщо він захоче по ній, готовій, піти. Ти ж його реферат слухав?

Гнат слухав синове читання, в якому так явно й зумисне було виставлено усім перед очі, що думка його — не додумана і що Ясь твердо наміряється самотужки розмотувати її нитку. Однак чия вона, та ниточка,— його, батькова, чи Арсенова? З чийх рук може взяти Ясь той клубок і з чияю поміччю зможе правильно його розмотати, щоб простягти нитку свого життя? Тут Гнат зупинив себе своїм же, раніш осягнути,— навіщо їм ділитися з Арсе-

ном! Може, Ярослава їм пощастить підтримати чи утримати двома руками.

Про Яся міркував у цю хвилину й Арсен, вони мовчали й тому зразу ж почули, як шорхнули чийсь кроки знадвору, і поглянули на поріг. Двері, як і тоді, коли прийшов Гнат, стали прочинятися тихо, немов скрадливо. «Ніна»,— здогадався Арсен і підвівся з крісла. Але Гнат випередив його, гукнувши:

— Заходь, заходь! — А коли вона стала на порозі, додав: — Арсен Самійлович намірився пережити всіх нас разом...

— А й переживу. Переживу! — засміявся Арсен.— У си-на твого вселюся...

Ніна ступила на синювату доріжку біля дверей, поглянула на чоловіка, тоді на Арсена. Обличчя її, щойно мовби настрашене, відходило, кругліло, починало всміхатися.

— Ми тут... про нашого Ярослава...— озвався Гнат.

— А я думаю, що тебе тут прив'язало до півночі?..

Ніна заговорила до Гната, хоч у звуках її голосу було звертання до них обох — жартівливий докір, невідомо чим викликаний насправді.

— Мусила йти займати тебе лозиною. Ану, гайда додому.

Вона підступилась до Гната й, піднявши високо правичку, взяла його за комір чи показала, як би вхопила його за карк, коли б була дужим чоловіком. Обличчя її блиснуло хлоп'ячою задерикуватістю. Гнат, зіщулившись жартома, подибав до дверей. Ніна за ним. Так вони й пішли не попрощавшись.

Ішли мовчки. Гнат досі ще ніколи не бачив такого хлоп'ячому задерикуватого обличчя дружини. Мабуть, той вираз був із часів, коли Гнат її ще не знав. Тепер Ніна м'яка й лагідна, а коли гнівається — її обличчя твердне й чужіє. Через те Гнатові здалося, що її забіякуватий і водночас милий вираз був призначений мовби не для нього.

...Ніні, коли прийшла з вечора, де Арсена, чи не на космічні високості наміреного, хоч, може, і тимчасово, придавив круглим важким каменем Гаврюк, стало здаватись, що, мабуть, йому вдома стало зле. Людина не може з такої висоти впасти й не ушкодитись. І навіть не кожна спроможна впасти. Арсен і тут zostався їй несхожим на інших, особливим. Але як же йому? Ніна навернула Гната на цю розмову, а він повірив їй і пішов провідати Арсена.

Ходив так довго, не могла його дочекатися. По вулиці прогула запізнiла машина, і Ніна уявила собі хтозна-що.

Коли ж побачила Арсена здоровісінького та ще ніби й веселого, Ніну охопила лють, тепер справді їй уже не зна-на,— мабуть, та, що жила в ній з тих часів, коли вони ці-лими зграями затівали ігрища, в яких ще не дуже розріз-нялось, де дівчата, а де хлопці. Ця радісна лють була лют-тю таки на Арсена.

Коли Ніна нарешті озвалась до Гната, в її голосі вже не було радісного зухвальства:

— Розмовляють собі, а я сиджу, дурна, чекаю до пів-ночі...— сказала вона жорстко й ревниво.

Коли вони пішли, Арсен постояв посеред кімнати. На-дворі якось лунко, і чути було не тільки Гнатові, а й дрібні Нініні кроки. Якби Арсен справді їх слухав, то міг би вчу-ти навіть, що за порогом пішла вона не так, як виходила з хати. Хлоп'яцький Нінин вистриб зостався тут, у кімнаті, по асфальту вона задріботіла сердитою скоромовкою кро-ків. Навіть та скоромовка, що віддалялася швидко, щось могла йому сказати — Арсен уже її не чув. Він дослухався не звуків.

На вулиці все стихло, Арсен вимкнув світло і вийшов з хати. Була пізня ніч, голубі Гнатові метелики вже не сиділи на стовпах, і беззоряне небо едналося з землею вогким чорним туманом. Арсен пішов, мацаючи асфальт ногами. Та скоро при звичаївся до темряви, вибрав напрям-ок по далеких світлячках чергових лампочок біля будин-ку торгівлі й над фермою за селом — тротуар же рівний, вулиця пряма, на ній не зіб'ється й у суцільній темряві. Широка Гнатова вулиця.

Отак помацки вийшов за село. Ноги м'яко ступили на землю, а потім зашелестіло під ними листя й запахло дав-німи плавнями молодості. Кожний те, що несе з собою, несе його з дитинства.

12

Ярослав Облатенко почував себе так, ніби опинився на перехресті кількох доріг. Уже був відійшов від того роздо-ріжжя, одвернувся плечима від Арсена, і перед очима по-став хоч і не дуже далекий, зате виразний пейзаж — ніби довкілля понад селом. Он асфальтована дорога підіймає-ться по схиленому до села полю вгору, до ферми, на під-

йомі вся вона, мов намальована, пряма, рівна й гладенька. Укінці розширюється п'ятчком поміж цегляними корпусами ферми. Праворуч від ферми лисніє зоране поле, ліворуч — уже досить поблякле під дощами кукурудзище, далі по колу — вже оголілий, уже најжачений проти зими ліс. Холодні, голі, зовсім неживі гіллячки, проте вкупі творять тремтливу синь. Бо їх багато. На все, що перед очима, можна роздивитися, усе прочитати й пояснити, та воно існує собі й без ніяких пояснень... Треба було лише добре хвицнути ногою того, хто муляв трохи на душі, за те й хвицнути, що сам відвернувся від нього.

Та не завжди просте минає просто. Довга Дон-Кіхотова тіль, уже й зовсім наче безтілесна, не дала Ясеві зробити такий звичайний, просто ж таки первісний вчинок — брикнути ногою того, хто близько стоїть позаду, як хвицає ногами коняка на фермі, ота остання з останніх, бо вже привезено на ферму два автокари. Довга тіль вийшла йому з-за плечей і лягла на папір, коли Ясь морокувався з твором-нарисом. У ній було стільки відчайдушного духу, що ним сповнився і Ярослав наодинці з папером. І написав тоді слова, задерикувати й самовпевнені, що воліє ловити золоту рибку без будь-чєї допомоги.

Та коли оголосився з усім тим перед людьми, почув: без них, на відлюдді, нічого йому не знайти й не вловити. Бо й самозаймистий сірник навіть не запалиться сам від себе, треба йому об щось тернутись. Мав почути чиєсь «за» чи «проти», а Ярослав і не второпав, як воно так вийшло, що ніхто, крім директора, не сказав і слова. Все ж так швидко скінчилося, і він разом з усіма пішов додому. По телебаченню дивився фільм. Ясь уже раз бачив шість його серій. Дивився, сам собі дивуючись, якомсь байдуже, хоч показували і погоню, і стрілянину. Потім були останні вісті — Ясь тим часом порішав дещо з геометрії, знаючи, що в нього завтра попросять «перекатати» Ліда й ще кілька дівчат, а Галочка може викликати його пояснювати рішення біля дошки. Потім по телевізору було змагання з художньої гімнастики за кубок інтербачення, першість Європи з водного поло — московські студенти виграли в угорців, а потому ще й боротьба дзю-до в Києві.

Так і весь вечір минув. Ярослав пас очима екран: плавав разом зі студентами Московського університету в басейні, закидав і пропускав м'ячі у ворота, у Києві хапався за поли химерних, мабуть, на японський кшталт, сорочок, прихитрявся якнайспритніше поставити супротивникам під-

ніжку. Але, спостерігаючи всі ті дієства, Ярослав тим часом чув, як йому муляє те, що сам він сидить. Це гнітило його, ніби він просидів отак непорушно хтозна-скільки часу.

Звісно, він міг би, не одриваючись від телевізора, пройтись по кімнаті або повихати гантелями — вітальня велика і в «Електрона» екран 59 сантиметрів по діагоналі. Ясь часто робив зарядку біля телевізора, та зараз чув: не запоможе йому зарядка. Якось інакше хотілося йому побігати навзаводи, помахати кулаками й поборотись. Може, на словах, може, в думці. Показавши людям, якого він знайшов сірника, хотів з ними спробувати й витерти з нього вогню та подивитись, який він, той вогонь. А люди були там, під захисною плівкою кінескопа, близькі, але ж і далекі, вони жили, але вони не могли його почути й відгукнутись. Ясь не потребував допомоги, ні. Він би обурився й відмовився навідріз, якби хто надумав йому щось пояснювати й розжовувати. Але нехай би казав своє, нехай би суперечив бодай самими очима, як Тамара.

Батько з матір'ю кудись ходили по черзі, потім прийшли удвох, з кабінету чулись їхні голоси. Сперечалися. А може, сварились. Ясь був певний, що батько ввійде до нього ось-ось зі своєю правдою, яку він узяв, либонь, не з білого аркуша паперу, на який упала довготелеса тінь. У батька правда добута роками важкої праці. Проти Арсенового, хоч і рвучкого, кося батько вирушить не інакше як «Жигулями», на «Ладі» вирушить, у неї в моторі вісімдесят п'ять кінських сил... Тут на швидкість не позмагаєшся. Одначе нехай і так. Ясь на той дивний герць подивиться, хоч він уже знає, що проти вершника на коні машиною — простіше простого, але в того першого є щось таке, чого машина не поборе. Зараз, сам перед собою, Ярослав не знав, за кого уболіватиме, однак здавалось йому, що він, мабуть, узяв би сторону переможця.

Якби ввійшов батько, він би пояснив Ясеві те, до чого сам остаточно дійшов з Арсеном: що між ним і Арсеном суперечності нема, не повинно бути, їм обом треба єднатися, як світло єднається з теплом.

Батько не йшов. А Ясь не міг уже, як раніше, побути сам на сам з телевізором, аж поки не погасне екран, а потім лягти собі спати з легкою головою. Як рушив з місця, то мусив іти, дорога зове.

Не раз ми ходили в дорогу,
Не раз ми вертались до хати...—

спливли йому на думку рядки, вивчені десь у восьмім. Згадав їх по співзвуччю, з нетрів механічно запам'ятованого їх витягло слово «дорога». Та, проказавши про себе два рядки, Ярослав став відшукувати дальші і вслухатися в них:

І знову брели від порогу —
Правдивої цілі шукати...

Продекламував їх ще раз, уже підряд, прислухавсь і здивувався — то був голос Однорала. Чого йому сунутися сюди, коли Ясь хотів думати не про нього, адже у Яся в думках було про батька. Батька-матір та про... Лїду.

Ярославу забугрилося на щоках унизу, обабіч куточків рота. Прогнав хитливу Арсенову тїнь, повернувся до неї, непроханої, спиною. Він вибиратиме сам, куди йому — праворуч, лїворуч. Знову пройшов по Арсеновій дорозі, потім — по тїй, якою уявлялася йому своя з Лїдою.

Він стїльки переходив від однієї дороги до другої, що врешті мусив себе запитати: а чи справді вони існують нарізно, не зв'язані між собою? І чи можна щасливо пройти тїльки по якійсь одній з них? Але не міг дійти такої відповіді, як дійшов його батько, а Гнатові щось завадило почути сина за стїною. Всього лиш за стїною. Гнат міг чути аж геть як віддалену справу чи людину, він Арсена пізнав у зовсім чужій і зовні таки й не вельми привабливій постаті, а тут до рідного сина треба було тїльки переступити поріг. Тїльки ж... Гната спантеличила Ніна. Ніщо не мало такої сили, щоб і наставляти його, й збивати з ніг, як вона.

...Ясеві впливля наперед очей Тамара. Саме ж про це вона й питала у своїй роботі — чи можна бути щасливою чимсь одним? Ох ти ж, вважай, зіпсувала вечір тим питанням своїм нетактовним... Втім, не так уже й безтактним, бо вона ж говорила вже не про Мар'яну. Вона про себе, мабуть, казала й хотїла спитати у Мар'яни. Чого б це їй? Ага!! Це вона про нього хотїла спитати, про них із Лїдою. Оце він, той насмішкуватий сумнів, що завжди з'являється в її очах, коли вона погляне на них з Лїдою, — Тамара має сумнів, чи знайде він щастя на дорозі з Лїдою.

Ярослава поймала лють, хоча й не усвідомлював до кінця, що ж його так гнівило — чи не Тамарин «кислий виноград». Ярослав до Тамари гукнув злісно: «Тобі нема ніякого діла до того, як нам поведеться з Лїдою!»

Того вечора Ясь не дочекався ні батька, ні матері. Не побачив їх і вранці. Коли він, умившись та повихавши трохи гантелями, вийшов на кухню, там не було вже нікого. Та сьогодні Ясеві вже не так і кортіло розмовляти — чи тому, що ранок ясніший від вечора, чи тому, що ввечері Ясь, як він гадав, сам дав собі раду і тепер йому вже не треба було в гурті витирати вогню із сірника. Вони запаллять його з Лідою всім на зло.

Він скаже це й Тамарі, як побачить в її очах глузливий сумнів. Тепер-бо вже знає, як його прочитати і як на нього відповісти. Ще й приправить відповідь перчиком, що аж виляски підуть, так сміятимуться всі, а попереду всіх, звісно, Ліда.

Тамара цього дня до школи не прийшла. Ярослав був розчарований тим, по дорозі до школи він придумав, як продовжити перед класом учорашню дискусію, уже й поклав її на різні голоси. І на Тамарин.

Галочка не викликала його до дошки, хоч задачі, як і сподівався Ярослав, ніхто не вирішив і ні в кого було списати — він припізнився, а Тамара зовсім не прийшла. Ніхто задачі не розв'язав, а Василівна не сердилась, як звичайно, й не билася руками об поли. Замислена була чи загальмована, і здавалося, ніби їй стало аж байдуже до їхніх знань. Вона не повторювала того «знання-знання», як це робила часто. Ясь, бувало, відмічав короткою рискою те слово на чернетці, і після уроку можна було налічити десятки таких паличок — припадало більше, ніж по одному слову на хвилину. Сьогодні таких паличок набралось б хіба що кілька. Чомусь Василівна не в настрої, думав Ясь, ловлячи себе на тому, що думає про неї не тільки як про «Галочку», а ще й як про Лідину матір.

Тільки Ліда була як завжди. Пам'ятала, як він нахвалювався викинути коника Одноралу на вечорі, — і на перерві спитала його тихенько, чого ж він нічого такого не встругнув? Ліда зрозуміла все так, що не він, що Тамара викинула колінце і через те вийшло неесмішно. Аж ніяк вийшло. Це, власне, тішило Ліду, але їй трохи шкребли кішки на душі — чого Ясь передоручив свою витівку Тамарі? Хоч вона й не питала цього. Ясь здогадався. І йому невеликі Лідині прикрощі були радісні, та він цим дражнити її не став. Ясь сказав:

— Мій постріл зостається за мною. Я їм ще віддам.

«Ім» — це Арсенові з Тамарою. Ліда тихо процвіла обличчям і відійшла, а Ясь подумав: «Як добре вони ро-

зуміють одне одного!» Це зобов'язувало Ярослава. Він знав, що Ліда ждатиме після уроку, поки він підійде. Чекає його вірно. «А що ж, вірність та відданість — то хіба не достоїнство?!» — звертався він у думці до Тамари, коли після уроків підходив до Ліди, яка неспіхом складала книжки.

— Тепер пригорнеш їх до грудей? — вказав їй очима на книжки.

— Як це?

— Я спостеріг, що всі дівчата носять книжки біля грудей.

— А як же інакше?

— А хлопці здебільшого — біля боку.

— Так то ж хлопці, — згоджувалась Ліда.

На вершечках її білявих щік займались вогники рум'янцю, ніби в їхньому перекиданні словами щось було значущіше. І це чув Ярослав, адже те значущіше, якщо воно є, можна передати не лише словами. Вони вийшли з школи, ніби ненароком, жартома торкаючи одне одного ліктями. На майдані не розійшлися, як звичайно, Ясь пішов з Лідою.

Вони йшли лікоть до ліктя, і Тамара, з якою допіру ще сперечався Ясь, тепер відставала від них, ніби зоставалася в школі. Ясь сказав їй наостанку, що сумніватись та посміхатися — то справа відома й звичайна, — все одно що пустити протяг у хаті, відчинивши вікна й двері. А от щоб віддати комусь свою вірність — то треба її мати. Бути вірною — це трохи більше, ніж посміхатися глузливо. Він бо добре знав, що посміхатися можна й з нічого.

Лідина вірність видавалася Ярославу чимось хоча й не відомим ще, не пізнаним, та все ж відчутним і ніби предметним. Вона жила в гарній оболонці з білявого пухнастого волосся, синіх очей і маленьких білих долонь, що притискують до грудей книжки. Її можна пригорнути, цю ясну і теплу вірність.

Василівна бачила з вікна, як Ліда з Ясем простували по вулиці, як спинилися біля хвіртки, а потім пішли до будинку. Вдома нема нікого. (Рубін подзвонив їй з години тому, що його викликано аж у район — складний випадок). Там вони будуть самі. Мабуть, треба піти додому, але після уроків директор просив учителів затриматися. Про вчорашнє буде мова, ясно. Яка ж вона буде тепер, та мова, і які треба зробити висновки з його, директорського, прикладу.

А втім, додому — кинути палицею, і Василівна могла б повернутись хоч на хвилинку, однак вона не знала, чи слід їй бути вдома, чи, навпаки, треба, щоб її не було вдома. Арсен зрушив її з місця, з ґрунту, на якому твердо стояла і з якого ясно бачилось їй усе на світі, і тепер вона ніяк не могла стати на новому місці. Коли слухала Арсена й коли сам він чув під ногами тверду землю, Василівна вже ніби й знаходила якусь своїм ногам опору. Але ж він з наступним кроком сам підсковзувався, і слідом за ним доводилося спотикатись і їй. Так і не навідалась додому, і виходить — через Арсена не навідалась.

Удома, проте, нічого не сталося. Поки Ліда відмикала двері, Ясь тримав її книжки. Вони обоє трохи соромились себе. У вітальні Ліда голосно засміялась. Її сміх сповнив будинок, ніби вигнав усе, що було тут стороннє. Їх тут не бачив ніхто, і їм стало звичайніше. Ліда скинула плащ, розіпнулася і стала перед Ясем розрум'янена й тепла. Біляві кучері спускались їй на щокі. Ярослав поторкав їх кінчиком пальця і сказав:

— Ти — ніби курчатко в пушку...

— Угу! — не згодилась Ліда.

Мабуть, вона хотіла, щоб це їй не сподобалося, а воно тим часом подобалось, і вона, повагавшись хвилю, мовила:

— Хочеш, щоб я сказала, що ти — квочка біля курчат, крила розставила — хай тільки спробує хто їх зайняти...

«Квочка». Мабуть, і Ярослав хотів, щоб це йому не сподобалось, але Ліда прихилила йому до грудей своє обличчя. Ясь поклав їй на плечі долоні.

Так вони постояли коротку хвилю, по тому швидко розійшлися, дивлячись у різні боки, й стали розмовляти про щось інше, про вчорашню п'яту серію, але за хвилику, поки стояли поруч, те, що було в них у кожному, нарізно, встигло перелитися їм від одного до другого й стати спільним. Вони не сказали про це ані слова. І мати, яка прийшла невдовзі, побачила тільки, що Ліда сидить на канапі, а Ярослав порається біля телевізора. Мабуть, дивитимуться шосту серію. Мати не спостерегла того спільного, що постало в них, від усіх осіб й нікому не доступне — тільки їхнє.

Ясь підвівсь, уклонився мовчки Василівні й далі порався біля приймача. Василівна обізвалася до Ліди — Ясь її слів мовби й не почув. Йому й самому було дивно з себе, бо нараз видався собі мов більшим чи дужчим. Власне,

Йому аж ніскільки не прибавилося сили ні в руках, ні в ногах, але Ясеві так чулось, ніби ота невидима субстанція, що розміщена в усьому рівномірно — у людях і речах, у Ліді, Василівні і їхній хаті,— що та субстанція тепер перейшла до нього, збільшилось її у Ясеві; і все, і Ліда з матір'ю, хоч і далі зоставалися кожна собою, водночас уже були й при ньому чи навіть йому підвладні. Міг оце встати й, нічого не кажучи, все ж сказати що-небудь Ліді; торкнутися невидиму нитку, якою вони уже зв'язані.

Так було, аж поки не прийшов Рубін Богданович, Лідин батько. Він тільки привітався з Ясем і одразу прочинив двері до кабінету, та саме через те, що на ньому ніяк не відбилась Ясева присутність, хлопець відчув — у хаті з'явився ще один центр притягання, до того ж центр потужніший.

Тоді Ярослав зібрався йти. Ліда, накинувши на плечі хустку, вийшла його проводити, і, як тільки переступили вони поріг, Ясь знову відчув себе у центрі світу. Це відкриття так вразило Ярослава, що він, розпрощавшись із Лідією, не повсрпнув до майдану, а пішов далі по вулиці і став розмірковувати.

Досі йому ніколи не доводилося задумуватись над тим, що в людях важить. Чув у собі свою автономну часточку, як, мабуть, кожна людина, й з усіма іншими велось йому, як велось. Вони або слухали його чи сміялися з його витівок, або не слухали — Ясеві було байдуже. Може, хіба що Тамара обходила його нерозшифрованою своєю посмішкою. Він з Лідією спекався її, та не встиг іще зжитися з новим своїм відчуттям, як прийшов Лідин батько й у хаті загойдались невидимі терези: на одній шальці був Ясь, на другу Рубін Богданович мовчки поклав себе й так легко Яся переважив. А вийшов із хати, зостався з Лідією сам на сам — і знову піднявся вгору.

Якби не це, може б, і задумався Ярослав Облатенко над тим, що ж справді в житті надає людині ваги — і перед усіма іншими, і перед собою. Але при Ясеві була Ліда. Вона додавала йому сили, і ніхто не переважить його, і не посягне змагатися з ним, якщо вони з Лідією вдвох. Їм завжди треба бути тільки вдвох. Ярослав спробував уявити, що чекає їх попереду, і радісно розправив плечі.

Так і не проникнувши в сутність людської, мовити б, питомої ваги, Ярослав просто відгородився від неї в думці. Та якби ж і люди та обставини могли відгородитися від нього! Ярослав дійшов до околиці села, поперечною вулиці

цею, що не мала назви, звернув на Колгоспну, і тут, у сутінках, що вже гусли, змішуючись з важким туманкуватим повітрям, зненацька виринули перед ним дві постаті. Тамара стояла з Мар'яною біля своєї хвіртки. Умовкли, коли Ясь проходив, Ясь привітався, кивнувши головою, і почув, як хтось із них дивиться йому в спину. Він чув це ногами, що мовби збивалися з ритму, й руками, яких наче не було куди діти. Ясь озлився. Кому яке діло! Він з Лідою. Усім на злість Ярослав ніс у грудях їхню спільність, до якої іншим — зась.

Рябий довгоногий песик вибіг йому навстріч по тротуару — зведена високо шия і закручений бубликом хвіст. Він бокаса дивився на Яся по-молодецькому зухвало чи спесиво. Кроків за п'ять перед Ясем звернув, став обходити його. Ясь рвучко нахилився, щоб вхопити грудку з клумби,— песик спинився на мить, мов застиг, і, перше ніж кинутись навтьоки, видивився на Ярослава здивовано. Ярославу стало соромно, він уже років, мабуть, із п'ять не ганяв собак.

13

Тамара, побачивши, що Мар'яна пішла із залу, не злякалась, а здивувалася. Із ще більшим подивом дивилась вона, як посеред «дороги» всі раптом повставали з воза й розійшлися хто куди. Їй і самій нічого не зосталось, окрім як покинути того воза напризволяще. Тамара пішла з усіма, на дорозі лишився сам іздовий. Той візник, який цілком довірився їй перед дорогою, а вона взяла й усіх подорожніх — що? Що вона їм зробила? Чому вони розбіглися притьмом?

Весь вечір її гнітив жаль і сором перед Арсеном. Вона не сіла дивитись п'ятої серії, їй перед очима стояло гостре Арсенове обличчя, то зосереджене, як було напочатку, то ніби пойняте гордощами, як слухав Яся, то яке ж? Так, хоч і казав якісь слова, обличчя його вкінці було болісне. Таки через неї. Тамара хоча й не знала всього, що для кожного з учителів і для самого Арсена стояло за цим незвично розпочатим святом, не могла ж не бачити, як він побивається біля них, десятикласників. У неї досі все виходило в житті, дівчина просто ще не відчиняла дверей своєї душі для того, що могло б не вийти. Воліла спершу обміркувати всі варіанти своєї задачі, а потім уже братися до розв'язування. Її виступ — лише проба одного з ва-

ріантів, але вона бачила, що для Арсена їхній вечір — не прикидка на чернетці. Може, то важливе рішення, яке він обрав, і воно не вийшло. І, видно, це трохи складніше, ніж коли не сходиться з відповіддю задача.

За такими розмірковуваннями задачі з геометрії, що лежали неторкнуті, видалися Тамарі пісними й непотрібними. Вони нічого не стосувалися в житті. Тамара подумала далі, що на її питання несподівано знайшлася відповідь, тверда й категорична: у житті людина має право й може зосередитися на чомусь одному, віддати йому себе до останку. Мабуть, цим одним у Арсена є школа, їхній клас, який він усадовив на візок свого життя. А вони от узяли та й покинули його посеред дороги. Тамара подивилась Арсеновими очима у спину тих, що поспіхом рушили із школи, стиснула кулаки, притулила їх до обличчя, зіщулилася й заплакала. І вранці не пішла до школи.

Вдень, у незвичній і поїнятій острахом свободі від уроків, вона спокійніше передумала про Арсена все від початку і прийшла до висновку, що так воно, очевидячки, і є насправді. Але вдень його становище не виглядало трагічно, бо Тамара пішла думкою далі й спромоглася сказати собі: якщо з тим візком директор пов'язав щось важливе у своєму житті, то, значить, доклав до нього і всю свою силу, і волю, і терпіння. Приготувався багато чого зустріти й здолати на шляху, хоч би яким було прикрим.

Тоді перейшла до Мар'яни. Перед Мар'яною Тамара не чула особливої провини. Мар'яну не повинні були образити її слова. Може, вона просто не так їх зрозуміла. Кінець кінцем вони нічого не казали про неї, адже Тамара тільки питала. Тепер, після того, як передумала все про Арсена, Тамара переконаласть остаточно: таке питання постає в житті перед кожним і кожен має на нього відповісти бодай собі. Звісно, що так.

Тамара зварила обід, прибрала в хаті, поміняла скатертину на столі у вітальні, біля якого звичайно готує уроки, поклала на нього свої книжки й зошити, але розкривати їх не хотілося. Тільки навернувшись до уроків, вона першим чином натрапила на свій учорашній реферат і зразу ж відчула, як від Арсена й Мар'яни повертається знову до себе. Коло замикалось. Так, це ж їй самій треба знати, чи можна в житті обійтися чимось одним? Тоді вона викине з голови, не пустить у душу ніякого Яся з Лідєю. Нехай собі. У житті є стільки справ. Тамара вибере якусь із них собі до душі.

Фігляр тонко скімлив, нудьгував на цепку, його недавно тільки поставили на прив'язь. Тамара вийшла з хати й розщіпнула псові нашійник. Фігляр тієї ж миті скинув високу голову, закрутив бубликом хвоста й, навіть не спробувавши доскочити вгору, щоб лизнути дівчину в обличчя, подався з двору піднесеною інохіддю. Тамара повернулась до хати й знову сіла до столу. Думалося їй сьогодні про серйозні речі й, головне, про те, що людина сама годна обрати собі місце. Але треба вирішити, от. Приклади й задачі інших треба продумати й зважити для того, щоб правильно вирішувати свою. Щоб не нудьгувати потім, як Фігляр на цепку. І не двоїтись, як Облатенко: там баляндра-си править, а там свого чогось пильнує. На язичі одне, а тим часом видно ж — на душі... Що в нього на душі?

Фігляр кудись побіг, не подав голосу, й Тамара не почувала, як хтось увійшов у двір. Вона побачила Мар'яну, коли та відчинила вже двері. Вони зустрілись очима звіддалік і швидко відвели їх — обом було незручно. Поки Мар'яна підходила ближче, віталася й сідала на стілець, складалося враження, ніби в них однакові і претензії, і почуття взаємної провини. Мар'яна знову немовби сіла в той ряд, що й Тамара, й між ними залишилось місце для порозуміння.

— Я пішла тоді в школі за тобою, думала — вже кінець. Якось так вийшло само...— сказала Мар'яна.

— Я не хотіла тебе образити,— відказала їй Тамара.

Ці слова й заповнили ту невелику порожнечу між двома їхніми стільцями в ряду, і вони стали розмовляти вже про те, що було не між ними, а трохи далі, мовби перед ними на сцені, перед чим обидві були рівні.

— Мабуть, директор хотів, щоб краще вийшло,— додала Тамара.

— Він знав, про що ти говоритимеш? Він тебе намовив? — швидко спитала Мар'яна.

— Ні, я сама.

У Мар'яни очі батькові — сірі, темнуваті. Та скільки пам'ятає Тамара, у Мар'яниного батька погляд був важкий, ніби скаламучений. У Мар'яни ж колір очей ясніший, погляд — одвертий і щирий. Коли вона запитала, «чи намовив», Тамара прочитала в її очах, що Мар'яна, мабуть, розсердилась би на нього, якби довідалась, що справді намовив, але, мабуть, вона б хотіла розсердитись і перед тим довідатись.

Мар'яна й собі дивилася в Тамарині очі, бачила, як у них, у чорній глибині, тонко зблискують іскорки... Напрорвесні буває часом — вийдеш із хати, глянеш: з дахів вода капле, струмок на дорозі під сонцем зблискує, граки розсипались чорними крапками по не доталому ще снігу на полях. Усе ніби як було і вчора, а в серці раптом свіжий струмись — та це ж весна за всім тим, розпочала вже роботу весна! Мар'яна здивувалась: дівчина, що ось гасала босоніж, гралася біля двору на вулиці — лише торік заасфальтували, — ця дівчина вже щось думає своє. Уже вступила в нову пору, в свою весну. Мар'яна бачила: щось Тамара думає й про неї. І хоч Мар'яна й не могла прочитати її думки, вона відчула, як, дивлячись дівчині в очі, переступає через десяток років поміж ними, і саме з нею захотілось Мар'яні порозмовляти якимось так, як ще не доводилось, та й не хотілося розмовляти ні з ким.

Тим часом Тамара, як та запитала про директора — «чи намовив», подумала: навряд чи Мар'яна відповідь на її питання ствердно. Та поле її очей, як почувла Тамарину відповідь, засіріло, мовби даленіючи й заспокоюючись з собою сам на сам. І Тамара зважилася спитати:

— То що б ти все-таки сказала там, якби казала?

— Про щастя? Чи можна в житті бути щасливою чимось одним? Не знаю. Може, я того й з класу пішла, що — не знаю. Я до цієї вашої витівки ніколи про таке не думала...

— Але після ти не могла не подумати.

— Не могла. Та чому ти гадаєш, що знати — це вже все. А коли тобі буде відомо, що не можна бути щасливою чимось одним, то гадаєш, воно тобі зарадить, таке знання?

Тамара стала дивитись у вікно, а Мар'яні було видно, як напружено вона думає!

— Ясно, — сказала Тамара, зваживши щось про себе, щось відігнавши крутим скісним рухом брови. — Але я все одно мушу знати.

— То мушиш бути й щаслива, ти ж гарна з себе дівчина. Мушиш! Отака, мабуть, буде відповідь на твоє запитання. Це — тобі. А про себе я не знаю, — зітхнула, не криючись, Мар'яна і встала, щоб іти.

Тамара провела її до хвіртки. Прощаючись, Мар'яна пристояла трохи, хотіла додати щось до своєї мови, їй уже наvertалися слова про те, що вона ніколи себе не змушувала ні до чого, щастя йшло назустріч мовби само, але зараз вона справді не знає, чи повне воно, її щастя. Та зне-

нацька виринув із сутінків Ясь і сколихнув їхнє смеркування.

Мар'яна так нічого й не сказала більше, пішла. Тамара довго дивилась, як сутінки розмивають гінку Мар'янину постать. Мабуть, це правда, подумала, що на всі випадки в житті не може бути однієї ради. Вона десь читала, що в світі немає і двох людей в усьому однаковісінських між собою. Але й людський досвід чогось учить. Нащо тоді й розум людині!

Фігляр прискочив. Уже, мабуть, набігався, бо став стрибати біля дівчини, прихитровуючись, щоб тицьнутись мордою їй в обличчя. «За нашійником скучив?!» — пригрозила йому Тамара, але не прив'язала пса, нехай ще погасає трохи.

...Коло самого дому Мар'яну перестрів Арсен. Світло ще не зайнялося на стовпах, і Мар'яна впізнала Арсена, аж коли порівнялася з ним на тротуарі. Від несподіванки та ще після розмови з Тамарою про нього Мар'яна збентежилась так, що ноги їй відмовилися ступати далі. Несамохіть спинилася, але встигла собі для рятунку подумати, що спинитися треба було, він, мабуть, чекав її тут, на тротуарі.

У голосі Арсена, як обізвався, вігаючись, не чутно було ані великого гніву на неї, ані розпуки, яка уявлялась Тамарі. Він тільки сказав, що шкодує, якщо Мар'яні завдано прикрощів, і що сам не бачить великої причини для образи. Їй зоставалось хіба погодитись. Тут нібито й не випадало більше розмовляти.

Арсен торкнувся її ліктя рукою, припрошуючи Мар'яну пройти по тротуару. Мар'яна пішла поруч, поволі заспокоюючись.

— Знаєте,— продовжував Арсен,— може, й не зірвався наш вечір, я думаю,— може, йому просто не знайшлося кінця. Виникли питання, на які тільки шукається відповідь... Але є у вихованців питання, і це щось таки значить. Знаєте, я думаю: з питань і світ постає. Вам так не здається?

— Ні,— відказала Мар'яна,— світ постає з роботи.

Арсен на те промовчав. Вони дійшли вже до кінця асфальту. Позад них стріпнули прозорими крильцями й стали один по одному загоратися метелики світильників на стовпах. Від них на Арсенове обличчя впала тінь, і нічого не видно було Мар'яні на ньому. Ніщо на ньому не привертало до себе її уваги, і, сказавши ці слова, Мар'яна, мов

ї не було нікого поруч, переступила в думці назад, до розмови з Тамарою, до її запитання.

Арсен усього ж тільки вчора довів із Гнатом до кінця розмову про працю, і зараз йому не побачилось протиріччя між словами Мар'яни і його власними. Він подумав, що світ не може бути без питань, їх немає хіба що в Гаврюка. А насправді і життя, і творча праця скінчилися б, якби скінчилися питання.

— Я розумію — з роботи. Я це й раніше знав про вас, але один педагог зауважив: учителі повинні вчитись у своїх дітей. Мабуть, правильно сказав, бо я, послухавши вчора свою ученицю, теж захотів спитати у вас, як і вона, про світ вашої праці...

Він умовк, чекаючи відповіді. Справді, не було нічого образливого ні тоді, в школі, ні в розмові з Тамарою, та коли цього, хоч і дуже делікатно, торкнувся Арсен, Мар'яні таки стало чомусь прикро. Може, й не тому, що він питав, може, тому, що не знала, не мала відповіді навіть для себе, і виходило, ніби він заганяє її на слизьке, Мар'яна відказала гостро:

— Те, що людину питають, ще не означає, що вона може відповісти. Я візьму та й поверну це питання до вас. Що скажете на те ви?

— Я?

— Ви!

— Звичайно... Тільки я, знаєте, якось ніколи не думав про себе.

— То мусите. Мене ж ви спонукаєте!

— Ваша правда, Мар'яно Власівно. Тепер я вас краще розумію. Вага всіляких моральних істин набагато більша, якщо приміряти їх до себе... Ну що ж, коли я став би над цим міркувати, то прийшов би до висновку логічним шляхом. Якщо, займаючись у житті чимось одним, школою, дітьми, я досі не бачив лиха в тому, то виходить, того одного вистачає для мого життєвого щастя. Логічно?

— Змушуєте себе?

— Ні.

Мар'яна також досі не клопоталася собою і не силувала себе до роботи. Арсенові слова могли б стати і її словами, порадувати Мар'яну, однак вона, сама собі дивуючись, не відгукнулася на його мову, промовила, за дражливим тоном ховаючи розчарування й смуток:

— А я не знаю про себе. Я не можу дійти висновку так швидко, самою думкою. Коли б ви опитали багатьох, то,

мабуть, побачили б, що є скількись і таких, які не знають.

Вона говорила цілком логічно. Саме так і мала сказати, якщо воно так є, але в тоні її Арсен відчував недомовлення, якого не міг зрозуміти. «Мабуть, дівоче щось, своє»,— подумав і перевів розмову на інше. Вони дійшли до кінця вулиці, повернули назад, обличчями навпроти світла. Арсен став переконувати, що справді варто поміркувати над тим, щоб зацікавити учнів соціологічними дослідженнями, може, й спробувати роздати анкети. Бо досліджувати людей — значить досліджувати й себе. Це допоможе їм задуматись і над життям, і над собою. Мар'яна слухала його мовчки.

Розпрощавшись з Мар'яною біля її дому, Арсен полегшено зітхнув — Мар'яна не ображалась, справу було залагоджено. Тепер уже певний був, що з невдалої дискусії все ж таки вийшло користі більше, ніж шкоди. Поки розмовляв з Мар'яною, стало ясно, як це важливо — навчити своїх вихованців аналізувати людей. Адже в душі у людини дуже багато.

Так він міркував про внутрішній світ людини і, сам собі суперечачи, таки ж не думав про свій власний. Арсен сказав Мар'яні правду. Він про своє власне ніби забув. Мабуть, так воно простіше й легше. Бо як стане розмірковувати та зауважувати, то зразу ж почує голоси, які засперечаються й стануть упиратися кожен у своє, і буде важко домогтися між ними злагоди. «Краще не випускати духів зі скрині»,— тільки й подумав Арсен, уже простуючи вузьким, сіруватим при світлі тротуаром до ганку, і таким чином вийшло, що він зовсім не готовий був до того, що чекало його за крок, по той бік порога.

Відчинив двері, не примітивши нічого, він-бо ніколи не замикав їх, та коли переступив поріг кімнати, блідо освітленої крізь вікно знадвору, то перше, ніж побачив, почув духом — хтось у кімнаті є.

— Хто тут? — здригнувся голос Арсена.

Посеред кімнати, не подавши звуку, зворухнулась чиясь постать. Арсен намацав вимикач праворуч одвірка і в променах, що — ніби постріл — раптово й різко висвітили кімнату, побачив того, про кого вже сказав йому характерний, у сутінках навіть уловний рух,— побачив Ніну. Вона, ще поки не вдарило світло, звинулась і закрила очі тильним боком долоні. Так стояла якусь хвилю, принатурюючись до світла, і разом з тим немов вітала Арсена піднятою догори

рукою. Затим її долоня стала опускатися поволі, крізь щілину поміж пальцями блиснув задерикуватий погляд — той, що був у неї, коли по-хлоп'ячому брала за комір свого Гната. Та вираз промайнув умить, і коли опустила руку, на Арсена дивились очі, яких він досі не бачив. Якось у них вміщалися разом і запитання, і відповідь, і острах, і певна та глибока владність. Ця складність в її очах була така разюча, що перед нею швидко відступилось усе, що тільки-но думав Арсен. Усе перед ним зникло враз, ніби його змило, затопило несподіваною гарячою хвилею.

Та хвиля штовхнула Арсена вперед, він ступив крок назустріч її очам і мовив погрозово, замахнувшись тим, що в цю хвилю трапилось йому до рук,— рядком Арбе-ніна.

— «Послушай, Ніна! Я рожден с душой кипучею, как лава...»

Мабуть, Арсенова погроза не злякала її аж ніяк, бо Ніна засміялася сміхом, що був у неї глибоко в грудях, і сказала:

— Чуже-е... Тобі не пасує чуже, мав би вигадати щось власне...

Тоді Арсен ступив ще один крок, останній. Руки її, якими хотіла відштовхнути чи стримати його, зігнулися в ліктях, та так і застигли, притиснуті долонями йому до грудей.

...Коли згодом у кімнату стали долимати знаки з довколишнього світу — слабкий голубий промінчик у вікно від надвірних ліхтарів, перша його завважила Ніна, Арсен почув її слова:

— Треба йти.

Слова були тихі й слабкі, мов доносилися звіддалік, знадвору, застигли там під холоднуватими променями неону. Арсен мовчки обмірковував їх. Здавалось, тими словами Ніна нагло розчинила двері на вулицю.

— Звичайно, треба...— озвався Арсен по довгій мовчанці.— Адже ти — Гнатова дружина.

— Гнат мені сказав якось: куди б я від нього не втекла — все одно вернусь. Бо...

— Я знаю те «бо»,— перебив її мову Арсен.— Ти маєш повернутися...

Ніна поглянула на нього здивовано.

— Ти ніби підганяєш мене.

— Ніно, ти — чудо... Жінка взагалі чудо, а ти — чудо з чудес, але ти не розумієш...

Вона вже стояла посеред кімнати. Арсен підступив до неї й хотів покласти на плечі долоні:

— Русалка нерозумна.

Вона ухилилась від його рук і засміялася зухвало:

— Нерозумна розумного з розуму звела...

Арсен відійшов до вікна. Світло стояло вгорі великими голубими кулями. Колись, першої ночі, з кімнати воно видалось Арсенові голубим світлом Ніниних очей... Гнатове світло...

Як їй сказати про те, чого не міг збагнути сам: вона осяяла його, як сонце, що незбагненним чином посеред ночі вибухнуло в zenіті сяйвом, таким сліпучим, що перед ним ніби згасли чи й зовсім не займалися ніякі інші світила. Арсен їх просто не бачив. А тим часом ось, за вікном,— рівне світло Гнатових ліхтарів. Може, Гнат міг зрозуміти Арсена краще, ніж він сам.

— Ти б розповіла йому...

— Божевільний,— це Ніна у нього за спиною.

Потім зітхнули двері, й Ніна майнула в них неквапливим рухом.

Арсен провів її поглядом і зостався біля вікна. Він мав піти за нею. Мав клястись оце й багати її покірно, тоді все було б як слід. Тоді вона була б собою, як завжди, а він — як усі. Потім Ніна б не хизувалась відданою їй беззастережно владою, може, навіть отак прийшла ще б до цієї кімнати. Та зараз мала вийти з неї проханою, благоною — королевою! Арсен слідом не пішов. Вона ж його й стримала мимохить, сказавши, що з розуму звела. Він сприйняв ті слова не так, як вона сподівалась.

Арсен дивився на світляні кулі ліхтарів. Звичайно блакитні, вони зараз жовкли йому, червоніли, ставали райдужними, і райдуга їхня тремтіла в Арсенових очах. Вийшов на вулицю. Повітря холодне й сире. Поволі пішов тротуаром. Цокання підборів по асфальту штовхало його в груди, він звернув на газон по узбіччю. Потроху стушувалася жарка й тремтлива райдуга довкола ліхтарів, ставали вони знову синіми, сизими від вогкого туману.

На тлі посивілих ліхтарів Арсен раптом побачив обличчя Мар'яни й Ніни, обернені насупроти одне одного, кожне зі своїм виразом і зі своєю правдою. Мар'яна живе своїм одним — роботою. Ніна хотіла б жити як русалка, своїм чудом жіночим. І кожна по-своєму нібито права. Вдивляючись у ті обличчя, Арсен водночас заглиблювався крізь них далі й тоді неждано й негадано опинився перед

міркуванням: а що, як існує між ними певний зв'язок, не між обличчям уже, а поміж двома правдами — Мар'яниною та Ніниною? І що вони саме через те, що різні, мовби взаємно доповнюють одна одну, як дві протилежні сторони якогось цілого, такого великого й незбагненного, що про нього Арсенові й мріяти годі. Багато разів доводилось йому сидіти на самим же й затіяних диспутах чи просто розмовах про життя, про людське щастя, та й Тамара добивалася для себе відповіді хіба ж не про те саме,— й тільки зараз відчув Арсен, яке воно має бути, справжнє щастя...

Ніби й звичайна річ, а спливла Арсенові як осяяння, мов досі ніколи не бувало йому так ясно в голові. В цю хвилину ясності Арсен ніскільки не схвилювався тим, що міркує про когось,— про Мар'яну, Тамару, Ніну, а не про себе. Його дорога відбігла далеко, і йому вже ніяк не випадає загадуватися тим, чим неодмінно треба загадуватись напочатку. З нього, може, досить і одного, про що він сказав Мар'яні. Мар'яна питала: «Примушуєте себе?» Ні, не примушує. Можливо, то й не вся, але ж то — добра таки пожива для душі.

Арсен відсвіжився на повітрі, вогкому й холодному, і повернув назад, вдоволений, що дійшов до якоїсь згоди. «Чи дійшла її Ніна?» — подумав. Арсен здогадувався, що вона не досягла своїм вчинком, чого їй праглось, однак не дуже співчував їй.

Тихо став падати сніг. Повернувшись до кімнати, Арсен відчинив вікно. Повітря було сире й важке, але воно наповнило кімнату запахом, від якого Арсенові серце скинулось радісно: щось приходило, наставало нове.

ЧАСТИНА ДРУГА

ВЕСНА

1

Арсен довго дививсь, як легкий подих вітру то гнав сніжинки в один бік, то зупиняв раптом, закручував їх у сувої, на хвилю підносив угору й тоді давав їм вільно падати.

Устав рано. Нічний присмерк ще не розтанув, коли Арсен вийшов з хати. На тротуарах не було жодного сліду. Ар-

сен пішов поволі, побрів неглибокою сніжною цілиною по Шкільній, але не до школи. Дивився собі під ноги. Сніжинки блищали густо, ніби просвічувались одна крізь одну й водночас було видно їх усі — від першої до останньої. То перед очі йому поставали разом усі безконечні галактики. Хіба може бути їм край! Сніг дихав вічністю, тим нескінченно великим числом, проти якого всі інші величини видавались неймовірно малими. Однак незмірна для людського життя вічність не гнітила Арсена, бо він знав, що треба не протистояти їй, треба влитися до неї із своєю, бодай хоч маленькою, часточкою, яка не вмирає. «Я в серці маю те, що не вмирає». А не вмирає те, що на стежці у завтрашній день, у майбутнє...

По завулку звернув до другого радіуса вулиці, вийшов на Колгоспу й не зогледівсь, як опинився біля Гнатового котеджу. Зоряна снігова вічність лежала нерушено на тротуарі, на доріжці до порога, й у вікнах не світилось. Може, там, за снігом, що біля стін будинку відсвічував червоно, може, там «з журбою радість обнялась».

Коли проходив повз хвіртку, заметену снігом, подумав: а що, якби хвіртка відчинилась дивом і в простелену на землі мерехтливу вічність уплелися сліди тих дрібненьких, мовби невмілих чи недбалих кроків. Щоб піти далі поруч, залишаючи позаду водно злютований слід... Хвіртка була німотно причинена, на червоноястому снігу біля стіни виднілись обвислі, досі ще зелені, листочки троянди, яка, мабуть, не віддала про мудре безсмертя, що ряхтить зорями на холодному снігу. Троянда знала тільки цвісти. Арсен проминув хвіртку, зоставляючи неглибокі продовгуваті сліди, пішов до школи. Світло вже переливалось з-за тонкої нитки обрію, линуло довгими променями понад вирівняною за ніч землею, в ямках сліду залягали тіні. Від Арсенового дому чорнів ланцюжок, охоплював дві вулиці й повз Гнатів будинок через площу знову наближався до школи, ніби Арсен тим ланцюгом хотів притягти до неї частину села.

...Скоро перший сніг розтанув, за ним випав другий і третій. Гуляла над селом віхола, не один раз Мар'яна прогортала вулиці бульдозером, а слід Арсенів, хоч для багатьох ще й невидимий, зоставався, глибшав. Арсен торував його щодня. Малі й вічні зорі, які прослалися йому під ноги у хвилину особливої ясності, одкровення, що випадає на змінах пір року, світили йому всю зиму. Арсен зосередився на десятому класі. Він стежив за педагогічною пресою,

зважував, передумував спроби й пошуки колег і шукав свого шляху.

Після того, як перестав виставляти оцінки в десятому і спостеріг бодай невеликі наслідки від цього, Арсен задумав спробувати взаємні оцінки учнів. Спочатку відмагалися, а коли справа вже ніби рушила, стався конфуз. Якось Тамара сказала поставити Ярославу трійку за Малишка, за «Прометей».

Арсен нерішуче вертів у руках олівця: відповідав Ясь непогано, цитував уривки напам'ять, але ж і не можна було ламати правило, яке увів сам, відміняти Тамарину оцінку. Арсен вагався, а тим часом Ясь, що вже був сів, підвівся знову. Останнім часом він уникав Тамари й навіть не дивився в її бік, а це обернувся, скорчив гримасу прохача і, простягнувши до неї руку коритцем, став гугнявити:

— Ваше високе «оцінщицьке-е», зласкайтесь ще хоч на одну паличку... Па-а-личку додайте.

Ліда засміялась, у класі зашуміли. Тамара й собі усмінулася скупю:

— Можна додати не більше половинки, але ж три з половиною не ставиться.

Ясь розвів руками до Арсена, мабуть, йому було незрозуміло. І підказав тим Арсеніві вихід — треба, щоб учні не тільки виставляли оцінки, а й пояснювали їх. Арсен спитав:

— Ви можете мотивувати саме таку оцінку?

— Можу.

Тамарині очі яскріли. Всі мають довідатися про її мотиви, хоч би на це пішов цілий урок.

— Давайте послухаємо,— Арсен жестом усадовив на місце Ярослава й припинив гомін у класі.

— П'ять за Малишка і двійку за себе. Скласти і поділити — середнє арифметичне вийде три з половиною...

— А тобі до нього яке діло? — це запитала Ліда.

Та Арсен на Ліду не зважав, слухав Тамару. Тамара вела далі:

— Відповідно до запровадженого в нас критерію треба враховувати і знання тексту, і його власну сьогоднішню інтерпретацію. «О мій русявий Прометей, загублений в ночах війни» — сказано в поемі. Але ж Прометей безсмертний. Він умирає, щоб оживати щоразу,— в кожному, для кожного. У відповіді не було сказано й слова про те, який твій Прометей сьгодні.

Потім Тамара збилася зі свого безстороннього «вчительського» тону, обізвувалась просто до Ярослава, почервоніла й сіла. І всі почули в її мові щось особисте. Тільки Арсен того не учув чи знехтував ним. Він підвівся, й усі побачили, як він олівцем, тримаючи його у витягнутій руці за самий краєчок з незагостреного кінця, довго цілився в Яся, а потім сказав:

— У Тамари сьогодні день народження. Ви маєте привітати її квітами. В колгоспі є теплиці, й не може бути, щоб поміж огірками та помідорами не було там хоч глядки квітів. Мусите добути їх, нехай вони прислужаться посправжньому. А якщо нема, то мусите дістати, вигребти їх з-під снігу. Вже там прокидаються проліски.

Він ще раз привітав оторопілу Тамару, весь клас і пішов з кімнати ще до дзвінка на перерву. Арсен сподівався, що таким чином решту уроку буде проведено з більшою користю для учнів. І, можливо, в цьому й не помилився. Якусь хвилю стояла тиша. Кожен зважував про себе.

Коли ж невдовзі брязнув дзвінок, ніби посипались осколочки нагло розбитої шибки, в класі знявся гомін, що пішов, як здебільшого, по поверхні. Те, що в тиші кожному лягло на терези, не було ще зважене до кінця. Ярослав сидів, потупившись, машинально й ритмічно стукав пальцями по парті й, не слухаючи своїх слів, у такт проказував:

Тупу, тупу ногами,
сколю тебе рогами,
ніжками затопчу,
хвостиком замету,
тут тобі й смерть...

Тим часом дивився на Тамару.

— Але на могилу маєш покласти проліски,— засміялась вона, мружачись та ховаючи віями щось у чорних своїх очах.— Якщо спроможешся їх добути. За тобою проліски.

Ясь не завважив, що Ліда стояла поруч. Білошкіре Лідине обличчя було пойняте жаром.

...Василівна, мабуть, різко перехилила коробку над каструлею, карлючкуваті ріжки заторохтіли з картонки, сипнулися враз, і з каструлі їй бризнув на долоні окріп. Вона нервувалася.

Її викликали чи посилали на місячні курси в область. Називається підвищення кваліфікації. Кидай школу, їдь, слухай лекції. А тим часом, буває, дадуть такого лектора,

що слухають його вчителі, слухають, а на перерві хтось неодмінно скаже: «Приїхав би він зі свого УНДІПУ до нас у школу та послухав, як його треба подати, справжній урок». А маеш сидіти, відвідування пильнують дужче, ніж у школах. Втім, лекції бувають різні, й за місяць таки можна наслухатися й чогось набратись, але як їй оце покинути школу? Візок їхній ледве ж ледве скрипить ідучи; він, по суті, ще не виїхав на певну дорогу. Школа тримається тільки на ній, бо директор мало не махнув рукою на всі позакласні заходи, що досі були так добре налагоджені. Так і сказав на педраді: «Все потрібне — і збори, і вечори, і культпоходи, вони згуртовують дітей,— якщо при цьому не товчється вода в ступі. Вони допомагають у вихованні, та ви, мабуть, не оголосите мене еретиком, коли скажу, що основне у школі — все ж таки урок. Не розважати дітей танцями чи якимись там іграми після нудьги учення — треба добиватися, щоб сам урок не був нудним. Треба, щоб навчання захоплювало. А захопити може тільки пошук, творчість — ваша і ваших дітей».

Легко сказати — пошук. Ну, сам він пробує. Василівна знає, що такі не нудьгують у нього на уроках. Декого з учителів це зацікавило, та хіба можна на основі експерименту лагодити життя всієї школи?! Він прагне неможливого, хоче, щоб кожний учитель зокрема був цілою школою, інститутом педагогіки. Але ж це нереально, не під силу. Тож, підтримуючи Арсена, Василівна мусить тим часом пильнувати усього, що було в школі до нього, щоб школа все ж таки зоставалась єдиним цілим. На це йдуть усі її зусилля, і часом здається Василівні, що скоро їй не вистачить сили. І ось треба їхати на цілий місяць...

Рубін уже прийшов з роботи й своїм звичаєм сидів у кабінеті, записував. Василівна заздрісно подумала про чоловіка: важка яка робота — біля людського життя; в лікаря місце — завжди між людським життям і смертю, а от хоч би що сталося, він може прийти потім додому, сісти до столу й якось звести все до спільного знаменника, бодай для себе. Так їй завжди велося самій. У неї все було до ладу і в школі, і дома. Та поламалося через того Арсена, вона сама дозволила, щоб поламалося. І клас, що від п'ятого був її, тепер став класом його...

Двері, здригнувшись, рвучко відчинилися — Ліда прийшла. Пізно прийшла, зауважила Василівна й подумала, що й для дочки в неї не стає сили чи уваги. Десь відходить від неї Ліда, віддаляється,

— Чого так пізно? — спитала Василівна гостро, їй ще пекли краплі окропу на долоні.— Обід сьогодні має бути твій...

Сказавши, побачила, як червоніє в Ліди обличчя. Вона кинула на стіл книжки й сказала:

— Чого він суне свого носа до чужого проса. Яке йому діло?

У Василівни тенькнуло серце — біда ж ніколи одна не ходить.

— Ти про що? — спитала, перемігши своє роздратування й острах.

— У Тамари день народження, так загадав, щоб Ясь діставав їй квіти.

— Хто загадав?

— Та хто ж — Дон-Кіхот твій. Вигадав. Немає в неї ніякого народження.

«Твій». Ясно, що її Однорал щось вигдав, тільки Василівна не могла одразу вгадати, що саме.

— Ти, мабуть, чогось не зрозуміла, Лідо. Може, то він пожартував?

— Може, й пожартував, дуже вже похвалити хотів Тамару. А за що?.. Трійку вліпила Ясеві.

«Ясеві...» Щось кричало Василівні в душі, що не так воно діється, як треба. Може б, Ліді спершу треба прийти до неї, матері, довіритись їй, а не наїжачуватися отак проти неї з Арсенем. Як же це вона перебігла отак, перскочила за пруг, за коло. Все життя були тут, на ньому, разом, і раптом — вже її дочка мало не проти неї. Що ж то за сила, що отак ураз відділила її від матері?

Та й не це стривожило Василівну найбільше. Вона розуміла, що так чи так, а мають же діти відриватися від батьків. Щоб почати свою стежку, треба бодай хоч на крок зійти зі старої. З миром чи сваркою, а треба пуститися матеріної руки, щоб узятися за руки з... Ясем. Ясь її бентежив і лякав, не знала й сама чому.

— Ти... з Ясем?

— А ти ніби не знаєш! — з викликом відказала Ліда, її ще вчора така лагідна й поступлива дочка.

Мати потупилась, неспроможна збагнути як слід своєї тривоги. Вона довірялась Арсеновому оку, і те, що він трунав їх, Яся з Лідою, бодай жартома, ще побільшувало матеріну збентеженість.

— Чи не рано ви з ним?

— А ти бачила кіно про Ромео і Джульєтту?!

Той виклик у її тоні збивав Василівну, не давав їй збагнути ясно, що кіно — то ще не все. Фільм прекрасний, і закоханим там справді немає й шістнадцяти, однак то ж не просто фільм, то — Шекспір. Василівна не студіювала літератури в інституті, й у житті, по вінця заповненому школою, роботою, не випало підійти до нього ближче. Вона бачила Шекспіра здалеку, як бачать високу гору. Але й цього їй було досить, щоб відчувати, що Шекспір — то ж не просто аргумент за раннє кохання, він — щось більше, до чого треба дійти й що належить збагнути. То вершина, якої Ліда, напевне ж, не завиділа й оддалеки, а де вже там їй на неї зійти. Хоча й прикро було Василівні-матері, та не могла вона не бачити того, що в неї — звичайна дочка.

— Ти гадаєш, що вам можна міряться тією міркою? — задумливо спитала мати.

І Ліда, не стрівши видимої перепони, таки мусила стримати свій розгін і стрічатися з собою.

— Не знаю,— сказала вже не так запалисто, хоча й упевнено, Ліда.— Часи тепер не ті...

— Як ти гадаєш, хто із вас... сильніший у почуттях?

— Не знаю. Але я певна, що Ясь не може мене зрадити.

Василівна хотіла спитати: «А що, як задля твого кохання йому треба буде зрадити себе? Чи зможе він це зробити?» Але не спитала. Адже вся справа в тім, що вона не знала цього й сама, і тому так хвилювалася. Поживши трохи на світі, вона упевнилася, що жити краще з коханням у власній душі, ніж у чийсь. Так Василівні підказував досвід.

— Терпіння і труд усе перетруть,— пробасив за спиною Василівни Рубін.

Тихо відчинивши двері з кабінету, він хвилину стояв непомічений і слухав їхню розмову, дивуючись із настроженості дружини. Бачив — вона побоюється чогось, як бачив і те, що Василівна сама не знає, що її страшить. А проти марновірності Рубін знав тільки один рятунок — наблизитися до того, що лякає, помацати його й перевірити на практиці. У дев'ятох випадках з десяти практика виявляється і сильнішою, і мудрішою. Рубін вірив практиці й покладався в житті тільки на неї.

Василівна, почувши його слова, стонулась дужче, ніж Ліда, дочка ж бо з батьком порозумілись раніше.

— Практика! — сказала, обернувшись до Рубіна, ма-

ти.— Я знаю, що ти побудував на ній своє життя і тим щасливий. Однак, як увіходиш увечері до кабінету, ти не шукаєш помацки ні столу, ні крісла — спершу ж таки увімкнеш світло, щоб побачити.

— Дуже філософічно й не зовсім ясно, Галино Васи́лвно,— засміявся Рубін.— Розтлумачте свою притчу.

— Мабуть, це мама про ідеї, від яких видніше,— несподівано й боляче вколола матір Ліда.

— Дуже б я хотіла, щоб висвітлилось трохи — мені й тобі.

— Мамо, Ясь оце сказав би: «У світі тепер так багато речей, що їх не можна не побачити».

— Задуже він розумний...

— Не речей багато на світі, а діла,— заперечив батько.

— Та діла ж. Завтра ось їхати на місяць, може, тільки в неділю випадє навідатись. Накривай, Лідо, стіл, вечерятимемо... Ти вже тут дивись,— просила Васи́лвна, як Ліда вийшла до кухні.

— Дивлюсь, матінко, дивлюсь.

Однак тому, хто має добрий плащ, та ще й складену про всяк випадок парасолю, в дорозі нема потреби поглядати на небо — нічого Рубін не пильнував і не бачив.

...Коли Ліді випало виставляти оцінки, вона, послухавши Тамарину відповідь, сказала поставити їй двійку. У класі засміялися, потім враз утихли. І всі обернулись до Тамари. Тамара тільки знизала плечима і, як завжди, посміхнулася, ніби тим щось мовлячи собі. Мабуть, за довгі місяці свого мовчазного, трохи примаскованого зухвалістю споглядання Тамара вже добре пізнала їх, Ліду та Яся, і навіть спостерегла, що поставало в них нове й незвідане навіть для самих. Тому й не здивувалась, і не образилась, тільки відзначила собі, що, бач, усе йде погаданому.

Арсена ж Лідина витівка вразила дуже. Він зрозумів, що спрямовано її, як тепер учні кажуть, «не в ту степь». Раніше, як він був молодим, у таких випадках казали — «не з тієї опери». Так, це зовсім не з тієї опери, якою хотів диригувати Арсен. А було вже чути окремі такі гарні звуки. На радощах він почав був про день народження й про квіти. Чому з усього, що задумаєш зробити, часом вдається лише крихта?! Хочеш розпалити вогнище, а викрешеш тільки іскру, яка обпалить власні долоні. І от міркуй, як би врятувати іскру.

— За що ж двійку, Лідо? — не міг не запитати Арсен.

— За поведінку.

Розумів, далі розпитувати не слід, далі цієї розмови краще не вести.

— Зараз у нас література. Мені здається, зараз поведінка не обговорюється. Точніше, Тамарина поведінка не пов'язана з поезією Малишка і не може знанням цієї поезії оцінюватись. Хоча,— махнув рукою Арсен,— поезія може бути ключем до обговорення всього на світі... Тільки... ми цього обговорення вести не будемо, не можемо, не маємо права.

Але треба було врятувати іскру.

— Знаєте що, Лідо, ви обміркуйте свою оцінку ще раз. І всі, до речі. Спробуйте дійти висновків, поставивши себе в центр: на місце Тамари, на місце Ліди — і на своє власне. І оцінити себе. Найвища правда та, що приміряється до себе. Треба вчитися самоаналізу. Я навіть думаю...— Тут він зупинився, ніби прислухаючись до власної мови, й почав спочатку: — Що я зробив, яка ціна моему вчинку? Ширше: хто я і чого прагну? Чи справжнє і на скільки справжнє те, чого я прагну в житті?

Потім Арсен знову спинився, обмірковуючи свою мову, й закінчив:

— Так, треба, щоб це стало вашою звичкою, я навіть думаю, що без такого постійного й критичного запитування й аналізу себе, тобто самоаналізу, людина не змогла б поступати вперед і вдосконалюватись. Я прошу вас: користуйтеся цим ключем до самих себе. Будуйте себе.

Після уроку Арсен зоставив папери й книжки в кабінеті і з порожніми руками вийшов із школи. Засунув руки до кишень пальта і неспіхом — останнім часом не міг ходити швидко — рушив до площі. Те, що сказав учням, постало перед ним самим. Чи навідується до своєї душі він сам? Несамохіть звернув на дальшу дорогу. Пішов слідом, що проклав тоді по снігу, ще як починалася зима. Пройшло вже, либонь, три місяці, для нього то — он як багато часу. Сніг утоптався вже й пританув, потім знову замерзав, обернувся в кригу, на якій не видно було того Арсенового сліду. Умерз у кригу чи з'єднався, стоптався з слідами інших людей, і вранішнє сонце не зоставляє у його ямках тіней. Проте Арсен ішов по ньому від школи до свого дому, тобто від кінця до початку, ніби хотів його краще роздивитись.

Три місяці вже йде він по цьому сліду, ступає отак ступ-

ня в ступню, не звертаючи нікуди, ні на що не озираючись. Бачив, як диво пропливало повз нього своєю дрібненькою і граціозною ходою русалки, що вибралась на сушу. Воно дивилось, а точніше, відверталось од нього звисока й згорда. І слова, і жести, й погляди мали сердити його. Згодом в очах у дива появилася страх, тоді щось схоже на лють, і, мабуть, скоро на зміну цьому прийде благання, а він усе на тому самому сліду, що під ногами ось — від школи через майдан, по Колгоспній повз Гнатів котедж, повз Мар'янин будинок, а потім через безіменний завулок, на Шкільну.

Чого він досяг на цій дорозі, про яку був сказав тоді Мар'яні, а пізніше й самому собі, що вона може бути в житті єдиною, що її однієї досить для щастя? Шукав шляху до своїх вихованців, правильніше, шукав стежки для них у життя. Він постійно над цим бився, пробував і те і се. Й не раз усе кінчалось, як сьогодні.

Арсен порівнявся з будинком Гната. Сніг на доріжках у дворі прочищався вчасно, а те, що зоставалось, потануло вже й випарувалось, і доріжка біліла чистими плитами, як улітку. У будинку зараз було порожньо — Ніна ще в школі, а Гнат, мабуть, не повернувся з роботи. Увечері вони зійдуться всі. Спершу покладе на білі плити своє тонке мереживо кроків Ніна, потім по них ляже неширокий, але твердий Гнатів слід. І Ясів поміж ними, Ясів ще не певний, не усталений слід. «Як же все-таки там, дома у них?» Арсенові наvertsалася ця думка не раз, та він проганяв її від себе, неспроможний уявити щось конкретне. Такий певний та практичний Гнат — і оце диво природи. Диво...

Арсенові чомусь пригадалася недавня зустріч у райцентрі з колишнім своїм товаришем по інституту. Разом у кімнаті жили й часом гомоніли тоді про майбутнє: якби зустрітися колись усією кімнатою, років через двадцять. Чи порозумілися б, чи пригадали б хоч імена? У всіх у кімнаті були химерні прізвиська. Цього товариша прозивали Амікусом¹.

Амікус працював у райцентрі. Колишне пам'ятав. Арсенові здалося, що Амікус ніби весь час чекав на зустріч, жартома заплановану двадцять років тому, ніби готувався до неї. Повів Арсена додому. Будинок Амікуса був на околиці — добрий будинок, на високому кам'яному цоколі,

¹ Амікус — друг (латин.).

з воротами в ньому, підкатом для майбутнього автомобіля. Амікус показував, як вони відчиняються,— треба тільки натиснути потайного гудзичка. З підкату сходи вели нагору, у мансарду з двома кімнатами. Уздовж сходів — панель з дерев'яних плиток, укладених дотепно — «кабанчиком». Угорі поміж двох спалень — ванна кімната. Амікус показував усе своє багатство, гордий ним без міри, бо все те «знайшов» і зробив він сам.

— Ти що ж — будівельником став? — запитав Арсен, пригадуючи, що вчився Амікус на фізматі.

Не кажучи, де працює, Амікус сказав:

— На що ті будівельники зугарні! Вони не знайдуть цього й десятої частки.

Арсен тоді шойно був довів до кінця розмову з Гнатом про тепло і світло, які — з одного джерела, і йому так хотілося, щоб цей давній товариш Амікус був схожим на Гната, щоб їм потоваришувати втрюх біля того спільного джерела.

— У нас село перебудовується,— сказав Арсен.— Якби показати оце все, що ти «познаходив», нашому голові, може б, він його «пустив у серію». Котедж Амікуса. Мають би, звучало. Тільки зовні він — не дуже. Не до вподоби вони мені з вигляду — і твій, і ті, що в нас у селі. Особливо дах.

— Тобі власний видається найкрасивішим. Зрозуміло. Що ж він у тебе — ламаний? На два фронтони? Чи, може, як тепер будують, у стилі «корчми»? У селі все можна, а в нас тут архітектурний нагляд. Не дозволяє. Та я щось обмірковую. Творю в межах дозволеного. Років через три прийдеш подивисься. Так що ж у тебе?

Арсен розвів руками швидше, ніж було потрібно, щоб сказати, що не має ніякого власного даху,— ніби хотів схопити й утримати щось невидиме. Та Амікус його зрозумів, і запала мовчанка.

— Ну, а по цьому всьому що? Далі? — запитав, уже не криючись, Арсен.

— Та! — махнув рукою Амікус.— Ще думаю прокласти мережу з труб, пробити свердловину й поставити помпу. Щоб, коли треба, натиснув кнопку — і по всій ділянці дощ. Але тебе, я бачу, це не дуже цікавить. За двадцять років я таки й забув, що ти ж більше на всякі теорії налягаєш... Тим досі й живеш?

Арсен саме був на нараді, де йшлося про навчання без оцінок, з яким ведуть широкі дослідження в Грузії. Думки на

нараді поділилися: одним цей дослід бачився поширеним і узаконеним в усіх школах, другі воліли ще питати броду. Арсен виступив з короткою промовою й, видно, здивував чи розчарував і тих, і тих, бо не розповів про свої власні спроби, а став казати, що метод же — не самоціль і спершу треба ясніше й твердіше визначитися в тому, для чого цей метод запроваджувати. Яка дальша, основна його мета.

Амікус слухав Арсенову розповідь неуважно, й коли Арсен закінчив, мовив невиразно:

— У кожного своє.

Арсен, розповідаючи, вже був завівся трохи, знову побачив перед собою обличчя Гаврюка, який сидів на нараді в першому ряду, зловтішно посміхаючись. І дратувало Арсена те, що бачив, — не притягти йому Амікуса до спільно з Гнатом гурту. Тому сказав гостро:

— Але ж є ще й те своє, яке для всіх разом своє...

Це була їхня давня студентська гра, коли, переставляючи слова, з них добували зовсім інший зміст, на зразок: добре, коли собака — друг, гірше, коли друг — собака. Амікус ту студентську гру пригадав і блідо посміхнувся їй, далекій.

— Я ж кажу: ти — той самий. Але ж не хлопці вже ми, не студенти. Життя, можна вважати, пройшло і чогось же та навчило. То все химери твої, цілком зрозумілі в молодості, коли життя тільки попереду. А як вступити з ними в життя... В ньому треба знайти для себе реальний сенс, інакше потім спитаєш себе, як ти прожив його, єдиний раз тобі відпущене.

— Ех, Амікус Плато, сед магіс аміко ест верітас, — сказав Арсен.

— Я пам'ятаю, не забув, що в студентах мене прозивали Амікусом і тоді полюбляли ці слова: «Платон — друг, але істина — від друга більша чи вища». Й завжди звучало ніби доречно... Але, друже, істина — у кожного своя. Ось я тобі для прикладу принесу своїх яблук із погребя. Я квашу їх за власним рецептом, ні в кого таких нема.

— Але якщо істина тільки своя, вона й придатна, і смакує, як і яблука, здебільшого тільки одному комусь, собі.

Арсенові не хотілось пробувати особливих яблук з особливої діжки. Вони трохи ще поперекидалися в'ялими словами, й Арсен пішов від Амікуса з відчуттям ніби порожнечі в грудях. І не тому, що не так зустрілися з приятелем

через двадцять років. Кінець кінцем їх і тоді, в молодості, звів у спільній кімнаті випадок. Не вибирав його тоді для себе в друзі Арсен, щоб мав оце каратися помилкою. З собою наодинці мусив визнати Арсен, що не знайшов належної відповіді Амікусові й собі на його слова про життя, що весь його сенс у тому, як це життя прожив. Адже це було і власне його запитання про сенс, про те, чого досяг. Арсен довго потім чув, як часом ніби посмоктує його в грудях оте залишене тоді без відповіді запитання.

...Проминув Гнатів котедж, прогупотів по злежалому снігу повз будинок Мар'яни. Мар'яна не прожила ще свого життя й не знає Амікусової істини... Арсен подумав про Мар'яну тільки тому, що проходив повз її будинок, либонь, машинально, але, подумавши, зразу ж відчув: Мар'яна хоч би скільки прожила, ніколи не послуговуватиметься істинами, схожими на квашені за власним рецептом яблука — для власного вжитку. І тут прийшла йому відповідь для себе й для Амікуса. Про життя. «Увесь же й сенс мого існування,— подумалось Арсенові,— в тому, яке настане життя по мені, внаслідок мого, єдиного. Як я його зверстав, з якою користю для майбутнього».

2

Арсен не раз твердив і Василівні, й іншим учителям, що їхнє слово — то вже й діло, він переконаний був у цьому. Значно менше він здавав собі справу про другу половину істини, що той самий вчинок, у словах захований, по-різному важить у залежності від часу, в який його вчинено. Сказати людині «уважай» до того, як вона ступить на проїжджу частину дороги, чи тоді, коли вже її перейшла або... не перейшла. Це ясно, якщо про звичайну дорогу мова мовиться, складніше на житейським шляху, де не завжди можна знати, коли слово ваше — золото, коли ж — тільки порожній звук. Його припрошення учнів міркувати над собою, аналізувати й будувати себе, слова, на які наткнувся посеред уроку, шукаючи, як погасити нерозумну Лідину вихватку — ці слова прозвучали вчасно і не zostались порожнім звуком. Та чи не найближче прийняла їх до серця... Ліда.

Ліді здавалось, що зараз для неї настала пора «будувати себе» чи завершувати будівництво, яке в мріях уже проглядалося до кінця. Поквитавшись із Тамарою на уро-

ці, була задоволена собою. Це також клалося цеглиною в споруду, принаймні йшло на її оборону — тією ж таки цеглиною. Боронитися можна всім.

Вдома прибрала хату, подивилась, чи є вечерея батькові, який прийде пізно з чергування. З усього, що випадало їй робити, Ліді найбільше подобалося прибирати хату, надто ж підлогу. На добре натертому, ясному паркеті кожна річ для Ліді мовби дужче виявляла свою сутність — крісла, столик, телевізор. Вони ніби оживали чи гучніше подавали свої голоси, й поміж них Ліді не було тоді нудно — ніби серед живих. Навіть книжки більше промовляли їй, коли були складені в акуратні — за розміром — рядки на полицях.

Покінчивши з прибиранням, мала б сісти до уроків, та ще був час. Крім того, якось не хотілося їй розділяти рядок шойно поставлених на полицю підручників. Увімкнула телевізор — там ішли тільки останні вісті та якась лекція з вищої математики по другій програмі. Вимкнула його й сіла з погами на канапу, ще раз оглянула вітальню. Немов старалася для Яся, Ярослава Гнатовича Облатенка. І вона не буде Жовтовер — стане Облатенко. У своїй вірності Ліда була певна, а через неї була певна й усього разом.

Отак, розмірковуючи, вона наткнулася поглядом на вугластий блідо-синій ящикок телефону. Його поставили зовсім недавно. Ліді ще не доводилось ним користуватися — по телефону викликають тільки батька на швидку допомогу вночі. Досі та блискуча скринька існувала в хаті тільки для швидкої допомоги, і Ліда, мабуть, і зараз лише ковзнула б по ній оком, як по предмету, який належало витерти від пилу й поправити, щоб стояв на середині тумбочки, якби не закарбувалось їй у пам'яті оте «будувати себе». Ліда зняла трубку, послухала — там дзижчало не сердито й не страшно. Тоді знайшла у верхній шухляді тумбочки невелику синю книжечку з написом «Тирлівська АТС». Номери телефонів були розміщені не за алфавітом, а, мабуть, за значущістю — колгосп, школа, лікарня, а там, де починалися вже прізвища абонентів, — Облатенко був першим. Долаючи острах — телефон же для швидкої допомоги, — встромила кінчик пальця в отвір на диску, набрала три цифри й почувала в трубці знайомий Ярославів голос.

Коли Ясь прийшов, надворі вже потемніло, вони ввімкнули світло, і вмент — як було вже не раз — залита ним вітальня одірвалась від усього світу, що зоставався десь

за шибками. А у вітальні наставала своя дійсність, прикметна для Яся тим, що в ній він почував себе найбільш владним і воднораз немов і найбільш відповідальним чи, може, зобов'язаним. Ця відповідальність сковувала Яся, він не міг тут викидати колінця, як у класі, мав бути статечним, яким бути при комусь не звик. Самим собою Ярослав ставав тільки наодинці, й через те перші хвилини зустрічі з Лідою завжди приносили їм ніяковість.

Ясь увімкнув телевізор, зачекав, поки він прогріється. Підкручуючи ручки, став ловити момент, щоб яскравість і контрастність зображення найкраще узгоджувалися. Мабуть, у цьому будинку ніхто не вмів до пуття настроїти апарат. Коли ж телевізор був настроєний, з'ясувалося, що лекція по другій програмі ще триває, а по першій після останніх вістей почалася бесіда за круглим столом. Ясь висмикнув вилку з розетки й дивився, як звужується голубий квадрат на екрані, збігається в одну світну цятку й зникає в ній зовсім. Тоді перейшов до канапи, сів поруч з Лідою, яка спостерігала його з усмішкою в очах. Ярославові дозволялося все, але він мав і робити все, що йому дозволялось і чого від нього чекалося.

Сівши поруч Ліди, Ясь поторкав пальцем м'який пушок її волосся.

— Курчатко жовтеньке...

Ліда м'яко відхилила Ясєву руку й тим часом сама спробувала посмикати його коротку чуприну. Від її пальців Ясєве волосся настовбурчилось, і він став схожий на молодого півника, коли пробує співати. Ліда засміялась. Ярослав одхилив її руки й собі хотів зробити Ліді якийсь негарзд. Ліда відбивалася несердито, так вони борюкалися сміючись, і це додавало їм запалу й сміливості.

Вони й не помітили, як у розпалі тієї боротьби, що для кожного з них, звісно, була не просто змаганням, хто виявиться спритнішим, незагадано стрілися їхні розпашілі обличчя, і вони поцілувались. Тоді Ліда зупинилась, ніби хотіла прислухатися до того, що трапилось, чи зважити, а зваживши, вирішила розсердитись. Та гнів її був такий, що Ясєві забаглося подратувати її дужче, і він поцілував Ліду вже навмисне й рішучіше. Ліда відбивалась і далі, але що настійливішими ставали Ясєві цілунки, то слабше відмагалася від них Ліда. Кінець кінцем сили, яка чинила опір, не стало зовсім, і вони обоє віддалися єдиній силі й владі, яка з кожним новим поцілунком не вичерпувалась, а зростала.

Зненацька задзвонив телефон, і вони обоє скочили на ноги. Ліда довго не могла второпати, що сталося, ніби її нагло збудили від сну. Телефонували з лікарні й просили батька. Вдома батька не було, та якщо його не було вже й на роботі, то, значить, він ось-ось уже мав прийти. Ліда пообіцяла переказати йому прохання, поклала трубку й, закривши обличчя розчепіреними пальцями, подивилась на Яся. Той солодкий сон, з якого так нагло вирвав їх дзвінок, уже відійшов, хоча його можна й повернути, простягнувши назустріч руки й торкнувшись пальцями. Та скоро мав об'явитися батько, і Ясеві вже треба було йти.

Ліда погладила Ясеву долоню, яку він простяг їй на прощання. Ясь пішов. У нього трохи паморочилась голова, ніби пригубив міцного трунку, і він був певен, що питиме його ще й ще.

...Телефон служив їм вірну службу, частіше дзвонив Ясь, він-бо не міг попасти на когось іншого, крім Ліди,— Василівна була на курсах, а батько Лідин через день чергував у лікарні. Ясь телефонував, тоді приходив, і все в них повторювалося спочатку, а точніше, починалося з того, чим кінчалось напередодні. Царина невідомого, хоч і сподіваного й омріяного, вабила Яся все дужче, і, зостаючись з собою наодинці, коли мав придивитися до себе й коли справді придивлявся й допитувався, Ясь казав собі — він той, хто верстає дорогу до тайни. Свідомість цього підносила Ярослава, хоча зовні мов і не позначалась на його житті. Був хіба що спокійнішим і ніби певнішим себе; і уроки в нього посувалися справно. У класі менше стало чути його витівок, Ясь не потішав усіх. У школі він унікав розмовляти навіть з Лідою, був заглиблений у себе. В душі він підносився над мовчазними кпинами Тамари й Арсена, та вони й чіпати його стали менше. Може, тому, що в класі кожний потроху пробував цікавитися глибшими шарами своєї душі.

Коли повернулася з курсів Василівна, їй не впало в око нічого і вона тільки запитала в дочки:

— Ну, як ти тут хазяйнувала в домі?

Ліда за цей час мовби подужчала, увійшла в силу.

— Нормально,— сказала Ліда.

І Василівна чимшвидше подалася до школи. Хоч на курсах не чути було ніякої революції, проте її збуджене й загострене чуття вловило відголос подій з інших шкіл країни, в яких також, видно, об'являлися свої Однорали. Ніхто їх не ганив категорично, ніхто не захоплювався

ними безоглядно, і це здавалось Василівні нормальним. Треба прислухатися, роздивитися й розібратись. Вона упевнилась, що стала на правильний шлях: не затикати вух і не зав'язувати очей від звуків і світла, що зароджуються на дорозі і йдуть навстріч — з одного боку, а з другого — не пробувати доскочити до них, ще не ясних, не відриватись від дороги, заплющивши очі. У школі не можна перестрибнути навіть через тиждень чи день, адже вони неминучі, всі ці арифметичні дії — додавання, віднімання, множення, прості, десяткові дробі, як сходинки вгору, з яких не викинеш і шабля.

Простий висновок давався Василівні непросто, бо доходила його не на папері, не складаючи доповідь чи огляд. Перед нею й на віддалі стояла висока й ламка Арсенова постать, гострякувате його обличчя, в якому, в тій, мабуть, не тільки фізичній його загостреності бачилася Василівні немов алегорія — гостра сокира; але ж гостра, вона скоріше й тупиться, а то й щербиться на твердому. Василівна не придивлялась до Ліди, та й що видивлятися, коли все ніби благополучно, саме ж так, як праглоось Василівні, щоб було скрізь — у школі й у себе вдома.

Василівна поспішала на роботу, упевнившись у такій непростій ролі, яку взяла на себе при Арсенові. Вона за цей місяць стільки передумала про нього, що вирішила: якби була молодша, то, мабуть, оце її поспішання могло б означати, що він їй став небайдужий. І ненависний водночас. Та це Василівна сказала тільки собі. Для розмови з Арсеном вона берегла думку про шаблі, з яких ні одного не слід викидати, якщо не хочеш загуркотіти вниз головою.

Арсен слухав її, як завжди, мінячись лицем, поймаючись то радістю, то прикрістю, то повагою, то зневагою, а коли вона скінчила, застеріг:

— Східці, шаблі, Василівно,— це правильно. Прекрасна думка! Треба шукати нові й нові шаблі й підніматися по них, як по сходах, по драбині. Але я сподіваюсь, що ви не намірилися змостити її з моїх шаблів упереміжку з Гаврюковими? Бо вони поруч, в одну драбину не ляжуть. З такої драбини не те що власти можна, вона просто не складеться до купи. То й трудитися дарма!

І так гарно вибудувана в думках Василівни конструкція враз поламалась. А Однорал спохмурнів. Обличчя його заткалось пісними ниточками нудьги на саму згадку про Гаврюка, ніби він навсправжки оце став лицем перед

опасистою горою, Арсен підвівся від столу, й відійшов у дальній кут кабінету. Зараз мав вимовити своє звичайне у таких випадках «препогано», та коли обернувся, Васи́лівна не побачила в Арсенових очах нудьги.

— А ми, Васи́лівно,— усміхався він,—тим часом тут новий шаблик під ногами намацали. Не новий, власне, а трохи нами забутий. По-моєму, ми якось мало беремо до уваги, що скільки не набивати учневі голову вельми й вельми корисним та потрібним конгломератом знань, учень не стане особистістю, доки не навчиться переварювати його. Сказати: оце моє, а оце, скажімо, Гаврюкове. Оце я роблю чи думаю добре, оце — погано. І внаслідок: оцього я прагну, оце зневажаю. Адже особистість — це передусім свідомий вибір і відповідальність. А без самоаналізу, на мій погляд, людині важко стати особистістю.

Васи́лівна, сердячись, відзначала, що вже неухважно слухає свого директора, що думки її раз у раз перескакують на себе. Йї стало шкода себе. З цілісної концепції, яку вона збудувала, при першій же розмові зоставалися хіба уламки. Більше. Спостерігаючи зараз, як ступає Арсен по ламаній лінії з кутка в куток довгої кімнати, Васи́лівна ніби зазирнула вперед і побачила, що і в майбутньому її не чекає з Арсеном пряма дорога.

Пішла до учительської. Починалася остання чверть. Треба складати розклад, планувати педагогічну роботу і знаходити вікна, щоб підігнати свої власні уроки, але не могла взятися до справ. Подалася додому.

Ліда, пов'язавши голову косинкою і підперезавшись фартушком,— мабуть, сама пошила,— варила обід і одночасно прибирала в кімнатах. Васи́лівна пройшла через кухню, зазирнула до кабінету й вітальні, скрізь було чисто й затишно. Вона ще з літа, як завезли нові меблі, відчула у квартирі якусь прикметну атмосферу, тільки не додивилася, з чого вона постає — з якого тепла чи світла. Васи́лівна спитала дочку:

— Що воно в нас у хаті, ніби якось не так?

— Помітно,— ясно усміхнулась Ліда.— То я меблі трохи переставила. Бачиш: проміння з вікна відбивається в дзеркалі, падає на шафу. А шафа — навпроти серванта, і вони відбиваються одне в одному, переморгуються світлом.

Справді, поліровані меблі слали одне одному пучки жовтуватого проміння, а вся вітальня була сповнена світлом. Проміння було вже не просто світлом — було теплом, бар-

вою й ще чимось. Може, в ньому струменіла тепла Лідина душа.

Василівна сіла на канапу.

— А качалку стару ми витурили на балкон і правильно зробили,— провадила тим часом Ліда.— Обідатимемо, як батько прийде?

Василівна кивнула. Ліда вихнулась до кухні, там у неї тонко сичала каструля. Василівна попливла на хвилях затишку. Несамохіть наслухала звуки Лідиного порання на кухні. Пригадала, як Ліда їй була сказала, що в них щось із Ясем, і відзначила собі: може, то кохання так сповнило Ліду теплом і затишком, що передалось навіть усьому довкола і стало затишніше в хаті. Ось прийде Рубін, обідатимуть. Ні, він своїм звичаєм зазирне до кабінету, помержить таємничою мережкою латини одну чи дві картки, а тоді вже сядуть разом до столу.

Невдовзі все так і відбулося.

Останнім часом Рубін взявся заносити на картки все про харчування своїх пацієнтів. Він став схилитися до думки, що в неправильному харчуванні — чи не найперша причина поширення серцевих недуг.

— Багато стали ми жирів на серце класти,— бубонів Рубін, намазуючи маслом скибку.

— Чого ж ти суперечиш собі? — зауважила Василівна.

— Грішний єсьм, матінко,— хочеться! — засміявся Рубін.— Це часто можна побачити, що розум каже людині одне, а утроба каже друге, от і йде між ними двобій,— жартував Рубін, пильнуючи, щоб грудочки масла скраю скибки не падали на скатертину.

Зайнятий, він не спостеріг, як його знічев'я мовлені слова нагло вирвали Василівну з теплих обіймів затишку.

— Тобі б з Арсеном поговорити про це,— сказала вона.

— Про діету? Так, я певний, що він харчується неправильно... Крім усього, холостяк...

— Про двобій.

Василівна підвелася від столу.

Йй ще не пора було вставати. Звичайно вони, пообідавши, сиділи якусь часинку при столі за розмовою. Рубін це помітив, підвівся слідом за дружиною і, коли вони вийшли до вітальні, а Ліда зосталася на кухні прибирати, запитав:

— Ти чого?

— Нічого. Щось мені груди стинає.

— Весна. Криза в природі, а людина — то ж її часточка, от і чує.

Василівна не сказала нічого. Рубін мав рацію, як завжди. Вів далі:

— Наші органи відчуття розпізнають лише декілька природних факторів — світло, тепло, холод... А скільки є таких, що діють невидимо? Хоча б і тиск, його перепади, невловні для органів чуття, але для організму відчутні, особливо тоді, коли він розладнаний хоч трохи. Ну, тиск можна заміряти барометром, а є чимало такого, про що ми й не згадуємо — радіація, земний магнетизм. А як усе разом, у сув'язі!.. Ох ти ж...

Думка, на яку він так несподівано наштотхнувся, вида-лась Рубінові цікавою. А що, як зіставити сукупність усіх тих природних явищ з перебігом серцевих захворювань? Дивлячись у збентежене обличчя дружини, — стояла посеред вітальні, — Рубін тим часом побачив за нею білії прямокутник дверей до кабінету й, не кажучи більше й слова, ступив до них. Адже це можна долучити до зробленого. Десь, на службі погоди, взяти дані, бодай те, що фіксується — температура, тиск, сила магнітного поля, — й зіставити з його двадцятирічними спостереженнями над хворобами серця. Які постануть закономірності? Рубінові уявилося, що, може, саме тут об'являться останні значки-символи, яких бракує до його повної формули людського здоров'я.

Він стримував уяву, щоб не забігти далеко, щоб не захотілося схопити все разом. Він-бо вже начувся про тих месій чи ясновидців, котрі оголошувалися з своїми методами лікування тяжких недуг, та потім виявлялося — скороспілі методи, і збудження довкола них тільки гальмувало щоденне поступування до мети. Рубін твердо знав: на землі не можна пересуватися стрибуючи, треба ходити, до будь-якої мети треба простувати не кваплячись, і що більша мета, то методичнішою і тверезішою має бути ступа — крок за кроком, день у день, хоч би для цього потрібне було й не одне людське життя. Не дійде один, так дійде другий, а цей один утішиться свідомістю того, що кожний день зробив свій бодай маленький крок.

Так угамувавши себе, Рубін сів до столу обмірковувати форму картки для нових записів, яку разом з усіма можна опрацювати потім на машині.

Василівна стояла посеред вітальні. Рубін пройшов повз неї, і в кабінеті не чути було його кроків. Не бігав навкосяка, сидів собі біля столу й писав, мережив картки своєю мудрою латиною, як і вчора, і позавчора. Може, так було

навіть стільки, скільки існує на світі латина. І ця її вікова тривкість вже ніби сама свідчить, що так само буде й завтра, і позавтра. Її стане Рубінові на все життя, можна не турбуватися. І Ліда з кухні поцокувала тарілками, складаючи їх, також як учора, й позавчора, і як, мабуть, буде надалі. Може бути. Тарілка хоч і з простої глини, однак у них є одна, мережана сірою мережкою, з левом посередині — тарілка, що, казав Рубін, дісталася в спадок ще його бабусі, вона існує на світі вже, мабуть, більше ста років!

Усе таке тривке, стале, затишне. Все віднедавна пройняте теплом молодого кохання, у якому також вічність, принаймні — ціле життя. Ба ні, пригасаючи в батьках, воно тим часом розгоряється в дітях, не гасне його полум'я в житті. Це твердила Василівна собі. Вона не знала гаразд, для чого переконує себе. Їй так хотілося бути, як усе життя була, човником, що рівно й розмірено пливе в берегах ріки. Тоді все йшло нормально, і не тільки вона — увесь же світ, видавалось, пливе отак, як вони з Рубіном, — плавно та ясно до моря, якого хоча й не видно, але добре відомо, що воно є. Як у Рубіна, як, здається, і в усіх, обов'язок у неї перейшов у звичку; не треба було навіть шукати інтонації, як починала говорити в класі, знаходилася сама, ніби автоматично запускався потрібний запис на стрічці.

А тепер у ній поламалось усе, змішалось, і хоч гнівалася Василівна на себе за слабкодухість, вона водночас відчувала, що саме так воно й мало колись трапитися, що мав прийти цей Арсен, що й він — потрібна життю закономірність, відкинути яку не можна. Рубін помилився: не якісь невидимі «фактори» весни тисли їй на груди, — у них стрічалися й стиналися дві інші сили, які охопили її чуття й прагнення. Одне з них було прагненням сталості, спокою, затишку, друге — відчуттям неминучості змін, і це друге завлоділо нею настільки, що раптом стало здаватись Василівні, ніби в домі в них діється щось негаразд. Що вони не можуть ужитись під одним дахом, Лідин та Рубінів спокій, ота їхня мовби навік призначена благодать; вони не відають тривоги, що оселилася поруч, у її душі. Це просто неможливо й ненормально. В одному місці не вляжуть вогонь і порох. Перегородка, якою вони розділені, тонка і крихка, мов скло, кінець кінцем вона розлетиться в друзки, і що тоді буде?

Василівна прислухалася до звичних, щойно таких затишних домашніх звуків, ніби хотіла вловити в них якісь озна-

ки неминучого нещастя. Вона знала: що довше існуватимуть отак нарізно, ростимуть, збільшуватимуться ті дві сили, то більшою може бути катастрофа вкінці. Та як запобігти їй? Шпурнути у скло камінь? Зараз, поки не такий ще великий вогонь і не назбиралася гора пороху, щоб не вибухнуло, щоб тільки згоріло, ніби фейерверк?

Та англійське прислів'я каже, що не слід кидатися камінням, живучи у скляному будинку. На таке спроможний тільки Арсен, у нього нема ніякого дому... Ні, просто вона втомилась, вибилася з колії, відірвавшись на місяць від школи. Василівна примусила себе сісти до столу, до звичної роботи, сховала голову під крило.

Згодом і Ліда прийшла до вітальні, понудилася трохи, але зрештою таки сіла до уроків. Усе як слід, як було вчора й позавчора,— і чого б йому переінакшитися завтра? Може, то й справді тільки напливли на неї свавільні, неукоськані Рубіном хвилі весни.

3

Найпершим весну почуло Арсенове серце. Тирлівка лежить в улоговині, при самій річці, виднокіл від неї піднімається урізнобіч. Від центру видно тільки до найвищого поля, ніби Тирлівка була колись обнесена довгим кругоїдучим валом, що розсунувся з часом. Весна підійшла непомітно аж під самий той вал, може, її пристояла за ним трохи, зібралася з силою, потім накопилася на село й залила його однією хвилею. Це сталося звечора. Арсен уже був облігся на ніч, задрімав, і йому примарилось, що світ ніби розсунувся, мовби розтанув у тумані пагорб докола села, тоді, вже не замкнуте нічим, пішло врозтіч розріджене повітря. Арсен, збентежений, прокинувся. Серце билось прискорено, але не стукало, так ніби й у грудях не стало ніяких перепон і виштовхнута з серця кров не поверталась назад. Бракувало повітря.

Узявшись за край канапи, Арсен звівся на ноги. Помацки дістався до стіни. По вільгості, що вкотилася повільним клубком, як відхилив вікно, почув — весна. Важко лежав спресований сніг, віддавав застоїним туманом, у якому виснули запахи прокапаного за зиму нігролу на вулиці, й одсирілої картоплі та кислої капусти десь із відчиненого погребя, і попелу з городу. Та Арсен знав цю облудну діалектику природи — коли перший подих зими усе докола мовби підносить, облагороджує, обертає на дзвінкий кри-

шталъ, а весна, прокидаючись, усе обертає на квашу. Удихав густу суміш усього, за зиму зужитого, а понад нею чув тонкий аромат чогось, що, напевне ж, не було ні снігом, ні гноєм чи попелом. Може, то був запах квітів, але якщо й квітів, то лиш уявних, тих, які десь тільки мають пробитися з-під криги на прогалинах. Весна тисла Арсенові на серце, весна ж і поривала його радісно.

Призвичаївшись до темряви, став ходити по кімнаті. Важко дихав сирим повітрям, і разом з тим легко біглося йому в уяві навстріч весняному вітрові, що має прокинутися вже от-от, може, навіть сьогодні на сході сонця. Надходила нова пора й зривала на його календарі ще один, а може й не один, листок. Він знав, що із його здоров'ям не випадає міряти час надто великими відрізками. В Арсена завжди так було, що перед лицем кроку, який робить час, переступаючи з однієї пори в другу, напливали думки про вічність, про життя та його сенс. Може, той сенс він і збагнув отак, ступаючи під ранніми осінніми чи весняними зорями, може, під ними й загадався він на все життя. А кожної нової пори Арсен повертався до загаданого, звіряючи себе з тим новим, що вона приносила. Коли то були зміни несподівані й разуючі, коли їх можна було розгледіти, лише добре придивившись, а коли вони тільки уявлялись Арсенові, хоч від того для нього самого не менш реальні. Як слово для нього — вже діло, так і уявлена дійсність — вже дійсність майже жива.

Та зараз, тому що був у кімнаті, Арсен не розмахнувся широко. Перебрав, що за зиму робив і що зробив. Звісно, мало зробив. Йому спало на думку, що він, мабуть, ще не провів свого справжнього уроку з літератури. Може, такого, що його й не передбачено програмою. Десь сказати б так: у природі є сонце, а в людському житті — слово. Арсен став обмірковувати, що б узяти для цього уроку. Людський дух за віки зоставив стільки вкарбованого у слово, що в годину його не вмістити, хоч би взяв і по одному рядку.

Я в житті не прожив
за глухою стіною...
Говорить буду всім
Те, що в серці записане мною.

Уява стала малювати йому, як оживають знані лише з портретів обличчя, як поети приходять, щоб сказати його устами оті найвищі рядки, заради яких вони, може, прийшли у світ і в яких zostалися жити, якщо померли. Але й присутні разом, вони не могли висловити всього, бо Арсен

же знав: до кожної житейської яви в поезії є відповідний ключ, є слова, на які можна покластися, і вони винесуть, як птаха в повітрі виносять розпространі крила.

Зараз, коли весна нагально ламала узвичаєні загорожі довкола, Арсен побачив разом усе своє життя, ті здебільшого напружені ситуації, осяяні й освячені світлом поезії. Якби поети, що злинулися зараз у його весною розбурханій уяві, могли знати про такого Арсена, їм у житті додалося б снаги й вони б створили більше. Адже поезію пишуть не самі поети, вона, як і все в житті, йде назустріч потребі.

Та про поетів Арсен довго не думав, він думав про своїх вихованців. Такого уроку, який постав перед ним зараз, Арсен не дасть їм, його можна тільки почути самому. Але треба подавати їм цей урок поступово, по ключнику, по рядку. Майбутнє — це не тільки повний достаток, це ще й кожний зі своїм покликанням і поезією.

Повітрям, що його тільки сколихнула, що не розвіяла весна, дихалося трудно, але в ньому вже ячав десь крик далеких журавлів, і тонкий пролісковий цвіт уже вчувався в повітрі, додавав Арсенові певності. «Ми робим те, що робим. І світ новий — він буде наш». Тичина. Він буде наш...

Арсен став уявляти себе в тому світі, що має прийти бо-дай до кращих його вихованців. Хоча б до Тамари. Арсен ще не довів до кінця їхнього диспуту й не сказав їй того, що почулось йому самому тоді про щастя. Але певний був, Тамара його знайде, не половинчате, справжнє.

Далекий, уявний запах проліскового цвіту, на який радісно скинулось Арсенове серце, міцнів, долав тяжку застояність у повітрі, ближчав і зблизька наливався барвою. Кінець кінцем то були й не проліски, то наливалися жарінню троянди. Оті, мабуть, південні червоні троянди, що ростуть у Гната при стіні і які один раз були в Арсена в хаті. Краще було б їх тут не бачити.

Він уже не раз, утверджуючись на своїй єдиній стежці, намагався скараскатися їх, кликав собі на допомогу голос, який казав йому: якщо вогонь на світі лише для того, щоб біля нього можна було гріти руки, то це, либонь, ніякий не вогонь, і дива насправді в житті ніколи ж не було — була тільки людська фантазія. Та якби ж по тому рішенню не доводилося все-таки стрічатися з дивом віч-на-віч і не спостерігати крізь шпбку в кабінеті, як воно проходить повз вікна зухвало, з удаваною байдужістю й, кінець кінцем, спотикаючись.

Коли Ніна збивається з ноги, як проходить уранці перед вікнами Арсенового кабінету, всі Арсенові тверді й логічні рішення так само збиваються з ладу, і йому починає здаватися: якби вийти їй навстріч, узяти за руку, підтримати, щоб не впала, чи просто торкнутись її руки, лише тоді він би осягнув — що? Ні, це б не дало сили розумові, гостроти чи ясності чуттям. Але в Арсена через неї в кожній клітині живе розірване коло. Щохвилини воно починається спочатку, за кожним разом по-іншому росте й будується — жаданням, спрагою, бажанням щось додумати до кінця. І завжди сягає того ж самого стану, коли стає ясно, що дійдено до відсутньої ланки, через яку неспромога замкнутися в чуттях, у думках — в усьому. Це коло чується Арсенові колом його простягнутих і незамкнутих рук. Скрізь бракує їй, усе волає дива, того дива, про яке знає Арсен, що воно — нерозумне і що їй тільки й треба побачити в ньому це волення й тим утішитися. Це знання, врешті-решт, угамовує трохи Арсена. Тільки якби можна було ним звільнитися від влади незамкненого кола в собі. Весна розбурхувала хвилі, а він опинився серед них на своєму хисткому кругові.

Долонями стискав собі груди, стримував серце, щоб не тікало кудись у безвість, яку відкривала весна, а тим часом сіре сукуно лізло в вікно. Словами цієї простенької загадки, встаючи вдосвіта, завжди стрічала світанок його мати. Розвиднялось. Починався день, у який всезнаючий Рубін слухатиме весну, гойдаючись у кріслі на балконі, коли покладе собі досліджувати, як впливають на людське серце ще й «фактори природи», і скаже дружині про Арсена, що з ним справи кепські.

...З усіх, може, для одного тільки Гната весна не прийшла несподівано. Її передбачали календарні строки робіт у колгоспі, що починалися задовго до того, як весна підкрадеться під кругойдучий вал за селом, цього року засіяний озиминою. Ще в січні та лютому агроном споряджав на поле невеликі експедиції й привозив із різних кінців його моноліти — вірубані плахи мерзлої землі.

В лабораторії їх ставили в ящиках у ряди, земля відгрівалася, відтавала, прижовкли кущики пшениці на ній відходили, і було видно, чи не прихопило морозом. Гнат зазірав до лабораторії кожного тижня. Монолітів не виносили після досліду, і півкімнати вже було заставлено невеликими, взятими в дощечки, квадратиками пшеничного по-

ля, яке на принесених найраніше піднялося вгору, вигонило стрілку. Дивлячись на ці клапті зеленого поля, можна було зазирнути вперед аж до кінця весни.

І ще весну сповіщали Гнатові невеликі стосики паперу праворуч на письмовому столі в кабінеті, начисто передруковані параграфи дисертації. Узимку все-таки більше вільного часу, і Гнат розпланував роботу так, щоб до весни всі стосики з лівого краю столу — чорнові заготовки й окремі розділи, написані у різний час, — по одному перемістилися на правий, пересіяні, причесані й ув'язані один з одним. Робота йшла добре. Минуле літо було врожайним, і взимку не треба метатися в пошуках фуражу або випрошувати кондиційного насіння на весняний пересів. Можна було жити за графіком, а суттєвіші проблеми обмірковувати ще й ще раз. Він їх виписує у дисертації в окремий розділ: комплексна механізація польових робіт і, зокрема, внесення добрив, механізація ферм і перехід на двозмінку. Для самого Гната це стало програмою на кілька наступних років, і він був певний, що зможе її виконати.

Тільки з дружиною не було сталості в Гната. Невеликі непорозуміння, що їх вони раніше називали «відпливами» і по яких завжди надходила до них мовби вища хвиля, узимку частішали — мовби розгойдувалось море. Бувало, облягаючись на ніч, дружина була така жорстка й відсторонена, що Гнат, неспроможний ніяк порозумітися з нею, мусив брати свою подушку й перебіратися на канапу в кабінет, наперед знаючи, що пропаде в нього для роботи наступний день, переведеться нінащо. А вранці вона кидалася Гнатові на шию й гаряче доводила, що він у неї один-єдиний такий у світі. Гнат не заперечував їй, він і сам у тому був певен, однак не міг не бачити, що говорить вона ті слова якось трохи дивно. Та Гнат брав у долоні її м'яке обличчя, прикривав ними живі, рухливі ямки на її щоках, і йому не спадало на думку, що вони могли існувати на світі ще для когось, окрім нього.

Одного разу Гнат переповідав Ніні про збори.

Відомо, звітні збори в колгоспі — то підсумок цілого року. Підсумок був добрий. Окрім щомісячної платні, в кінці року колгоспникам набігла ще й чимала доплата. Гнат, доповідаючи, наводив цифри і бачив, як від них ясніють у залі обличчя. Звідти, з трибуни, він спостеріг Арсена, що сидів в останньому ряду.

Арсенові не обов'язкові ці збори, однак прийшов, і Гнат помітив, що сидить він небайдужий. Слухає уважно.

Коли Гнат скінчив, Арсенове обличчя наче спохмурніло.

Гнат з Арсеном, і разом, і кожен сам собі, кінець кінцем таки дійшли згоди, що обидва по-своєму мають рацію, зостаючись на своїй життєвській позиції та при своїй точці зору на неї, і ніби склали неписану угоду говорити про все, що у вчинках одного впаде в око другому. Один «реаліст», другий «максималіст» — з двох кутів зору зображення має ставати глибшим, тільки щоб вистачало терпцю і взаємної толерантності. Але тут, захоплений підсумками року, Гнат якось не припускав ніякого іншого погляду. На перерві він підійшов до Арсена:

— Що скаже наша болюча совість? Як наші цифри?

— Цифри радують.

— А що ж не того? Не крийся, по тобі ж видно.

— Та, бачиш. Ось ти сказав, які видаси людям гроші. Добрі гроші, але у твоїй доповіді я не почув, а що ж далі? У що вони в кожного ляжуть, ці гроші? Я кажу не про конкретні покупки... А що з цього має вирости. Заробити гроші — то ж не все.

Гнат узяв Арсена за лікоть.

— Гроші — це добробут,— сказав він.— Ніби ти не знаєш, що сотні років, може, усю свою історію людство могло лише мріяти про нього, добробут, для всіх. Те, що в усі віки було тільки майбутнім, здійснюється на твоїх очах.

— Згоден з тобою, і це чудово. Але ж від цього майбутнє, я гадаю, не перестає для нас існувати, наше майбутнє,— перебив Гнатову мову Арсен.— Мені наче так: що краще живеться, то далі бачиться. Інакше б вийшло колись, що прийшли і стали...

Гнат на Арсенові слова не зважив, провадив своє:

— Дбати про добробут, умови праці, кінець кінцем, про культуру.

— Так різні ж є поняття культури,— знову перебив його Арсен,— точніше, складові частини цього поняття — є культура побуту і є культура духу, і перше без твого втручання само не всюди переходить до другого. Ми вже раз про це розмовляли з тобою: воно — добрий фундамент, на якому треба зводити будинок майбутнього. От мені й хотілося почути в твоїй доповіді щось і про ці речі.

— А збори ці в нас не останні,— ухильно відповів Гнат і відійшов від Арсена.

До зали, пересилиючи гомін, долинали звуки з-за куліс — там оркестр настроювався на концерт після зборів.

«Культура... Справді, штука це не проста,— думав Гнат.— Але де й коли він був у селі, такий палац і такий ансамбль?! На одні тільки костюми пішло двадцять тисяч — кримплени й жакарди замовляли, дев'ять дипломованих артистів на ставках, не менших ніж у справжніх театрах...». Гнат намагався викинути Арсенові слова із голови, не вникати в них і не шукати раціонального зерна.

По зборах він затримався трохи, поки вилаштувався ансамбль — голубі з білим костюми, розшиті срібним блискучим галуном. Обласні модельєри розробляли силует. Ансамбль саяв на сцені, шикувався один в один. Ось змахнув рукою диригент, і звуки інструментів злинули високо й дружно, за ними голоси вступлять, ніби зроблять крок, одні, потім другі. Гнат чув цю кантату вже не раз, але посидів трохи, послушав — він доклав чимало праці й грошей до ансамблю, може, навіть гаразд не усвідомлюючи, для чого це робить. Та чого було задумуватися, бо як є село й палац, то має бути і в палаці все, що треба. Тепер ось, затриманий словами Арсена, що не полишали його цілком, він послушав, подивився на свій ансамбль мовби заново і не пошкодував, що витратився. Гнат подумав: єдність і краса одягу, звуків, голосів захоплює всіх, специфічною мовою мистецтва викликає прагнення такої єдності — щоб кожен на своєму місці і всі разом, дружні, зграйні.

Концерт мав бути великий, та Гнат його вже чув не раз, і дома чекала дружина. Посидів трохи й непомітно виїшов.

На вулиці не було чути голосів, тільки ритмічні звуки барабана й труби паювали простір. Гнат ступав у ритм і скоро наздогнав по дорозі Арсена. Той ішов повільно, маленькими кроками. Гнат подумав: ступає дрібно, щоб не попадати в такт музиці. Гнат уже відійшов після розмови, відсердився, тому бадьоро спитав, якої той думки про ансамбль.

Арсен став говорити, як і в залі, замислено й недражливо:

— Тобі здається — я до тебе чіпляюсь. Даремно! Адже ти добре знаєш, що досягнутому, самому досяганняю, не може бути межі. Що те, що колись було завтрашнім днем, неминуче має стати днем учорашнім, а попереду виникнуть нові цілі. Інакше спинилося б життя! Отак і ансамбль наш. Тобі він здається ідеальним, ти кращого не уявляєш і не помічаєш, що він — уже не самодіяльність, але ще й не справжнє мистецтво. Бо найняті за гроші співаки вже не мають від співу того захоплення, яке чують, співаючи, дівчата на вулиці, не віддаються йому так, але ж і не доносять

справжнього мистецтва як професіонали. Тим часом — не помітив? — мені наче хороших співанок серед молоді стало менше. Співають на транзисторах чи магнітофонах.

— Краще, якби співали біля чарки?

— Хіба це єдина альтернатива?..— запитав і собі Арсен.

Звісно, не єдина, Гнат сказав навмання, таки не думавши. Тепер побачив, що попав «не в ту степь», як часто каже його Ясь, і розсердився на себе. Тільки при такому річному підсумкові, зборах, звуках оркестру, що долинали ритмічним погупуванням барабана,— при всім тим Гнатові сердитися на себе не хотілося, просто не було підстави для невдоволення, і він удруге вже за вечір розгнівався на Арсена. Вони порівнялися з двором, Гнат поспішив одчинити хвіртку, так нічого й не сказавши Арсенові.

Арсен пішов далі. Він завважив, як знервувався Гнат, і навіть зрадів тому: Арсен не хотів сваритися з Гнатом, але він гадав, це дуже важливо — розбуркати його. Захитавшись, він стане шукати, за що вхопитися, і може сягнути руками чогось нового. Так гадав Арсен і тому не завжди вибирав засоби розбуркати людину і часом ображав її чавмисне. Зараз Арсен, правда, не знав, на кого більше розгнівався Гнат — на нього чи на самого себе. Звісно, добре було б, якби міг він зразу ж подумати про себе. Зазирнути собі в душу — тоді ого! Дужчого спонукача від того, що у людини в душі, нема.

Гнат лунко прогулав підборами по білій навіть при нічному освітленні доріжці до будинку і тільки й завважив, що став менше терпимим, скоріше дратуватися став. Цьому єдина причина, гадалося Гнатові,— його домашня. У тому, що стала розгойдуватися під ногами домашня твердь, ніби не землею була — лише палубою невеликого корабля, який міг хилитатися отак хто зна з чого.

Про це він, звісно, промовчав, переказуючи дружині, як мало не посварився з Арсенем.

Ніна, коли він скінчив, звела очі десь понад Гнатом і ні з того ні з сього заспівала:

Чоловік їй: «То овес».

Жінка каже: «Гречка».

Гнат не збагнув, яким це чином стосується його непорозуміння з Арсенем, і не міг прочитати цього на її обличчі. Потім вона засміялась сміхом, що був у неї глибоко в грудях і який тепер Гнатові не часто доводиться чути, засміялася мов не для нього й сказала:

— А виходить, загнав він тебе на слизьке..

— Ти так гадаєш?

— Виходить. Адже ти нічим йому не заперечив. Це, мабуть, уперше стрівся тобі чоловік, якого ти не зміг переконати.

Мов похолоднішало в кімнаті, ніби нечутно відчинилися двері з вікном водночас, — у голосі дружини Гнатові чулись неприховані гордощі за того, третього, який в її уяві вивищився над ним. Гнат дивився, як зворухуються від стримуваної усмішки продовгуваті ямки на закруглілому від доволених обличчі дружини, й мовчав. Міг сказати їй: може, в чомусь і згоден з Арсеном, а головне — просто не хотів сперечатися з ним, бо ті пуди пшениці, які зародили в нього тим літом і які сьогодні постали йому в тісній сув'язі з усім, — самі ці пуди спроможні перевершити будь-які й будь-чий слова. Та Гнат розумів, принаймні майнула перед ним ця гадка: тут можуть заважити не пуди. Їхня вага зостанеться сама по собі, якщо збайдужіють і стануть дивитися понад нею ці мінливі сині очі і якщо ямочки на припухлих щоках будуть тремтіти комусь іншому. Тут слід було зібратися з думками.

Гнат обернувся й собі глянув туди, куди видивлялася дружина, хоч нічого там побачити не міг — за вікном синіла підсвічена неонам ніч. Обминувши дружину, підійшов до вікна. Тьмяні силуети будинків тільки де-не-де жовтіли прямокутниками вікон, упочі їх важко розрізнити, хоч, мабуть, можна було десь поміж ними вгадати Арсенове вікно. Та навряд, щоб Ніна шукала його очима, лінія її погляду поверх Гнатової голови скісно пройшла вгору. Те вікно вона могла бачити в своїй уяві.

На вулиці почувлися швидкі Ясеві кроки, Гнат пішов йому відчинити, хоч і не заціпав за собою дверей. Упустивши Яся, не повернувся до вітальні, де вони розмовляли з Ніною, звернув до кабінету.

З вітальні долинала розмова Ніни і Яся, голосніша звичайної, але Гнат її не дослухався. Мав зважити все. Розумів: йому не випадало оце побігти та вхопити жінку за патли чи побити посуд у вітальні, не випадало й дорікати їй, бо ж мов і не було очевидних підстав. А передусім — Гнат мав голову на плечах. У нього на в'язах була з-поміж них трьох найтверезіша голова. Гнат сів у тверде робоче крісло до столу, як і мав намір сісти, пішовши з концерту. Завважив, якими далекими здались йому стосики списаного паперу, заледве міг навернутися до них думкою, ніби не

вчора ввечері, а десь, може, торік він тримав їх у руках. Стало шкода паперів чи себе, що так хоча й не зовсім раптово, все ж несподівано розладналося все, перекинулося, немов у світі, в якому почалася війна.

Та Гнат не допустив, щоб ним опанував жаль. Розумів — на війні не перемагають жалі й плачі, перемагає стратегія. А щоб намітити правильну стратегію, треба добре знати противника, його силу. Таким противником виявлявся Арсен, його друг, якого Гнат був певний, як самого себе. Він знав: Арсен — то не якийсь там дійшлий залицяльник до чужої дружини, він нізащо не став би спокушати її, банально «підбиваючи клинці». Якщо Арсен захопився Ніною, то це вже десь понад ним, його волею. І справа, заважив собі Гнат, мабуть, не стільки в Арсенові, скільки в дружині.

Спробував поглянути її очима на себе й на Арсена. Уявив його химерну постать. Постать ця своїм виглядом, очевидно, не могла змагатися з Гнатом, хоча Гнат і пригадав, як Ніна питала його, чому не носить довгого волосся, і тепер пошкодував, що не прислухався тоді до її слів. Однак вигляд тепер, у їхні з Арсеном роки, коли давним-давно вже перевалило за двадцять,—вигляд не багато важить.

Гнат мусив знову й знову думати про Арсена. Переважання мрії над буденністю, романтична самовідданість аж до самозречення, максималізм. Що ж, це красиво. І як по щирості, то й потрібно. Реаліст Гнат розгледів романтика Арсена звіддалік і прийняв його і розумом, і серцем. Він був цілком щирий тоді, коли твердив Арсенові, що романтиці й реалізові в житті треба єднатися, як світло єднається з теплом, як права рука людини єднається з лівою.

Однак зараз, обмірковуючи «стратегію», Гнат сказав собі: «Так, сяйво романтики, може, й красиве, потрібне людям, та вишикає воно ж таки довкола реалізму чи на його основі. Інакше воно було б світлом мертвої зорі». Отже, Гнатова основа тривкіша, бо практично все ж таки вона рухає життя — це має кінець кінцем побачити Ніна. Треба тільки сповнитися терпіння й чекати. І робити свою справу. Без дурниць! Набратися терпіння, робити своє діло й чекати — поклав собі Гнат, повірив у своє рішення й тільки тоді дав волю своєму серцю. У нього вже пройшов холодок у грудях від Ніниних слів про іншого чоловіка, і тепер усього його поймав прикрий жаль за втраченим, таким потрібним для роботи затишком, образа на Ніну за

її невдячність. Звільнена від мобілізації сил на обмірковування, вирішування, його істота сповнилась болем і пориванням. Гнат пересів на канапу, став терти скроні, потім, стиснувши долоні в кулаки, стукнув ними себе по колінах — щоб боліло. Розрядитися в той зовнішній біль. Може б, справді побігти й побити посуд, порізати при цьому долоні. Проте хвилини, протягом яких він устиг поміркувати перед цим тверезо, не минули марно. Рішення, яке він прийняв, стримувало його, давало спромогу контролювати себе, бо в ньому жила надія. Гнат був у стані людини, яка відбуває тяжку операцію, її розтинає біль, але вона тим часом знає, що операція — неминуча і що по ній настане одужання.

Ніна ввійшла, побачила скривлене обличчя чоловіка, мабуть, здогадалася про все, але здогад викликав у неї не співчуття, а скоріше зневагу.

— Твій син що, женитися надумав? — спитала ніби зухвало чи мстиво.

Гнат свою дружину знав — не жалощами шукати шляху до її серця, не слабкістю, тільки не слабкістю.

— Це він так сказав? — намагався надати голосу впевненості Гнат.

— Не так, але...

— Скажи Ярославові, нехай не марнує часу щодня до півночі, бо вже весна, іспити ось-ось і треба ще складати на права, уже прийшов ліміт на автомобілі. Хто ж нас повозить, як не він?

Ніна оцінила Гнатів хід проти Яся, як і проти неї самої. Голос її пом'якшав трохи:

— Ти хоч би спитав — з ким же він...

— Це не має значення, і не заважайте такими дурницями мені працювати.

Гнат устав, потім сів у крісло до столу, спиною до Ніни, ніби й справді він лише на хвилину був одірваний від роботи. Ніна бачила його хитрощі, але вони викликали в неї повагу.

Він не бачив, з яким обличчям вона виходила, і все ж йому здалося, що в тяжкій війні за неї він зробив перший прицільний постріл. Чи поклав першу цеглину в споруду, яку належало звести. Ображений і сердитий не зовсім же й напускним гнівом, Гнат, проте, у глибині душі не мав на дружину зла, бо хоч як було йому прикро, він розумів — тут же не просто її добра чи зла воля. Так само й у Арсена. Гнат надто добре знався на людях, щоб міг

приймати Арсена за такого собі зальотника. Більше, ніж будь-хто із них трьох, Гнат розумів, що в Нініній душі стрічаються не просто його сіро-стальні очі з Арсеновими синювато-сірими чи його короткий йоржик з високо настовбурченою Арсеновою чуприною, — там, утілені в два образи, стикаються дві сили, і має перемогти одна, його, Гнатова сила.

4

Ясь нічого не казав матері, як прийшов увечері, та й не треба було, вона все бачила сама. Може, в ній весною прокидалося сьоме відчуття, що дозволяло читати в людських душах, ніби написане на папері. Ніна не ходила по домівках своїх вихованців, як належало, і не розмовляла з їхніми батьками, вона вже знала свою малечу, може, краще від батьків. На перерві діти виснули на ній гірляндою, і Ніна, даючи їм усім лад, тим часом бачила, і як проходить коридором з десятого директор, силуючи й пересилуючи себе, щоб не дивитися в її бік, і як Гаврюк виступає з класу, твердо, упевнено, важко, ніби гора, що протиприродним способом одержала здатність ходити поміж людьми. Василівна з острахом уклиняється між них двох — між гору й вітер, що, неспроможний її зрушити, постійно тручає гору своїм диханням. Можливо, Арсен і сприймає Гаврюка саме так, що той перепиняє йому дихання. Один раз наскочивши на Гаврюка, Арсен більше не чіпає його й словом, мабуть, залишив на самого себе, і все ж той почав ніби сіріти, блякнути в усіх на очах.

Усе бачить Ніна, то де б їй такій не подивитися свого Яся, принаймні того в ньому, що надавалося для її розуміння.

Коли Василівна повернулася з курсів, Ясеві з Лідією стало неможливо стрічатися вдома. Та їхня спільна дорога вже вийшла із стадії, коли вона ще не дорога, лише перехід від однієї вішки до другої — від шкільного вечора до випадкової гостини в домі чи зустрічі на концерті в Палаці культури. Тепер вона розвивалася самостійно.

Весна швидко зігнала сніги, і верби понад річкою, як дивитися з села, поїнялися зеленкуватим туманом, потім зворухнулись бруньки на деревах уздовж вулиць. Крони у кленів погустішали й стали видаватися бузковими, потім

зарожевіли, і з них посипалась брунатна луска. Густо услала тротуари опалими сережками й терпко запахла сокорина. Діброва ще сіріла оддалік незрушно, але й там уже не стало снігу, висохла й побіліла взимку приплющена до землі трава, і над нею, схожі на фіалкових волохатих джмелів, розпустили крильця пелюсток квіточки сон-трави. Тепер Лідиній з Ясем дорозі відкривалася безмежна далина.

Вони стрічалися скрізь, де хотіли, і повсюдно їх чекала та ж сама п'янка невідомість, до якої ніщо тепер ані довкола, ані в них самих не заважало їм іти й до якої вони наближались з поспіхом, бо, крім того, що не мали жодних перешкод, вони ще й сподівалися, що здійснення прагнень — то нова царина, від цієї перейденої ще яскравіша. До неї праглось чимскоріше, як до чарівної вершини, і гадалося, що на вершині дорога не спиниться. Мабуть, вершина буде безперервна й нескінченна. Усе життя.

Деякий час, поки не відцвіли проліски, Ясь до лісу не йшов, не хотів. Якби стали збирати, то неодмінно згадали б про Тамару, для якої Арсен загадував їх добути з-під снігу. Вони вибрались до лісу, коли зацвіла сон-трава. Недільний день був високий, ясний, не просто ясний, а сповнений ярого блиску сонця, що відбивалося від ріденьких сніжно-білих хмар і від липких листочків, що вже випручувались й розправлялися з бруньок, і від білої торішньої трави. Навіть кора на стовбурах дубів, висохла й шорстка, яскріла під незатіненим сонцем. І стояла тиша.

Вона аж лякала Яся з Лідєю, ця тиша, зоставляючи сам на сам і з тим, до чого вони йшли. Треба було зачепитися за щось, бодай за яку дрібницю. Щоб зважитися, неодмінно треба спочатку хоч трохи розігнатись. А діброва тим часом стояла німотно, завмерши під сонцем, ніби сама чекала на них. Так Ясеві здалося припаймні, а потім він зрозумів — не їх чекають дерева, вони ждуть птахів. Птахи ще не прилетіли. Тільки метка синичка стрибала з гілки на гілку, пильно обдивляючись кожну бруньку й часом тоненько цівкала. Синиця працювала, хоч була така ошатна, з чорною краваткою на грудях, ніби на святі. «Може, у неї все життя свято», — подумав Ясь. Та цієї думки було замало, щоб осміліти з нею, пересилити млосну лісову тишу. «Пугу, пугу. А хто є в лугу?!» — вигукнув Ясь у складені рупором долоні. Ніщо не одізналося. В лісі не було луни. Ліда, не озираючись на Яся, пішла вперед. Чутно було шерхання її ніг на сухій траві, і сонячне проміння, ламаю-

чись на твердому дубовому гіллі, дзвеніло тонко. Годі було зачепитися за той звук.

Та зовсім несподівано на поміч прийшов колір. На сухій сірій траві Ясеві раптом засяяла фіолетова цятка: кущик сон-трави. Ясь зірвав квітку — бузкові пелюстки, жовті тичинки всередині, а зверху вся вона в блискучих сизих ворсинках, — наздогнав Ліду і, піднісши квітку до її обличчя, сказав:

— От на що ти схожа — на сон-траву.

Квітка лоскітно торкнулася Лідиної пойнятої рум'янцем щоки, Ліда засміялася й відштовхнула Ясеvu руку, як було в них уже не раз. Знаний рух одразу ж вивів їх на знану стежку, і вони пішли по ній далі й далі, заглиблюючись у ліс, у сонце й тишу, яка більше вже не вадила й не лякала. Яре сонце в небі заступилось вогником, що горів у них самих, розгорявся в полум'я. А ліс був довгий, може, навіть нескінченний, і вони спинилися на сухій траві, від чого полум'я в них ропалалося ще жаркіше...

Тоді, коли Ніна спитала Гната, чи його син надумав женитися, Ясь насправді нічого такого не казав. Вона вигадала це для Гната. Батькове застереження й слова про машину, які Ніна переказала Ясеві, він пропустив повз вуха, Ясь про машину вже чув, йому тоді справді сяяв вогник, який раніше нього самого розгледіла Ніна.

Іхня з Лідою дорога не могла зупинитися. Це постало перед Ярославом як відкриття у той же день чи вечір, коли вони поверталися з лісу. У Яся трохи паморочилась голова, ніби від чаду, і він усе пробував одвернутися від неминучості. Повертався назад, підходив до сьогоднішнього ще й ще раз, дивився на Ліду. Усе було, як мало бути, як їм обом хотілось. Ліда оглянула його діловито — чи немає у нього на одязі якогось ганджу. Мабуть, вона вже витала десь далі, аніж він, і там до її вірності та відданості долучилася ще й турботливість про нього, Яся.

Так, це вже було, на шляху до сьогодні це було — і Лідина відданість, і Ясеві гордощі, що лише він один здобув на неї право, тож мало бути оце піклування про нього. Ясь у котрий раз переходив сьогоднішнє й не міг слідом за Лідою розпочати, відкрити собі завтрашне, дальше. Надвечір сонячні промені вмовкли, у лісі стало ще тихіше, і крізь тишу долинуло гудіння. Ярослав спершу подумав, що то далекий літак, але воно, віддалившись, згодом чулося знову й знову. Ясь здогадався: це вони підійшли до шосе, що

перетинало ліс, і то гудуть на ньому машини. Прислухався до звуків, йому уявилось, як по рівній стрічці асфальту одна за одною розгонисто мчать машини — на північ, на південь. Якщо уявляти їх одночасно, то вийде, що вони водночас творять живий зв'язок тієї півночі з півднем, Білого моря з Чорним. А далі на морях кораблі в русі, довкола світу... Тут і згадалися Ярославу батькові слова про «Жигулі», що їх переказала мачуха.

З «Жигулями» Ясь і додому дійшов. З ними ж перебувся кілька наступних днів — уже прийшло повідомлення з райспоживспілки, треба було вносити гроші. Ясь хотів поїхати до міста вибирати машину, але батько сказав, що вся партія — одного кольору, та й у всьому машини однакові, то нічого дарма гаяти час, він мав тим часом готуватися.

Ясь трохи вже вмів тримати бублика — його підчував шофер з колгоспного гаража — і потроху підчитував не такі вже й складні дорожні правила. Однак то все було ніби шкільне навчання — для чогось, на колись, а тепер мав-таки сісти сам за того маленького круглого бублика.

Минуло кілька днів, мовби нічим і не відмінних від тих, що були раніше. Ліда в школі менше, ніж звичайно, пильнувала його очима й не ловила нагоди, щоб укопнути бодай чим Тамару. Менше і Ясь тримав її в оці. Коли згодом Ярослав таки подумав про те, про що ніяк не зважувався міркувати, воно знову з'явилось Ярославові так, як з'являлося до тієї сонячної неділі — кривою, що в геометрії має назву параболи, лінією, яка, вигинаючись, іде вгору до вершини такої високої, сяйної, жаданої, що просто безглуздо було б прагнути подивитися через неї далі. Хто ж прагнув коли дістати зором за вершину, та чи це й можливо? Може, усе життя й буде складатися з отаких нескінченних сходжень угору...

Весна ішла. Крізь суху білу траву поміж деревами в лісі пробивалися листочки конвалій, згорнуті в тугі трубки. Щодня ляжав учнів недалекоми вже іспитами Гаврюк. А одного разу завів мову про них й Арсен, сказав, що експеримент з оцінками буде поширено й на іспити. Він, мовляв, переконався, що всі учні засвоїли мінімум знань, і готовий поставити задовільну оцінку кожному без перевірки. А той, хто хоче мати вищий бал, має захищати його. «При цьому пам'ятайте: ви маєте показати не стільки свої знання, скільки вміння ними користуватися й самостійно мислити. Складатимете в читальній залі, й буде дозволено користуватися хрестоматіями, художніми творами. Ви

зможете відшукати й виписати потрібні цитати, але від вас вимагатиметься самостійний аналіз творів у зв'язку з життям і навіть бажано з вашим власним життям та поглядами на нього».

Арсенові слова сприйняли по-різному — кого зацікавили, кого налякали. А Ліда їм одверто зраділа — вони гарантували певну трійку, більшого, очевидно, не дуже й прагнула, більше їй не потрібно на шляху, по якому йшла. З Ясем щоразу були удвох, і все їхнє було з ними — щирі пестоші й гордість за себе, що доскочили незнамого іншим, того, що за кожним разом починалося мовби спочатку й мало тривати так усе життя. Однак що далі, то більше прикмет у Ліді казало Ярославу: вона вже за перевалом і чувається певно; мабуть, Ліда знайшла там усе таке, яке й мало їй бути. А Ясь скільки не наvertався до нього, стільки й втікав назад, на цей бік. Коли йому не спалося і з дороги, по якій вирушив, уже начебто не можна було звернути, він згадував першу їхню сліпучу неділю, яка запам'яталася найдужче, «прокручував» у голові стрічку від початку й аж до того місця, в якому долинули до нього доти не чутні звуки невидимих за лісом автомобілів. Далі Ясь виводив із колгоспного гаража свої «Жигулі» і сідав за кермо.

Машини вже прийшли, і колгоспні шофери, чудуючись, припровадили їх у село. Автомобілі, як вони казали, були ніби скажені, «стрибали», й з ними належало поводитися дуже обережно. З тими багатьма застереженнями Ясь таки сів за кермо. І проїхав з сотню метрів. Мотор глухнув у нього кілька разів, і кілька разів, коли Ясь дуже швидко натискав педаль, машина рвучко зривалася з місця, та він розумів — це було з незвички й невміння. Головне ж — вона щоразу, як відпускав педаль зчеплення, рушала з місця, й через кермо рукам було чутно, як під колесами шурхотить асфальт. Аж поки не засинав, Ясь тримав у руках легке кермо, чув під собою слухняні передні колеса, які з шурхотом намотують на себе дорогу. Це відчуття відтісняло всі інші й мовби звільняло Ярослава від неминучості відкрити світ за перевалом, якого він досяг.

Майже щодня Ясь вигадував годинку для їзди, і все довший та довший шматок дороги давався до рук, переходив з уявного в реальний. У Яся складалось враження, що за кермом простір долається руками. Скоро найдовший шлях мав уже бути в його руках. Він практикувався й у неділю, і коли Ліда одного разу спитала його очима, чому не пішли

сьогодні нікуди, Ясь так і сказав їй, що він об'їжджає машину чи самого себе, і скоро вони удвох зможуть майнути в яку завгодно путь. Ліда усміхнулася йому згідливо. Значить, так мало бути.

5

Якби говорити мовою Тамариних запитань, то Ліда приготувалася бути щасливою одним і дуже була певна того щастя. Це, може, найперша прикмета його — певність у собі. Ліда була сама собі, на своєму путівці, ясна і вдоволена. Через те ніхто й не додивився до неї — ні Тамара, ні Арсен, ані її рідна мати.

Та пізніше, коли це певне й чималим Лідиним трудом побудоване щастя раптом наче без жодної причини поламалося, обернулося нещастям і стало, звісно, тоді всім відомим, воно найбільше лягло на душу Арсенові. Він, був переконаний, мав усе побачити й завбачити. Потім багато бився, заднім числом шукаючи причин, які йому завадили додивитися. Мабуть, він поспішив, хотів чимшвидше підхопити бодай сильніших учнів — Тамару, Яся, і в нього не стало уваги на всіх. Арсен звик, читаючи газету, чути голоси своїх незнайомих поплічників — там друкувалася стаття, там кореспонденція, там коротенька замітка. Пізнавав у них знайомі голоси і хоч ніколи не листувався з тими однодумцями й не дописував до газет — усе ж відчував себе ніби в загоні розвідників чи хоч просто шукачів, які йдуть, розсипавшись, не бачать один одного, але часом подають один одному голос і все ж таки чуються спільно.

Та одного разу його вразив голос, поданий до нього і його спільників, однак зовсім їм чужий. Учениця писала в «Комсомольской правде» обурено, що пора б уже викинути з програми і невдачу-одинака Чацького, і такого ж самого Базарова, який «різав жаб», і убивцю Раскольникова, бо ми ж не готуємось убивати людей. Прочитавши того листа десятикласниці, Арсен почув себе недобре. Газета супроводжувала публікацію своєю і правильною та ґрунтовною відповіддю, однак це не могло змінити справи. Так. Устами учениці заявляв голосні претензії «ідеал»: щоб було сито, ясно, зручно, «красиво». Навіщо, мовляв, усі ті складнощі — не треба нам «роздвоєності» й такого трудного думання, не потрібний нам дух. Весь матеріал так і називався — «Навіщо?». Арсен, прочитавши газету, — всього два

стовпчики, не більше, ніж пишуть у творах на вільну тему,— відчув, ніби з неба, з його по-весняному вже голу-бої бані випав сегмент, і його прозору та дзвінку сферу, таку незмірну та всеосяжну, що спроможна прийняти всю безмежність людських мрій та весняних почуттів, замінило щось на всі сто процентів утилітарне.

І тут він почув другий голос. В «Літературній газеті» з'явилася стаття «Ода господарській людині». Якийсь журналіст писав, що прагнення володіти речами допомагає людині міцно стати на ноги, що заможність — то неминучий перехідний етап до справжньої культури і що взагалі краще нехай будуть міщани, ніж п'яниці. Стаття, звісно, публікувалась у дискусійному порядку, але ж Арсен уже знав Амікуса, для якого така стаття не була дискусійною. Після цих статей Арсен довго ходив, одихуючись, не міг набрати повні груди повітря. Почував себе хворим, і, може, ця хвороба й завадила йому додивитися Лідиного щастя чи нещастя.

Та була й ще одна причина в Однорала. Ніна! Він про неї думав і передумував сто разів і стільки ж разів підтверджував собі слова, які сказав Мар'яні. Однак... думкою, рішенням спроможний урятувати себе Гнат і навіть оця зовсім не дозріла душею Ліда,— Арсен же хоч і стримував себе думкою, не міг заховатися за неї, як за міцну стіну. І скоро вже казав собі, що вдовольняються чимсь одним лише обмежені, односторонні люди. Колекціонує чоловік усе життя сірникові коробки — і з нього досить, тим і живе. Чи там розв'яже задачі. А думці людській, щоб можна сповнити все життя, треба спертися на цільність душі. У нього ж у душі через ту Ніну — розірваний круг, який не може плисти й на який нічого не можна покласти.

Він не замислювався над тим, яка ж єдність існує в ній самій, що в Ніни переважає, отже, нехтував єдиним напрямком, у якому тільки й можна вийти з лабіринту. Бо вона — диво, а хіба ж для нього дійсні загальні правила й норми. Ніна була винятком, і Арсен тільки й спроможний був, що обходити її, одвертатись, як вона вранці ступає дрібно повз вікна його кабінету, й не стрічатися з синявою в її очах, що колись була й насмішкувата, і владна, і зухвала, тепер же сповнилась покірного благання, тепер стала — найстрашнішою. Яка ж вона бідна, та чиясь вихованка, якій не потрібний став Достоевський. Що вона робитиме, коли раптом полюбить щось неблагополучне і її

серце з розумом опиниться на перехресті, де їм ніяк не вибрати однієї путі?!

Арсен уже хотів був саме так і написати тій школярці, та не писав він у житті нікому й ні про що, бо світ — це багатократно повторений атом: те, що є десь, так само існує й поруч, хоч може воно бути з протилежним зарядом. Тій дівчині здається, ніби вона знає все, що їй потрібно, і не хоче відати про непотрібне. Арсен подумав про Мар'яну. От які протилежні заряди! Та дівчина розважає про життя ще умоглядно, Мар'яна вже несе на своїх плечах його пайку, робить велику роботу й тим часом призналась йому щиро, що вона ще не знає, чи досить їй цього для повного щастя. Арсен їй тоді сказав — досить. Тепер подумалося — сказав неправду. Він тоді не знав ще всієї правди.

Арсен побачив Мар'яну несподівано на зборах. Мар'яна була в новій ролі — заступала парторга, який поїхав на навчання, й вела збори. А що головувала і йшлося там про весняні роботи, про неї ж таки — то була проти звичайного строгіша і мовби владніша. Дивлячись на неї й на тверде обличчя Гната, що, як завжди, сидів у президії, Арсен казав йому, Гнатові, що він має рацію: Мар'яна — дівчина незвичайна. Її владність аж ніяк не схожа на ту, котру, буває іноді, знаходять люди на вищому щаблі, на який підіймаються. Мар'яна шукала її в собі, власне, то була й не владність, а лиш вияв сили, викликаної й зібраної воєдино збігом обов'язків і обставин. Може, так спортсмен в обстановці Олімпійських ігор знаходить силу для швидкості, досі не чуваної в світі й не бувалої в самого себе. Мар'яні треба було тільки опанувати себе на новому місці, знайти потрібне слово й тон для всіх. А це, відома річ, значно важче, аніж чкурнути на сто метрів, бодай хоч і з нечуваною швидкістю, тут більше й тонших треба докласти зусиль.

Арсен дивився, як підіймала вона бригадирів, надавала кожному слово не раніше, ніж було потрібно для обговорення справи, і не пізніше, ніж він хотів, так усі виступи єдналися, як зчіплюються один з одним зубці добре налагоджених шестерень. Весь механізм обговорення обертався зладжено й від того набирав сили. Коли треба було узгодити дії двох чи трьох — рілничого бригадира, начальника ремонтної майстерні й себе — бригадира трактористів, вона, вислухавши тих двох і додавши від себе, одбирала із сказаного всіма найістотніше, кількома фразами в'язала його до купи, і, зв'язане, воно ставало значнішим, постававалося.

ло в новій якості, як і вона сама в людських очах. Арсен спостеріг, що до кінця зборів, може, навіть не помічаючи того, її стали вже називати Мар'яною Власівною.

Розходилися після зборів, прощаючись з Мар'яною. Арсен пристояв навмисне, дивився, як і старші, і ровесники тиснуть Мар'яні руку й відходять. Мар'яна стояла, прощалася з усіма так само стримано, відходила від тамованої в собі напруженості. Останнім попрощався Гнат, торкнув її за плече й щось сказав. Мар'яна посміхнулась йому блідо — чи ще в обіймах свого головування, чи вже відгороджена дистанцією взаємної поваги, дистанцією, що мовби й невидима, але яку так трудно подолати. Мабуть, Мар'яна відчувала це, і обличчя її, відходячи, смутнішало.

Арсен, може б, і не спостеріг того всього, якби перед цим не думав, що сказав Мар'яні неправду. Тепер бачив свою неправду в неї на обличчі. Вона уклала всю свою спроможу, щоб провести ці збори, за одну годину виросла в людських очах, усі так шанобливо потисли їй руку й пішли, а їй тим часом, може, ще б хотілось, щоб хтось один і не тис її руки, не йшов, а просто залишався при ній...

Та він спитати ані сказати чогось Мар'яні зараз не міг, розумів — це була його власна плутаниця в чуттях, яка й призвела до неправди перед дівчиною. А може, тоді, коли вони розмовляли, те ще було правдою, а стало брехнею пізніше, і до неї призвела ж не Мар'яна. Арсен попрощався з заступником парторга, як і всі, й вийшов з палацу. На виході його чекав Гнат.

Стояв боком до дверей. Йому коштувало чималих зусиль тут стояти, чекати Арсена й розмовляти з ним. Однораз це помітив. Чи не остання їхня розмова потім дійшла до Гната й отак спутала йому ноги, — стоїть, ніби стриножений? А може, йому стало відоме інше?..

Коли Арсен наблизився й глянув йому в очі, побачив у них, що Гнатові відоме те, інше, і що він про те говорити не буде. Принаймні прямо не говоритиме.

— Ну що, який дух виростає в нас! На діловій основі!

— Бачу... Як і те, що цьому духові мається зараз трохи складніше, ніж тобі, реалістові.

Арсен — бачив же, що в Гната на душі, — сказав ці слова невчасно й недоречно.

Очі в Гната розширилися раптово.

— Складніше? — спитав, ніби глибоко зітхнув, Гнат, і Арсен побачив на мить іншого Гната. Гната, який стра-

ждав. Страждання спіткало Гната несподівано. Арсен розумів: для страждання в Гнатовій душі нібито й не було відведено місця, він не хотів визнавати, а показувати — й поготів. Воно захопило Гната свавільно, не питаючись згоди, затопило по вінця й вирвалося назовні зітханням.

— Пробач,— тихо сказав Арсен.

Тільки тут Гнат зауважив, що злетіло з його вуст. Побачив того Гната, який хотів був побігти на кухню, побити тарілки, порізати собі долоні й взагалі натворити дурниць і нічого не домогтися. Облатенко його на світ більше не випустив. Одвернувся від Арсена й став говорити швидко:

— Парторг після навчання сюди, мабуть, не повернеться, так що бути Мар'яні секретарем. Та й буде! Досі вона вся була в роботі, в ділі, тепер, я думаю, на тій же таки діловій основі, вона так само заглиблюється і в людей. Вона підходить до людей ближче, ніж я. Ти можеш бути спокійним: появився в селі керівник, який поєднує в собі й ділове, і душевне, чи духовне. Але ж виросла вона й виховалася — в мене!

— Вона, Гнате, виховується в житті, і її приклад тільки доводить, що наше життя сильніше й ширше, ніж уявляємо його ми — ти чи я. Та й складніше, бо ти ж дивись: Мар'яна, як ти кажеш, під твоїм керівництвом виходить наперед тебе, а твій власний син під нашим з тобою подвійним проводом відхиляється від нас обох, сходить кудись... Чи шукає не там.

Гнат — вони повільно ступали по вулиці — спинився, ніби перед ним виросла загата, яку він був не в силі переступити. Ясь.

Його Ясь був тим, що завжди, і Гнат уривав для нього стільки ж часу, як і завжди. Однак Гнат останнім часом бачив, як його слова, обернені до Ярослава, вдарившись об кругле синове обличчя, все частіше ніби відлітають від нього вбік, відскакують від Ясевої ясної і трохи зухвалої посмішки. Десь доходить до нього лише верхній, зовнішній зміст Гнатової мови. А сам Гнат, спостерігаючи це, не мав спромоги доступитися до сина ближче.

Зараз, почувши Арсенові слова, Гнат спинився не стільки від несподіванки, скільки тому, що чув: у його до краю сповнену душу не вміщається більше нічого. Не зможе він зараз подолати той невидимий дюйм, що відмежовує його від сина, примаскований Ясевою зухвало-ясною посмішкою.

Гнат стояв, ніби затиснутий трьома скелями: Ніна, Арсен, Ясь. Сина він, може, і зміг би повернути до себе, якби

скинути з плечей тягар своїх неладів з Ніною. Ніну він напевне повернув би до себе, переваживши Арсена. Арсена ж переважити Гнатові було б легше, якби Гнат не вірив йому, якби був йому ворогом.

— Знаєш що? — глухо сказав Гнат. — Ярославові годен дати раду ти. Я покладаюсь на тебе. Я тобі в цій справі вірю більше, ніж самому собі...

— Спасибі!

Мовчки й воднораз рушили з місця: Гнат уперед, додому, Арсен звернув у бічну вулицю. Вони один одного зрозуміли.

Арсен ішов додому важко, раз у раз спинявся. Гнат, отой, що прорвався несподіваним зітханням, ніби спирав йому дихання.

Уже травень замайорів тюльпанами на клумбах перед будинками, долинув з лісу далекими — мовби із спогадів про дитинство — голосами солов'їв, і треба було готуватися до підсумків. Що він зробив за рік, що встиг? Щось ніби встиг. Арсен, хоч як спочатку гостро розмовляв з учителями, проте, не зобов'язував нікого робити, як він, не силував, розумів: примусом можна прорубати просіку в хащах, вимостити через пустелю дорогу, але ним не можна прокласти шляху до творчості й пошуку. Зачепивши раз Гаврюка, він і його облишив на самого себе. Нехай думає, хай дивиться. Арсен шукав сам і хотів, щоб і кожний з учителів прагнув шукання, придивляючись до колег, до нього самого. І помаленьку справа й рушила. До нього стали проситись на уроки, а у методкабінеті замість примусової Гаврюкової течки з вирізками з'явився стенд, на який Арсен приносив і наклеював усе, що публікували в газетах та журналах його незнайомі спільники. Із знаменитої Павлинської школи після смерті Сухомлинського став подавати голос Кодак. Арсен не загадував одмічатися біля того стенда, хоч Василівна й хотіла завести журнал обліку, однак частенько бачив там то одного з учителів, то другого.

А Гаврюк тим часом ніби злиняв. Ходив, як і завжди, твердо й так само важко котив круглі валуни слів, однак шкільне життя щодалі більше проходило повз нього, і часто міг чути Гаврюк, як при ньому в учительській розмовляють, мов його в кімнаті й нема. Такого не бувало раніше. Раніше з ним якщо не заводив хтось мови, все одно, перш ніж сказати слово, мав, здавалося, на Гаврюка озирнутись.

Отже, якби весь світ був школою, Арсен мав би чому й порадіти хоч трохи, та в ньому була ще дівчина з дале-

кої Караганди і журналіст із Брянщини, яким стало дивно й незрозуміло — навіщо Грибоедов, навіщо Тургенев з Достоевським, коли можна обійтися чимось простішим, легшим, надійнішим та приємнішим.

Стиснуті груди Арсенові — ніяк не міг глибоко вдихнути — стали надколюватися з лівого боку тонкою тріщиною болю. Перемігши його, Арсен вийшов з дому в неділю — пройтися, віддихатись. Блідо-жовтава від молодих листочків діброва здалеку озивалася солов'ями. Звуки там едналися з пахощами конвалій, що саме розцвілися, з рожево-срібним цвітом диких груш, із стократ відбитим і заломленим на молодих листочках світлом і ще з тисячами простих, безмежно малих матеріальних речей, які в єдності своїй творять щось таке, чому вже немає наймення, бо назвати це гаєм, квітами, звуками, взагалі матерією для Арсена все одно, що роман назвати зшитими докупі двома чи трьома сотнями аркушів паперу.

Арсен не міг піти *туди*, його щербатий круг, що завжди поєднувався в нього з образом Ніни, не годився на воду. Він звернув у поле, за село. Пшениця вже піднялася, й вітерець гнав по ній переблиски дрібних хвиль. Арсен ішов по межі й намагався не дивитись на поле. Бо, бавлячись із вітром, поле також було часткою того — великого, цілого, досконалого. Воно також відтіняло Арсенову прикрість у душі. Межею дійшов до посадки, за якою, знав,— дорога. На дорозі стояла машина, і Ясь виглядав з неї, ніби піджидав директора.

...«Жигулі» — машина тяжка для невинного й легка для того, хто з нею «зійдеться характером». А Ярослав біля неї упадав не тільки днями, а й ночами. Стільки раз він і на уроці, й з Лідою мнмохить прислухався, як шурхотить дорога, що намотується на колеса, як він, лиш торкаючи руля, вигинає її то в один, то в другий бік або витримує пряму, ніби прокреслену на папері під лінійку м'яким олівцем. Поволі зжився з цим відчуттям і не помітив, коли прийшло друге — уже не відчуття, а лише чуття машини, що стала мовби ним самим, продовженням його рук і ніг, таких легких та бистрих. Скоро Ясь став правувати вже не «Жигулями», а собою, про машину зовсім і не думаючи, просто повертав праворуч, ліворуч, як звертає людина, йдучи собі, адже вона перед тим не думає, що треба притримати одну ногу, а другою зробити широкий крок та повернути її вбік. Тільки робилося це у сто крат швидше.

Минуло небагато часу: з туго згорнутих трубочок конвалій, що проткнулися поміж дубами в лісі, встигли хіба що розправитись на боки по два продовгуватих листки, ніби розкрилися дві невеликі зелені долоні з білими жилками й піднесли до сонця срібні намистини сережок, і Ясь ще й не з'їздив із Лідою по них, як машина стала відпускати, звільняти його уяву. Ідучи, вже міг озирнутися довкола й на себе самого. Він і зрадів цьому й злякався, бо щезав таким чином закамарок, до якого весь час можна було виправдано втікати. Щоправда, залишалася ще нескінченна дорога, опанована й підвладна швидкості як самоціль. Та для цього треба було вибратися з села, через поле й переїзд, за ним попасти на шосе.

Поки їхав — кидав оком на Лідину, на Тамарину й на свою власну хату, на школу, а за селом, як доїжджав до переїзду, — на поїзд. Йому довелося чекати, коли тітка Мокрина опустила перед машинною посмуговану ворину шлагбаума, і він дивився, як, одстукуючи ритмічно, мелькають перед ним вагони пасажирського поїзда.

У вікнах бачив людей. Ясь із дитинства звик проваджати очима вагони, скільки видно їх із села. Зараз поїзд перероджував йому шлях, за переїздом Ярослава чекала дорога й швидкість, легка й самоцільна, але йому тим часом сплигло на думку, що для людей, які їдуть у поїзді, дорога, мабуть же, не самоціль. Очевидно, вона така хіба що для самого поїзда — іде й слухає свої колеса, як вони вистукують здвоєно, а люди по тому довгому й заколисуючому перестуку зійдуть десь у кінці й подадуться далі, кожен за своїм. Ярославу захотілось уявити бодай когось одного з цього довгого поїзда — куди він на ньому, за чим? Та колеса вже простукотіли перед ним, і довгі разки вікон пропливли в поголубілу весняну далеч. За ними одпливли людські обличчя, з яких ні одного вже ніяким зусиллям не можна повернути назад, щоб розгледіти.

Піднялась, косо попливла вгору ряба ворина шлагбаума, тітка Мокрина стояла й дивилась на нього вичікувально. Ясь подав уперед важіль і повільно, як належить за правилами, переїхав через переїзд, не змінюючи передачі. Тітка Мокрина зосталася позаду. Ясь машинально переводив важіль назад, знову вперед і знову — на пряму, розганявся й тим часом думав, що йому лише до тітки Мокрини тільки й можна повернутись, її завжди застанеш на своєму місці. Він знав — якби спитати зараз про нього, вона б сказала своє: «С'де о був, с'дечки о стояв».

Ярославу уявилося, що, поки він гаявся з своїми «Жигулями», повз нього отак проїхали й інші обличчя — батькове, Тамарине, Одноралове. Їх повіз поїзд часу, про який недавно прочитав Ясь в одній поемі, — той поїзд, до якого сідаємо без квитків і квитанцій і з якого «не выскочишь, раздумав, на ходу, не пересядешь на обратный поезд». Тепер має їхати сам. Він зробив щось не так, і вже не можна вернутися назад, де він «с'де о» стояв, і вчинити інакше. В юності найдужче чується безповоротність часу — Ясеві стало сумно.

Якби не цей настрій, Ярослав, може, й не побачив би Арсена, як він вийшов із посадки, а коли б і побачив, то лише подумав би: куди це він тюпає пішки? Та зараз, уздрівши Арсена, Ясь загальмував, і поки той виходив на дорогу, Ясь дивився в його пронизливе обличчя й чув, як разом із жаром на щокі приходить ясне усвідомлення, що з Арсеном він розминувся, щоб зробити йому наперекір і Тамарі на зло. З Лідєю він пішов, може, ще й для того, щоб досадити Арсенові з Тамарою. Почув прикрість: у рокований і безповоротний час свою долю він не вирішував сам. Не йшов сам, тільки протривав одній і сліпо піддавався другій силі. І на зло одним, на радість другим опинився на роздоріжжі. Так, при наближенні Арсена, коли можна було вже розгледіти мову його обличчя, Ясь зрозумів, що даремно розминувся з ним і пішов з Лідєю. Що він з нею знайшов?

Арсен ступив на асфальт і нагнувся над машинною, ніби хотів ближче розгледіти Ярослава в ній.

— Це ви? — сказав, мабуть, навмісне вживши це «ви». — Колпсь поетеса писала: «На шлях я вийшла раною весною...»

Чому він так сказав? Звідки йому було знати, що Ярослав саме був у думках про дорогу. Згадка про Лесю великий шлях так безжалісно висвітлила його, Ярославів, путівець, який, починаючи, можна було побачити весь до кінця. А тепер ось на ньому годі побачити щось, що б надавалося для противаги. Або хоч годилось для відповіді.

— Прошу сідати, якщо хочете під'їхати або проїхатись, — сказав Ясь, відчиняючи дверцята.

Арсен, зігнувшись удвоє, втиснувся до кабіни.

— Можна й проїхатись. А куди дорогу верстаєм?

— Та на шосе...

Рушати Ясеві було важче, але рушив, проминув лісосмугу, зелений прямокутник озимини за нею і, зупинившись

на мить, як велів дорожній знак, виїхав на шосе. Тут уже можна було й розігнатися. Власне, за цим же він і виїжджав. А що, зустрівши Арсена, Ярослав остаточно збагнув свої втрати, вага того, що зоставалось при ньому — дороги й швидкості,— відповідно зросла. Ясь розпростав праву ступню — колеса зашурхотіли гучніше, заспішили обабіч дерева. Скоро в'їхали в ліс — десь недалеко тут вони були з Лідою. Дорога пішла на спуск, Ясь вимкнув передачу, не стало чути мотора, дерева й трава почали зливатися в суцільну зелену смугу. Було враження, що машина нечутно відірвалася од землі й полетіла навстріч підйому, що вже наближався попереду. На підйомі Ясь надав газу, машина не збавила швидкості, тільки напружено завив мотор, і знову було схоже на літак, що добігає останні метри на смузі, готовий злетіти.

Арсен хотів стримати Яся, та, побачивши в дзеркалі заднього огляду його видовжене обличчя й очі, прикипілі до шосе, передумав, а скоро й призвичаївся до швидкості. Став дивитись уперед. Дорога вийшла з лісу, й обрій розширився; чорні, зелені, сірі прямокутники з десь-не-десь застиглою на них чередою або недбало кинутим гуртом хат. Усе разом пливло назустріч, рівнялося й зникало позаду, перше ніж можна було встигнути як слід роздивитись. Дорожні написи пролітали так швидко, що годі їх прочитати, аж поки Арсен не збагнув — їх треба розглядати, поки вони ще попереду. «Не обганяй», «Не засліплюй», «Не перевищуй»... Арсенові нечасто доводилось їздити на машині по великому шосе, і йому впало в око, що рух та швидкість, які є самою суттю того шосе, пов'язані тим часом з силою-силенною всяких обмежень та застережень. Діалектика?

Ясь, окрім дороги, не бачив нічого. Нарешті він тримав її в своїх руках, і вона з шурхотом бігла й бігла йому навстріч і водночас віддалялася клином попереду. За спиною мовчки сидів Арсен. У дзеркало було видно його профіль, мовби звітрилий і не такий гострий. Іде пасажиром, він не тримає в руках нічого. На хвилю Ясем заволоділо вже знайоме йому мстиве чуття, бо таки ж у нього ось у руках кермо і йому підвладні простір і швидкість.

Арсен поклав Ясеві руку на плече й легенько стиснув пальцями. Ясь відпустив педаль акселератора, стишився й, звернувши на дрібний спориш узбіччя, став.

Разом спинились поля й села, а в тілі ще гула й мовби тривала дорога. Ясь вийшов перший, відчинив Арсенові дверцята й, чуючи в собі вібрування швидкості, дивився,

як той незграбно випростував ноги з машини, ставив їх на землю, тримаючись за дверцята, переважувався з сидіння, висунув голову, спину й тоді тільки зміг розправитися — машина була для нього занизька, і він їхав у ній, як пасажир. У нього в руках і в тілі не було дороги. Випроставшись, Арсен постояв трохи, тоді поволі обійшов довкола, обдивився, прочитав по складах: «Жи-гу-лі». Ясеві все ще здавалось, що директорові мовби нічого сказати, бо він спитав:

— Добра машина?

Ясь стенив плечима: це ж Арсен мав би сказати, чи припало йому до вподоби.

— Мабуть, нічого, тільки малувата, як для мене,— засміявся Арсен.— Що ж вона — твоя чи батькова?

Ясь так само, хоча й з меншою рішучістю, ворухнув плечима:

— У нас це не має значення.

— Так, так, звісно, це не важить. Має значення тільки сам факт, що батько її придбав...

Сказавши, став спускатися з насипу. Дивлячись собі під ноги, поволі побрів крізь сухий торішній буркун на смузї відчуження й зник за кущами посадки. Ясь стежив за ним очима, ніби утримував невидиму нитку, що розмотувалася з клубка,— тримався її кінчика, а клубок був там, на тому боці. Ясева певність, що поійняла була його за їздою, швидко розтала, бо й дорога ця, сказав йому Арсен, була не його. Ясь же не спромігся на неї сам, її купив батько. Клубок покотився й зник з очей, в руках у Яся не залишилося й ниточки, і він стояв з відчаєм і жалем за безповоротною втратою ще більшими, ніж допіру перед закритим шлагбаумом. Якби ж можна було в житті хоч на мить вернутись назад.

Арсен вийшов з посадки далі від того місця, де його мав побачити Ясь, він ніс щось на долоні — синю сокирчасту квіточку.

— Дивись, фіалки при дорозі,— показав Ясеві.— Кажуть, є така теорія, за якою при великій швидкості час нібито сповільнює свій біг. І можна облетіти довкола всесвіту, а сам зостанешся, яким був... Треба розпитати у Василівни... Щось я таке думав про тебе... Ага. Ти ж, мабуть, читаєш потроху, як я тобі колись казав?

Ясь кивнув.

— Я подумав: а що, якби нам наостанок організувати вечір з читанням того, що добре хтось один, на свій смак.

Не декламувати, а просто почитати добірку, антологію, яку хтось упорядкував з того, що йому найбільше запало в душу. А може, не одну, може, почитати дві антології — твою і, скажімо, Тамарину.

— Чому саме Тамарину? — швидко перепитав Ясь.

— У вас, здається, різні смаки, це б дало гарний привід для зіставлень, дискусії — розворушити думку. Або якби ви дібрали свої зразки на певну тему. Мені ось ізранку все вертілось на думці з Лесі Українки — «На шлях я вийшла ранньою весною...». Можна б узяти за епіграф, саме ж весна, і скоро виходити усім вам на шлях. То як?

— Не знаю. Мабуть, я цього не міг би зробити, в мене немає таких творів.

По тому, як розчаровано притупилося Арсенове обличчя, мовби він щось просив і йому відмовили, Ярослав бачив — треба, щоб у нього такі твори були. В цю хвилину йому навіть хотілося їх мати, ті ж самі, що й в Арсена, знати їх напам'ять, як Арсен. Може, тоді й, розминаючись з ним, Ясь не втрачав би його зовсім, у нього в руках зоставався б хоч кінчик ниточки від клубка, по якому, проте, можна завжди той клубок знайти. Та не міг же він зараз вигадати, збрехати Арсенові, тільки щоб його не розчарувати. Ярославу доводилося брехати собі, але збрехати комусь було нижче його гідності, як він її собі розумів.

— Видно, я мало читаю, бо ще не стрічалось такого, що могло б стати ніби компас. І щоб можна було це відчутти з окремого уривка. Я з книжки в цілому виношу якесь враження чи думку — коли ближчу, коли й зовсім далеку, таку, що мене аж ніяк не стосується. А ще буває, враження потім змінюється. От «Дон-Кіхота» читав — ніякого враження, а минуло трохи часу — і тепер чується: щось ніби зосталось по ньому в душі. Так у мене вийшло з ним, ніби мале й беззахисне щось тулилось до мене довірливо — ягня або кролення, а я взяв його та й відштовхнув. А мо', й не так, не можу як слід розповісти, і навряд щоб це вдалося відтворити читанням уривків. Хіба змонтувати низку віршів про кохання...

— Думаєш, це легше? — швидко перепитав Арсен. — Кохання також не коляска переїзна на коліщатках із десятка віршів — сьогодні тут, завтра — там, ні думати, ні, як ти кажеш, передумувати потім. Запитай у Тамари, вона тобі скаже.

Знову Тамара.

— Чому саме Тамару?

— А кого ж іще? Я тобі вже сказав. Пам'ятаєш її реферат? Ти, правда, на тому диспуті твердив, що людина — речами прикметна... що людина така, які в неї речі... Але ж, сподіваюсь, досі зрозумів, що це — не зовсім правдиво. Бо ти вже ось при машині, у Тамари її нема й невідомо ще, коли буде, а мені найцікавіше було б почути, як схреститься твоя думка саме з Тамариною. Така вона дівчина — душею прикметна... Ну та гаразд, твоя, мабуть, правда — окремі рядки й уривки живуть лише в тобі самому, як підсумок того, що продумав, пережив, а наведи той рядок іншому... маєш рацію, я про це не подумав. Так що ж, друже мій, хоч як швидко ми з тобою їхали, а ні від чого, виходить, не втекли, давай вертатися.

Тихо захурчав мотор, рушили й попливли назад села й луки, не так, проте, рвучко, як допіру. Бо швидкість у Ярослава була вже не його, а подарована батьком і йому належна. А що ж у нього своє? Йому вже минуло сімнадцять, і ніяк не можна вернутися й підійти до цього рубежу інакше, як не вернутися знову в десятий клас. Він знав: у сімнадцять Гайдар командував полком, у дев'ятнадцять Матросов грудьми закрив амбразуру, Леся Українка в тринадцять опублікувала вірш «Конвалія». А він? Доскочив чогось, багатьом таким, як він, ще не доступного, і вчора здавалося, що цим вони з Лідою вивершилися над багатьма, либонь, над усіма, а цей у душу влазливий Однорал не спускає з язика Тамари. Тільки Тамара щось відає, лиш вона кимось є. А вся ж і суть у тім, що й сам він, Ярослав Облатенко, тільки брехав, що думає інакше. Він робив інакше, а думав так само, як Однорал: лиш Тамара є. Вони з Лідою так і не змогли її стерти.

Ясь пригальмував перед з'їздом із шосе, а потім, уже на вузькому асфальті, що тонкою ниткою снувався поміж полями сівозміни до Тирлівки, спинився зовсім і, не обертаючись, запитав:

— Що робити з чорнилом, яке не витирається?

— Біс його знає! — швидко відповів Арсен, ніби й він щойно думав про те ж саме.

— Ви б мали знати...

— А я, бач, не знаю. Я думаю: мабуть, все ж таки краще, щоб чорнило було, ніж щоб усе на світі писалось простим олівцем — сьогодні написалося, завтра витерлось...

Далі вже до самого села їхали мовчки. Прощаючись, Арсен потиснув Ясеві руку. І десь тільки потім, коли було вже пізно, збагнув, про що той запитував, говорячи про чорнило.

6

Ніна бачила, як прощались на площі Ярослав з Арсеном, і, коли Ясь невдовзі прийшов додому, спитала:

— Що це ти з ним возишся, знайшли спільну мову?

— Може, й знайшли.

— А чи не краще вести її з батьком?

— Тобі здається, що їх не можна поєднати, ці дві мови?

Ніна промовчала. Вона бачила — щось діється з її сином, про якого вона немовби й знала все і найперше відала,— Ясь ніколи не пуститься в розмову про те, що йому неясно й чого сам собі ще не вирішив. А зараз він явно хотів про це розмовляти. Та щось діялося й з нею — Ніна не могла розмовляти про Арсена й порівнювати його з Гнатом.

— Понавигадував усе,— сказала Ніна, намагаючись виглядати байдужою, і більше ні про що не розпитувала Яся.

Ніна пішла до спальні. Кінчався день, а в неї досі не прибрана постіль. Уже скоро прийде Гнат. Швидко взялась складати до комода простирадла й ковдру, добувати звідти й розправляти покривало. Ще треба збити подушки й викласти їх зверху, а потім накрити тюлем. Колись вона вигадала цей ритуал розбирання й складання постелі, Гнату подобалося. Мабуть, він обміркував це й вирішив — так добре, так слід робити. І Ясь щось міркує, й Арсен, мабуть, також. Кожен будує собі місто-фортецю, щоб засісти в ньому навек, хочуть керуватися письменами, роздумами, розмірковуваннями, ніби усім тим можна дати раду власному серцю! А йому байдуже до міст і приписів, воно прагне волі й влади якщо не над кимсь, то принаймні щоб вона була над ним самим, чиясь верховна влада.

Тільки помилялася в Арсенові Ніна чи просто не було їй дано розуміти складніше: фортеця Арсенового діла не будувалась проти неї чи проти її серця, скоріш навпаки,— може б, те діло сягало вище, якби при ньому з своїм «серцем» була й вона, яку уявив собі Арсен,— чудо. Хоча й самим дивом Арсен жити ніколи б не зміг. Одне слово, світ міцний, коли він круглий. Коли в ньому немає ніде щербини.

Після прогулянки дихалось Арсенові легше. В газеті обі-

звались ті, що на боці Амікуса, але ж Ярослав подавав надії йому. Принаймні так думалось Одноралові. Адже ті «Дон-Кіхота», видно, не читають, «навіщо» він їм.

І трохи було правди в Ніниній гадці — Арсенова робота додавала йому сили, бо після розмови з Ясем став сміливіше позирати на діброву. Уставав рано, коли все ще було затушковане сутінками й туманом від річки, відчиняв вікно. Крони дубів починали окреслюватися в тумані, м'які, сиві, голубі, ніби допіру в ньому народжувалися. Але раніш від них там з'являлися звуки: дрібно подзвякували синиці, когось гукали посвистом шпаки й голосно кричала вивільга. То в одній, то в другій стороні зозуля починала стукати в невидиму брамку ранку. Усе готувалось до сонця. Високою синьою, трохи прохолодною хвилею звідти назустріч сонцю підіймалося те, що Арсен не знав, як і назвати, — тільки самому сонцю й рівне, розливалось повинню барв, і форм, і звуків, докочувалось до Арсенового відчиненого вікна. А ввечері, коли сонце торкалося підпалених верховіть, найдужче виспівували солов'ї.

Кожного ранку Арсен збирався вийти до лісу й не зважувався, відкладав на завтра. Він знав, що їх, таких днів, буває небагато. Навіть не кожного року випадає день, щоб і конвалії, і дикі груші, і сонце, і солов'ї, а до цього — щоб те ж саме й у душі. Таке буває лиш один, два рази й живе потім у пам'яті весь вік. Усе життя порівнюєш: це схоже, як було тоді. Арсен прагнув такого дня й боявся його.

Щоб змогти себе й свої передчуття, Арсен, як завжди, перескакував у думці на роботу, на інших, у котрих ці дні ще попереду, і тут сказав собі: і це ж його робота й обов'язок — щоб ніхто з вихованців не проминув у житті свого дня з конваліями, грушами чи з яким іншим цвітом, що має задзвеніти з його душею влад. Арсен оголосив десятому класові на завтра — в суботу — замість свого уроку йти в культпохід. До лісу. «Не брати підручників, нічого не брати. І в лісі нічого не шукати. Тільки слухати солов'їв. І не рвати конвалій. Їх так уже мало стає, бо щовесни ви нариваєте їх цілі в'язки. Для чого? В одній сережці конвалії, захованій поміж двома листками, краси більше, ніж у снопі, краса не зростає в оберемкові, скоріше навпаки. Зірвіть квітку конвалії лиш тоді, коли маєте її комусь подарувати й коли можете знайти у своїй душі й подарувати разом з квіткою щось їй рівне... А все нижче спробуймо вимести з душі, і, може, в нас започаткується звичай — чистити себе при світлі конвалій».

Виходили з школи веселі. Звичайно ж, прогулятися вони радніші, ніж сидіти в класі,— бачив Арсен і лаяв себе за високопарні слова. До лісу пройти гони, які укриті асфальтом і названі вулицею Лісовою. Вулиця виходила просто на траву. Тут Арсен ще мав сказати: «Витрімо ноги». Але не сказав, пишномовні слова дужче, ніж будь-які інші, чутливі до міри, яку краще недобрати, ніж перебрати. Арсен подумав, що слов'яний спів, за яким вони йшли, декотрі, може, слухатимуть по двоє і почують його інакше, ніж завжди; і він через багато-багато років, на самому вже заході, відгукнеться їм, тьохканням сколихне тишу, яка поглинатиме останній світок.

Увіходили під крони, притихали, ділилися на гурточки, і скоро Арсен зостався сам. Ішов поволі, обережно ступав поміж листками конвалій, що місцями зливалися широким гострокутним листям, в якому, проте, не було намистинок цвіту. Зірвана один раз, конвалія не зацвітає потім на стеблі три роки. Видно, тут, скраю, всі вони вже були зірвані той один раз. Прислухався. Ось-ось мали обізватися слов'ї.

На гіллі дубів густо звисали жовтуваті сережки й ще тільки випростувалося з бруньок дрібне, плавною лінією обведене дубове листя. Деревя не змикались угорі, й було добре видно різко окреслені чорні крони. Гілля в кожного дерева мовби росте вбоки, одна відділяється гілка, друга. А тим часом усі разом вони тягнуться угору й вгору, якби дерево не росло вгору, воно не було б і деревом. Притупившись плечем до шорсткого стовбура, Арсен довго розглядав крону, що різьбилась по чистому тлі неба. Мабуть, на одній такій кроні можна осягнути цілий курс гармонії й композиції... Однак ці відчуття йому були вже знайомі.

Пішов глибше і, як і сподівався, на краю галявици зустрів дику грушу. Білі з рожевим сподом суцвіття, терпкий запах і приглушене, ділове гудіння бджіл, що вилися над нею роєм. «Просто під ноги лягла золота арфа й гуде на всі струни». Це в Коцюбинського про гречку, над якою в'ються бджоли. А йому колись, ще як був школярем, відкрилася груша у хвилину осяяння, і він тоді навіть поспробував написати про неї вірша. Тепер не міг згадати з нього й слова, однак настрої пам'ятався. Такі груші вже були, тільки тоді, в юності, груші пливли по тихій рожевуватій воді дніпровій повені. Вони з дівчатами пливли човном по залитих плавнях, шукали груші в цвіту й одночасно читали «Ластівку», п'єсу Леоніда Смілянського, надруковану в

якійсь молодіжній газеті. То була тяжка драма з часів щойно минулої чи ще й не минулої війни, однак груші від того виростили з води ще легші й ясніші, ніби народжувалися з мрії. Переходили в мрію разом з образами тих, котрі тихо горнули веслами рожеву весняну повінь.

Було і... минуло. Тепер ось груші росли невеликим гуртком на краю галявини, їм біля ніг плескалось блискуче листя конвалій, і Арсен розумів: цю галявину, й тишу, і зосереджену роботу бджіл треба почути заново, вивонити чимсь новим. Власної юності замало, й спогадів замало. Життя ні до чієї юності не повертається. Висока хвиля, що кожного ранку докочувалась від лісу до відчиненого Арсенового вікна,— і він побоювався наблизитись до неї, щоб не захлинутися в ній,— ця хвиля, коли він вийшов їй назустріч, втікала, відкочувалась, піби при відпливі, залишаючи на піску лиш куштики терпких водоростей спогадів. Очевидно, день осяння не можна загадати ні собі, ні когось.

Арсен подумав про своїх вихованців. Щось він, мабуть, не врахував, як завжди, і хто зна, як воно поведеться їм. Таки не треба було нічого загадувати. І не слід було казати ніяких слів.

Ясь із Лідою відокремилися зразу ж. Ліда взяла напрям туди, де, знала, росли нетолочені конвалії. Ясь ішов за нею, роззираючись і прислухаючись. Уява його то верталась у минуле, то, поминаючи Ліду, подавалась уперед. Ще не обзивалися солов'ї, але в лісі стояло різноголосе й злите в одну мелодію виспівування інших птахів. Ясь пам'ятав: коли вони йшли з Лідою тоді, було чутно тільки цівкання синиці. Така ошатна жовто-синя, з чорною краваткою синичка стрибала з гілки на гілку. Зараз синиць не було видно, їх сховав, замаскував той строкатий паряд. Ясь подумав: «Може, синиця така нарядна через те, що дуже короткий має вік і кожний день їй хочеться прожити, як свято». Тоді згадав із Пушкіна про ворона, який на світі двісті років прожив. Ці згадки силоміць наверталися Ясеві для порівняння, та він їх так само силоміць відкидав і тим дратувався.

Ліс не був чистою дібровою. За смугою дубів, що росли по краю, ніби охоронці, йшли сосни, а далі, де їх вирубали недавно,— рівні прямокутні шкільки сосняка. Тут можна було йти тільки межею — кололось низьке наїжачене соснове гілля. Ясь, зайшовши наперед, хотів затримати перед

Лідою гілку, щоб промовити потім те «скажіть, пане, спасибі, що я ще придержав», але передумав, сосна боляче вколе її в лице. І потім, так забавлялися вони колись у гурті, де поміж дівчатами була й Тамара. Вертаючись у спогаді, він тим часом поривався уявою вперед.

За шкількою сосняка, крізь яку було менше охочих пробиратися, Ліда таки знайшла латку вцілілих конвалій і гукнула Ярослава. Коли він підійшов, Ліда простягла йому до обличчя білий пучечок.

— Пахнуть як.

Запах Ярославу видався різким.

— Сказано ж було: конвалій не рвати...

— Хто сказав? А-а-а,— махнула рукою Ліда,— що він там знає!

Це були його, Ясеві, слова, їхні слова, які вони казали не раз і не два про всіх, хто не знав того, що було відоме їм двом. Та зараз вони дратували Яся. Стримуючи себе, він заперечив:

— Принаймні більше нас... більше, ніж ти...

Ліда почула стримуваний Ясів голос, що був ніби не його. Вона ще не чула його такого. І Ясь бачив на обличчі в Ліди її несподіване відкриття. Йому було соромно й прикро за себе, він-бо знав, що Ліда не чекає цього і нічим до такого не спричинилася, адже вона — та сама Ліда, якою була вчора, й позавчора, і тої першої їхньої прогулянки. Ліда ще простягла йому непорозуміло букетик конвалій, звичайно ж, вона мала на це право навіть за Арсеном, у квітах було те, що і в її душі. Ясь хотів узяти її за руку чи просто доторкнутись, як тоді, напочатку, коли треба було заповнити паузу, подолати скутість. Та Ліда не тримала букета міцно. Квіти випали в неї з руки й розлетілись по траві. Ліда мовчки дивилась на Ярослава, на її обличчі не було ще нічого, крім непорозуміння, та Ярослав же знав усе, що на ньому має з'явитися. Він уявив його й швидко одступився від того уявного обличчя.

Ішов навмання, обходив куці й дерева, що, мов навмисне, перегороджували дорогу. Усе перлось йому до віч — важкі стовбури дубів, особливо кремезних на краю галявини, де гілля опускалось аж до самої землі, і сосни в гущавині, зовсім безвіті й такі високі та стрункі, що їхня прямота не могла не видаватися символічною. Ярослав ладен був зажмуритися і йти наосліп, його важко тиснув той повсюдний зміст. Кожна галузка врзалася в пам'ять, бо все ж довкола мовби пишалося своєю незалежною красою. Ті ж

бо дуби із соснами й оцей тісний гурток груш у цвіту, що стоїть на краю лісу, віддавшись бджолиному лоскотанню,— вони ж не вихвалялися ніколи своєю самостійністю, не оголошували на весь світ, що дійдуть до всього своїм розумом, без нічиєї допомоги й на противагу їй, і у них немає зараз на плюсклій душі зради. Що більше було дерев довкола, то більше бачилось Ярославові свідків його безчестя. Недарма, кажуть, більшість чорних справ чиниться вночі, з п'ятою наодинці.

Кінець кінцем Ярослав мусив таки зажмуритися, зупинившись на галявці в байдужому до нього бджолиному гулі. Закритись повіками від тих щасливих свідків! Але, зажмурившись, побачив непорозуміле Лідине обличчя. Тепер на ньому вже було запитання. Він знав, що те запитання може бути довіку. Як він відповідатиме на нього, що він їй скаже? Що помилився, прийняв за кохання щось інше, що він, либонь, не знав і не знає ще, яке воно, справжнє кохання? Але ж він завжди видавався розумнішим від інших і з усіх так часто глузував. І як тепер розплачуватися за його незнання — Ліді і йому самому?

Ярослав подумав, що весь вік стрічатися з Лідою, бодай у думках, з її запитанням і почувати на собі тавро зрадництва, либонь, буде важче, ніж іти з нею разом, хоча й знає вже, що та дорога їхня буде шляхом до нічого, буде довгим, ясним, уже зараз, від початку й до самісінького кінця видимим шляхом, на якому супутником і помічником їхнім може стати хіба що звичка. Але ж звичка не коритиме його щодня. Вернутись? Вона ще, мабуть, стоїть там, над розсипаними конваліями, щось вигадати, збрехати, сказати, що пожартував.

Ясь уже хотів був вертатись, але звідти, куди мав іти, вийшли дівчата. Мабуть, вони його не бачили. Про щось розмовляючи й пересміюючись, ішли до груш. А що їм?! Вони для того й вибралися сюди, щоб надивлятися на все!

Дівчата проминули Ярослава, як уже було узвичаєно проходити повз нього, «зайнятого», так ніби його й зовсім не існувало. Тільки Тамара здивувалась йому чи збентежилась. Цього разу Тамара не глянула на Ярослава з пошмшкою в очах, а, ніби подолавши щось у собі, відстала від гурту на крок і, порівнявшись з Ярославом, тихо сказала:

— Облатенко, за тобою проліски...

— Де ж я їх візьму, як вони відцвіли,— відповів Ярослав і швидко пішов, шукаючи найкоротшу дорогу, щоб

вийти з лісу. Коли добувся до асфальту Лісової вулиці, за спиною в нього затьохкав перший соловейко.

Арсен, заблукавши в саму глушину, слухав солов'їні рулади. Він чув, як, своїм звичаєм викаблучуючись, Ясь вигукував, що вони йдуть до лісу «лікувати», тобто лічити, рахувати колінця. Арсен нарахував п'ять. Мабуть, ще не розспівались уповні соловейки — раніше, колись, він налічував у солов'їній руладі й вісім, і дев'ять переливів. Колись. Він уже впевнився остаточно, що той колишній день, дух того дня сьогодні утікає від нього, віддаляється, ніби усівся з Ярославом на машину і мчить, як ще не доводилось ніколи Арсенові, і по ньому зостаються тільки сліди. Чотирьох, п'ять колінець, і з-поміж них зовсім не чути того, основного, коли мелодія скидається високими — мов іде вертикально вгору — швидкими хвилями... Не можна спланувати дух, привести його за графіком. За графіком вдається робота тільки у Гната. І він же по-своєму має рацію. Без певного графіка на столі не було б удосталь хліба, і де вже там випадало вганяти за духом цим лісовим... Може, йому самому, Арсенові, не стає такого в собі, й саме цей брак чується в душі незагойною щербиною? Гнат — то ж одна з двох Арсенових рук, права чи ліва? Арсен подумав зараз, що, либонь, завинив перед ним, пустивши собі в душу образ його дружини. І хоч не кликав його — намагався уникнути, — Гнатові од цього аж ніскільки не легше. Арсенові виразно сплило в пам'яті оте «складніше?!», що відізвалося в Облатенка зітханням, схожим на стогін. Він тоді сказав: «Пробач», — а мусив же порозмовляти з Гнатом по-людськи. «Одверто поговорити, бо робити що-небудь потайки — значить чинити підло».

Це був голос давній, молодий. Лунав із часів молодого максималізму, розбуджений слідами юності, які Арсен надibuвав сьогодні то тут, то там. З тих літ пам'яталися слова поета: «Как мальчишкой боишься фальши». «Варвар ти, бузувір», — гукнув той Арсен, що весь вік по-дитячому боявся фальші. Треба нарешті розповісти Гнатові про це. Написати листа. Арсен поклав собі по-товариському написати Гнатові, гадаючи, що лист таки й може якщо не покласти, то прискорити всьому край. Тоді вже не сам Гнат будуватиме для свого щастя неприступну фортецю, а вони удвох будуть класти цеглину за цеглиною в її мур. Не мур, а підмурак, п'єдестал для кохання... Гнатового...

Від цих думок Арсенові стало ніби легше дихатись. «Краще чисте чиесь, ніж крадене своє».

Солов'ї заспівали дружніше, хором, і Арсен збився з ліку й перестав дослухатися до кожного зокрема. «Співають, ще не винищила хімія».

З того солов'їного співу вона й вийшла до нього, точніше, за співом тим Арсен не почув шурхоту листя, з яким Ніна пробиралася крізь кущі. Солов'їного співу, мабуть, не слухала, бо мала вигляд ніби діловий, заклопотаний.

— Ось де він! — сказала, потрапивши в поле його зору.

— Ви мене шукаєте? Що трапилось? — спитав Арсен, як би й мав спитати по щойно передуманому, але вже й не твердо тому вірячи.

— Не «ми», а я тебе шукаю! — мовила Ніна з викликом, наближаючись до нього.

Заклопотана діловитість її обличчя тепер змінилась тією, схожою на хлоп'яцьку, задерикуватою одчайдушністю, з якою вона колись випроваджувала Гната з Арsenової хати. Арсен простяг довгу руку, спинив Ніну, щоб не підходила ближче.

— Ніно, не слід мене шукати, тобі треба шукати Гната. Я не маю права...

Зухвалість у неї на лиці зростала, дорослішала. Була вже, мабуть, зухвалістю розбійника, що перестрів у лісі беззбройного й чинить над ним свою свавільну волю, та, видно, і сам боїться його, і готовий згубити його ради свого порятунку.

— Право! Це ви поклали собі усідіти за високими мурами того права. Але ж хоч як розраховуєте, ви все одно не врахували того, що, крім ваших мурованих прав, є ще й мої, може, не такі твердокамінні, та керують ними я!

Це був голос розбійника, який хотів злякати когось своїм страхом. А очі — русалчині, від доволішнього рясту — зелені, і в них — уже знайома Арсенові сполука несполучного: владності й бланання. Бланання визнати владу.

Арсен перевів погляд вище, над її очі й, заперечливо похитавши головою, мовчки рушив з місця. За ним нічого не шелеснуло на траві, Ніна зосталась на місці.

Кінчався день. Небо догорало десь на невидимому заході, а в лісі вже гасли барви. З притуханням кольорів дужчали звуки, на всі вісім колін, октавами розспівалися солов'ї, тільки Арсен того співу не слухав. Ступав швидко, шарпав плечима гілля. У ньому жевріло обурення. Арсен хотів роздмухати його швидкою ходою, розмахуванням рук

та болем, який чув на долонях, на обличчі — колола мо-
лода глиця. Право. Виблагати собі владу — це в неї називається правом! Силував себе глумитися з її поведенції, бо знав: як не роздмухає в собі проти неї лють, химерне Нініне право наздожене й переважить те, яким зараз правується він сам.

Додому прийшов, утік-таки, не дав себе наздогнати і, коли Ніна з'явилась на порозі, майже скрикнув:

— Ну, чого тобі?!

— Я вколола око, дай мені у що подивитися.

Арсен увімкнув світло. Очі в неї були неушкоджені, тільки примружені проти світла, а в коси набилась глиця, і, ніби конфетти, блищали пелюстки грушевого цвіту. Арсен подав їй своє увігнуте дзеркало для гоління. Ніна глянула в нього й, охнувши, відсахнулась, а потім голосно засміялася. Її налякало власне збільшене склом обличчя. Тоді поставила дзеркало й, сівши перед ним на стілець, взялась вибирати глицю. Сухі покручені соснові голки не піддавались Нініним пальцям. Волосся розсипалося по плечах. Арсен узяв у руки пасмо, глиця не піддавалась і йому. Її коси пахли сосною, лісом.

Крона виростала на просторі, де міриад її галузок, підвладний сонцю, об'єднувався в незбагненну форму, рівну хіба такій же незбагненній небесній сфері, яка її обіймає.

Висока сосна.

Дика груша росла на галявині й цвіла на людському віку один раз, один день, який не повторити ніяким зусиллям.

Арсенові пальці спинилися, і він відійшов від неї, відвернувся до вікна. Ніна, уставши з стільця, зайшла наперед нього і знизу вгору поглянула в Арсенове обличчя.

— Ти чого?

— Щось в очі попало...— сказав Арсен, прикриваючись усмішкою.

— Г-г-м-м? — зойкнула й разом засміялась вона тим сміхом, що жив у неї глибоко в грудях.

ЩО УЯВИЛОСЬ АРСЕНОВІ

7

Арсен не відізався на той звук. Він дивився за вікно, заткане бузковими сутінками, у яких день поступався перед нічю. На цьому тлі, що не було вже днем і не стало ще

ніччю, в хистких, розмитих контурах Арсен бачив те, що також уже не було самим уявленням, але ще й не стало цілковитою реальністю. Арсенові уявилося, що Ніна зосталася з ним.

Часто кажуть — то особисте, то справа, яка нікого більше не торкається. Бувало, так і Арсен казав, ніколи не замислюючись, як насправді тісно в'яжуть людей нитки того, що кожний із них вважає лише своїм і нікого не стосовним. Тепер він побачив, як їхній з Ніною особистий вчинок зачепив усіх, і — скільки парадоксів у житті! — найспокійніше до нього поставився Гнат.

Навіть Ясь, побачивши, як у понеділок його мачуха ішла вранці з Арсеном до школи, не зміг утриматися й не спитати батька, що ж це означає, — навіть він не почув від Гната якихось доти не чуваних слів і не помітив на обличчі в нього нічого незвичайного. Гнат буркнув йому щось невиразне й чимскоріш подався в поле. А Ярослав до школи не пішов, не знав, як бути. Він, звісно, міг би та й мав право повестися аж хто знає як. Уже тепер вивершився б над Одноралом, узяв би над ним гору за все. Бо хай хоч які слова скаже Арсен, Ясь може спростувати їх, звести мову на глузи, лиш натякнувши: то, мовляв, слова, вони легкі й злітають аж он як високо, — а як тим часом на ділі? Але Ясь не вимовив таких слів. Ясь міг би виставити оцінки мачусі з Арсеном, якби мав їх сам. Ясь до школи не йшов, і єдине, що було йому ясно, — те, що він виявився меншим і слабшим, ніж про себе думав. Мабуть, зараз він зрадив би свою манеру й охоче розповів про себе, якби було кому.

Гнат з ним розмовляти не схотів, не зміг. Подався на роботу, до діла. Може, він би й вислухав Яся, якби знав, про що той хотів з ним розмовляти, але він того не відав, це знала тільки Ніна.

Що Ніна не прийшла додому — не було несподіванкою для Гната. Тоді, як сидів у кабінеті, Гнат це вже уявив. І хоч справдження уявного іноді не менш болюче, ніж несподіванка, Гнат на той час зміг пережити його в думці й зазирнути далі. Хворого покладено на стіл, і в тіло йому глибоко уткнувся ніж — почалась операція. Йому розтинають груди, але — операція вже почалася, а як почалася, то має ж і закінчитись. Може, навіть краще, що почалась так швидко, бо цим наближається її кінець, коли усе минеться. А в тому, що минеться, Гнат не мав сумніву. Це було справою його рук і водночас справою його життя, і вона не могла зазнати поразки. Попереду тільки перемога,

й треба наближати її щодня, кладучи по цеглині у свою споруду.

Гаврюк на очі не показався. Не показувався й Гнат. Яся вже третій день не було в школі. Отже, ніхто не зачепив Арсена з Ніною й словом. Вони zostавалися самі з собою. Хіба що могли ловити чийсь цікаві чи непорозумілі погляди.

Та в ці дні не те що погляди, якби навіть летіло з неба каміння, то й воно б, мабуть, не сягнуло до Арсенової кімнати, таким міцним вона відгородилася щитом, ніби панциром фортеця. Такі фортеці здебільшого бувають зовні недоступні й нездоланні і якщо й падають переможені, то лиш через те, що ослабили сили оборонців. Диво ступило крок з уяви, із мрії й опинилось поруч, реальне, відчутне. Кожну хвилину можна почути голос, той складний, незбагнений звук, що живе в неї глибоко в грудях і, злітаючи, називає не предмет якийсь чи річ, стосується не уваги Арсенової, чи думки його, чи якогось одного чуття — він означає її всю, усе Нініне ество. Чудо! І можна розглядати його зблизька й торкнутись, погладити волосся й ловити мінливий блиск із очей.

— Як ти цього навчилась, Ніно?

— Чого?

— Ну, себе такої.

Вона сміялася грудним сміхом, немов зітхаючи, поводи́ла плечем:

— Природа.

Певно, що природа. Тільки вона може створити чудо. Воно — нерукотворне. Можна переінакшити всю землю, змінити її, переробити за своїм уподобанням, але ніхто неспроможний не те що створити, навіть утримати його біля себе.

В неділю по обіді вони вибралися до лісу. Конвалії відцвіли вже, й обсіпалися пелюстки з груш, а листя на дубах позеленіло, крони дерев зімкнулися вгорі, ніби згусли. Уся діброва налилася густим зеленим світлом, воно відбивалося в Нініних очах і робило її ще дужче схожою на русалку. Арсен, відставши на крок, дивився, як вона, дрібно ступаючи, повільно й граціозно пливе в зеленавих хвилях. Арсен ішов не поспішаючи, його також обіймала хвиля. Може, то була хвиля зеленого сонячного світла чи ніжності. Він чув її серцем, повну, бентежну й трохи ніби прохолодну хвилю, бо воднораз відчував, що живе у миті, якій хочеться сказати: «Хвилино, зупинись, прекрасна ти», — і знав, що спи-

нити її не можна: Хоч і не хотів про це думати, він знав, що таких, ущерть налитих днів, на віку випадає лиш кілька й що для нього це, може, день останній. Повертались увечері, коли тишу, за день наснажену й настояну на сонці, барвах та пахощах усього щойно народженого весняного зела, починали тручати солов'ї. Невидимі в потемнілому листі, вони взялися разом розгойдувати її, дробити на маленькі рівні частки, мабуть, для того, щоб можна було ті часточки взяти й заховати десь глибоко в собі навик.

Арсен навіть фізично відчував удоволеність від того, що кінці отого розіраного круга в душі зійшлися до купи. Той круг, що раніше, розімкнутий, незбагненним чином чувся Арсенові в усьому світі, тепер, з'єднавшись, став кругом більш відчутним, сказати б, предметним, ніби вони з Ніною сиділи на швидкому карусельному колесі. Від обертання усе довкола зливалось в суцільні, нерозбірливі пасмуги райдуги, від швидкого лету завмирало в грудях і трохи паморочилась голова.

Та в житті небагато людей знаходять спокій на довший чи коротший час.

Першим, кого завважив Арсен у кругойдучих пасмугах райдуги довкола себе, був Ярослав. Він з'явився на уроки десь аж через тиждень. Прийшов помалілий, ніби схуд чи втратилась його упевнена круглостість. Ясь не підводив ні на кого очей. Він страждав. З барвистого круга своєї каруселі Арсен побачив страждання.

Вдома Арсен сказав про це Ніні. Її хай і не рідний, а все ж такі сини. Мабуть, Ясєві важко зрозуміти її. Та Ніна, послухавши Арсена, тільки махнула рукою:

— Значить, облизня спіймав. Перебуде...

— Від кого?

— Від Жовтоверівни, Ліди. Хіба ти не бачив?

Звісно, Арсен щось бачив, однак йому здалося, що Ніна поставилася до цього ніби занадто просто.

— Ти гадаєш, поміж ними щось було?

— Ні, вони щовечора зустрічались вирішувати проблеми світобудови,— засміялась Ніна.— Як оце ми з тобою,— додала, пересміявшись, і поторкала пальцями Арсенову чуприну, що, як завжди, стовбурчилась, ніби цупка й густа, нетолочена трава.

Арсенове волосся тримало пам'ять про перший дотик її пальців тоді, на уроці, такий простий, мабуть, ненавмисний. Так, звичайно, переконував він себе, у простоті вся сила, в ній уся суть.

— Чому в тебе нема телевізора? — несподівано спитала Ніна.

— Телевізора? Ти хочеш, щоб був телевізор? Треба купити. Я куплю завтра.

— А чому досі не купив?

— Як тобі сказати...

— Та просто взяти й сказати.

Арсенові чомусь не хотілось їй пояснювати, він подумав, що, мабуть, вона питає так, аби спитати. Проте Ніна чекала, і він мусив говорити:

— Бачиш, що таке телевізор? Передусім засіб інформації. Та з мене досить тієї, яку приносять газети. За футбол чи хокей я не вболіваю. Зостаються художні передачі. Але ж вони дуже нечасто бувають справді художніми. Та й дивно було б, якби день у день по дванадцять годин на добу демонструвалося мистецтво. Де його набрати стільки і чи й потрібно. Адже це все одно, що замість дорожніх знаків, наприклад, чи всяких інших написів повсюдно вивішувати картини станкового живопису. Немислимо й не потрібно. У ставленні до мистецтва, як, може, ні до чого іншого, потрібна міра. От і виходить, що телевізор мені не конче потрібен. Я краще прочитаю гарну книжку. Трохи, але справжнього.

— Так складно,— кинула, вислухавши його, Ніна й пішла на кухню.— Ти пити нічого не хочеш?

— Може б, чаю.

Арсен не зміг відговорити Ніну, щоб не поралася біля варива. Днів лиш зо два прожили, харчуючись у шкільній їдальні, а потім Ніна сказала, що так вона почуває себе ніби на вокзалі. Поралась Ніна дуже швидко. Досить їй переступити поріг кухні, як уже линуть звідти пахощі, яких Арсенові в його холостяцькому житті досі не доводилось і чути. Вона й зараз пішла нагріти чай, а зовсім іншим запахло.

— Ти, мабуть, могла б причарувати чоловіка самими ароматами,— всміхнувся Арсен, прочинивши двері.

— Я й причарувала була Гната,— підвела Ніна від плити своє кругле усміхнене обличчя.

Вона поставила на стіл тарілки. Налила в склянки чай. Арсен потяг носом повітря, приношуючись. Ніна тихо сміялась. Більше вони не розмовляли ні про Яся, ні про Гната, однак ці слова сьогодні були сказані, уперше згадалось, що на світі десь там, за межами їхньої щасливої країни Аркадії, є і Ярослав, і Гнат.

Надвечір Арсен зібрався на вулицю.

— Піду пройдуся,— мовив біля дверей.

— І я хочу. І я.

— Я сам.

Погода, як це часто буває по Травневих святах, зіпсувалась, насунули низькі хмари. За селом, на горі, вони прилягали майже до самої землі. Крізь просвіт між хмарами й землею різко шугав вітер, відривав від них шматки й, розсіяні на дрібну мряку, прибивав до землі. Набухлим вологою повітрям дихалося важко. Скоро дощ погустішав і завернув Арсена в хату.

— Ага! Щоб знав, як без мене ходити,— сплеснула руками Ніна.— Без мене ти нікуди не підеш. Нікуди!

— Ну що ж, давай і удвох. Я хотів піти до Гната.

— Змагатися?

— Змагатися.

— Нащо ж тобі змагатися, коли ти переміг?!

— Це у твоїх очах.

— А хіба є ще чийсь? — запитала Ніна з несподіваною ревністю.

Над її сині очі, які тепер мали повну волю й на повну силу могли його карати й милувати, у світі не могло бути очей. Але ж...

— Але ж, виявляється, у житті ще є дещо, зостається добро і зло, не пропало, як ми з тобою про нього думати перестали. І совість.

— Ай, облиш! — відмахнулася Ніна.— Так завжди велося й вестиметься на світі і тобою одним не прибуде й не спаде. Крім цього, на світі є схід і захід сонця, є зелена трава, солов'ї, щирі очі дітей... І не треба сушити задарма голови, треба просто жити.

Голос у неї став владним, вона наказувала.

— Але ж просто, Ніно, тільки трава росте,— просився Арсен.

— Ну й що ж? Якби ми з тобою могли вічно рости й зеленіти, як трава. Ота, що понад річкою.

З тими словами вона подаленіла від Арсена. На березі траву посіяв Гнат. Ніна брела по ній далеко й ледве видима, ніби загорнута в серпанок. Пасма туману горнулись до її білої постаті, а як туман порідшав трохи, стало видно, що за нею, ніби живий білий листочок, тріпоче крильцями метелик. Ніна його не бачила. Була ніби намальована на картині.

Арсен простяг руку — Ніна з картини його спогаду стояла поруч, жива, реальна. Він торкнувся її теплого плеча.
— Ти — чудо! — шепотів Арсен.— Ти — чудо.

По дорозі з школи Арсен згадав, що пообіцяв Ніні придбати телевізор, і звернув на той бік площі, де поруч з колгоспним правлінням стояла зашклена коробка магазину. На першому поверсі гастроном. Обійшовши мотоцикли, що стояли впритул один до одного на площадці біля східців, Арсен піднявся на другий поверх. Телевізорів кілька моделей — «Рубін», «Славутич». Арсен не знав, який із них кращий чи який би краще підійшов до їхньої невеликої кімнати. Він переводив очі з одного сірого екрана на другий, водночас відчуваючи, як усі люди, що були в магазині, дивляються на нього. Арсен відчув — не зможе він вибрати, а якби й вибрав, то самому йому апарат додому не донести. Так нічого не сказавши продавцеві, пішов по сходах униз і все чув на собі очі притихлих односельців. Звісно, він знав: про його вчинок говоритимуть у селі, та Арсен ще не питав себе — що говоритимуть, він ще не думав, відкладав думку на пізніше, на потім. Для неї досі не було усіх складників, і Арсен її боявся.

Коли вийшов на вулицю, те, що мав сказати собі, обступило його з усіх боків. Арсен чув його повсюдно — воно всоталося навіть у повітря, яким стало так важко дихати, й заступило собою світло. Поволі повернув додому. Поки дійшов, тьмавість довкола нього потіснішала, попереду зоставався лише світлий коридор, ніби труба, у діаметрі менша Арсенового зросту, і Ніна, відчинивши двері, заступила її собою, стала поміж ним і видимим світом. Навіть не всією собою, а тільки своїм обличчям...

8

Насправді вона не відчиняла дверей і навіть не рушала з місця. Усе це тільки привиділося Арсенові. Ніна весь час стояла між ним і вікном, у яке Арсен дивився незмигливо. Так само Ніна дивилась в Арсенове обличчя — невідривно й трохи мружачись.

— Чого мружишся? — спитав Арсен.

Ніна непорозуміло стенула плечима й відступилась від Арсена.

— Не знаєш. Усе ти не знаєш, нічого ти не знаєш. Короткозорість у тебе, того й мружиш очі, треба придбати окуляри...

Ніна відступала далі, вона ще не бачила в Арсена такого обличчя. Арсен пройшов до канапи й попросив одчинити вікно. Він сів глибоко, притулився до спинки лопатками й заплющив очі. Ніна спостерігала його сполохано. Арсеном, якого вона вже ніби перемогла й упокорила, зараз володіло щось таке, проти чого вона не мала сили й навіть боялась обізватися.

Арсен так сидів чи лежав на спинці канапи довго. Надворі вже по-справжньому споночіло, коли він підвівся, потер обличчя долонями.

— Нам треба до нього, — глухо промовив Арсен.

— Я не хочу, — прошепотіла Ніна, боячись, що те, невідоме їй щось, яке опанувало Арсена, враз може вибухнути нечуваним громом і висадити весь світ чи принаймні їх обох. Арсен відповів їй також упівголоса:

— Так для тебе буде краще...

Арсен ступив до дверей, важкий, ніби задерев'янілий. Десь у душі був ніби аж радий цій скутості й знемозі фізичній, що пойняла його раптово: вона б не дала йому швидко обернутися на звук Ніниного голосу. Арсен боявся не того, що вона могла сказати, — він переміг у собі її слова, — лякався самого звуку, отого, що із зітханням.

Та Ніна не озвалась до Арсена, і він, поволі прискорюючи крок, перейшов через майдан до Колгоспної, штовхнув ногою хвіртку в Гнатів двір. Не стукаючи, ступив до передпокою. Там побачив незвичайно круглі очі на враз видовженому обличчі Ярослава, що саме виходив із чайником з кухні. Ясь подумав, що директор прийшов розмовляти про його втечу од Ліди. Він розкрив рота й позадкував, штовхнув спиною двері до кухні й зник за ними.

Гнат сидів за столом у кабінеті й нічого не чув. Обернувся на звук, гадав, що то Ясь, і коли побачив на порозі Арсена, в нього також покруглішали очі, він зстиг на місці у кріслі. Гнат відчув: розмова буде про Ніну.

Гнат був певен, що поверне Ніну до себе. Часто намагався намалювати собі, як це збуватиметься в них, бачив різні сцени поміж ними двома, однак він ніколи не уявляв у тих сценах третього, Арсена. Гнат боровся заочно й не припускав навіть, що буде розмовляти з ним про Ніну. Гнат не був готовий до такої розмови й, дивлячись у страшне Арсенове обличчя, став хапатися за те, чим зараз міг закритися од нього, — за те, до чого Гнат завжди був готовий.

— А я саме хотів до тебе вдатись,— сказав Гнат, підводячись із крісла.— Невправка в нас, дуже рання весна, не встигаєм. Може б, вивели школярів у неділю. На розсаду. Сідай.

Гнат привітався з Арсеном за руку й, не випускаючи її, став підводити його до канапи. Однорал не сів. Обом стисло груди тим, що мали сказати, й водночас обидва чули: зараз їм не стане духу на відверту розмову, таку розмову кожен із них спроможеться повести лише наодинці з собою.

— А хвалився: ми тепер карбованцем можемо підняти що завгодно, нам дармової підмоги не треба,— посміхнувся Арсен, так мовби й не чекав від Гната нічого іншого.

— Природа, брате. Вона не завжди чинить за нашим планом, не рахується. А як у вас у школі перед іспитами?

— Школа — то, мабуть, друга природа, в ній і поготів не все складається, як гадається. Та, може, якщо забігти дуже далеко наперед, то, може, це й добре, що не все складається по розписаному і зостається трохи роботи й для нас. Інакше з усім упоралася б машина.

— Комп'ютер,— Гнат теж усміхнувся.

Ім обом хотілось вірити, що можна відбутися жартом, перенести розмову на пізніше, коли все вже стане минулим, колишнім. Від такої сподіванки справді чулося полегшення.

— Неділеньки ми організуєм...— мовив Арсен.

— У нас є можливість заплатити.

— Таке. Ми проведем його як свято колективної праці, а грішми його можна зіпсувати.

Тут слова, що правила обом їм за щит, обірвалися, й стало видно, що ніякий вони не щит і ніяк ними не затулюються. Арсен і Гнат мовчки стояли один перед одним, як перед прірвою.

Коли мовчати стало вже неможливо, Гнат ударився долонями в поллі.

— Може б, нам хоч чайку абощо... Ясю! — гукнув він у непричинені двері, а тоді додав уже Арсенові: — Ніна десь зранку як пішла...

Арсен знав, що Ніна в цей час сидить у нього в кімнаті перед відчиненим вікном, а може, уже й не сидить.

— Прийде,— сказав Арсен у розгублене Гнатове обличчя.— Я сподіваюсь, вона прийде...

Гнат від тих слів розгубився ще дужче. Він ще з порога бачив, що Арсен прийшов розмовляти про Ніну, але не знав, яка має бути ця розмова, і зараз не зрозумів Арсенових слів.

Арсен же тим часом відчув, як з нього ніби трохи починає сповзати гора. Він усе зробив, він подолав себе, щоб вона повернулася до Гната, і, може, вона повернеться.

Арсен обминув Гната, застиглого посеред хати, і мовчки вийшов з кабінету. Ясь, що визирнув з кухні на батьків голос, побачив директорову спину, що віддалялася по коридору, не похитуючись, як звичайно, а так, ніби вона раптом закристалізувалася.

Арсен дійшов додому тьмавим коридором, обабіч якого ледве вгадувалося світло завжди таких сліпучих неонових ліхтарів. Двері кімнати одчинені, Ніни в ній не було. Арсен ліг, заплющив очі, й не стало йому видно, наскільки звужений перед ними світ. Що мали б сказати люди про те, що він хотів зробити? І що він вчинив? Та коли залізо ще у вогні, гаряче, не можна знати, яке воно, його треба випробувувати охолоче. Арсен став на тому, що коли б і спромігся оце швидко остудити залізо, кинувши його в холодну воду, й коли б навіть зумів розрізнити й зважити в собі зерна добра і зла й скласти з них істину,— ця істина все одно була б його істиною. А щоб прийняти її чи засудити, кожному, хто хоче це зробити, треба рівняти її до чогось, до себе, доходити істини своєї.

...Доходив своєї істини й Гаврюк. Арсен його не чіпав, однак через нього, Арсена, інші почали обминати історика, віддалятися: течія шкільної ріки переміщувалася до Арсена, і Гаврюкова скеля, що завжди була посередині, опинилася збоку, мов на міліні, ніхто вже, пливучи, не боявся наскочити на неї й потонути. Довгий час Гаврюк дивився на переміни, мотав собі на вус, але не ставав насупроти. Він більше побоювався в житті змін, що звалюються нагло. І придивлявся, чи Арсенова поведінка не віщує якихось тих, більших, змін у системі наросвіти. Ловив різні чутки, однак нічого врешті-решт не скоїлось, а він, Іван Іванович, тим часом опинився на міліні. Треба було щось робити, і тут якраз траплялася нагода. Гаврюк щось прочув про Арсена й Ніну, дізнався, що Ніна живе сама, найнявши на околиці села кімнату.

Він завжди прагнув дивитися в корінь і розумів, що в тій історії могло й не виявитися опори, достатньої, щоб, спершись на неї, повернути річку й знову зайняти місце на середині течії. Та він недаремно стільки мотав на вус, тепер як розмотати все, то виходить: директор від самого початку виступив проти того, щоб давати дітям тверді знан-

ня, і проти трудового виховання, проти обов'язку. Коли пов'язати все, а посередині — цей останній факт, то вже вийде ніби зв'язка гранат, якими зупиняють навіть танки.

У війну Гаврюк на власні очі бачив людей, які підривали гранатами танки. Він пробував уявити їхній подвиг у деталях і розумів — уся справа, щоб кинути якомога далі і якомога точніше. Хто б міг кинути зараз наготовану ним гранату далеко й точно? Безпомилково. Без ризику не поцілити й тоді опинитися віч-на-віч з неушкодженим танком. Колишній військовий, хоч сам і не кидав гранат, і не водив у бій тих, котрі вдаватися до них були готові, Гаврюк, проте, знав, що всяку операцію треба починати з розвідки. Він пішов на прийом до Гната.

Застати Облатенка тепер легше, ніж будь-коли, хоч саме в розпалі були всі весняні колгоспні клопоти. Та, проїздивши день по бригадах і польових станах, Гнат увечері не поспішав додому, сидів у кабінеті, вдивлявся в розвішені вздовж стін графіки зростання врожайності, надоїв, прибутку за останні п'ять років і кожного, хто приходив у цей час до нього в справах, стрічав з видимою радістю. Гаврюк не міг бачити, як стрічає Облатенко всіх інших, і вирішив, що це йому — їй відомо ж чому — такий радий голова. Проте почав з передмови, сказавши, що хоче розмовляти з Гнатом як з комуністом. Гнат здивувався вступові — його партійність не була личиною, щоб міг її для однієї розмови одягти, для іншої скидати, він завжди був комуністом. Та, може, цей учитель прийшов з якоюсь особливою справою і в такий спосіб хотів ту важливість підкреслити. Гнат, усадививши Гаврюка в крісло біля приставного столу, почав слухати його, намагаючись не думати про те, про що не думати зараз було важко, йшлося ж бо про школу.

Гаврюк, правда, не згадував Ніни, упершись руками в стіл, він покотив лавину своїх важких і круглих слів, ніби читав уже з написаного документа, схожого на звинувачувальний акт чи вирок. Важке каміння слів прокочувалося повз Гната усе в одному напрямку — на Арсена. Поки слухав, Гнатові уявилося на мить, що якби і йому прикласти руку до цього каміння, то від Арсена, мабуть, не зосталось би й сліду, вони удвох стерли б його, перемололи на порошок.

— Чому ви прийшли із цим саме до мене? — спитав Гнат. Гаврюк вирішив, що Гнат уже пройнявся його словами і можна говорити прямо. Його підводила багаторічна прак-

тика, коли по своїх словах у класі не доводилося бачити незгодних чи не до кінця переконаних. Не бувало такого.

— Треба доповісти,— сказав він.— Саме нагода.

Після Гаврюкової відповіді у Гната вже не могло бути сумніву, чого він прийшов до нього, цей важкий чоловік. Утопити Арсена. Прив'язати до шиї оце важке каміння і втопити. Перемогти. Помститися. Таке пропонував йому вчитель Іван Іванович Гаврюк. І хоч Гнатові все вже було ясно, мовчав якусь хвилю. Він одразу ж відкинув те, з чим прийшов Гаврюк, але Гнат мав звичку докопуватись до прихованих пружин, які рухають людськими діями,— звідки він, цей Гаврюк, та ще й учитель, з чого? Ображений Арсеном? Кар'єрист?

По-своєму щасливий,— тим, що випала йому в житті справа, у якій він досяг успіху,— Гнат не міг зрозуміти, що не Арсен образив чи обійшов Гаврюка, його обділила доля, не давши ніякої здатності чи принаймні не давши здатності до тієї роботи, яку йому випало робити. Усе в Гаврюка вело свій початок від того, що і в армії, і в школі, приставлений до людей, він не вмів їх розуміти. Неспроможний проникнути в душу людини, Гаврюк переселяв усім свою власну, і через те всі люди мали думати й поводитися, як він сам. Тому й не спало Гаврюкові на думку, що будь-якою ціною помститися за образу можуть прагнути тільки люди слабкі, нікчемні, що в сильній людині, як Гнат, образа, якої завдала йому Ніна, спроможна тільки піднести й укріпити лицарський дух.

— Ви неправильно сказали, що хочете розмовляти зі мною як з комуністом,— мовив Гнат м'яко, мимохить поширюючи на Гаврюка шляхетність, котру той своїм голосом, як протывагу, в ньому розбудив,— ви шукали розмови скоріше з обивателем. Але ви помилилися,— розвів руками Гнат.— Я вам не poradник і не помічник.

Це були, звісно, не ті слова, яких сподівався Гаврюк, та звиклий, що ніхто не повинен думати інакше, ніж він, Гаврюк так само звик і не відносити до себе слів, які були не такими, як би мали бути.

— Я гадаю, що це має стосуватися вас саме як комуніста,— Гаврюк неспіхом став зводитися з крісла.

Гнат дивився на чорну щетинку, що росла в Гаврюка на кінчику носа, й мовчав, міркував тим часом: що тут від чого похідне — чи людина стала такою через те, що в неї чуб на носі, чи, навпаки, чуб виріс на носі тому, що людина

така. Не народився ж він з волоссям. Гнат мовчав великодушно. Це було для нього ще одним випробуванням, і коли Гаврюк вийшов, Гнатові подумалось, що він це випробування витримав.

«Як з комуністом...» Чи ж не мерзотник отакий! Як комуніст Гнат став думати про коріння, з якого виростає отакий чортополох на землі, де вже нібито й немає для нього ґрунту. Скільки зроблено й досягнуто, геть виведено бур'яни з полів, як і сміття з вулиць, і всі вже переселилися в нове житло, але ось, виходить, перебрався в нього ще й такий. Настроений на шляхетну хвилю, Гнат мусив був подумати, що Арсен зараз неодмінно б сказав щось про внутрішню культуру, яку він, Гнат, мовляв, недооцінює і яка з культури матеріальної не походить автоматично.

Отже, Гнат «кидати гранату» відмовився. Що, відмовившись, Гнат, проте, розмовляв з Гаврюком таки нерізно, той помітив і пояснив так: Гнатові, як причетному особисто, незручно встрявати в бійку. Та коли дійдеться до суті, Гнат усе ж таки Арсенової сторони не візьме, не зможе. Не буває такого й не може бути! Вирішив ще трохи почекати.

9

Арсен придивлявся до напруженості, яка постала між Ясем та Лідєю і яка все одно в'язала їх одне з одним на очах усього класу. Арсен не бачив способу їм допомогти. Хоч розумів, що й особисті взаємини між учнями — якоюсь мірою справа його рук, у них-бо об'являються на світ і погляди на життя, і культура чуттів, яку він своїм вихованцям прищепив, якщо прищепив. Пройшло небагато часу, й, мабуть, небагато він устиг, хоча й хотілось вірити: бодай трохи таки встиг. Мабуть, цього не можна нічим зміряти і не оцінити оцінками, які учням буде поставлено в атестат. Арсеніві спало на думку: про той слід, який зоставляють учителі у душах своїх вихованців, можна б розпитати в них самих. Він загадав написати твір про свої враження від школи.

Арсен пропонував писати про вчителів, про нього. Це мала бути розмова тільки поміж учнями й ним, одверта й щира.

Переглядаючи зошити, Арсен переконувався в котрий раз — з усього, що він тільки починав, завжди вдавалася лише частина. Він навіть казав собі жартома: мабуть, і

життя йому випаде прожити тільки частину, бо тут, либонь, прямий зв'язок — у кого виходить усе, в того і життя має вийти все. А як без жарту, то Арсен уже звук до такого, він знав, що якби йому випало робити щось інше — шити черевики, він міг би дати й сто відсотків плану. А тут наслідки можуть бути очікувані, можуть бути й не зовсім такі. І завжди прикрощів чимало, і завжди на вдалий процент припадає велика ціна. Так само вийшло й з твором. Щось було. Принаймні всі написали. Але чимало подибувалось «незабутніх вражень», тобто слів, узятих напрокат. Про нього писали мало, отже, соромились, але прохоплювалися судження про інших учителів — йому довіряли. В Тамариній роботі Арсен прочитав: «У Тихонова, в баладі про цвяхи, є рядок: «Гвозди бы делают из этих людей, крепче бы не было в мире гвоздей». З одного нашого вчителя слід би виготовляти молотки для забивання цвяхів — міцніших не було б на світі молотків».

Арсен засміявся. Невже натяк на Гаврюка?

Ярославів листочок Арсен прочитав останнім: «У школі мені найбільше пам'ятатиметься директор. Він переміг себе. Це, мабуть, найважче в світі — перемогти себе.

Арсене Самійловичу! Що робити з тим, чого не можна витерти? Принести йому в жертву все життя? Чи заради життя знехтувати честю?»

Арсен уже чув це запитання, як їздив з Ясем у машині. Він тоді не зрозумів його до кінця, здалося, Ясь відчув необхідність пом'янути свою думку про когось. Зараз у Ясєвих словах ішлося про життя, яким треба жертвувати, і вони стривожили Арсена. Він попросив покликати Ярослава до кабінету.

Двері прочинилися ледве-ледве, і Ясь просунувся боком крізь щілину. Він був такий маленький і знічений, що Арсен несамохіть відступив перед ним чи перед тим, що його так придавило.

Кінець кінцем Арсен відійшов аж до столу, сів на стільця й вказав Ярославу на другого. Арсенові подумалось, що, може, Ярослав так важко вирішує, куди йому йти після школи.

— Ти куди подаватись надумав? — спитав Арсен і поклав собі: треба порозмовляти про це з кожним у класі ще раз, з Тамарою зокрема.

Ясь знизав плечима:

— Колгосп збирається послати мене до інституту народного господарства. На економіста.

— Економіста? З Дон-Кіхотом ти хочеш в економісти?!

— Це батько хоче.

— А сам ти? Сам ким хочеш бути?

Ясь нахилив голову.

— Я ще не думав про це.

— Туди й к бісу! Про що ж ти думав тоді?!

Сказавши так, Арсен побачив, що повісія неправильно. У Яся на душі щось інше, і тут не погукувати треба, розмовляти треба по-людськи. Та в Арсена похололо на серці від передчуття якоїсь більшої помилки.

— То кажи вже, викладай — один раз мати народила...

— Знаєте, що у мене з Лідою було? — спитав Ярослав тихо.

— Знаю.

— Більше було, ніж ви знаєте...

— Що?!

— А тепер ось... нема,— швидко, одним видихом, доказав Ясь.

Арсен швидко встав із стільця. За ним підвівся Ясь.

— Ах ти ж!.. Постривай. Як же ти міг?.. Чи ж не паршивець ти після цього?!

— Паршивець.

— Ох ти. А що ж тепер? Іди... Посипай голову попелом. Цілуй ноги! Ні, стривай,— хоч Ясь і не йшов, стояв посеред кабінету.— Треба мені. Я тебе навчив. Тобто ні, це сталось, мабуть, раніше, але я вас не навчив. Раз не навчив вас, то мушу йти сам.

Арсен вийшов, залишивши Яся безпорадно стояти посеред кабінету.

Ясь не помилявся, найбільше боячись запитання на обличчі в Ліди. Воно вже свердлувало його потилицю, як він біг, натикаючись на куші, питання не «що?», а «чому?». Що — вона збагнула одразу, прочитала на Ясевому обличчі, перше ніж він подав голос. Усі дні, які Ясь не показував на очі, Ліда, ніби застигши з переляку, провела сам на сам із невідступним цим здивуванням. Проте застиглість її була тільки зовнішньою, помітною для інших. Мати цікавилася кілька разів, чи не захворіла,— Ліда відмовчувалася. А про себе вона тим часом перебирала в думці недовгу й не таку вже й багату їхню повість чи роман по частині, по слову. Ліда не знаходила в собі ніякої помилки й нічого такого, що могло б стати причиною.

Вона поводитися правильно. Отже, причина була в самому Ярославі.

Коли Ліда утвердилася в думці, що не призвела Ярослава до його втечі, що він учинив, як сам схотів, її питання ніби втратило силу, перейшло в образ у й прикрість. Ліда не подзвонила йому й не докоряла, коли Ясь прийшов у школу. Ясь не підводив на неї очей, та й Ліда уникала зустрічі з ним. Вона не пильнувала більше Тамари, щоб не стрічалась очима з Ясем, у цьому вже не було потреби, Тамара перестала її обходити.

Своїй образі Ліда не дала розгулятися дуже: коли він такий, сказала собі Ліда, то нащо про нього стільки думати. Як завжди, приходила додому, попоравшись на кухні, коли була її черга, і, прибравши хату, сідала на канапі у вітальні. Умикала телевізор, а якщо не було передачі, вона сиділа й дивилась просто себе. Меблі, як сонце стало вище, переблискувалися світлом, мовби переморгувалися. Усе зоставалося на місцях, стояло на своєму, і — диво! Ще не пересілася в душі гіркота образи, мовби у самій цій гіркоті Ліді почало вчуватися солодке зерня утіхи. Якщо світ її не летить шкереберть, значить, він — правильний світ, надійний. І все буде гаразд. Ліда допустилась помилки, але, навчена, не зробить її вдруге.

Так було ще раз підтверджено відоме здавна — що при речах часом, чи декому, бути надійніше, ніж при всьому іншому. Арсен, отже, не мав так побиватися. А може, він, якби прочитав Лідину душу, схвилювався б ще дужче й ще більший почув би тягар у себе на грудях.

...Василівни не було вже в учительській, і Арсен подався до неї додому. Він не знав, що буде казати й для чого її шукає. Тут ніхто не був причетний, тут недодумав чогось він. Не пояснив, не прищепив відчуття. Мабуть, він ударився в один бік: розкутість, свобода. Мабуть, не доніс він до них, що свобода — то ж зовсім не звільнення від моральних норм, від цнотливості. Бо коли молоді йдуть поміж людьми, повісившись одне на одного, то не свобода, а звичайнісінька розпущеність. Мабуть, він мало сказав про те, що на свободу треба ще мати право, і дати його, це право, може тільки справжнє, велике почуття. Чи й не він, може, гальма душевні — витримати, перевірити себе й свої почуття — мали дати їм матері: Василівна і... у Ярослава нема рідної матері. Отже, Ніна.

Двері відчинила Ліда. Розмовляти з нею? Та Ліда, ковзнувши по Арсенові очима, гукнула матір і знову байдуже

сіла на канапу. Василівна вийшла з кухні й побачила: нещастя. Вона мовчки й спішливо вказала Арсенові на Рубінів кабінет і, ввійшовши, причинила двері. Їй здалось, що Арсен прийшов до Рубіна. Мабуть, йому стало зовсім зле.

— Сідайте,— підсунула Рубінове крісло-ящикок.— Я зараз подзвоню.

— Кому подзвоните? — не зрозумів Арсен.— Не треба. Це, мабуть, найбільше стосується нас з вами, давайте поговоримо самі.

Василівна, слухаючи його, то червоніла, то раптом блідила, видимим зусиллям утримувала себе на місці, на вузькій канапці під стіною.

Василівна ледве могла стриматись, хоч і пориватись їй було нікуди. Якби навіть усе це скоїлось і не так раптово — поки вимовлялися ті кільканадцять Арсенових слів,— щоб могла спокійніше обміркувати усе й зважити, вона й тоді не побачила б ніде інде причини й винуватця всьому, окрім як у ньому ж таки, Арсенові. Це все він. Як він прийшов — усе пішло шкереберть у школі і вдома.

Вона за десять років роботи не потратила стільки здоров'я й праці, як за одну цю зиму. Багато раз уже Василівні доводилося шкодувати, що стала з ним на одну стежку, особливо тоді, коли сам він втрачав землю з-під ніг, та вона все ж таки не зрадила його. Василівна йшла за ним, вірніша вірної дружини, їй було в тій вірності важче, ніж дружині. І до весни таки проклала місток поміж ним і школою, правильніше, між тим, що було в школі й таки мало в ній зостатися, і тим, що йшло від нього. Місточок був такий вузьенький, а йшов Арсен так певміло, що якби не вона, то при першій же запинці на ньому, як стрілися там хоча б і з Гаврюком, вони б уперлися один проти одного, як ті два нерозумні цапи на кладці, і неодмінно б зрештою обидва полетіли в прірву... А найперше, звісно, Арсен. Вона перенесла його через прірву на власних плечах і так само по одному на своєму горбу перетаскувала вчителів до нього, на його берег. І тут він прийшов ще й з оцим. Він тим часом он чого ще накоїв.

Зігнута, мов переламана в кріслі, Арсенова постать видавалась Василівні якимсь дивовижним втіленням нещастя— мовби самохіть і навмисне спрямованою до лиха. Прискочити оце й надавати йому в його осоружну, неначе з чорної дошки випилянну, пику. Нею так заволоділо бажання відлупцювати його, як у молодості колись, коли в них із Рубіном був ще один син-первісток і щось він був

накоїв. Василівну вразило своє бажання побити сина, вона почула тут зв'язок — яка сила її любові, так само дуже хотілось його побити, щоб вибити з улюбленця те, чого в ньому не мало бути. Василівна тоді себе перемогла. Вони з Рубіном не били дітей. Та якось і без лупки її син позбувся чи не набув того, чого не слід. Виріс і вивчився, уже ось має роботу в центрі. Батько поміг йому зібратись на машину. Недавно приїжджав на «Жигулях». Катав по селу Ліду. Питала, коли приїде вже не сам — сміявся: «Устигну».

Син вийшов благополучний і, мабуть, прагнучи того, може, тому й одружуватися не поспішає, остереігається. Півдня побув і поїхав, Василівна була налагодилася з ним порозмовляти, а він уже — тільки захурчав, ніби здогадався про її негарзди і втік від них. Її син навчився уникати лиха — хай перебуде воно краще з кимсь іншим. А цей ось, якого Василівна так поривалась відлупцювати замість небитого сина, весь час суне в нього свою осоружну голову, як у зашморг, свою і всіх, з ким здибається.

За своєю образою і злістю Василівна не забувала, що Ліда ж таки — її дочка і що як мати вона мала бути до неї найближче. І мала довідатися про все раніше від будь-кого. А все — через нього ж! Василівна, мабуть би, й кинулась його лупцювати бодай хоч словами, якби від самого початку, ще як постав на порозі, сам він не виглядав побитим. Тож коли він докінчив і вмовк, вона сиділа, тільки мінячись лицем, нічого не в силі ані зробити, ані сказати.

Арсен, бачачи її стан, промовив:

— Я знаю: вам хочеться мене побити. Мабуть, якби ви могли це зробити — то було б найлегшим виходом для вас... І для мені.

Василівна й далі мовчала. Цим «вас» Арсен мимохить нагадав Василівні про її обов'язок матері, однак вона не бачила ніякої ради. Василівна сиділа й чогось чекала.

Арсен дивився в зааніміле, мов зведене судою лице Василівни, розумів: може, їй, матері, усе, що сталося, перенести важче, ніж самій Ліді. Розумів і те, що як залишить Василівну отак судорожно сидіти на канапці, не знайде для неї ніякої ради, — вона надломиться, втратить до нього довіру, а він з нею загубить свої обидві руки. А без неї і тих, кого Василівна по одному навернула на його стежку, пропаде все. Ще ніколи Арсенів сенс життя не сходився отак, в одній точці. Арсен гадав: це лиш на війні буває, що на малій свинцевій крапочці важиться — життя чи смерть. У нього зараз не летять кулі, та якщо він не під-

веде й не поставить зараз на ноги цю жінку, йому все одно нічого не зостанеться більше в житті.

Арсен устав з Рубінового ящика. Мав пройтися по кімнаті, як робив це часто, коли треба було щось знайти. Але ноги його не хотіли рушати з місця. Що йому треба знайти? Слово. Треба знайти потрібне слово для Василівни — учительки й матері, щоб примирити їх, бо це ж ясно — вони зараз начисто заперечують одна одну. У нього було в запасі чимало гарних слів, однак він знав по більшості слова високі, і вони зараз не могли йому служити службу. Арсен мало замислювався над тургеневськими дівчатами й не пам'ятав про них ніяких слів. Щось таке є в «Обриві» і в «Лісовій пісні». І схоже, і не схоже. Чому ніколи він не замислювався над інтимними колізіями в творах?

Тут, ніби мимохідь, Арсен зрозумів, що по-справжньому він і про своє не має певної думки. Згадка про власне повернула його до істини й додала Арсенові коли не мудрості, то принаймні відвертості.

— Галино Василівно, — сказав він, — зараз навіть найвищою ціною нам уже не повернути того, що минуло. Гляньмо на те, що є, і як воно могло бути. Тільки даруйте мені мою одвертість. От я міркую: раніше чи пізніше дівчина має стрітися з своїм хлопцем. Ця зустріч, якщо вона щаслива, — зустріч і духовна, і фізична. І от хтось із них відчув — не стрічаються вони душами. Що робити? Може, все ж таки краще визнати помилку й розійтися, аніж приховати її від себе і все життя спокутувати свій гріх. А немає важчої покути од співжиття двох людей, у яких відсутня спільність душ. Мені здається, в Ліді з Ярославом не могло скластися щасливо, то краще хай переживуть це раз, ніж би переживали весь вік.

— Утішитися визнанням помилки, — слабим голосом озвалась Василівна.

Утіха справді невелика, однак вона все ж таки видобула їй голос із грудей.

— Ще якусь утіху знайшла сама Ліда. Так мені здається.

Йому справді здавалось, що Василівна більше потребує розради, ніж Ліда.

— Може, й так, — саркастично посміхнулась Василівна до невидимо присутньої дочки.

— Ви ж, Галино Василівно, не можете не бачити, що дуже вони поміж собою різні, і то вже не ваша вина й не моя.

Сказавши це, Арсен подумав, що, мабуть-таки, спричинився до розриву між Ясем і Лідою, бо, здається, таки пробуркав трохи Ярослава, однак назвати це виною не хотів.

— Кінець кінцем, краще хай буде негарзд по-людськи, аніж благополучно по-свинському... Ви на початку року нібито прийняли цей постулат.

Звісно, прийняла. Від того й нещастя її, що прийняла. Арсен таким чином брав над Василівною гору, як завсіди, бо при такій альтернативі вона, звісно, мала вибрати перше — те, що по-людськи. Її син уже виріс, і то його особиста справа, як у житті повестися, а Василівна весь вік була при дітях, при молоді і біля неї зостанеться довіку. А біля молоді спокою не шукати. Однак що ж їй робити?

— Що ж нам робити? — уголос запитала Василівна.

— Не знаю. Може, в даному разі не треба нічого робити. Мабуть, вихід, який вони знайдуть самі, буде кращим.

Василівна підперла кулаком щоку й замислилася. Чому Ліда не звірилась їй, своїй матері? Чому мала почути про це від чужої людини, Арсена? У ній знову скипала злість на директора: він-бо це сказав, приніс, від нього й через нього так вийшло, що згубився в неї контакт з дочкою. Тільки злість їй лягала на душу образою, прикрістю і важким роздумом — тягарем, що, може, весь вік чутиметься в глибині душі, як грузило в сіті, вантаж на кораблі, що опускає, занурює його у воду та разом з тим і не дає хилитися набік, утримує стовма. Її вже можна — її треба було залишити з тим вантажем сам на сам.

— Піду я,— сказав Арсен.

Василівна мовчки проводжала його до дверей.

Ліда так само байдуже сиділа у вітальні на канапі просто телевізора, в якому не світився екран. Мабуть, скоро і мала бути передача.

На ганку Арсен лицем до лица зіткнувся з Рубіном, і той, здалося, сахнувся від нього злякано. Арсен подумав, що Рубін, мабуть, знає про все, що з ним Ліда могла поділитися радше.

— Він до мене приходив? — спитав Рубін, увійшовши в хату.

Василівна заперечливо похитала головою.

— Ай-ай, йому не можна вже й кроку ступати кудись, окрім як до мене. Що він собі думає?!

— Чом же ти й досі йому про це не сказав?

У голосі дружини вчулась Рубінові раніш не завважена жорстка нота, і це завадило йому відповісти їй зразу. Він пройшов до кабінету й там, перевдягаючись, обміркував її запитання, що тільки з першого погляду було простим. Чому справді не втрутився він до Арсенового життя, не прописав йому режиму? Уже кілька разів збирався зачепити його при зустрічі, та все щось перебивало. Усе ніколи. «Усе робота»,— можна було зараз сказати дружині. Але подумав, що вона може повернути йому те саме слово: «А це хіба не робота?» І, звісно, буде права. Робота роботою, та не тільки вона завадила йому. Рубін і сам не міг сказати, чому досі обходив Арсена, не зважувався. Його, ніби малого хлопчика, лякав високий зріст і те, що він про нього чув. Та цього ж не сказати дружині, такого всерйоз не можна сказати навіть самому собі. Рубін подумав, що просто стомився, махнув рукою і сів своїм звичаєм заповнити чергову картку. І ще мав скласти листа до міністерства, бо в інституті прогнозів йому не дали зведених відомостей про погоду за десять років і треба було виклопотати дозвіл.

Василівна пішла на кухню, була її черга поратися. Ставила на газ каструлю, слухала, як тонко жебонить у ній вода, закипаючи, вкидала у кип'яток дрібно порізану картоплю, відкривала ключем банку з тушкованим м'ясом. Обід варився, а вони тим часом сиділи кожен собі — Рубін у кабінеті, Ліда у вітальні біля телевізора, і Василівні здавалось, що розмежовані вони зараз не тільки дверима й стінами. Ну, Рубін там при своїй роботі. А Ліда? Приходив Арсен — не спитала навіть, чого приходив. І чула їхню розмову з батьком — також не обізвалася, ніби відділилася, відгородилася від усіх байдужістю. Тепер ось відомо стало, що відокремилася й від Яся. То з ким же вона чи хоч з чим? Василівна непомітно для себе слідом за Арсеном відійшла далеко і звідти не могла розгледіти, що її дочка нікуди не втікала й не відокремлювалася, а сидить у кімнаті, між речами, серед яких прожила досі і від яких не має наміру нікуди подаватись.

Арсенові раптом упав в око Гаврюк. Завжди зосереджений, твердий, незрушний, ніби лава, що, один раз вивергнувшись з гарячого кратера й утворивши гору, застигла

в ній навів, раптом, стоячи на тому ж місці, мовби зрушився з нього, заметушився, забігав. Звичайно мовчазний, він тепер обзивався до всіх і став зачіпати словом Арсена. Якщо не говорив до Арсена прямо, то улесливо підхихкував збоку. Гаврюкова запобігливість видавалась Арсенові запобігливістю kota, який нашкодив.

Арсен і не помилився. Після невдалих походеньок до Гната Гаврюк ще постояв на місці, на річці, спостерігаючи, як струмені води течуть повз нього, обтікають. Напочатку вони, здавалось, тільки лоскочуть йому боки, та ось він почув, що в десятому директор випитував думки учнів про своїх вихователів. І не показав учителям тих робіт, це значить, вирішив Гаврюк, там є щось проти них і передусім, звісно, проти нього. Однорал таким чином збирає проти нього матеріал. Івану Івановичу не важило, що про нього думають вихованці, він у житті брав до уваги тільки присутнє — для Гаврюка важила в ньому позиція, і тут він побачив, що струмки не просто лоскочуть боки, що вони підмивають під ними ґрунт, і так він може, чого доброго, ще й похилитися набік, упасти, згубити свою позицію. Іван Іванович вирішив випередити події і вдатись до писання.

Гаврюк був певний: у нього матеріалу — для доброї бомби, і якби її взявся кинути Гнат, з Арсена б зосталось... нічого б не зосталось від нього, рівне місце, і невідомо, хто б ще те місце міг посісти. Самому ж Гаврюкові кидати було страшнуvато, та й не мав певності, що поцілить. Проте подолав нерішучість, сів і написав про все. Врешті він, поміркувавши, не став «жадати крові» чи усунення директора. Гаврюк просив прислати комісію для перевірки фактів. Так виглядало все об'єктивніше. А крім того, хто вказав на факти, які вивчатиме комісія? — Іван Іванович Гаврюк. Чию заяву розглядатимуть у райвно? Його, Гаврюкову. Про кого запитуватимуть, будуть доповідати й прийматимуть рішення — про нього ж таки, про Гаврюка. Іван Іванович таким чином уже не стоятиме обіч ріки, він буде посередині, і з ним рахуватимуться, хоч би чим та справа скінчилася. Заяву послав до райвно, але натякнув, що коли як... то може постукати й вище.

Поки вона десь там ходила, Гаврюк, сам не знаючи чому, прагнув з кожним розговоритися, а до Арсена відчував якусь ніби аж симпатію.

Невдовзі приїхав інспектор. Як і розраховував Гаврюк, інспектор розмовляв з ним найпершим. Однак він розчару-

вав Гаврюка — надто молодий, у Івана Івановича швидко склалося враження, що інспектор або не був ніколи вчителем, або чогось не знає: він поводився не так, як мусив би. Адже мав питати Арсена як винуватого, Гаврюка — як правого, усіх інших — як свідків. Інспектор тим часом з усіма розмовляв однаково й так, ніби кожний з них був правий. Більше того, Арсенові він показав Гаврюкову скаргу.

Арсен, узявши до рук той подвійний листок у лінійку, змережений високими й рівно нахиленими уперед стовпчиками Гаврюкового письма, насамперед здивувався. Вже було сказано, як зневажав він усе, де, здавалося йому, обкрадається, губиться потенціальна сила писаного слова; такою ж мірою він і перебільшував силу слова, гадаючи, що воно завше — вже й діло, що воно часом — більше, ніж просто діло. Арсен чимало знав слів, здатних убити й воскресити або підняти людину на героїчну смерть, йому навіть здавалося, що пізнав усі найголовніші, бо до знайдених і зафіксованих людством небагато вже можна додати нових, і годі перевершити їхню силу, — та ніколи не думав, що письмо може бути таким важким. Довго не міг віддихатися, щоб його прочитати. Подолати цей бар'єр було важче, ніж сприйняти зміст, бо, пробігши нарешті очима по косих солдатиках літер, якими, ніби цвяхами, було вибито: що він, Арсен, проти знаць учнів, проти трудового виховання, підбурює їх насупроти вихователів, зокрема його, Гаврюка, а сам тим часом у побуті поводить аморально... Прочитавши, Арсен засміявся, повернувши інспекторові листа й сказав:

— Дурниця все це, препогана дурниця.

— Не відповідає дійсності?

— Відповідає, тільки — дійсності, перекинутій догори ногами або відбитій у кривому дзеркалі.

— Може, розповісте детальніше?

— Ви хочете, щоб я спростовував пасквіль? Я працюю в школі рік. Мабуть, я допустився помилки, але протягом року я віддав справі всі зусилля, на які був спроможний, і ви хочете, щоб я вам став про все розповідати, а ви будете дивитися на розповідь крізь призму цього ось пасквіля й оцінювати, виходячи з його критеріїв? Я цього робити не буду, не зможу. Та якби й зміг, ви б не дійшли таким чином об'єктивного висновку. Вам треба ознайомитися з школою самому.

— Ви маєте рацію, — сказав інспектор. — Я саме так і хочу зробити. До речі, ще про одне. Тут у кінці наводитьь-

ся факт...— сказав інспектор, не дивлячись Арсенові в обличчя.

— Було... Точніше, могло бути,— відказав Арсен.

— І як ви, перепрошую, його розцінюєте?

— Вибачайте, в свою чергу, скільки вам років? — гостро запитав Арсен.

— Немало вже — тридцять п'ять. Але що ви хочете у такий спосіб сказати?

— Угадати, чи дуже вас здивує, коли скажу, що я не знаю, як розцінювати цей «факт».

Інспектор не зрозумів Арсенових слів і не завважив, як він несамохіть приклав до грудей долоню.

На цьому скінчилася бесіда з інспектором. Арсен підвівся перший і перший вийшов з кабінету. Він не був певний, скільки ще спроможний протриматися в розмові, в усякім разі, менше, ніж цей нейтральний, тому зовсім спокійний хлопець.

Розмовляли вони після уроків, і коли Арсен подався із школи, сонце вже світило прижовкло й тьмяно, ніби надвечір. Втім, вечір налягав з країв світу, а посередині ще яснів день. Він звужувався перед Арсеном і ставав уже меншим від нього, рудувата темінь стискала з боків, і Арсен, відпираючи її від себе, розштовхуючи відставленими обабіч гострими ліктями, просувався у вузький тунель світла.

Те, що налягло на Арсена після розмови з інспектором, не можна було укласти в думку, щоб зважити, обміркувати й, відкинувши чи підкорившись їй, тим самим і звільнитися від її гніту. Він тільки чув, як стискає його з усіх боків ніби недуга (то й була передусім хвороба, що не давала йому звільнитися від болів тіла й без перешкод осягнути себе).

Та попри неї Арсен пам'ятав усе, що робилося й «що снилось-говорилось», перебирав у думках багато разів, і зовсім несподівано стала наvertатися йому остання розмова з Гнатом — про недільник. Була вона тоді явно рятівною, пожежною,— заповнити провалля чи одними словами затушкувати інші. Зараз Арсен став пригадувати її, придивлятися, ніби подорожній, що, збившись із шляху в беззоряній ночі, придивляється, який край неба ясніший. Десь там світає, десь із того боку — схід. Недільник.

Він пам'ятав їх із школи. Тоді копали землю лопатами. На шкільній садибі або на парниках у колгоспі. Як весело було в гурті! Тепер, по довгих роках несамохіть пірнувши

в спогади про шкільні недільники, Арсен подумав: мабуть, людині, що більше вона живе душею, то дужче хочеться напружити м'язи в праці, відчутти вправність своїх рук, ніг, усього тіла; ту вправність, яка далась їй за мільйони років праці й не може отак собі взяти та й щезнути, якщо відпала в ній потреба. Тільки коли докладеш до чогось силу, тоді почувеш її в собі, а працюючи в гурті, ще й чуєш себе часткою більшої, загальної сили. А потім так приємно ниють, відходячи від напруження, руки й спина. Якби взятися оце Арсенові за ту лопату: ану, хто кого?! «Та гей, бики, зоромо поле, посієм ярее зерно...» — так, пам'ятається, жартували тоді, беручись до лопати. Арсен узявся готувати недільник.

Гадав, може, й з оцієї гуртової праці засіється комусь в душу зернина, треба тільки, щоб праця вдалась весела, дружна й гаряча. Арсен звелів виготувати три прапорці на довгих загострених унизу держачах, щоб можна було уткнути в землю попереду, і той, хто дійде до прапорця першим, одержить його в нагороду й нестиме через село додому. «Прапорці будуть їм на пам'ять. І всі ми візьмемо на пам'ять згадку про цей день. А якщо в когось по добрій роботі освіжиться голова і він спробує написати про неї чи про себе якийсь рядок, строфу чи сторіночку — ми його вислухаємо радо й також візьмемо собі на згадку».

Одне слово, Арсен намалював про той день стільки, що йому зоставалося хіба не здійснитися, як усьому, що малюється занадто райдужно й відтак забігає наперед можливого й як здебільшого виходило в Арсена в житті. І так воно й означилося було в неділю, бо, відігнавши від себе геть-чисто все, повернувшись лицем до сходу, як боговірний, він у неділю зранку не міг підвестися. Сонце вже підбилося, і вузький промінь крізь вікно доставав Арсену до ніг, а він усе ще лежав на канапі.

Але звівся, відчинив вікно, підставив голі груди під лоскитливу хвилю вітерцю, й од того вітру ніби полегшало Арсенове тіло. Пішов. Кінець кінцем міг і не йти, там, на полі, обійшлись б і без нього. Та не міг він сам обійтись без тих, що вранці вирушили в поле. Поволі перейшов село й зразу ж за крайніми котеджами побачив удалині по схилу, по не висхлій ще, аж блискучій землі, на чорному білим, синім, зеленим — рухливим, живим — розсипались постаті учнів. Саджали розсаду, капусту. Усе поле вже було посмуговане рядками.

Повітря за селом, на просторі, сколихнуте моторами,

дрібно й туго дрижало. Від того дрижання, здавалось, тремтить і розбивається на скалки сонячне проміння. Усе довкола було сповнене блиску. Арсен пригадував, як раніше, коли парувала земля й над полем слалась прозора хвиля марева, казали — то Макар овець жене. Зараз поле виглядає інакше. Золоті ниточки променів не просто заврунюються на хвилях випарів при землі — вони переламуються на склі у тракторів, у машин, що підвозять розсаду й воду, на блискучих деталях агрегатів і творять візерунки геометричні, гранчасті. Арсенові поле пам'яталося з дитинства тією напівуявною Макаровою отарою, комусь із оцих дітей воно, може, запам'ятається в лама-них гранях, немов алмазах.

...Гнат за селом вийшов з машини й пішов по межі. Сонце пригрівало йому потилицю, і він казав собі: «Добре, що прийшли на підмогу школярі, — земля так швидко сохне». Арсен не чув позад себе Гнатових кроків, м'яких на землі, і побачив його лиш тоді, коли той порівнявся. Вони привіталися й пішли поруч. Арсен кидав на Гната скісний погляд згори вниз — йому видалося, що бачить того самого, що й завжди, Гната, рівного, либонь, спокійного, тільки тверді складки біля куточків уст зраджували його напруженість і неспокій. Власне, й Арсен у цю мить не був ніким іншим, але йшов на недільник, на пахощі вогкої й розімлілої на сонці землі.

— Красиво як пахне, — сказав Арсен.

Гнат ворухнув плечем, здивувавшись з такого поєднання слів. Здається, красиво може тільки виглядати щось. Потім дійшов до нього другий шар мовленого, і в Гната забугрилися тверді острівці на щоках. Він здвигнув уже обома плечима й сказав:

— Я, та й усі, що живуть на землі, її краси не помічаємо. Для нас вона — обставини нашого життя, але не саме життя. А милуються землею переважно ті, що стоять од неї віддалік. Був би в мене добрий агрегат для саджання розсади, не гаяли б оце часу на полі сто чоловік.

Це сказав той Гнат, який засіває травою й спеціально поливає луку побіля річки — задля краси. Арсен подумав: значить, дуже ця історія з Ніною вплинула на нього, якщо Гнат став отак говорити, суперечачи самому собі, тільки щоб насупроти. Не зміг пересилити роздратування.

Арсен не знайшов ніякої ради ні для себе, ні для Гната. Обізвався про те, що, здавалось, було над їхньою спільною бідюю:

— Не вірю я, щоб ти не чув одієї радості в житті перед полем, як перед чимось живим і великим. Машини посаджать капусту, але не замінять та й не одмінять цієї радості.

Арсен говорив щиро. Хотів одвернути Гнафові чуття й розрадити його тим, що бачилося довкола. Гнат його щирості не прийняв, кинув гостро:

— Якби нас найбільше вражала гра світла на хвилях випарів од землі, ота Макарова череда, і ми тим часом не думали, що то пересихає земля й треба чимшвидше закривати вологу,— ви б восени не мали чого їсти.

Вони таки були друзями, бо те, що «залізний» Гнат пустився берега, змусило стриматися завжди гарячковито-го Арсена.

— Візьми себе в руки,— це вже Арсен твердо.— Ти ж бо добре знаєш, сам же мене переконав, що немає окремо «вас», тобто тебе, і «нас», мене значить, а є ми, не зважаючи ні на що! І, не зважаючи ні на що, ми знаємо, що не тільки про їжу має нас обходити думка.

Вони вже підходили до людей. Арсен повернув до свого класу, і вони розійшлися з Гнатом, і розуміючи один одного, і гніваючись один на одного.

Василівна — була при десятому — привіталася збентежено чи злякано, і всі учні поглянули на Арсена якось значуще. Арсен став, ніби наткнувся на хвилю, що йшла від них. Постояв. І Гнатові слова ще стояли Арсенові у вухах, підкреслено парадоксальні й жорсткі — через те ж саме. І тут Арсен подумав: «Василівна, й Гнат, і всі діти помиляються, якщо гадають, ніби той «роман» — найважливіше в його житті. Навіть якби й склався щасливо. То велике щастя, коли чуєш у собі круг, міцний, цільний, і можна плисти скільки завгодно, не боячись втонути, однак ще ж треба й кудись плисти, до чогось плисти... У цьому його найголовніша суть».

Тамара була попереду всіх. Без батька в сім'ї, їй, мабуть більше, ніж іншим, доводиться працювати вдома на городі, і вона принатурена до такої праці. Тамара явно прямувала до найбільшого прапорця, а Ярослав пас задніх. Ліди Арсен не побачив, її не було.

— Що ж це Облатенко так відстає? — спитав голосно Арсен.

— Він працює головою,— посміхнулась Тамара.

І всі засміялися. У них тут була хвиля веселощів.

— Е, і голова, й руки — з одного ростуть,— сказав Арсен.

— Ви хочете сказати — з живота ростуть? — підвівся Ясь не сміючись.

Арсен підійшов до нього:

— Не з живота, Ярослав, не з живота. На мою думку, й руки людські, і голова, чи там — душа, мають бути в однаковій шані; і на доказ такого рівноправ'я, якщо ти хоч трохи руками й відстав, а назбираєш у серці гарних слів бодай на рядок, ми визнаємо й тебе переможцем.

Ярослав розправився, став у позу й продекламував:

Ми працю любимо, що в творчість перейшла.

І музику палку, що в грудях серце тисне...

У щастя людського два рівних є крила:

Троянди й виноград, красиве і корисне.

— Так-так,— сказав Арсен,— тільки це уже в хрестоматії увійшло, а ти додай свого. Ми чекаємо, щоб ти додав свого бодай слівце.

Тоді Ярослав прочитав йому без пафосу й так, що не було схоже на рядок з вірша:

— Живемо не хлібом єдиним, коли маємо хліб на столі.

— Як, як? — стенився Арсен.— Повтори.

Ясь прочитав ще раз. Рядок вразив Арсена. Із старого, ще біблійського афоризму в ньому виростала думка й знайома Арсенові, і несподівана водночас.

— Це хто?

— Є такий, його ще у хрестоматію не ввели.

Наближався трактор, і в гуркоті його іншим уже не чути було, як Арсен мовив Ясеві: «Гадав, що обдуриш мене, і я подумаю, що це ти сам. Але щоб дійти такої думки, треба в житті трохи солі з'їсти. Та не журись! Хоч і не написав цих слів, ти їх почув. А це також важить немало, бо що було б із тих слів написаних, коли б їх ніхто не почув? Може, колись напишеш і сам. Якщо будеш чути, то неодмінно напишеш».

За кермом на тракторі Мар'яна. Арсен давненько вже не бачив її, від останніх зборів. Пам'ятав, як сиділа за столом навпроти, вела збори й прощалася по них з усіма, споважніла і тим часом ніби й пригнічена тією поважністю. Арсен тоді був подумав: помилився він, сказавши їй, що в роботі людина може знайти для себе все. Йому тоді здалось: Мар'яна заслужила повагу й пошану, і все ж видно, як їй до всього того ще бракує чогось потрібного як дівчині. Діло й пошана, яка постає з нього, не замінять дівчині всього. Саме про це питала його, чи Мар'яну, чи всіх разом у шкільному рефераті Тамара.

Мар'яна погойдувалась на сидінні, згори кивнула Арсенові й посміхнулася Тамарі, бачачи, що та раніше від інших наближається до червоного прапорця, і тим часом пильнувала, щоб колеса не скочили на рядок та не поламали квадратів, які вона розписала по всьому полі. Ще вона щось там натискувала й повертала, щоб трактор стишився, чахнув уповільнено раз, другий і став: привезла хуру з розсадою.

Сиділа високо, невидимі зв'язки простягались до неї легко, ніби ниточки променів звідусіль сходилися до її рук і, вільно пройшовши крізь них, сповнювали Мар'яну світлом і радістю. А відтоді, як вона стала парторгом, до Мар'яни так само невимушено й гармонійно мовби простяглися промінці від багатьох людських душ, і в неї стало тепер два рівних крила, потрібних для людського щастя...

Мар'яна стояла лицем до лица зі світом своєї праці, й поміж ними не було жодної хмарки. Арсен спостерігав її із захватом і заздрістю, і тут йому несподівано спало на думку, що, може-таки, й не помилився тоді, коли сказав їй, що діло спроможне скласти повний зміст людського щастя. Бо тут, мабуть, нема і не може бути на всі випадки правильного постулату, бо все залежить і від того, яке діло, і від того, яка людина.

Це вже розмірковував Арсен по дорозі додому. Не міг стояти довго. У нього після нітроглицерину, якого наковтався вранці, паморочилась голова. Не паморочилась, а мовби ділилася, і все Арсенове ество роздвоювалось — однією часткою себе він стояв тут, спостерігав за всім, рухався й розмовляв, другою був десь далі, неначе ходив за собою назираці. Йому не випало взятись до лопати й хоч на мить повернутися в колишню радісну хвилю праці на недільнику, але в душі у нього заяскріло від сонця, від розмови з Ясем. І чуття, які спостеріг у Мар'яни на полі, також мовби торкались його, казали щось, відповідали йому. Це осявало його теплим променем, і Арсен не чув, як важко стало йому відривати ноги від землі, ніби чорнозем розгаснув під раптовим дощем.

...Тамара таки досягла прапорця перша, витягла його й, узявши за кінець древка, підняла над головою. Ясеві з-позад усіх здавалося, що то вона помахала прапорцем йому. Коли й інші досадили свої рядки і весь лан став розузорований вже не правильними лініями квадратів, а зе-

леними цятками рослиннок, стали збиратись додому. Було ще рано, і розходитись не хотілося.

Василівна зупинилась на краю засадженого поля й придивлялась до нього зосереджено, ніби щось хотіла там прочитати. Ясь пройшов повз неї по межі — довгі рівні рядки пересувались перед очима, і в кожній точці на нього біг якийсь один, його рядок. Правильні квадрати посадили. Тепер ціле літо хто б із них і з якого боку не підійшов до поля, на нього дивитиметься його рядок. Тамара збиралась додому, в одну руку взяла вузлик з-під харчів, зв'язану, тепер уже зайву кофту і ще, мабуть, Мар'янину одешину, в другій мала нести прапорця.

— Давай поможу,— став навпроти неї Ярослав.

— Не заробив, а хочеш нести? — примружилась Тамара.

— Так не впораєшся ж з усім...

— Теж помічник. Ти спершу упорай своє...— Тамара відступила від нього на крок і помахала знову прапорцем, як допіру, коли досягла його першою. В очах її, таких чорних, що їх не могло висвітити й весняне сонце, проблисли іскорки. І слова її не узгоджувались з тим, як вони були сказані. Ще недавно Ясь примусив себе повірити, що з Лідєю він стане хтозна-яким, що з нею його чекає безконечна дорога, та скоро побачив: нікуди йому не дійти й ніким не стати на тій дорозі, відтак ще більше вразило Яся у Тамариних очах те, від чого він стільки вже разів намагався відвернутися й що зараз сяяло йому яскраво: її нескінченність і невичерпність, ніби в ній уміщався цілий світ.

...Арсен прийшов додому, одчинив вікно й, не роздягаючись, ліг на канапі. Його обгортав чи довкола нього обснувався гарячий клубок. Арсен своїм звичаєм шукав, чим би одтиснути його від себе. На хвилю дала продих несподівана думка, що єднала докупи його і Яся, Тамару, Мар'яну, Василівну, Ніну й навіть того інспектора, що приїхав розбиратися в його гріхах. Він знав, що немало допустився помилок у житті й багатьом завдав цим прикрощів. І директор школи з нього чи й вийшов. Не став він «педагогом з педагогами». Він просто педагог з дітьми. І директорський шлях— мабуть, не його шлях. І, може, Арсен дійшов би до чогось, якби ж йому покладено було жити сто, або хоч п'ятдесят, або хоч... Тут він спинився.

Думки про смерть він ніколи не пускав на поріг, хоча й чув зараз, як стискається довкола жаркий, задушливий клубок. Не раз і не два, бувало, згадуючи свого шкільного

вчителя, який помер так рано, Арсен хотів угадати, про що він міг думати, помираючи, який для нього в ту мить був «кінцевий підсумок мудрості земної»? Зараз Арсен уже знав, що той висновок не умістити в слово, що пошуки й збирання його розтягнуто на все життя, і кожен день треба ступати від меншого до більшого, як з приступки на приступку. Інакше було б дуже просто й легко — увесь вік провалювся, покритий лишаєм лінощів чи споживацтва, себелюбства чи владолюбства, — а в кінці його стрибнув у вогонь і враз очистився.

Тоді чомусь сплигло перед очі, як Ярослав, ще не зовсім твердий за кермом, помчав з ним на машині, попри всі написи на табличках: «Не перевищуй», «Не обганяй». Була рання провесінь, ще навіть здалеку не зеленіли поля. Все ж таки швидко тече у річці вода. Не буває у ній сьогодні вчорашньої води.

По тому прийшло бажання взнати, чи складе сьогодні Ярослав Облатенко свої рядки. Хоч кілька рядків, схожих на ті, що він прочитав про хліб! Не задихнутися б жаром, почути бодай два рядки, потрібні зараз, ніби крапля живої води. Він став шукати їх сам, добирати слова, як добрав, готуючись до уроку, але вони не спинялися перед Арсеном. Слова пропливали повз нього погойдуючись, мов тіні дерев на воді. На червоній від заходу воді розходилися круги. Посередині них впливла біла груша в цвіту. Над нею гули бджоли. Груша відцвітала, відпливала в далечінь, до якої звідси не сягали очі. Її білий відбиток на брижах густої червоної води хитався й згасав.

Але в цю мить Ярослав рвучко ступив у кімнату, ніби вскочив з розгону. Двері смикнули повітря й ніби зрушили з Арсена гарячу, задушливу гору. Розплющив очі й побачив обличчя Ярослава, кругле, пойняте рум'янцем, ніби освітлене зсередини.

— Послухайте!... — сказав він і, глянувши на Арсена, вмить осікся.

Так само швидко, як і ввійшов, Ясь обернувся, ступив назад, вдруге шарпнув дверима повітря, й Арсен чув, як він прогупотів швидкими кроками по стежці на вулицю.

У Жовтоверів різко дзенькнув телефон, те означало, що Рубінові треба до когось на поміч. Він підхопився при-тьмом. Йому, звісно, не раз уже й не двічі доводилось

отак поспішати наввипередки зі смертю, і часом він навіть думав, що погану вибрав професію, надто категоричну. Адже нічия більше робота не оцінюється отак — життям або смертю. Та цю прикрість у душі Рубін завжди долав тим, що з кожної історії хвороби виносив бодай піщину досвіду, клав її до другої, третьої, і з них виростала гора, що ось-ось уже, вивершена, мала повстати проти смерті, і кожна піщина в ній, злютована з тисячами інших, здобуде свою вагу.

Подзвонив Ярослав Облатенко. Йти було не більше двохсот кроків, та поки Рубін дійшов, напад Арсенової недуги минув.

Рубін вислухав хворого, якого вже стільки часу спостерігав оддалік. Випадок був цікавий для лікаря і складний. Щоб приписувати щось, окрім, зрозуміло, спокою, Рубінові треба було ще подумати й поспостерігати хворого зблизька. Рубін зробив Арсенові укол, наказав лежати спокійно, пообіцяв навідатися завтра й пішов додому, не вдоволений собою. Щось не влаштувало Рубіна. Що хворий приймав укола з нехиттю й не просив приходити завтра, ніби йому не вірив? Але таке в Рубіновій практиці хоч і не часто, все ж трапляється. Що не міг одразу приписати лікування? І таке буває.

Вдома Рубін хотів пройти до кабінету, але Василівна запитала його про Арсена — що таке з ним?

— Не знаю,— Рубін стримував роздратування.— Поки що не знаю. Ясне тільки те, що я тобі давно вже казав: йому треба поміняти спосіб життя.

— Але ж він не довів до кінця...

— Чого не довів до кінця?

— Як «чого»? Життя свого!

— Ніби його можна довести. Ти гадаєш, можна довести?

— Ти своє, либонь же, плануєш...

— Заспокойся,— Рубін обминув Василівну й ступив до кабінету.

Причинив двері, але до столу не сів. Чекав, чи не йде дружина, і тим часом прислухався до її слів про те, що він планує довести своє життя до кінця. Йому треба було обміркувати запис Арсенової хвороби до картки, це мала бути цінна картка, а він думав про слова дружини, і йому здавалось, що таким чином він обміркує Арсенову картку... Життя довести чи спланувати до самого кінця не можна, бо, поки людина живе, весь час відсувається межа

життя, ніби воно нескінченне. Мабуть, вона хотіла сказати: до кінця довести те, що тебе в житті рухає.

Так, Рубінові треба було занести до картки під назвою «Однорал Арсен Самійлович», крім того, що хворому 40 років, не одружений, учитель, директор школи... Рубінові стало ясно — треба записати до картки щось про життя хворого. Так — чим він живе. Чим людина живе? І Рубін почув холодок у серці — не той, що поймає на порозі відкриття чогось несподіваного, а той, що перед відкриттям фатальної помилки. Рубін подумав: у його картках, у тих тисячах карток, які громадив упродовж двадцяти років роботи, нема такої графи. В нього були там пункти про те, що людина їсть і як живе (сидячи чи в русі), про рідню пацієнта, тобто про успадковані хвороби, про те, ким людина працює, останнім часом Рубін завів пункт про метеорологічні умови, але він не запровадив від самого початку графи про те, чим людина живе...

Тож через те чи не звів свого життя намарно він, Жовтовер Рубін, 45 років, лікар-кардіолог, одружений, син — лікар, дочка — хто дочка? Чи не пропало марно двадцять років його життя, а з ними й увесь його сенс? Як його прожив? Рубін нечасто заміслювався над ним. Знав діло, яке давало його життю зміст. Що тут розводитись, він лікар, ідея його життя — лікувати людей. Цього Рубінові вистачає. Може, вона з тих, які не минають, які житимуть, поки житиме людство. Рубін щодня ущерть сповнений своїм ділом і певний був, що навчився робити його краще від багатьох. А тепер виявилось, що його діло — щербате, а він, роблячи його із зажмуреними очима, досі не бачив найголовнішого.

Гнат проминув овочеву ділянку по межі й довго ходив у полі. Оглянув з усіх боків лан, засіяний озимою пшеницею, «іллівкою». На цю пшеницю в колгоспі поклали найбільші надії, тут мав уродити рекорд. Пшеницю доглядали так, що, простуючи зараз межею, Гнат не міг знайти цьому порівняння. Може, її плекали, як малу дитину? Гнат подумав про Ярослава. Він турбувався про нього широко, прагнув стати йому й за батька, і за матір, та все ж отут, над полем пшениці, що піднялася вже від землі, тут із собою сам на сам Гнат не міг бути певним, що пройнявся сином так і так певний його, як цієї пшениці-рекордистки. Може, його сином більше пройнявся Арсен.

Гнат хотів був забрести в пшеницю, наступив черевиком на стебло. Солодко запахло зеленню, і Гнат відійшов на

межу. Пшениця, скільки сягало око, рівно переблискувала на сонці смарагдовими листочками — не примерзла взимку, не вимокла навесні. Тепер вона хіба що переросте в стебло на дуже удобреній землі і, як будуть сильні дощі, тоді може полягти під вітром.

Гнат повернувся до городньої ділянки, коли школярі вже пішли. Прискіпливо оглядав квадрати. Рядки перебігали перед очима, ніби живі. Гарно попрацювали школярі. Арсенові кадри... Гнат, з собою завжди чесний, застукав себе на тому, що шукає якогось ганджу в роботі школярів, у Арсена. Гнатові ніби кортіло його знайти. Без наміру й, мабуть, несвідомо він шукав приводу якось виправдати те, що вранці не прийняв Арsenової мови. Тепер шукалося чогось, щоб можна було сказати: «І правильно зробив».

Машину Гнат відпустив і тепер повертався до села сердитий. На площі зустрів Ніну. Кудись поспішала. Вона вже випустила своїх «першокашок» і тепер ні вдома, ні в школі. На обличчі в неї лежав незмінний вираз непорозуміння. Зараз до нього додавалось хіба ще трохи заклопотаності цим непорозумінням, так ніби вона шукала його причини.

— Ти... куди? — спитав її Гнат, як вона мовчки зупинилась перед ним.

Ніна провела долонями по скронях, ніби відгортаючи від очей хустку. У неї недавно появилася ця типова для короткозорих манера.

— Та от піду... окуляри випишу. Мені давно вже треба носити окуляри.

Гнат не затримував Ніни, й не тому, що здогадувався, що то Арсен сказав їй подбати про окуляри, він бачив — їй недобре.

Досі Гнат більше злостивсь на неї та на Арсена. Зараз він був сердитий і на себе самого, тому й подумалось Гнатові несподівано: чи не помиляється він, убачаючи причину свого розладу в домі тільки в Ніні? Чи нема її бодай частково і в ньому самому?

Думка ця видалась Гнатові стільки ж очевидною, скільки й несподіваною, вона впала на Гната, ніби крапля з ясного неба. Гнат не пішов до будинку — там зараз не було нікого. В домі, здалося Гнатові, мабуть, буде тісно чи душно. Повз хвіртку подався по Колгоспній далі, на край села, де в просвіті вулиці білили довгі дахи ферми.

Ніна йшла до поліклініки. То справді Арсен їй радив виписати окуляри. Але на Лікарській їй стрівся Рубін Жовтовер. Прямував додому, мабуть, після виклику, обличчя в нього було розгублене. Перед поліклінікою Ніна зупинилась. Якщо Рубіна немає, подумала, то, значить, там уже скінчилась робота.

Постоявши трохи, Ніна рушила далі, і вулиця скоро вивела її до лісу. Як рішуче йшла тоді ввечері з лісу, продиралася крізь сосняк навпрошки — до нього. Ніна спинилася на галявині, де він стояв біля груш у цвіту й сказав їй: «Не треба мене шукати». А вона вперто подалася за ним, щоб почути оце тихе: «Так для тебе буде краще». Що вони мали означати, ці слова, прості й нікчемні і водночас такі, що Ніна й досі не могла їх збагнути й пересилити? І тут раптом стало ясно їй усе, адже вона знала про Арсенову хворобу й навіть послалала колись Гната, щоб його провідав. Та Ніна потім забула про неї, не бачила її, він приховує недугу. Невже через те ось так повівся?

Ніна усе в житті робила за іграшки, їй усе йшло само до рук, піддавалося. Лише один раз на віку їй стрілась людина, наділена більшою проти неї силою,— Арсен, на мить здалося було, що взяла гору над ним. Та скоро виявилось — ніякої гори не взяла, тепер стало ясно, що нічого не зрозуміла в ньому. Ні в ньому, ні в житті. В цьому житті, прожитому, і тому, що могло з'явитися попереду. А Гнат ще любить її. Як він дивився на неї сьогодні! Розпач її перейшов у той ступінь, що вже спрямовує людину на саму себе й, здається, може зникнути тільки разом з нею самою. Ніна швидко побрела крізь кущі навпростець, не знаючи, куди йде і що має зробити.

Її спинили діти.

— До-брий де-е-нь,— проспівали вони гуртом, ніби вітаючись у класі, тільки голоски їхні тремтіли.

Ніна кинулася до них — двоє дівчат і хлопець, діти з її класу. Вона вже відпустила їх на канікули, й, вільні, вони зайшли так далеко й збилися з дороги.

— Заблудилися?

Діти мовчали, ніби на уроці, коли доводилося гримати на них за щось. Ясно, що заблудили і треба їх вивести звідси. Ніна поклала їм долоні на плечі, дівчата пригорнулися до неї, гарячі, засапані від переляку й швидкої ходи. Ніна обернулася з ними разом, угадуючи напрямок на село. Пішли поволі, і розпач її став неначе віддалятися

потроху. Треба було відпровадити дітей. Як це вона забула про них?! Адже вони є, не може їх не бути. Діти нескінченні, як і дорога в житті, як само життя. І завжди вона буде потрібна їм на дорозі, може, не така, може, краща. Арсен сказав: «У вас прекрасна інтуїція вчительки, і якщо ви спрямуєте її по правильному шляху, з вас вийде справжній педагог». Може, вона навчиться розпізнавати прикмети справжнього.

Викликавши допомогу Арсенові, Ясь зостався вдома. На душі в нього було тривожно. Ходив з кутка в куток у порожньому будинку, і на чому б не спинив свій погляд, скрізь бачилось Ярославові бліде обличчя директора школи, і все здавалось, що не зробив усього, щоб йому допомогти. Переконаував себе, що правильно вчинив, викликавши Жовтовера. Ясь чув не раз, як за найскладніших випадків кликали саме його. Одначе Ясеві якомсь не йнялося в нього віри. Не так: Ясь не міг не вірити в Рубінову спромогу, але йому здавалось, що Арсенові зараз може бути її замало.

Рубін послухає Арсена через трубочку, ну, може, ще зробить укол і піде додому. Ясь спостерігав не раз, як повертається той додому після виклику, поважно проходить до кабінету, приносить туди все своє й зачиняє за собою двері. Саме ж так: побув і пішов і нічого свого не зоставив. А Ясь пам'ятав, як йому, зовсім же не хворому, не раз уже й не двічі було несила зоставатися в хаті самому. Ясь хворів на віку кілька разів, біля нього тоді завжди сиділи мачуха чи батько. Звісно, йому давали якісь ліки, однак Ясеві здавалось, що з обіймів недуги його виривали вони — мати, батько. Чимсь, хто знає чим. Може, через їхню зичливість та співчуття хворому передавалася частка їхньої снаги. Як це зробити для Арсена?

Скільки часу Арсен передавав свою душу їм, своїм вихованцям. Ніби просто: дивився на них, розмовляв, часом журих чи розважав жартами. Зараз Ярослав збагнув, яка то насправді непроста й нелегка справа віддавати себе іншим. Легко віддати щось предметне, матеріальне. Але Одноралові зараз потрібне не воно...

Гнат повернувся з ферми, побачив розгубленого Яся.

— Що сталося? — запитав з порога.

Батько! Ось хто може його підтримати. Мабуть, з усіх тут найдужчий батько.

— Директор...

Знову він! Гнат утік від нього на ферму й був так спекався його там чи хоч забув на хвилину, спостерігаючи, як налагоджується потроху технологія в новому корпусі. Вже ось місяць б'ються там над конвейером, що має розвантажити людей наполовину. Як піде справно конвейер, то можна буде переходити на змінну роботу. Семигодинний робочий день — не просто слова. Він — уже факт.

Це був реалістичний ґрунт, на якому Гнат почувався неохитно. На ньому немає нічого недоробленого чи недодуманого, як у взаєминах із Ніною та сином. А той тим часом убрався і в його дім.

— Якого йому дідька?! — скрикнув Гнат.

— Ти маєш йому допомогти...

На Гната дивились Ясеві очі, не такі ясні, як звичайно, без поблиску насмішки, що була ніби прилипла до них останнім часом, — серйозні, пойняті тривогою очі сина, і Гнат знав, що отакі, як зараз, вони найдужче схожі на його власні. І ще він знав, пам'ятав, що сам же просив Арсена про сина, покладався на нього і що це ж таки він, Однорал, повертає йому Ярослава чи повертає Ясевим очам здатність бачити. На цю думку Гнатові десь глибоко в душі, як у темну ніч далека зірниця, стало нерішуче стріпуватися крило світла, але стримуваний крик ще стояв йому в горлянці й кров стугоніла в скронях. Не міг він ані говорити, ані думати про Арсена.

— Хворий він. Мені здається, ти б найкраще міг йому допомогти.

Гнат мовчав.

— Тату, але ж він може померти...

Гнат стелювся раптово, очі його метнулися вбік, він обернувся до Яся спиною і швидко вийшов з кімнати, на ходу застібаючи гудзики.

Він спам'ятався в кабінеті. Руки в Гната тремтіли, ніяк не міг потрапити в петлю головкою гудзика. Чого це він застібає піджак? Гнат закривався від Яся, ховав вогонь, що сяйнув у грудях від Ясевих слів про смерть Арсена. Гнат гарячкою шукав, чим погасити його, знаючи, що те, що оформиться в думку, стає, бува, реальним. Гнат злякався цієї можливості і водночас не перечив їй, а вона насувалася на нього й виростала, як виростає все, що стрімко наближається, — наприклад, місто, коли дивишся з літака, приземляючись.

Гнат рвучко переступив поріг і хряпнув за собою дверима кабінету. Ясь ще стояв посеред вітальні й звів на нього

почервонілі очі. Він, мабуть, посоромився б видивлятися на нього так довго, якби не бачив у Гната на лиці якоїсь розгубленості. Та Ясь не зрозумів, що діється з батьком. Кинув оком по хаті, ніби щось хотів знайти — не знайшов і так, озираючись чи вагаючись, вийшов з хати.

Гнат спостерігав сина, аж поки Ярослав не зник, причинивши за собою хвіртку. Пішов до Арсена. Він не просто поспішав. Гнат бачив, як син, крокуючи до Арсена, ніби віддаляється від нього.

Гнат витер з лоба піт. Це було схоже на поганий сон, коли ото людина бачить себе такою, якою ніколи не була й про таке не думала — п'яницею або злодієм. Гнат міркував так: мабуть, природа людини чи мораль, щоб краще пізнати себе й загартуватися, на хвилю, уві сні, перевтілюється в супротивний стан, не перестаючи тим часом бути собою, бо йому, уві сні «бешкетникові» чи «злодієві», було від того невимовно прикро.

Він протер долонею очі, прогнав з них полуду. Ясь уже зник за парканом Арсенового будинку. Тоді Гнат подумав про свій сон наяву. Ясь урятував Гната від нього тим, що подався до Арсена. Та пішовши, він мовби одірвався від Гната вдруге.

Спочатку Ясь віддалявся від батька поволі й непомітно. Гнат був не з тих амбітних і обмежених батьків, які в такому становищі неодмінно волають про сипівську невдячність чи про те, що діти стають «не такі», як батьки. Він, зборюючи прикрість у душі й роздратування, все ж таки змушував себе ще і ще раз передумувати про Яся, шукати того місця, де вони в чомусь розійшлися. Може, причина була зовсім дрібна, напевне дрібна, бо ж не помітив її Гнат. Причину побачив Арсен, він повернув йому сина, й ось тепер Гнатові здалося, що він втрачає його вдруге уже явно через самого себе. Через свою лють на Арсена, що полонила Гната. Таж Арсен — Гнатів товариш, вони на світі з Арсеном заодно. Щойно ось на полі Арсен казав: «Ми вдвох, не зважаючи ні на що».

Гнат пройшов до кабінету й сів у крісло-ящикок, відсунувши його від столу. Крісло видалося затісним. Тоді перебрався на канапу. Вечірне прижовкле світло струменіло у вікна. В кімнаті воно гусло, брунатніло від горіхових меблів і видалося Гнатові примарним. Він згадав, як у цьому кріслі сидів перед ним Однорал, коли прийшов уперше. Арсенові подобався кабінет, ще раніше, в області, йому сподобався він сам, Гнат. А сьогодні вранці Арсен

казав Гнатові, що вони в житті як дві руки в людини, «не зважаючи ні на що».

Гнат устав з канапи. Йому хотілось говорити, але розмовляти в домі не було з ким. Ясь пішов. Гнатові у вухах ще стояли Ясеві слова: «Але ж він може померти». З-за них тепер уже не мчала на Гната й не лякала його чорна думка. Гнат хотів думати про Яся: куди, на яку стежку може він тепер вийти? Та про це Гнат міг розмовляти з тим же Одноралом. Тільки з ним, не зважаючи ні на що. Гнат відчув, як йому бракує Арсена. Бо вони — друзі, а якщо не друзі, то й не вороги, вони з Арсеном у житті як два полюси в землі — ніби й протилежні, а тим часом же й нерозривні й один без другого немислимі.

Гнат, як допіру Ярослав, озирнувся в хаті. В око впав капелюх. Старий капелюх з рисової соломки, якого витяг сьогодні з шафи на літо. Узяв, повертів у руках, приміряв і, не скидаючи його, посунув до порога. Гнат не сказав би напевне, чи він пішов тому, що одягнув на голову капелюх, чи навпаки — взяв його до рук, бо намірився йти, хоч скільки там було ходьби. До Арсенового будинку сто кроків — лиш руку простягти.

Інспектор, якому доручили розглянути заяву Гаврюка і якого Арсен запитав про його вік, був ще молодий і міг дивуватись, але й мав досить років, щоб не судити скоро-спіло та категорично. Він вивчав факти, обмірковував їх, прагнучи дійти об'єктивного висновку. І скоро зрозумів, що справа тут не стоїть поміж двома — Гаврюком, Одноралом — і ним, третім. Інспектор вирішив докладно перенести свої спостереження й міркування на папір, щоб міг судити й доходити своїх висновків кожен охочий.

ЧЕТВЕРО НА ШЛЯХУ

РОМАН

*

I

Справу про Вадима Устименка, мотоцикліста, який зопалу втлюючись на своїй червоній «Яві» в канаву і, всім на диво, не вбився в ній, і навіть залишився неушкодженим — якось відскочив од землі, ніби туго накачаний м'яч,— ту Задерієву справу майор давав читати всім інспекторам. Інакше не називав її, як романом. Щоразу передаючи папери, кривився, крєктав, перегортав їх і, нарешті, казав: «Подивися ще ти». І це означало, що кожний мав учитатися в звіт, щоб знати, як робити не слід.

За два роки Задерієвої служби в карному розшуку тако-го ще не траплялося ні з ким, і він мав би карати себе від сфрому й розпачу. Однак Задерій відчував, що істина була глибше, ховалася за словами майора й за отим сопінням, з яким він брав до рук Задерієву досить уже замацану течку. Може, оту правду майор ще не осягнув і не усвідомив так, щоб її можна було висловити. Справді-бо: старший лейтенант Коробка та інші інспектори і без читання Задерієвої справи добре відали — так робити не слід. Але, прочитавши її, ніхто з них не кєпкував із Задерія, і майор перед усіма не ганив його, він тільки міг сказати комусь одному, тому ж Коробці: «Гляди, не вдавайся в романи, як Задерій». А Задерія він застерігав: «То Коробка любить обчухрувати чимскоріше верхні листочки, а ти дивись». Зрештою виходило — як тільки й належало вийти,— що кожен з інспекторів мусить мати свій почерк і що й у Задерія він таки прорізується потроху.

Самого ж Задерія ця історія ще дужче утвердила в простому і мудрому переконанні, що світ завжди складніший, ніж видається на перший погляд. У ньому фізики ось з однієї невидимої оком порошинки атома уже п'ятдесят років черпають та й черпають, і тепер стало зрозуміло остаточно, що не вичерпають її ніколи. А що вже казати про

людську душу?! До цієї «атомної» моделі людської душі, чинної, мовити б, для всіх, Задерій додав ще й свою частинку: людина до того, як вчинити чи не вчинити злочин, живе тим безмежним світом обставин, дій, можливостей, які в сув'язі своїй і призводять її до вчинку. Упасти яблуку чи не впасти? Без тієї сув'язі будь-який вчинок — те ж таки яблуко для лоточниці, яка стоїть на розі двох вулиць біля ящиків узимку,— насипати чимскоріш у пластмасовий тазок на вагах, одержати по сімдесят копійок за кілограм та й податися в тепло до свого гастроному.

Задерієві зараз випадало ганятися за Лютим. Той Лютий — як мана, скоріше, як тінь, що, звісно, лягає од світла, супроводжує його неодступно. З кількох, уже колишніх, будов — Кременчуцької й Київської гідроелектростанцій, а потім і з Трипільської ДРЕС — посилали на нього розшук. Скрізь він був, працював, одружувався чи приставав у прийоми, а коли згорталася будівництво, кидав усе й об'являвся десь у новому місці холостяком. Його давно вже треба було судити за багатоженство та заборгованість по аліментах, і хто знає, скільки ще ховала в собі ця тінь, невідступно йдучи за світлом. Та ніяк не міг він стрітися з «лицем закону» — чи те «лице» не всевидюче, чи, може, Лютий — сучасна наука відкриває багато такого, що досі здавалося неймовірним,— навчився ховатися у... променях світла.

Цього разу Лютий вирішив не на великій будові — в звичайному селі, у бригаді шабашників, що підрядилася будувати корівник. Справа на нього була тоді у Задерієвому відділенні, отже, вирішили, що воно вестиме її й далі.

На вранішній «розкрутці» майор залишив розмову із Задерієм аж на самий кінець. Сержант Галина викликала Задерію до начальства, коли в того, Задерій був певний, не залишилося вже навіть і заяви якоїсь із тих нещасних дружин, на чий чоловіків після отримання неодмінно нападають або хулігани, або грабіжники. Майор довго сопів над течкою, що лежала перед ним, поглядав на Задерію скептично, нібито вже він назгрібав до неї «сім мішків гречаної вовни, та всі не повні», як полюбляє казати майор. Хоч Задерій бачив: майор думає. Йому було трохи мулять перед майоровими очима, та Задерій уже знав цю звичку старого слідчого — міркувати, будувати версію й приміряти її, дивлячись в очі тому, кого вона стосується. По-різному працюють інспектори. Коробка може побуду-

вати легенду на самих свідченнях та речових доказах ще до того, як побачить звинувачуваного. Майор же ніби вичитує її на обличчі в людини. Задерієві імпонувала саме ця манера слідства, і він сидів, чекав, до чого дійде майор, і обличчя йому обдавав гарячий подих: щось там є в течці, якщо начальник не розпорядився заочно, а ось викликав його, Задерія, «на слідство». Щось є там присутнє. Задерій міркував тим часом і про майорову манеру вести слідство: чи вичитує він свою версію на обличчі допитуваного, чи сам пробує на мить обернутися в цю людину й приміряти до себе те, що йому бачиться? Задерій сам пробував так робити.

— На ось, подивися ще раз на свого героя... Винен він врешті-решт чи не винен...

Це була справа Лютого, знайома вже Задерієві справа, у якій тоді вони з Коробкою так і не знайшли складу злочину. Сам Лютий ховався біля світла, ті, що обчистили ощадну касу на Кремгесі, ховалися в тіні від Лютого, такій густій, що годі було щось у ній розгледіти й довести. Зараз у течці, окрім знайомих уже Задерієві документів, була ще копія оперативного повідомлення про те, що в селі Верем'ї у своєму будинку на дверях повісився чоловік — Кармазин Іван Йосипович, п'ятдесят вісім років, колгоспник, бездітний — і що на квартирі в нього жив Лютий Василь Петрович, тридцяти шести років, приїжджий, бригадир на будівництві ферми.

Отже, село. Майор, сопучи та крекчучи, певно, подумки сягнув у село, де Задерій чи й бував зроду. У місті двері здебільшого відчиняються назовні, у селі — всередину, вікна в місті одчиняються всередину, а в селі — навпаки...

— Поїдь та подивись,— сказав майор, віддавши справу Задерієві, і став довго і втомлено протирати очі.

— Ясно.

Майор уже доволі притомився, довгі роки живучи не одним своїм життям, він же бо переймається кількома. Більшість людей, може й усі, живуть одночасно кількома життями, однак майорові припало вникати в найскладніші, вони забирають у нього сили більше, ніж у інших людей. Майор заощаджує силу на розмовах. Коли треба застерегти, що справа дуже важлива, що треба розібратися в ній швидко й обачливо, майор тоді каже одне-єдине слово: «Дивись». Так роблять східні народи, позначаючи багато слів, цілі поняття одним ієрогліфом. Підлеглі втаємничені в це письмо, їм воно, як ієрогліфи, і зрозуміле, й чимсь осіб-

не, тільки їхне, й імponує тим, що ніби виділяє їх в особливий клан. Задерій, як тільки прийшов у інспектори, цю атмосферу відчув і сприйняв, хоч працює зовсім недавно. Майор сказав не «дивись», а «подивись», Задерій цього майорового ієрогліфа ще не бачив, не знав, мав розшифровувати по-своєму. Він мав добре роздивитися.

Вдивлятися та видивлятися Задерій мав ще й тому, що їхав у село чи не вперше в житті. Досі він бачив його тільки з вікна вагона чи автобуса й хоч розумів — люди в селі ті самі, вони стрічалися йому багато разів у різних справах і не в справах, а на базарі, приміром, усе ж таки не жив він у селі, й ця поїздка видавалася йому ніби поїздкою до іншої країни. Дивись. Та мотай на вус.

Село з назвою Верем'я стояло на високій дніпровській кручі, ніби виповзло на неї з води. Поволі переступало із схилу на схил, із уступу на уступ, аж поки не вибралося на рівне. Найміцніші хати, що йшли попереду, вже одірвалися від кручі й на рівному утворили центр, задні стояли над кручею, старенькі ще тулилися на схилах, припнуті до них,— щоб не зїхали в Дніпро,— гострими тополями, притушковані кучерявими рунами вишняків та бузку.

Був ще зелений, але вже гарячий і трохи припилений червень. Вийшовши із давкої задухи автобуса в центрі села, Задерій одразу ж кинув оком на прохолодну дніпрову голубиць, видиму з площі, на синє крило соснового лісу за нею, на заріччі; схопив очима той застиглий багаторічний чи й багатовіковий рух сільських осель угору, далі від кручі, і, як городянин, здивувався: чому не посуваються вони до Дніпра — до води, до краєвиду, що відкривається з-над шпिला на десятки верст синіми й голубувато-зеленими пасмугами? З неважким своїм «дипломатом» Задерій одразу й ступив у той бік, до кручі; надто вже вбирала очі зарічна далина.

Він бачив її таку хіба що в дитинстві з високої Володимирської гірки в Києві, коли по Лівобережжю не було ще ні колективних садів, ні нових житлових масивів. Звідси не видно далеких осель, вони ховалися десь за лісами-байраками, й Задерієві уявилося на мить, що це стоїть на кручі не він або стоїть не зараз, а колись давно, прашуrom, а там, у давній далині, невидимо скрадається попід дубами й соснами метка половецька ватага. Принаймні та сама була вода, і барва, й далина. Й так само турчали горлиці. Задерій зауважив цей звук ще в гучанні автобу-

са, подумав — голуби. Але у місті вони туркочуть не так. Це дикі, він побачив їх на деревах; були ніби сріблясті на колір, а туркотіння їхнє поглинало всі нечисленні довколишні звуки, густе, сумовите, воно впліталось в голубий серпанок срібною ниткою чогось давнього, колишнього.

Задерій пристояв біля крайнього двору: похилена ліса й клуня, давня солом'яна стріха торкалася його плеча — він бачив її таку тільки в музеї старого села. Однак щось не давало його душі розчинитися до кінця в тому видиві колишнього, як не розчиняється у воді скам'яніла у грудку сіль. Щось лежало на ній тією грудкою важкої солі. Лютий? Він. Бо, уявивши картину минулого, Задерій силкувався тим часом збагнути: а як же Лютий? Яким був подібний Лютий у тих часах, адже був, не могло його тоді не бути. Не народився ж сьогодні. Він прийшов звідтіля, тільки змінився по дорозі. Люди змінюються скоріше, ніж земля. Може, тут Лютий уже не той, що був на ДРЕС, чомусь же подався він на село...

Думки про Лютого повернули Задерія до сьогоднішніх клопотів. Поки йшов до центру — дві вулиці — спостеріг, що село й зараз у русі. Тільки рух його тепер бачився Задерієві вже не у просторі — від Дніпра на кручу, — а ніби в часі. Ті, крайні, хати, що опиралися стріхами аж на тини та кущі бузку, були ніби десь там, якщо не в полонецьких ще, то принаймні дореволюційних часах. Що ближче до центру, то новішими, сучаснішими ставали хати, червоно зблискували рівним цегляним боком. Піджугирювали шиферне гофре покрівель. Біля площі будувався центр, тут був у всьому знайомий Задерієві сьогоднішній день — стояв баштовий кран, лежали, як і в місті, штабелі цегли й бетонних плит, а під навісом жебоніла знайомим звуком розчиномішалка. Десь мала тут бути сільрада. Задерій кинув оком на будинок неподалік — добра кам'яниця, вона явно була центральною в селі якщо не в сьогоднішньому, яке ось будується, то у вчорашньому. Але, придивившись, побачив там, у дворі за парканом будівлі, хлів і гараж; двір перетинав товстий дріт, по якому совався цепок — то ходив невидимий за огорожею собака. Далі школа, нова, недавно збудована. Обіч неї ще одне будівництво. Задерій не міг здогадатись: хата не хата, павільйон не павільйон, по вуглах його знизу починала зав'язуватися мудрована цементова та цегляна в'язь. Мусив питати, де ж сільрада. А вона була перед ним, тільки містилася в старій, здавалося, покинутій хаті.

Довго торгав двері, ніяк не міг відчинити, аж поки не зміркував, що вони відчиняються всередину. Мусив пригинатися, увиходячи. В приземкуватій кімнаті сиділа дівчина. Дивилася на прибульця і удавала, що не бачить його. Задерієві здалося, що дівчині хочеться виглядати старшою, ніж вона є. Він спитав, чи є голова.

— Нема голови.

— Коли ж буде?

— Як оберемо, так і буде.

— Ну то секретаря.

— Я секретар.

Задерієві треба було влаштуватися на нічліг.

— У нас є кімната для приїжджих, тільки треба спитати в голови.

— Так немає ж у вас голови!

Дівчина пирснула в долоню, певно, з якогось Задерієвого промаху, потім сказала відсторонено й офіційно:

— Є голова колгоспу, Горовий.

Так перед судовим засіданням звучить: «Суд іде!» Хочете не хочете ви чи той, хто оголошує,— суд існує понад вашими бажаннями, він іде. Не відомий Задерієві Горовий тут. І не можна було вгадати по голосу дівчини— як воно, принаймні для неї самої, добре чи зле, що є тут Горовий.

Як швидко ми осягаємо цю науку відчуження, просто з пелюшок. Чи не радіо помагає, адже, тільки народившись, чуємо голос, що промовляє не від себе й не про себе. Та дівчина, мабуть, угадала Задерієву думку— сказала цілком по-людськи:

— Але ж не побачите ви його аж до вечора, на бригадах він або в полі.

— Де тут живе... жив Кармазин?

Дівчина, мабуть, лише зараз збагнула, чого він приїхав у село, цей інспектор. Обидві її ролі, і природна, й опанована, не підходили для дальшої розмови, вона, певно, вагалась, як їй бути, швидко перескакувала в намірах від однієї до другої й, не зважившись ні на що, спинилася десь посередині. Устала з-за столу, підійшла до вікна й показала рукою на будинок— той, що його разглядав Задерій, прийнявши за сільраду.

— А ось маєток просто вікон.

«І справді маєток»,— подумав Задерій.

— Хтось там удома є?

— Та Голька ж, Ольга Степанівна, жінка. Вже вона до корів не ходить, на пенсії.

— У них квартирант був?

— Є квартирант, якщо не в Люби.

Назвавши ім'я Люби, вона похопилась — чи слід їй, секретарю сільради, говорити про те, що відоме їй як дівчині. Однак секретарю сільради не випадало ж і помилятися чи виказувати свою помилку, й вона мовчки повернулась од вікна й сіла на своє місце.

Згадка про якусь Любу не здивувала його ніскільки, він-бо знав: якась Люба чи любка в Лютого тут має бути неодмінно, як і неминуче бути їй через нього нещасною. Чи злочинець Лютий — це треба довести, але, поза всяким сумнівом, він з тієї категорії людей, яку вже знав Задерій, — чоловіків і жінок, які мовби запрограмовані приносити іншим нещастя. І це проступає якимись знаками у них на обличчях, їх би, отак помічених, — жінкам чоловіків, а чоловікам жінок, — обходити десятою дорогою, а вони, навпаки, линуть на ті знаки, як бджоли на квіти.

Задерій пішов до того маєтку. Хотів обійти садибу довкола. Але як її обійти, коли високий паркан тягнеться вздовж усієї вулиці, не перелазити ж через нього. Можна, правда, увійти через сусідній двір, але Задерій бачив, що й на городах Кармазинова садиба обгороджена кругом, тільки звисають над парканом віти рясних яблунь. Таки маєток. Задерій щось читав про колишню владу землі, та й тепер доводилось йому якщо не розслідувати, то бодай чути про всілякі чвари не за землею вже — за майно, спадщину, які, буває, призводять і до криміналу.

Якби Задерій умів будувати версії, як Коробка, то міг би подумати: чи Лютий не загнав на той світ господаря заради цього будинку? Однак Задерій — хоч це завжди й коштувало йому зусиль — волів не нав'язувати фактам своєї версії чи своєї правди. Вона мала поставати з фактів сама. Він знав: хоч які вперті факти самі по собі, до них можна підійти зі своєю версією так, що вони вилаштуються згідно з нею: ті підтакнуть, ті перемовчать, і утвориться таким чином видимість правди, особливо небезпечної тим, що в неї можна повірити самому. Немає нічого страшнішого для юриста од віри в неправдиву версію.

Задерій постукав у защепнуту з двору хвіртку. Залізне кільце на дроті рвонулося у бік вулиці, загарчав-загавкав

собака. Вийшла жінка, відщепнула хвіртку, мовчки подивилась на Задерія й пішла прив'язувати пса біля хліва, щоб не дістав до гостя. Задерій розглядав її, сухорляву й сердиту, довга спідниця метлялася на ній, мов на кілку. Прив'язавши пса, вона так само мовчки — пес аж захлинався від люті й за ним годі було що-небудь почути — повела Задерія до хати. Отже, нечасто в цей двір заходять люди, якщо так скаженіє псюра. Задерій перечепився через трубу водяного опалення на порозі — жінка не озирнулася, ніби не почувла. Увела Задерія до великої кімнати, очевидячки, це була світлиця, посунула йому стілець, а сама стала, прихилившись до одвірка, висока, худорлява, обличчя затяте й зморшкуваті уста зборочкою. «Голька?», певне, що Голька, спостережливий хтось прозвав, переінакшив ім'я, припасувавши його до її зовнішності. Проте спитав:

— Ви Ольга Степанівна?

Вона сердито здвигнула плечима — хто міг тут бути інший.

— А я — слідчий.

— Та вже був один — з району.

Голос низький, хриплий.

— Я з області.

Вона знову повела плечем:

— Хоч сліди, хоч не сліди, а рук не підкладеш...

«Рук не підкладеш» — це, мабуть, не воскресш покійного», — подумав Задерій. На обличчі в Гольки, долаючи його тверду затятість, проступав якийсь інший вираз. Однак це не був сподіваний для Задерія жаль чи розпач — зібрані на шворочку її уста починали дрібно тремтіти, зраджуючи страх. Перед ким? Перед чим? За що? Але ж не спитати... Задерій помовчав, оглянув кімнату — двоє вікон і троє дверей. Двері. У акті обстеження було написано, що Кармазин повісився на дверях.

— І де ваш хазяїн... покінчив?

Вона показала на двері, на порозі яких стояла. Двері були незвичайні, перехрещені вгорі широким хрестом і суцільні внизу, товсті — не менше як з шістдесятиміліметрового дубового бруса, покритого товстим шаром лаку. На них можна повіситись. Але навіть у середині хати такі масивні двері — вже ж не для того, щоб на них вішатись. Задерій торкнув їх рукою — двері прочинились і заскрипіли протяжно й сухо. Задерієві від того звуку стало аж моторшно, і він одійшов до вікна.

Завважив, що на вікнах такі ж хрести, ніби їм стояти на кладовищі під дощем і снігом. Дивився на Гольку, що була одступилась, як він пробував двері, й знову стала на поріг, тулилася спиною до одвірка, і Задерієві було видно, що страх її не від спогаду про картину, яку бачила на цьому місці. У акті медичної експертизи зазначено, що на трупі ніяких слідів насильства,— самогубство.

— А що покійний — випивав?

Голька тільки пирхнула сердито — про таке не могло бути й мови. Оце поєднання в її поведінці та на обличчі гніву і страху ніби казало Задерієві, що вона знає про причину смерті свого чоловіка й сама тієї причини боїться. Він спитав:

— А як ви гадаєте, що призвело вашого чоловіка до смерті?

— Голова,— сказала вона так швидко і твердо, що Задерій не зрозумів її. Для нього ж бо «голова» означало саму суть людини, те, що не побачиш, як пляму на сорочці, щоб можна було так певно казати: голова.— Як уївся в нього, як уївся...— сердито закінчила Голька.

— Ах, голова,— зрештою збагнув, що вона має на думці, Задерій.— Який голова?

— Та який же — колгоспний, Горовий.

Горовий. Дівчина в сільраді говорила про нього з відчуженою значущістю, ця жінка — не приховуючи своєї ненависті й страху. В житті нечасто буває, щоб людина була однаково значущою для всіх: бо начальник — тільки для підлеглих, видатний співак — для любителів співу, футболіст — для болільників. А щоб людина височіла, як скеля, гора Авала посеред Белграда, яку звідусіль видно. Туристи піднімаються на неї помилуватися містом, і об неї ж у тумані зачепився й розбився літак маршала Бірюзова. І хоч городянин Задерій не знав, що в селі завжди мають визначену думку про кожного, майже не помілився, коли вирішив шукати стежку до гори, подивитися на неї, поглянути довкола з неї. Приїхав подивитися, то і треба дивитися, щоб побачити.

— Він його зо світу зігнав. Як уївсь, як уївсь...

Низький, хрипливатий Гольчин голос раптово зірвався на вереск. Тут уже годі було щось почути; якщо жінка почала кричати, від неї більше вже нічого путнього не почуєш. Задерій все ж запитав, чого він «уївся», той голова, одначе у відповідь, як уже й сподівався, почув голосіння, яке адресувалося мало не всьому світові: «Чи ж ми йому

дорогу перейшли, бодай він до завтра пішов назад п'ятами», і «чи ми йому дихати не даєм, бодай він дихав гарячим огнем із димом...». Кляла вона голову довго й широко, за кожним разом звискуючи все вище, ніби воднораз голосила й за покійним. Задерієві ставало моторошно. Вона кляла вже весь білий світ, який зостався існувати, коли її чоловік помер, а що Задерій був часткою цього живого світу, то, виходило, й на нього поширювалася ця бурхлива злива. Він читав про таке, як ще в школі проходили «Бабу Параску та бабу Палажку». Знічений, Задерій бочком пройшов повз господиню, не наважившись зблизька глянути в її розпашіле обличчя, ще раз перечепився через трубу на порозі й вийшов з хати. Скажене валування собаки заглушило Гольчину лайку, що линула з одчинених дверей, і Задерій позадкував до хвіртки попід стіною будинку, озираючись на пса — чи не зірветься він з припону біля сарая, чи не спустить його люта Голька.

«Оце так штука!» — не міг опам'ятатися вже й на вулиці Задерій. У нього на обличчі і в душі був суцільний, як він сам казав, «місячний пейзаж». Задерій знову пригадав Белград, де йому довелося побувати туристом, і порівняв незнайомого йому голову з горою Авалою, що до кожного діходить, тручає, і всі до неї якимось дотичні. Зійти на гору, роздивитися й, мабуть, можна буде досягнути, і яка гора, і — по взаєминах з нею — хто є хто. Уиродовж вулиці, по той і по цей бік парканів, росли тополі, осокори й клени, а у глиб від огорож — горіхи й груші. Деревя стояли незрушно, розпростертими долонями листя ловили полудневе світло й тепло. Задерієві аж дивно було, як їх досі не повиривав з коренем оцей ураган «Голька». І гора Авала, либонь же, стоїть. Протистоїть, витримує якість. На руїнах міста, прикидані уламками, десь ховалися будинки Лютого і його любки, про яких Задерій і запитати не зміг. Єдине, що виніс він із своєї першої екскурсії, — було досить предметне відчуття, що тут існують воднораз і гора Авала, і стихія «Голька», і неважко зміркувати: якщо вона й не бурхає ураганом, у найтихішому, навіть мертвому штилі «Голька» залишається «Голькою». І ще Задерій був певний зараз — до смерті свого чоловіка вона таки не причетна.

Далі треба було пробувати досягнути до гори.

Горового довелося чекати до самого вечора. Він був не на полях, а в районі. Задерій навмисне розташувався у колгоспній канцелярії — невеликому цегляному будинку оддалік від центру, — дихав атмосферою. По тому, як входили й виходили люди, як питали й відповідали про голову, Задерій таки й уловлював її, ту атмосферу. Спочатку він подумав, що це випадково виникло таке порівняння з горою, від співзвуччя в словах «Горовий» — «гора». Але сидів, слухав, дивився й чув, як біля трохи прочинених дверей кабінету весь час заврунюється потік, і порівняння Задерієве ніби міцнішало, утверджувалося. Гори не було на місці, та біля неї узвичаєно вже оберталися вітри й творився свій мікроклімат. Алгоритм вже вела за собою Задерія, й він хотів навіть сказати собі, що гори, либонь, хоча б ті, що в Криму, можуть утворювати біля себе й справжній клімат, субтропіки, однак до такого порівняння Задерій не дійшов, не бачилося тут субтропіків, ішло звичайне життя, прикметне хіба тим, що майже не відрізнялося від того, яке можна бачити в інших місцях: таке ж Задерій спостерігав і в місті, де, знав напевне, немає ніякої стихії з жіночим найменням Голька. Інспектор не відрекомендувався, на нього не звертали ніякої уваги, життя плинуло обіч нього, як вода повз рівний берег, а спрямовував той потік невидимо присутній тут Горовий. Може, й не гора, лиш схил або водонесний шар углибині, по якому кінець кінцем спрямовує свій рух і підземна вода, і всі потоки на поверхні. Ні, таки гора, бо навпроти неї Голька.

За цими своїми міркуваннями Задерій і прогавив, коли прийшов Горовий. Чи, може, він увійшов до кабінету з інших дверей. Задерій почув, що ніби змінився рух у кімнаті, потік став завертати до прочинених дверей — там уже сидів голова. Задерій не кинувся до них притомом — справа в нього була не «на одну хвилину», нехай звільниться голова бодай від найнагальнішого, що наспіло за день. Тим часом розглядав його звіддала. Голова сидів, склавши перед собою на столі руки замком, і дивився на дівчину, що, поки його не було, час від часу зазірала до кабінету, коли там обзивався телефон, слухав, кивав головою або посміхався до неї мигцем. По тому, як трохи сутулився над столом, було видно, що він — високий на зріст. Він був аж ніскільки не огрядний, скоріше навіть худий, у своє-

му легкому літньому піджаку і... зовсім не схожий на гору. В тому, як він розмовляв з дівчиною, нічого не було від гори. Адже гора, чи вкрита вулканічним попелом, тяжка і чорна, чи поросла м'яким кучерявим горішником, з веселим птаством і піонерськими таборами на схилах,— гора все одно зраджує себе в людині отією значущістю чи поважністю в жесті й слові, свідомістю того, що вона гора. У такому віці — Горовому було під п'ятдесят — гора починає і фізично проступати на обличчі, воно наливається, твердне. У Горового було трохи витягнуте обличчя, живе й жилаве, ніби в актора. Десь ніби вже бачив Задерій таке обличчя. У Баталова? Баніоніса? У якій ролі?

Задерій, улучивши хвилю, коли дівчина вийшла, а голова ще не поринув у папери, які вона поклала перед ним, увійшов до кабінету й відрекомендувався слідчим, як і Гольці. Чомусь йому не повертався язик називати себе тут інспектором, якимось ніби не пасувало це слово на селі. До того ж цікаво, як поведеться гора?

Горовий розщепив пальці, трохи підвівся, подаючи руку, й поглянув Задерієві в лице. В його погляді було не більше й не менше уважливості, як допіру, коли він розмовляв з дівчиною. Спостеріг, як, сідаючи, Задерій ставить біля ніжки приставного столика свого «дипломата», зрозумів, що заскочив Задерій не на хвилину, й спитав:

— Улаштувались? — і тут же гукнув до прочинених дверей: — Марійко! Перекажи Гольці, щоб поселила чоловіка.— Почекав, поки та сказала «угу», й спитав: — Що будемо досліджувати?

Голька казала «слідити». Задерій досліджував Горового. Він завжди надавав значення першому враженню від людини, намагався якомога краще роздивитися її й запам'ятати те враження, щоб порівнювати потім усі інші, подальші. Як правило, вперше побачена картина змінювалася потім хоч трохи, бо зміщувалася точка огляду, й, зіставляючи кілька зображень, Задерій досягав таким чином «ефекту стереоскопічності», чи третього виміру — глибини. На худорлявому обличчі виразні карі очі, брови ще молоді, чорні, й волосся великими чорними кільцями, хоч і відступило вже чималенько вгору, але ще не сиве, молоде. Усе це схопив Задерій професіонально, ніби порівнюючи з фотокарткою, запам'ятав як щось хоч і потрібне, але не головне.

А в очах Горового Задерій прочитав, що Левко Горовий — таки гора, й зрозумів — чому він гора. З його по-

гляду, живого й рухливого, було видно, що ця людина щось знає в житті. Те «щось» таке присутнє, що, маючи його, не треба ані вдавати з себе суворого перед підлеглою дівчиною чи обдаровувати її батьківською поблажливістю, запобігати перед слідчим, хай і молодим, але ж з області, чи про всяк випадок видаватися імпазантним та респектабельним — можна просто бути собою, як батько чи матір удома в дружній родині. Звіддалік його обличчя скидалося на десь знайоме — Баталова, Смоктуновського, Баніоніса? Чи нагадувало про всіх їх разом, не про акторів, а про героїв, ті ролі, які вони зіграли в кіно; тільки зблизька Задерій побачив роль не ту, яку грає цей чоловік, а ту, в якій живе, вираз, не взятий десь напрокат, не прикладений до лица, як прикладається до нього маска, а ніби пророслий кризь його сухувате й, по всьому видно, нервово жилаве обличчя.

Цього знання інспектор Задерій не відав, не мав у собі й, ніби маліючи й тоншаючи в голосі, сказав:

— Справу Кармазніа.

Горовий поглянув Задерієві в очі:

— Я гадаю, немає тут справи, в розумінні — карної.

Він, звісно, міг сказати так, якби й був причетний до самогубства, але тоді Задерій уловив би в його словах, у тоні, у рухові обличчя, у чомусь, що сам би й не міг назвати, додатковий зміст мовленого, вловив би те, що Горовий хоче приховати або обійти. Горовий, було видно, нічого не обходив. Якби Задерій був Коробкою, він міг би вже й прощатися з головою, на сто відсотків певний, що нема чого тут гаяти часу.

— Але ж у кожної людини в житті є якась своя справа. Кажуть же: справа його життя. Тим більше, коли те життя вже закінчилося і його можна підсумувати.

— Це так, звичайно, але зробити такий аналіз чи підсумок можна хіба що в романі — не в протоколі слідства.

Задерій подумав, що цю справу майор неодмінно назве «романом», але зараз ця згадка не засмутила його, а скоріш додала настирливості.

— З певного погляду різниця між романом і протоколом лише формальна. Отже, можна дійти до суті й над протоколом?

— Та, мабуть, можна, якщо потрібно, тільки для цього вам треба вступити до колгоспу, — неголосно засміявся Горовий; ніби згадуючи тим часом щось своє.

— А ви уявіть, я вже вступив. Розмовляв з Голькою...

— О, вітаю, ви вступили в наше життя чи не з найважливішого напрямку. Радий буду вам допомогти, а то, знаєте, до нас більше вступають, щоб виписати яблук або картоплі.

Вони порозумілися без видимих зусиль. У житті так буває не завжди й навіть не дуже часто. До цього швидко порозуміння спричинилася якась частка того знання Горового, яке щойно зауважив Задерій. Допіру він міркував, що гора і Голька, мабуть, стикаються тут, як дві стихії. Як вона люто кричала: «Голова, голова». Ніби він справді підсадив до петлі її чоловіка. Не міг він, це ж ясно як день, не міг він нічого такого зробити, тут якийсь інший, тут, мабуть, «романний» зміст. Спитати? Не зовсім це буде правильно, з перших слів казати людині, в чому її звинувачують, та ще й хто — Голька. «Але ж я не звинувачую його, та й не побіжить він зараз до Гольки сквитатися».

— Я не проситиму ні яблук, ні картоплі. Кажуть, у житті не хлібом єдиним живе людина, мені те, що поза хлібом чи над ним, видається присутнім.

Горовий не сказав нічого, тільки став дивитися на Задерія пильно, ніби хотів пригадати, чи не стрічав його де-небудь раніше.

Задерій зважувався на крок, який досі вважав неправильним. Він ще з інституту, з римського приватного права, яке доводилося зубрити по параграфах, добре знав, що таке презумпція невинності, й добре відав із життя, куди може завести нехтування цією самою презумпцією, яка велить розглядати кожну підозрювану чи причетну до слідства людину як невинну. Розслідуючи справу, він намагався стояти на боці кожного із тих, що були під слідством, аж поки не об'являться неспростовані факти. Або стояв посередині, не беручи нічийєї сторони. Тут здалося Задерієві, що він не дійде суті, якщо стоятиме посередині, якщо не піде за Горовим.

Уже мовби й не він, інспектор сказав:

— Голька кричить на все село, що її чоловіка звів зо світу голова,— не зауважив, щоб Горовий здригнувся хоч одним нервом.

Задерій уже встиг був відітхнути полегшено, що не помилився, узявши в думках його сторону. Але Горовий, вивчаючи якісь, мабуть, тільки йому видимі рисочки на обличчі в Задерія, сказав:

— Та звісно, що я. Хоча, може, й не сам. Так, це було б

дуже прикро, якби був сам. Одне слово, якщо вас цікавить те, що понад яблуками й картоплею, то, може, давайте так: ідіть влаштуйтеся, щоб довго не затримувати Гольку, а потім прошу до мене додому. Мій маєток через вулицю від Кармазинового, тільки в ньому не такі товсті рами й двері. Поговоримо.

Задерій пішов, понісши з собою оце зовсім несподіване «звісно, що я», він міг осягнути його тільки невеличку частку.

Горовий ще якусь мить сидів, дивлячись перед собою, наче й досі вивчав обличчя молодого інспектора. Горовому бачилися в тих рисах і свої власні, хоча й не теперішні, либонь, риси Горового, який двадцять років тому переступив поріг у село. Й теж, здавалось, на головному напрямку. Тільки тоді він не думав, що не хлібом єдиним живе людина, навпаки. Тоді він думав: щоб жити, треба їсти. Йому сподобався Задерій, і Горовий заздрич йому. Цей хлопець за тиждень хоче пройти — і пройде — шлях, на який у Горового пішло двадцять років. Двадцять років такого життя, що якби хто-небудь міг тоді намалювати його наперед, то, мабуть, Горовий і не зважився б на цей шлях: не вистачило б духу.

У кімнатах, як вийшов од голови, уже нікого не було. На вулиці Задерієві стрілися хлопці, що йшли гуртом розмовляючи. Панувала тиша, і їхні голоси було чути на півсела. У місті, в шумі вулиць тим часом розмовляють тихіше. Може, саме через шум, у якому голоси все одно глухнуть. Не припиняючи розмови, вони показали йому готель — будинок у центрі. Голька підпирала плечем одвірок, в електричному освітленні ніби ще вища й чорніша у своєму гніві. По ній видно було, що Голька знає про його розмову з Горовим, власне, і кричала так голосно для того, щоб почув Горовий. Отже, в неї з Горовим неприхована, відкрита війна. Голька мовчки прочинила Задерієві двері до кімнати, в якій стояло попід стінами троє заправлених ліжок, а сама пристояла у дверях, готова до сутички з ним, уже як співльником Горового. Він спитав, яке з ліжок не зайняте, Голька показала рукою на те, що углибині, в кутку. Неприємно стояти під ненависливим поглядом жінки, побоюючись зачепити її яким словом,— як вона зайдеться тут, на порозі, тоді хоч у вікно стрибай. Він відчував, що правда, коли вона розкриється перед ним уся до решти, буде на боці Горового. А старе як світ правило каже: при правді не можна бути спостерігачем, за неї тре-

ба воювати. Та воювати з Голькою Задерієві аж ніяк не хотілося. Йому здавалось: якщо вона закричить зараз, у цій вечірній тиші, її крик може долинути аж туди, до майора.

— Піду пройдуся трохи,— сказав Задерій упівголоса і, не дивлячись жінці у вічі, вийшов з кімнати.

Голька таки бубоніла щось про себе. «Бодай ти пішов та й не вернись! Бодай ти кругом світу пішов! Бодай ти пішов назад п'ятами!» — вчувалося Задерієві. Він не вживав ніколи такої лайки і не чув її на власні вуха, вона вже відійшла від його покоління, як відходить мода на одяг, як з дерев опадає старе листя. Та, виявляється, недалеко відійшла, ще тримається десь в успадкованій пам'яті.

Пішов поволі серединою вулиці, заасфальтованої в центрі, привичайся до темряви, яку не могли подолати поодинокі лампочки на стовпах, і найперше побачив небо. На самому заході, де було місто, воно рожевіло внизу, й вгадувались там разки дрібних червоних крапок — вулиці, а вище, далі воно темніло, червоні крапки, вже зірок, яснішали, і в zenіті небо заяскріло над ним, замиготіло й ніби зазвучало роєм нечуваних звуків. Задерій знайшов на ньому Великого й Малеого Воза, знаних більше з карти зоряного неба, аніж з натури.

Його астрономічні знання у порівнянні з зоряною безконечністю були жалюгідно малими. Небо обгортало його сферою, що весь час ніби розступалася з дзвоном, линула вусебіч, ваблячи за собою. На зоряному тлі, на цій нескінченній, живій, рухомій основі можна було намалювати яку завгодно картину.

Вірний своїй, либонь, професійній звичці кожне чуття якнайскоріше перевірити думкою (так звуки переводять у літери на письмі, щоб можна спинити і розгледіти їх як слід), Задерій, поволі ступаючи серединою вулиці, став міркувати, що повсякденна безконечність над головою в сільської людини мала б підносити її. Та, здається, більшість поетів, узагалі художників, і виходить на свої орбіти з села, але як тоді пояснити задушливу Гольчину стихію, яка ось, виявляється, передається у спадок новому поколінню. У Маркса це називалося «ідіотизмом сільсько-го життя». Як отака Голька може під цим небом співіснувати з поетами? Мабуть, не бачить його, не дивиться на нього, припинає свої очі до землі. Бо інакше, як же інакше? Під оцією живою зоряною основою, що весь час лине

вусебіч, і вабить, і тягне за собою,— якщо під нею не створити самому чогось присутнього, кінець кінцем відчуєш вакуум у душі, й стане нити під грудьми. Тоді подумав про Горового — як він написав свої зоряні письмена? І, мабуть, якщо не прочитати їх, а прочитавши, не написати своїх, оце роковане небо над головою може нагадати про себе будь-де.

У хаті в Горового світилося.

Підіймаючись по дерев'яних приступках ганку, які похитувались під ногами, Задерій побачив крізь вікно, що Горовий уже вдома. Горовий відрекомендував йому дружину Марину Власівну — по-міському одягнену, аж занадто акуратну жіночку з чорними очима й сивиною в косах. Вона глянула на Задерія, як і Горовий у конторі, поглядом, у якому не було надмірної уважності, мовчки вклонилася. Чи від того, що вона не озвалася словом, чи від того, що Задерієві ще не доводилося гостювати у підслідних людей, йому стало непевно в хаті, й він не знав, що робити. Задерій хоч і не бачив, але знав звідкілясь, що в сільській хаті на стінах має висіти вся історія родини у фотографіях. «Оце бабуся, оце ми молоді, оце ось наші діти, внуки». Розглядання тієї галереї, як і сімейних альбомів у місті,— ніби місток, по якому можна завжди перейти через вимушену порожнечу. Він кинув оком по стінах — не було фотокарток. У вітальні, куди його припровадив Горовий, і в другій кімнаті — видно крізь широко прочинені двері — на стінах, заправлені в рамки й паспарту, висіли малюнки. Їх було багато. Зовсім дитячі малюнки — велика зелена хата з червоним парканом у тій самій площині, що й хата, поверх даху,— і рисунки штрихом, графіка, аплікації з кольорового паперу й невеликі етюди аквареллю. Було видно, що всі їх виконано однією рукою, ніби виставка художника від його перших, дитячих кроків і до якогось певного періоду. Задерій став розглядати малюнки, Горовий його не відволікав, так ніби слідчий для того і прийшов, щоб подивитися на це малювання. Марина вийшла. Було видно, що художник, перепробувавши різні жанри, спинився на графіці. Мабуть, вона найбільше пасувала його манері — умовно-символічний, але виразний: тонкі промені сонця падають на пшеничне зерно, на людські долоні, на усмінені дівочі уста, віялом линуть над дніпровськими горами. Найбільше сюжетів було із сонячним промінням. Коли Задерій додивився до кінця, Горо-

вий тихо відчинив йому двері ще однієї кімнати. Це була кімната художника. Акуратно заправлене ліжко, етажерка з книжками, стіл. Уздовж стін також роботи, тільки вже пізнішого періоду, а поміж ними у центрі портрет, збільшена фотокартка дівчини років шістнадцяти. Не дуже виразне обличчя й здивований погляд великих очей, дуже схожих на очі дружини голови. Отже, дочка. По тому, як прибране ліжко й розставлені попід стінами речі, було видно, що зараз вона не живе в цій кімнаті. «Мабуть, поїхала десь на навчання»,— подумав Задерій. Але цей портрет посеред стіни і мовчання Горового за спиною сказали йому — ця дівчинка вже сюди не приїде. Задерій вийшов з кімнати, боязко глянув Горовому в обличчя — ця дівчинка ніколи вже сюди не приїде.

Горовий одійшов до середини кімнати й вказав Задерієві на стільця біля круглого столу посередині, тоді сказав: — Була в нас Надійка. Була Надія...— провів долонями по обличчю, стираючи з нього щось невидиме, й гірко посміхнувся, ніби вибачаючись.

Мабуть, відтоді, як її не стало, минув якийсь час, може кілька років, і Горовий, говорячи про дочку, вже спроможний водночас подумати й про когось іншого і бодай хоч при допомозі долонь притлумити той біль за Надією, ніби стерти із свого обличчя. Однак було видно, що й після цього руху його рук Надія все одно зоставалась у його виразі, хіба що десь далі в очах. Задерій побачив ясно: там, в глибині очей, часткою знання Горового була його Надія. Задерій поперхнувся повітрям, осягаючи ціну того знання.

Господар пересунув трохи стільця, сів біля столу навпроти Задерія, поклав перед собою на столі обидві руки, зімкнув пальці, як там, у кабінеті, й подивився на них, тим часом пригадуючи, на чому увірвали тоді розмову.

— Так, значить, думаєте про те, що над хлібом і картоплею? Колись я думав, що воно не «над», а «після», бо є такі слова в Енгельса, що перш ніж братися до політики чи мистецтва, людина повинна наїстися й одягтись, але зараз я думаю: воно і не «після», й не «перед» чи там «над», воно проростає крізь те все — і хліб, і картоплю, як зерно проростає крізь ґрунт. У кожної людини свій ґрунт і суть своя, але має вона в чомусь нас і об'єднувати. Не бачили наших стежок, що ведуть до Дніпра? Гарні стежки, з усіх кінців села через шпилі, до схилах, і всі сходяться до води. Ми навмисне не робимо дороги, бо стануть з'їжджати машинами й загидять берег. Ходимо

пішки. Я теж свою дорогу пішки протоптав і наспотикався на ній... І от... зжив зі світу Кармазіна...

Задерій пішов за Горовим по його стежці, до його Дніпра, хоч про себе Задерій цей шлях назвав дорогою до свого неба. Бесіда їхня потекла широко й щедро, як потоки після доброго дощу. Десь вона звивалась, десь повертала назад; десь потік її ніби рвався на зовсім не схожі шматки або зникав, але всі вони кінець кінцем едналися як дощові потоки еднаються тим, що, врешті-решт, прямують по одному схилу до Дніпра. Задерій ще розмовлятиме з Горовим не раз, але ніколи більше, як ніколи до того й ні з ким не мав він такої розмови. Не пили чарки й не торкалися чаю, що його мовчки поставила перед ними Марина. Досі він жив тільки з неясним передчуттям такої розмови, у якій в чужому житті можна побачити своє, ще не прожите, осягнути, що хочеш чи не хочеш сам у ньому знайти.

3

Історія про те, як аспірант Левко Горовий, захистивши дисертацію, махнув рукою на місце, яке пропонував йому професор Поважний, на столицю і поїхав на село агрономом, та історія забулася. Тепер тільки й пам'яталося Горовому, що він, та й не сам-один тоді поїхав, щоб вирощувати хліб і годувати ним людей. Одразу ж там він стукнувся своїм молодим, ще не затверділим лобом з Гуркалом Іваном Івановичем, який замість хліба на столі волів бачити цифру, хоч при цьому й казав про державу й про партію, і лоб у нього був закутий у броню демагогії, твердий, як татарський таран, яким пробивали фортечні стіни. Та створений для руху земний круг рушив так швидко, що звиклий твердо й непорушно стояти, як бовдур, Гуркало скоро похитнувся, земля вислизнула в нього з-під ніг. Район об'єднали з іншим, Гуркало подався туди, до центру, йому здавалось, що біля центру, як у дзиги біля осі, не так швидко біжить диск і можна буде встояти. Він очолив там протипожежну службу, а Горового невдовзі повезли сватами на голову.

Доля не тільки всесильна,— при своїй неосяжній всесильності вона ще й особа іронічна. За іронією долі Горового висватали в колишній район, у Верем'я. Тутешній голова колгоспу при Гуркалі завжди умів виявити ініціати-

ву: коли Гуркало з кількома підручними виїжджав десь у плавні, на полювання чи риболовлю, той завжди прихоплював щось — коропчаків чи свіжих огірочків з теплиці.

Першим упав у око Горовому в центрі села Гуркалів будинок. Тоді не було ще ні моди, ні потреби в «двох рівнях», як стали казати пізніше. Гуркалів будинок з ламаним дахом і мансардою на ньому височів «над смутком хаток посивілих», і його обнесено з усіх боків високим парканом садибу в селі інакше не прозивали, як маєтком. Горовий не міг зрозуміти, навіщо Гуркалові, що жив тільки удвох з дочкою,— нащо йому був такий великий будинок. І ще дужче дивували Горового масивні, більше ніж на долоню завширшки, дубові хрести рам на Гуркалових вікнах. Мабуть, Гуркалові хотілося прожити тут сто років з дітьми й онуками, а Горовому здавалось, що з хати, з-поза отих дубових хрестів на вікнах, весь довколишній світ мав виглядати старим, забутим цвинтарем.

Горовий поселився з Мариною на околиці, подалі від Гуркала й ближче до ферми, що крайніми свинарниками підходила до села. Колишній фільварок. Щось не догоріло у війну, щось прибудували після війни. Горовий недавно ще працював над дисертацією. Чотириядні корівники з автопоїлками, транспортерами й доїльними установками тоді ще не леліли навіть у четвертих розділах дисертацій, де йшлося про перспективу. Корівник чи свинарник ліпили з глини. Вздовж майбутньої стіни по балці виставлявся частокіл — два ряди пов'язаних дротом або тонкою шелюгою пучків очерету, потім закладали їх вальками. Через рік-другий глина осипалася низом і стіни шкірилися рядами частоколу, як чорні зуби дистрофіка.

Це порівняння супроводжувало його, поки обходив усе господарство, хоча й не на всіх будівлях, звісно, обвалювалися стіни. Горовому пригадувалося, як Гуркало недавно присадив одного приїжджого журналіста, коли той сказав, що на нього оголені ребра покрівель — взимку згодували худобі стріху — наганяють смуток. Гуркало перебив його: «А в мене вони викликають бадьорість!» Мабуть, він хотів цим показати свою готовність до дії, активність, одначе журналіст замовк і нічого не сказав. Горовий оглядав господарство — не найгірше в колишньому районі, бо тут перепадали йому і кубометр дощок, і якась додаткова тонна добрив,— смутнів душею і думав про Гуркала та про його «бадьорість». Феномен, виведена аномальна

порода людини, здатної бачити не те, що є, а те, що хочеться бачити. А може, він бачить тільки свої оті на сто років розраховані хрести вікон. І стоїть на них сам, як дуб. Стояв. Не встояв, але десяток років таки простояв на власній опорі й підпорі. Характер!

У Горового, мабуть, не було характеру. Не мав тривкої опори в собі, й вечорами, коли — він приїхав узимку — село, заметене снігом, ледве блимало з-під нього червонястими цятками газових шестериків у вікнах, — ці стекла до ламп завозила кооперація, недавно був на зборах її правління. «Що ми маємо в питанні завезення товарів: скло для ламп — завезено двісті, побито при перевозці шістдесят, продано вісімдесят...» — такими вечорами не міг усндіти в хаті. І нікуди податися. Марина вже чекала дитину. Виходив у двір, одгортав сніг, шкрябав лопатою. Не стільки для того, щоб прочистити стежку, скільки збудити якісь звуки, що розлунювали на півсела. Тоді прислухався до тиші, що знову влягалася над ним сонно. А вухо так прагнуло звуків, що кінець кінцем він таки ловив їх, бодай уявні: далеке вурчання трактора то гоїдало застиглий океан тиші, то згасало зовсім. І часом збликувало над фермою віяло електричного світла. Якщо насправді Горовий і не чув того й не бачив, він все одно знав — то Кармазин на фермі одгортає трактором гній.

Кармазин, якого через двадцять років Горовий «зживе зо світу». Тоді Горовий хотів би населити Кармазинами якщо не весь світ, то хоча б своє село, свій колгосп. Кармазину було тоді десь під сорок. Високий чоловік із довгастим обличчям і запалими щоками. Щоки в нього западали не тому, що дуже виснажений, — він їх ніби весь час посмоктував зсередини, втягував, і тому складалося враження, що Кармазин постійно щось обмірковує. Чоловіків такого віку в селі було небагато. Горовий ще там, у Києві, приголомшений ніби відкриттям, несподіваним осягненням того, яка ж вона велика, земля, яку треба було проповзти на колінах під кулями, виражував тоді, що з отаких, як Кармазин, додому вернувся тільки один з п'яти, і йому постійно здавалося, що задумою своєю й постійною застиглістю в сірих очах Кармазин десь там, поміж тих чотирьох, які zostалися.

Завжди зосереджений і незворушний, Кармазин, проте, ніколи, здається, не присідав, не ставав і навіть не йшов просто, без діла. Весною його трактор працював на сівбі, потім на полінні, тягав «Комунара» на жнивах, а взимку

ось на фермі прочищає сніг, підвозить корми і відгортає від стаєнь гній. Щоб не Кармазин, то життя б на фермах, мабуть, задихнулося взимку під снігом чи гноем, без корнів і води. Кармазинів трактор вуркотів на фермі від рання допізна, те вуркотіння вчувалося Горовому й уночі, розбуркувало, розривало тенета гнітючої тиші, не просто звуки в тиші — гудки маяка в тумані, стежка у непрохідних нетрях, кладка через яругу. Думки про Кармазина утримували Горового від бажання поплисти опалим листком за течією свого сумного настрою. Зачувши звуки, Горовий схоплювався до світанку, кидав щось холодне у рот і йшов, і йшов, і йшов. І хоч би скільки він ішов, попереду нього рівномірно клекотав трактор Кармазина. Щодня, без вихідного й неділі, прокидатися о п'ятій Горового призвичаїв Кармазин. Його жінка, Ольга, чи, як її називали, Голька, доярка, також ходила в передовиках.

О шостій Горовий був уже на фермі. Казав собі, що ферма під боком, що йому з руки, йдучи до контори, поки нікого там ще немає, заглянути на подвір'я ферми. Насправді ж він ішов поглянути на Кармазина. Звіддала проводжав очима його високу спину, зігнуту над низькуватим для нього бубликом трактора, і йшов далі, а йдучи, уявляв Кармазина повсюди, куди завертав, — у рільничій бригаді, в майстерні, навіть у колгоспній канцелярії. Щоб скрізь хоч по одному Кармазину — біля них би, як у сухих хмарах, — читав про досліди, — засіяних кристаликами срібла, почали б збиратися краплі сподіваного дощу.

Тут же, на фермі, почув Горовий, що їх, Кармазина з Голькою, прозивають Баранами. Слово це зривалося з уст то тієї, то іншої з доярок десь за спиною в Горового, й він спершу й не завважив його — на фермі в найдальшому кутку, куди відвозили вже переїдене сіно, було в приземкуватій кошарі й трохи овець. Горовий якось почув: «Таж Бараниха, Голька». Отже, прізвисько. Він знав, що в кожному сільському прізвиську є своя доцільність, коли бігучу й легку молодицю прозвуть Блохою; а часом у тому прізвиську увічниться якась прикмета чи гандж, що був, може, в діда-прадіда, якого прозвали Свистуном або Ротатим. Одначе чому Кармазин — Баран? Що наполегливий та впертий? Так упертий осел. Що дурний? Так зовсім він не дурний.

Горовий завернув до кошари, прочинив двері. Вівці підняли до нього продовгуваті морди. Горовий випустив овець у загороду. Вівці викочувалися на світло м'якими рудува-

тими коконами, кожна з них допитливо, коротко поглядала на Горового. І в очах їхніх читалося, що бачать не того, хто кине через огорожу з'їдин, хоч і перетовчених у корівнику, але ж у корови і морда велика, і язик широкий,— поміж товстими стеблами зостанеться листочок, щоб вибрати губами, майже як улітку на толоці.

Баран блиснув великими жовтуватими, дуже виразними очима. Ця людина не кине з'їдин, але чи не накаже відлучити від отари котрусь вівцю. Зовсім він не дурний, тільки голодний, бо ще не годували їх зночі. І взагалі, тварина не може бути дурна, вона така, як їй належить бути, якою створила її природа. Дурна буває тільки людина, що сама себе творить, отже, якоюсь мірою ніби й може бути випувата за себе — навчилась чи не навчилась розуму. Горовий повернув назад, спинився біля Кармазіна, що стояв з трактором поблизу корівника.

— Я овець випустив у загороду, треба їм дати...

Кармазин поглянув на Горового: чом це йому здумалося про овець, вівці ж бо не дояться, й до окотів ще далеко, про них зараз не питають ніяких зведень, не те, що про молоко; потім глянув на корівник — доярки вилами вже виносили й складали на причіп з'їдини, посмоктав щоки й сказав:

— Дамо. Ось винесуть дівчата, й повезу.

Горовий знітився, зловивши себе на тому, що шукає на обличчі в Кармазіна схожості з бараном, і, злякавшись, що той може здогадатися про це, відійшов.

Та скоро про Баранів став чути Горовий уже не за спиною; уже в очі йому казали, ніби дорікали тими Баранами. Горовий бачив, що Кармазини дратують чимось доярок, тільки не міг зрозуміти чим.

Одного разу, коли Горовий своїм уже звичаєм ішов через ферму до правління,— припізнюючись трохи, не пускала, боялася зоставатися сама в хаті Марина,— він побачив у корівнику галасливий гурт. Доярки розмахували руками, ніби когось там лупцювали посередині, розпашілі й сердиті. Поміж ними, одмахуючись на всі боки, стояла Голька, жарка, аж ошаліла.

— Добридень, дівчата! Що так розкричалися?

З-поміж доярок не було жодної дівчини, Горовий завжди спотикався, так називаючи їх, але не знав, як інакше звертатись — жінки, молодиці, громадяни, товариші. Це не пасувало зовсім. Доярки не бачили його, враз обернулися й замовкли.

— Так що воно за мітинг у вас?

Вони презирилися, зніяковіло осміхались, аж поки Оксана Бабич, найстарша з-поміж усіх доярка, на прізвисько Солов'їха, не сказала з гірким посміхом:

— Мітинг. Рекордистку поздоровляємо.

Хоч Рекордисткою звали корову з Гольчиної групи, було ясно, що трапилось щось із Голькою. Голька непомітно виходила з кола, що розступилося перед Горовим, хмурніла й холонула, ніби меншала. Стала позаду всіх, а Горовий тим часом опинився посередині, ніби на її місці, й тепер на нього світили гарячими очима доярки.

— От скажіть нам, чим я гірша від неї? — блиснула очима на Гольку Солов'їха. — Чи вона ось, чи вона? — тицькала пальцем у груди тих, що стояли поруч. — Чи гірші ми? Може, криві чи блиндоокі?!

Горовий мимовільно услід за її пальцем поглянув на зпайомі постаті доярок. Молодий хлопець дивився на них як на жінок: розхристані довгі шиї, на яких випинаються жили, низько приплющені безрукавками та фуфайками груди, з-під закасаних спідниць видно маслакуваті гострі коліна. А Горовий-голова подумав, якими ж їм бути, коли о шостій починати вичищення корівника, тоді наносити й порозкладати в ясла, потім доїти — один раз, другий, третій, знову чистити, напувати й так день у день до самої ночі? Горовий сказав:

— Нічим не гірші! І не криві, й не сліпі, навпаки. Як на мене, то найкращі в селі жінки — доярки. Коли ми розживемося трохи, то випишемо зі столиці художника, щоб намалював з усіх портрети. Повісимо їх в рушниках — «Наші доярки».

Солов'їха відповіла з якоюсь уже ніби домашньою усмішкою:

— Де вже там портрети, хоч би дали по рублю на трудодень, моя Любуся в школу пішла, а ноги ні в що всунути... — Солов'їха всміхалася до своєї Любусі, яка так довго змусила себе чекати, що зараз Солов'їха — вже за сорок їй — ладна дістати для своєї дочки мало не зорі з неба.

Та якщо не малій Любусі, то всім іншим їхній карбованець таки короткий. Ох, який короткий. Це Горовий знав, як знав і те, що про це знає не тільки він. Знає про це й держава, й зараз вона робила все, що могла, що треба було зробити їй як державі, й з-поміж тих державних заходів був і оцей, конкретно його, Горового, стосовний,

внаслідок якого він стоїть ось у колі доярок, їхній голова. Тепер справа за ним, за Горовим, на нього ніби дивиться держава, тільки не поглядом двадцяти століть з пірамід, як сказав колись своїм солдатам Наполеон у Єгипті, а очима ось довірливими очима дев'ятох доярок, заклопотаних валяннями для своїх Любусь. Це ніби й простіше звучить, але воно й складніше, і важче стократ, як важче діло від балачки. Найменше конкретне діло.

— Будуть, Марківно, валянці для Любусі. Як заробимо, то будуть. Тільки що ж усе-таки скоїлось тут у вас?

Жінки вже одійшли, одм'якли, згадала кожна з них про свою Любусю, й тепер, видно було, їм стало ніяково розповідати. Вони враз похопилися, що корови там стоять нечищені й негодовані, і враз, щоправда, скоріше, ніж треба було до корів, одвихнулись кожна до своєї групи; Солов'їха, яку він затримав, узявши рукою за лікоть, сказала Горовому, що застала Гольку, коли та, підмивши корові вим'я перед доїнням, залишає у відрі воду і доїть у нього корову — щоб більше надоїти... Солов'їха переповіла те скоморовкою й відійшла.

Голька ходила в передовиках. Горовий уже знав, якою ціною, — їй приписували частину падою інших. Це була формула Гуркала: як немає в усіх, то хай буде хоч в одного, й той один, вивершившись над усіма, буде світити, як маяк. Є і в нас свій маяк, маячить, видно здалеку, й оддалеки не розгледіти, як же він світить для тих, що близько. А зблизька воно оце: «Чим же ми гірші, може, ми криві чи блиндоокі?» Але це Гуркалів світ, у якому всі речі мали блищати із зовнішнього, видимого боку, а зсередини? Якщо речі не виблискують зсередини, то тим гірше для них самих — і ніяких сумнівів. Гучний Гуркалів світ і загуркотів гучно. Тепер Іван Іванович командує двома пожежними машинами. Великі червоні машини виблискують начищеними поручнями, наконечниками брандспойтів, тільки щоб на пожежі не виявились вони без води.

Горовий, стоячи посеред корівника, міркував про Гуркала, хоча й знав, що він йому зовсім ні до чого, чув, що просто хоче сховатися за вину Гуркала, бо йому, як і дояркам, було ніяково, й він не знав, що робити. Горовий виразно й видимо для власних очей двоївся й троївся чи розпадався на скалки, як розбите скло, так що в кожному шматкові відбивалася своя частинка світу. Він знав, що з окремих скалок можна склеїти дисертацію, а потім при

званні, мабуть, і самому можна існувати отак, в розрізних скалках, а тут ось треба зібратися і поговорити з Голькою. Кармазинова ж дружина. Її це вже сама. Хоч хай там що, сама. Приписувати їй колись могли й у конторі, хоч вона з тим, принаймні мовчки, була згодна. Додивалася ж води сама.

— Степанівно, як же це ви?..— тільки й спромігся запитати в неї Горовий, ніби це він сам зоставляв у відрі воду. Йому хотілося почути «недодивилась» чи щось таке, що б означало, що воно зробилося поза її, а отже, і його причетністю, щоб їй зоставалося тільки знизати плечима, й він міг тоді піти з корівника й десь вже сам на сам обміркувати й вирішити для себе, за кого її, цю Гольку, надалі мати.

Однак вона не потупилася й не сховала очей, а, розпроставшись — саме стелила підстилку,— видивилась на Горового, нібито він у чомусь винуватий, і сказала гостро:

— Чи то я для себе?

Голос її звискнув так, наче вона мала погнатися зараз за ним з лозиною, як колись, у дитинстві, ганялася за ним тітка Варка, така злобива і горлата, що й зараз не міг примиритися з нею в душі, хоча й знав, що, коли вона кричала отак з вивиском, як заскакувала десь у її город Левкова корова, то її горлянкою кричало на весь світ непогамовне горе, яке забрало по одному чоловіка, дочку, сина, другу дочку. Червоне у плямах обличчя, перекошений рот, високий і воднораз із хрипом, горловий, виск на все село...

Горовий пригнув голову й, не дивлячись ні на Гольку, ні на інших доярок, вийшов з корівника. Весь день цей крик стояв йому у вухах, і допікав уже й не Гольчин вчинок, а що не знайшов він сам для себе певної і правильної лінії. Не важко було згодитися, що такі не для себе вона це робила — для цифри, для Гуркала. Що Гуркалове окомилювання не могло так дарма минутися, не розбесивши людей. Але ж трохи й для себе, бо вищі надої — то більший і трудодень. Співчувати їй чи карати її? Треба було поговорити з кимось, і не було з ким. Горовий не хотів, щоб розходився поголос по всьому колгоспу, кричати на все село пробі, як тітка Варка. А що попереду нього йшов і показував дорогу Кармазин, такий ж Гольчин чоловік, то Горовий вирішив поговорити з ним.

У обід Кармазинів трактор не вуркотів, і Горовий пішов до нього додому. Вдома, гадалося, вільніша мала вийти

розмова, хоча й не знав, як воно буде, якщо повернеться на цей час додому Голька.

Хата Кармазінова вже далеченько відбігла від кручі, була ближче до центру, хоча й під соломою, як і всі, але охайна, свіжо побілена й обгороджена невисоким парканом. Навстріч вибіг опецькуватий песик. Гавкнув разів зо два й воднораз вильнув бубликом хвоста, подивився в очі, ніби вибачаючись: знаю, що йдеш до хазяїна, але ж мій собачий обов'язок — гавкнути. А потім побіг попереду, повів до господаря за причілок хати. Біля стіни верстачок, на якому Кармазін стругав дошку. Вузька й довга дошка була, власне, вже обстругана, Кармазін саме збивав рубанком ребро — знімав по всій довжині фаску. Нігтем великого пальця лівої руки тримав намічену ширину. Коли Горовий вийшов з-за рогу, Кармазін озирнувся на нього, рубанок йому сприснув з тонкого пруга дошки й до крові різонував залізком по великому пальцю.

Горовий по дорозі не зібрався з думками, й вийшло, що він зайшов на подвір'я до Кармазіна ніби просто подивитися. Тому він так виразно, ніби при повторі, простежив, як Кармазін подивився спершу на дошку, чи не скривив фаски, а тоді вже на пальця. Притиснув його до вказівного, щоб не йшла кров, очима спитав Горового, що той прийшов йому сказати.

— Ішов оце поблизу, дай, думаю, загляну, подивлюсь, як живе... Гарна у вас хата.

Кармазін йому не повірив, але розмову підтримав:

— Оце за зиму заготовляю рами, хочу пристроїти з причілка скляну веранду, посадити попід нею виноград. Кажуть, є такий, що не мерзне.

— Є. «Лідія» називається. Треба буде поспитати у розсаднику.

Хати з верандами, облетеними виноградом,— це гарно, це треба, щоб прищепилося. Та ще різьблені узорі поверху, як у Тесленка.

— У Тесленка красива хата,— сказав Горовий.

— Так сам же майстер.

Тесленко — бригадир у майстерні, недавно приходив сваритися, що наказали робити парникові рами з сирого дерева. «А воно ж сире, крутиться, що тобі ку... ва». Дуже знервований чоловік, а душею весь у ділі, як і Кармазін. Для Кармазіна робота над власний порізаний палець. Звідси і спокій його та зосередженість.

Кармазін переступав з ноги на ногу, ждав. Горовий уже

відчув, що не розповість йому про Гольку. Обернувся туди-сюди, оглянув прочищене від снігу подвір'я.

— Піду,— сказав,— я ж на хвилину заглянув. Про виноград треба не забути.

Кармазин нічого йому не відповів на це. Песик проводжав Горового до вулиці, забігаючи то на один бік, то на другий, зазирає у очі: «І чого приходив?!» А за причітком уже шорхав рубанком Кармазин. Чого приходив? Дідько його знає чого. Порадитись хотів, як бути з Голькою. Так ніби не знав, що Голька таки дружина Кармазинова. «Та яким же мені бути: з холодочком м'яти-рути чи суворим, як той став?..»

Назустріч Горовому йшла з дівчинкою Солов'їха — одвихнула ся з ферми, щоб привести дочку зі школи. Забачивши Горового, перейшла на другий бік вулиці, але Горовий здалеку побачив на ногах у дівчинки гарні строчені валянци з синього сукна й новенькі блискучі калози. Соромиться, що сказала, ніби в дочки немає чого на ноги, чи не так він повівся на фермі? Але ж треба якимсь бути! Горовий пішов їй назустріч:

— Так оце така Любуся?

— Добрий день,— сказала Любуся по-шкільному, наспівом, і на мить підвела на Горового маленьке живе обличчя з трохи завеликим ротом.

Солов'їха дивилася на дочку.

— Ну, як у школі? Важка наука?

— Подужає,— сказала Солов'їха.

— Як і мама,— усміхнувся Горовий.

Дівчинка поглянула на Горового здивовано. Мабуть, для неї, одначки, та ще й такої довгожданої, у сім'ї не було прикладу.

— Корова у вас є? А до скількох ти вже рахувати вмієш?

— До двадцяти.

— Так оце твоя мати, крім своєї, пореє ще двадцять корів. Уявляєш — це якби зібрати їх з усієї вулиці. Отака мати!

Солов'їха запишалась.

— Так що ж нам, Марківно, з Голькою?

— А що ж ви їй? Ми, як ще раз на воді застукаємо, то виллемо за комір, а ви ж їй що... Горбатого могила виправить...

І вони пішли, взявшись із Любусею за руки. Горовому здалося, що він правильно з нею повівся й точно знайшов

слово, хоча до зустрічі не був до нього готовий. Трохи поміркувавши, вирішив, що, може, правильно зробив, не повівши розмови з Кармазином. Він же похвалиться дружині — чогось приходив голова. Не домовивши, можна сказати більше. Втім, якщо «горбатий», то його тонкощі не проймуть. Хто знає, що його виправить, окрім могили? Але як же тоді вони... співіснують удвох? Тут була загадка. Проте не знайшов на неї відповіді, бо навстріч бігла захекана сусідка й запалисто махала Горовому рукою, щоб скоріше йшов,— у Марини починалися пологи.

4

Задерій прийшов пізно. На ліжках спало двоє. Тихо, щоб не розбудити їх, роздягнувся, пірнув під цупке накрохмалене простирadlo й одразу ж поринув у двадцятилітнє життя Горового то назирці, а то ніби й сам до нього причетний. Про що думаєш, те й сниться. Йому траплялося уявити себе вві сні навіть тим, кого бачив тільки на поганенькій фотокартці, присланій для орієнтування при розшуку.

Однак Лютий не приснився Задерієві. Лютого він побачив уранці, коли, розбуджений вештанням по кімнаті, продер повіки, що ніби скипілися йому вві сні. Лютий у самих плавках стояв біля прочинених дверей і робив зарядку. Задерій упізнав його, але зразу ж розгледів і те, що він був не таким, яким він його собі уявляв.

Злочинець — здебільшого жертва свого «фаху» чи пристрасті, манії, а разом з тим обов'язково ще й чарки, і цей надлом йому вписується в зовнішність і наймолодшому, не судженому, ще й не караному, вписується бодай найтоншою, а все ж помітною ризкою приреченості, зятятої одержимості або ще чогось, чого Задерій і назвати не міг. Ідучи в тролейбусі, він бачив, як у найреспектабельнішому дячку часом проступає затаєний гандж, може, тому самому й не відомий. На Лютому це проступав жоден гандж.

Лютий був дуже великий, такий великий, що ледве не сягав головою стелі. На його статуру пішло матерії не менше, як іде на трьох звичайних. Він нагинався й присідав, широкий у плечах, вузький у поясі,— постать культуриста чи ще точніше — скульптура античного бога. Постать інтелігента й спортсмена. Його обличчя — крупні риси, горбкуватий ніс і довгі, доточені на щоках острівцями неголеної

бороди, русяві вуса — було пойняте якимось інтелігентсько-сардонічним виразом, так ніби ця людина зі свого велетенського зросту добре роздивилася на всіх і всім склала свою певну й трохи зневажливу ціну: «Щось є на совісті в кожного, я знаю». Нагинався він ривками, з розгону, прихекуючи за кожним разом, і ці звуки також ніби стосувалися когось, тих, котрі зараз ще лежать у постелях, розслаблені й нетямуші.

— І охота тобі,— озвався прихриплий голос із ліжка.

— У здоровім тілі здоровий дух. Вставай.

Той висунув з-під простирадла ноги й сів на ліжку, схожий на вирваний із землі корінь — малий, присадкуватий, присипаний на обличчі чорнотою, ніби сажа на лице осіла. По цій чорній остуді на вилицях йому більше б пасувало прізвище Лютий, ніж самому Лютому. Задерій подумав, чи не помилився він, не переплутав їх.

— Перебрав я вчора,— сказав той.

Лютий засміявся й сказав, тим часом зводячи обидві руки в кулаках так пружно, ніби хотів зацідити себе у вуха з обох боків:

— Він перебрав! То тільки так здається тобі чи хочеться, як завжди. По-моєму, ти все своє життя отак проживеш. Думається весело, а живеться нудно.

— А ти — навпаки?

— Мабуть, краще, щоб було навпаки.

Той — Задерій про себе назвав його Малим — звівся, похитнувшись, подивився на свої ноги, ніби хотів збагнути, чому вони не стають твердо, й, мабуть, щоб не видно було їх, таких тоненьких та кривулястих, чимскоріше сунув їх у штани, а тоді знову сів на ліжку.

— Слиш, Василю! А чого ти вибрався від Гольки тепер, коли вона сама без хазяїна?..

— Щоб я на місце покійника?

— А я думав, що Кармазин пішов угору на вірьовці не без твоєї помочі. Підсадив трохи, думав, щоб маєток посісти.

— Він думав! Так ніби в нього є чим думати! Може, я й підсадив Кармазина, але ж нехотя. Я йому тільки натякнув, що він не по тій стежці все життя протупав, його й узяв жаль...

Лютий глянув на Задерієве ліжка й замовк, побачивши, що той не спить.

Мусив тепер вставати Задерій. Лютий, як допіру був Задерій, поглянув на його тіло, завважив, що воно добре

треноване, й це, мабуть, не дало йому підстав одразу ж зверхньо поглянути на Задерія, як дивився на Малого та, мабуть, і на всіх.

— А ти звідкіля будеш, другар? — запитав він хоча й по-панібратськи, але ще не зверхньо.

— З карного розшуку. Інспектор Задерій, — і швидко кліпнув очима, щоб не побачив Лютий, як пильно він кинув на нього оком.

Але нічогісінького не смикнулося на обличчі Лютого, воно тільки прибрало свого постійного виразу, як у людини, що свідомо усіх слабостей ближніх, трохи співчуває їм і трохи з них глузує.

— Ох ти! — сказав Малий. — Мені везе, я ще не бачив живого інспектора. У ту неділю думав, не розминутися ніяк. Іду в городі, розумієш, ковтнув трохи, аж тут міліціонер біля мосту на острів — хто такий, куди? Я йому став щось казати, а самого тим часом як підкине — як увернув я йому в перенісся, та й ходу. Біжу по мосту й думаю: як доганятимуть — стрибатиму у воду. Але він довго лежав. Поки підвівся, я й утік.

— Так він же не сам був, — засміявся Лютий. — Як же ти попав йому межі очі, коли їх було двоє. Мало їх бути двоє...

Ці слова стерли з лица Малого захоплену усмішку, видно було, що він, попри глузування Лютого, зостався вдоволений тим, як відрекомендувався інспектору.

— А я здогадався одразу, — посміхнувся до Задерія Лютий. — Як побачив «дипломата» — думаю, не інакше як агітатор.

(«Дипломат». Це слово недавно тільки з'явилося в місті).

— Хіба інспектор — те саме, що агітатор?

— При тому самому ділі.

Тут поперед вікнами промайнула дівоча постать, і Задерій побачив на обличчі в Лютого те, що сподівався побачити, назвавши себе інспектором: воно пересмикнулося так, ніби всі його риси були маскою, підвішеною за ниточку, й ця дівчина, що неспішно пройшла повз вікна, десь зачепила її ненароком. На одну лиш мить. Бо вона ще не об'явилася в прорізі відчинених дверей, а кінчики руських вусів Лютого вже опустилися у поблажливості до неї.

Дівчина не появлялась довше, ніж було потрібно, мабуть, вона пристояла там, за стіною. Та коли нарешті постала на порозі, оглянула кімнату — повела плечем якимось ніби погордливо й зверхньо, так, мов не вона, а до неї, роздягне-

ної посеред кімнати, зазирали всі троє. Лютий підсмикнув кінчиком опущеного вуса, немов кажучи їй і хлопцям: «Ось вона, красуня наша, об'явилася». Вона креснула його поглядом гордяцьким і зневажливим, ніби він наступив їй на ногу. Задерій, стоячи за Лютим, попав у погляд її очей і мимохіть потупився. Очі зневажали його й докоряли, але ж вони прийшли сюди самі, й гнівалися за те, отож своєю погордою та зневагою хотіли приховати це. Мигдалеві, чорні, гарячі очі, господи, які складні бувають у людини очі, як вона може вміститися чи пролитися через них із душі, така складність?!

Лютий без жесту, виразом показав її хлопцям, сам помилувався хвилю, усміхаючись, тоді перестав усміхатися й сказав, як видалося Задерієві, з мимовільною, аж заподливою готовністю:

— Я зараз.

Вона в ту ж мить зникла з порога, так нічого й не сказавши нікому й не давши роздивитися себе як слід. За вікнами проливла біла пляма її обличчя й чорне коротко підстрижене волосся, модний зараз у місті «сесон». Йшла вона поспіхом і воднораз сторожко, ніби не хотіла, щоб під нею скрипіли черевики. Худенька постать, але по цій напруженій ході було видно — вагітна.

Лютий швидко одягнувся й, сказавши: «Починайте без мене», — подався слідом. Він наздогнав її трьома чи чотирма своїми півтораметровими кроками, затулив од вікон широкою спиною.

— Що це за половчанка? — спитав Задерій.

— Люба, — сказав Малий.

— Що за Люба?

— Ну, Любуся.

Мабуть, це ім'я мало сказати все, і Малому й на думку не спало, що хтось може цього імені не знати.

— Ти тутешній?

— Так.

— А чому ж не вдома ночував?

— Та набрався ж учора на поминках...— Його кругле хлоп'яцьке обличчя, причорніле у ранніх зморшках, освітили на мить гудзички очиць. Щось хотів сказати, але передумав і махнув рукою.— А що дома...

— Ти й працюєш тут?

— Угу. Зараз тут, а взагалі-то я людина вольна...

При цьому його обличчя знову пожвавішало мигцем, ніби зачепило його косим швидколетючим променем, але тут

же й махнув він рукою не по роках старечо. Вольній людині треба було похмелитися після вчорашнього. Якби оце поставити йому чарку, він розповів би про Любу все, що знає, і про що тільки здогадується, як про тих двох міліціонерів, на яких натякнув Лютий, і не розрізнити, що в його розповіді правда, а що наплелось йому в уяві. Та Задереві не хотілось послуговуватися фантазією цього Малого, волів слухати свою.

— Слиш, служба,— сказав Малий голосом, у якому не було ніякої інтонації,— позич рубель до вечора...

— Нащо тобі рубель?

«Брехатиме чи не брехатиме?» — хоча й не мало це аж ніякого значення, просто так, для тренажу, поки не зібрався Задерій на дальший крок.

— На пляшку,— збрижив Малий гусячі лапки біля очей на своєму обличчі малолітнього старого, пляшка, бачив, замаячила йому вдалині.

Задерій дав йому карбованця й мимовільно спостерігав, як Малий ураз ожив і вискочив чимскоріше за поріг. Відомий аж до нудоти стереотип. У ньому — ніякої поживи ані для фантазії, ані для думки. Задерій думав про Любусю.

Від того засніженого зимового дня, коли Горового висвтали на голову у Верем'ї, минуло п'ятнадцять років. І за весь цей час він, мабуть, ні разу не задумався про них ні тоді, коли вони тільки починались, ані тоді, коли вже спливли, як по Дніпру каравани — то навантажені, осілі аж по саму ватерлінію, то порожняком, за водою — пропливли, розтанули в голубій імлі пониззя, й на воді мовби й не зосталося ніякого сліду, щоб по ньому побачити їх знову. В Горового лишилося тільки враження, що він пройшов цю дистанцію, ступаючи маленькими кроками, як ступають під важкою ношею. Цією ношею було його щоденне діло. Воно підказувало відстань на завтра, на післязавтра, на місяць, на рік. Коли він прийняв колгосп, на фермі доярки рубали сокирами мерзлий буряк на замішку до січки худобі, й усю її обслуговував одним трактором Кармазин. У селі, як тоді казали жартома, ще ходили дерев'яні гроші. Горовий усвідомив тоді своє завдання до болю конкретно: добитися, щоб гроші стали справжніми, щоб Солов'їха не журилась, як узути свою Любусю на зиму, на літо, на свято. Щоб корів на фермі не ганяли до корита й не тягали відром воду з колодязя. Щоб не заростали, не стікали буряки, щоб не копати їх лопатами до морозів. І так далі й

далі, щодня й не на словах — на ділі. Заступник його й парторг — тепер сам головою в сусідньому селі, змагаються — мав зоотехнічну освіту, трохи знав латину й часто повторював з тієї латини лікарську приповідку: робити не для того, аби хворому було видно — щось таки робиться. Він стосував її до всього: робити не для видимості — для результату.

Горовий пізнавав людей. Він знав їх, тих, що з повоєння ще мали наїстися хліба, і тих, які приходили на його очах і хотіли вже добре одягтися, побудуватися, придбати телевізора й мотоцикла, то чого ради він мав випинатися перед ними, вдавати з себе когось іншого, ніж є насправді, чи мати людей за якихось інших, не таких, якими вони є і якими він їх знає. Всілякі пози й вибрики керівника — то лиш наслідок того, що він не знає людей, їхніх справжніх потреб і уподобань. А пізніше, зіткнувшись із фіглярством начальника сільгоспуправління Івана Ящука, який мав на обличчі великий запас вільної шкіри й щоразу міг зладнати з неї якусь маску, Горовий скаже собі: а чи не став би той віднайдений ним для себе «характер», ніби маска на всі випадки, щоб не шукати й не дбати весь час про живе обличчя!

Так він і йшов — малими кроками; кінчався один рік, починався другий, не було між ними перерви, й не бачилось їм кінця. Раніше бракувало чоловіків — не повернулися з війни, а то ще й прилаштувалися хто куди — стрілочником на залізницю, в лісництво, в бакенщики на Дніпро, на цегельню — до живої копійки. Тепер у колгоспі копійка живіша, й повернулось до нього чимало тимчасових відстрілок і з «водної обстановки», однак наспіло вже їм виходити на пенсію, а молодих, не тільки хлопців, а й дівчат, ще більше виїздить із села, і йдуть вони з нього не тому, що раніше. Не по карбованець уже — по щось інше, що лежить десь поза сьогоднішнім кроком Горового, а й у нього не стає спромоги сягнути кудись туди, до причини, бо він хоч би упорався тут з наслідками.

У жнива тільки покляли пшеницю у валки — яка пшениця вдалася на поливі! — зарядив дощ: день, другий, тиждень. Сплющило важкі валки, прибило до землі, й стало крізь них проростати зісподу зерно. Тоді Горовий сів на УАЗ, що з приводом на всі чотири колеса проходить через будь-які калюжі, й поїхав по всьому селу. Ставав біля двору пенсіонера, кожного називав по батькові й казав: «Хліб, Василівно, пропадає, хліб...»

Уже давненько селянин не тримає в руках того хліба ні зерном на посівній, ні на жнивях снопами, ні тоді, коли саджають його на черінь на листку з капусти, все машина, комбайн, хлібозавод, з магазину принести за готові гроші легше й простіше, одначе слова «хліб» селянин ще не забув. Як розгодинювалось хоч на півдня, виходили до пшениці старе й мале, піднімали валки граблями, вилами й палицями, сушили. І вихопили усім стихіям наперекір хоч і проросле, але ж зерно. Не дали зогнити.

А взимку, по звітних зборах, сідав Горовий до того ж УАЗа, що міг і снігову кучугуру прогребти колесами, їхав до тих самих дворів, тиснув руки, вклонявся: «Загальні збори вам винесли подяку, Василівно, що підмогли рятувати хліб». І кожному вручав подарунок: сорочку дідові, бабі на спідницю. Збори ухвалили. Дарунки були, як на теперішній час, не якої там вартості, але ж збори ухвалили, збори пам'ятали про Василівну особисто й особисто дякували їй тими самими устами, що й просили про підмогу. Збори, власне, тільки визначили суму на преміювання, а вже Горовий сам складав список усіх, кого їздив просити, послав жінок з бухгалтерії у районне сільпо й наказав підбирати для кожного по розміру — знають же своїх людей — і до лица. Вирішив і вручати сам, щоб не тюпати старій людині по снігу до правління. І, вручаючи подарунки, бачив, що правильно робить, і йому, як доведеться, не соромно буде звертатися до людей ще і ще раз.

Головуючи, Горовий, звісно, припускався різних помилок, більших і менших, але від самого початку він щасливо й безпомильно збагнув свою другу, а може й першу, роль голови: що треба не тільки правити ділом, людьми, треба й самому бути серед них. Він уставав о шостій, ішов на ферму чи в поле, в контору й повертався звідти о восьмій вечора не тому, що не було кому перевірити роботу, — мав уставати разом з усіма й бути з усіма. І це й не те, що солдатам у бою певніше, як поруч командир, бо немає ні бою, ні страху, це не мотивується, це просто чує кожний справжній голова. Так само не минав Горовий і молодих, тих, що заносили вже ногу на поріг і саме важилося їм, на яку ступати стежку. Йому здавалось, як підійде до людини, саме як вона приміряється зробити перший крок, візьме легенько під лікоть, покаже на стежку, на якій стоїть власними ногами, то, може, котре й ступить на неї — коли є слід, тоді ступати ніби легше. Горовий уже двічі заходив

до Солов'їхи. Виросла Любуся, виходилася в нових черевиках, кінчає десятий.

Старий Соловей — уже дід. Горовий і застав його немолодим. У Солов'я завжди пекли мозолі, й він нічого не міг узутися на ноги. Обмотував їх онучами, обв'язував тонкими стьожками сириці й так ходив, а більше їздив — на гарбі, на возі, безтарці, бо завжди був їздовим. На пенсію він вийшов, як не стало коней.

Тепер дід Марко сидить, прихилившись плечем до теплої стіни, слухає, як, готуючи уроки, наспівує в хаті Любуся, й дивиться на Дніпро. Хата його на краю, аж на самій кручі. Не встигли його пращури відсунутися подалі, де й земля краща, бо не зміло її в Дніпро і не шугає взимку лютий вітриган ізнизу. А діду Марку тут краще. Сидячи, він дивиться вниз: по Дніпру хвиля лине, пароплави сунуть, човни снують, мережать по воді широкі трикутники хвилі, й здається дідові, що й сам він їде — на возі в поле, на високій гарбі з соломою, на бігунках, як возив колись голову. Кажуть, сидить дід Марко, смерті виглядає. Але він про смерть не думає. Він знає, що як винесуть його на шпиль, он той, що біля нього Дніпро згинається коліном, то й тоді линутиме й переблискуватиметься під сонцем хвиля, голубітиме крило заріччя, пливтимуть по воді пароплави й баржі й з ними плистиме він.

Та живий живе гадає. Посидів трохи й підвівся. Одвернувся од ріки, устав з воза. Уставши, мав зразу ж розгнуздати коней, щоб, щипаючи траву, не посікли язиків. Подивився на зігнутого великого пальця правиці. Причавити ним язичок заціпки, скинути її з кільця й витягти коневі з рота три блискучих мокрих залізних цурпалки. А кінь дихне тим часом в обличчя своїм незмінним теплим запахом трави. Ніяка тварина не пахне так, як пахнуть коні. Коней не було. Немає вже коней у колгоспі. Спочатку підмінив їх на тракторі Кармазин — Баран, а потім прийшло їх чимало, вже й молодших. Проте не мав на них зла. Добрі попідростали хлопці, й трактор — добра штука. З вершечка шпिला, де стоїть дідова хата, видно і Дніпро, і поле, зелений конвейер дядька ферми. Там часто сіється й коситься, й коли по полю підуть з лунким клекотом один за одним трактори, тоді й поле видається йому рікою життя і він собі міркує: «Щоб не на конях робив, а на тракторі, то ще, може, був би при ділі».

Стиснув, розігнув — розім'яв з хрускотом пальці й наду-
мався постелити в сінях підлогу. Дошки є. Хоч сутужно з
деревом, однак дістає й виписує потроху Горовий, якщо
попросити. До самого треба звертатися. Марко, правда, не
ходив до контори, Оксана спитала голову, як ішов уранці
через ферму. А Кармазин привіз трактором і поміг скида-
ти. Виліз на причіп, брав у руки дошки й, перш ніж кину-
ти, обдивлявся кожну. Поганенькі дошки, необрізні й кру-
чені, але як висушити та протесати — щось вигонобити
можна. І нічого Кармазин за роботу не взяв: від чарки від-
мовився, бо при тракторі, а гроші своєму й тикати незруч-
но. «Ну то спасибі тобі, на свайбі відтанцюю...» Кармазин
махнув рукою й поїхав. Байдуже якось махнув і разом з
тим мовби й на все — на платню, на свайбу й на те, що в
нього тієї свайби ніколи не буде. Немає в Барана дітей.

Дід Марко непорозуміло дивився, як осідає за Барано-
вим причепом сива пилюка. Прикипів до трактора чоловік.
Трактор, поки скидали дошки, гучав тихенько й попихку-
вав вихлопом, ніби дихав. Смердючий видих, а все теплий,
ніби живий. Мабуть, можна звикнути, як до живого, он як
Кармазин звик до машини, що й свою власну придбав. На-
що вона йому? Ні на що, значить, щоб на обійсті була ма-
шина, як рідна душа в хаті.

Дід Марко не міг зрозуміти Кармазина. Бо якби в них
з Оксаною не було їхньої такої пізньої, такої довгожданої
дочки-одиначки, то що б же вони оце робили на старість?
Прислухався, як Люба мугикає над книжкою, вона все ро-
бить наспівуючи, такий у них рід співучий, за що й продра-
жнили колись їх Соловейками. Втім, з лиця Люба не в ньо-
го, з лиця вона в матір, ту давню молоду Оксану, яку, щоб
оце не Люба, то вже й згадати було б годі. Тільки менша
від Оксани. Він попестив її в думці, ошупненьку станом, бі-
лолицю, блискучооку та дзвінку, й хоч і примхлива вона,
одиначка, й не дуже горнеться до старих, більше сама собі,
з книжкою чи пісенькою, та щоб оце не було її такої, то
хто його зна — то, мабуть, однаково, що не було б у хаті
тепла або світла.

Повиносив з сіней підстилки, підмів з кутків, обміряв і,
ставши посередині на опуклість долівки, подивився в да-
леч, на Дніпро. Берег видно і з вікон, і з сіней, завжди
те ж саме, але й завжди інше — то в небесній голубизні,
то пойняте сріблом іскор на хвилях, то студено-сине, аж
чорне. Там дивився дід, а там обмірковував клаптик стоп-
таної тверді під ногами, і йому привиджувався якийсь

зв'язок між тим, на чому спочивали очі, й тим, на чому зараз стояв ногами. Хата стара, скільки себе пам'ятає, стільки й топтав він ногами цю долівку, вибивав на ній стежку, й весь час її мазали й мазали зверху глиною з кізляком. Скільки це разів за свій вік він переступив ногами по цій твердій глині, виходячи з хати! І щоразу, як виходив, узвичаєно кидав погляд наниз, на Дніпро. Тому й здалося зараз діду Маркові, що між світом — Дніпро, береги, плавні й зарічні бори та діброви — весь виднокіл на пониззі він звав світом, — що поміж усім світом і пагорбом землі у нього в сінях є тривкий, за вік утоптаний ногами, обснований міріадами невидимих ниточок-поглядів зв'язок. Прислухався до себе. Невагомий, ніби порожній, холодок у грудях казав йому, віщував: щось може змінитися в тому узвичаєному зв'язку, як візьме він і порушить під ногами долівку.

Так йому було колись, років з п'ятнадцять, може, сге ж, улітку, перед тим як привезли їм на голову Леонтія Петровича Горового. Зранку падало серце в грудях, ніби на високому, круто підмитому шпилі, як дивитися з нього в чорний дніпровий нурт. І дуже пекли мозолі. Він подумав тоді: мабуть, на дощ. А саме треба було порати сіно. Він робив тоді на кінній гребці. Поспішив до бригади, запряг коня, узявшись за велике колесо, виважився вгору, на сидіння. Поїхав. Поки їхав широкою гребкою поза селом, гойдався на пружному сидінні, потепліло, одлягло од душі.

Лука скошена косаркою рівними рядами, трава вже підсохла, прилякла трохи й пахуча — сіно. Він заїхав з поздовжнього краю луки, торкнув ногою підойму, лунко дзвякнуло, впавши на землю, колесо зубців, нокнув на коня, рушив. Гойдаєшся на сидінні, шелестить під тобою, збирається перед зубцями у валок, пахне сіно. Час від часу, як наб'ється його аж під верх, треба натиснути ногою на педаль, зігнутий стержень уткнеться в трибок на колесі, зубці піднімуться вгору — й рівний валок сіна зостанеться позаду. Громадити сіно — не те, що вивозити гній чи плуганитися кудись по багнюці, — гарна робота! Він пройшов луку раз, і вдруге, і втретє. Упоперек луки лягали, росли, видовжувалися валки, мов лисячі спини, блищали проти сонця осям збитого докупі стебла. Сонце пекло йому то в лице, то в потилицю, він не зважав на нього, звиклий до спеки. І не завважив, як воно перестало припікати й дужче запахло сіно. Здалеку загуркотіло, й з-за гори стало підійматися по небу біле й склубочене хмаровиння, ніби піна

над крутим окропом. Марко на те не зважив. У Верем'ї гроза заходить нечасто. Хоч би яке насувалося й хоч би з якого краю, воно погуркотить, поблискає аж під самим селом і тоді, коли вже визріє й настане час опускатися на землю сірим рукавом дощу, хмара спиняється, розколюється на два крила, і дощ проходить обабіч, по ближніх селах. Кажуть, що то розтинає грозу потік, що йде вгору від високих верем'ївських шпилів. Тут найбільша гроза переходить хіба що бурею. Коли треба дощу, а він відходить, погримавши отак та поманивши звіддалік, до сусідів, верем'яни клянуть свої горби на всі заставки. Може, тому й прагнуть одсунутися з них хоч на долоню.

Марко спинив коня, поклав на коліна віжки, хотів закурити, але не зважувався на сухому сіні під вітерцем, що вже став то зриватись, то затихати, ніби чиєсь велике дихання. Дивився, як хмари, важкі й сині низом, уже й розділялися, і грякало то з одного, то з другого краю, а над ним угорі клубочилась біла імла, ніби туман чи білий дим на вітрі, що йшов ізнизу... Може, в тім кипені туману він один тільки й був, той заряд, і через те такий великий та несподіваний, як це нерідко трапляється в житті з тим, що наспіває окремійшю не в загальному ряду. Великого, його не повернуло ні праворуч, ні ліворуч, він грякнув, розірвав огнем небо просто в Марка над головою. Кінь на одпущених віжках присів умить, ніби припав до землі, а потім скочив, рвонувся схарануджено, і Марко не втримався на сидінні. Він упав на бік, ударивсь об землю ліктем, у ту ж мить його підхопило зубцями. Зі скреготом потягло по стерні. Світ довкола закрутився й почорнів від раптового болю... Коня перехопили аж під селом, і витягли з-під зубців Марка, чорного, обчухраного на ліктях та колінах аж до кісток, але живого. Відтоді в цього не розгинається до кінця ліва рука й на негоду болить усе тіло.

Потер долонями лікті, почухав збиті коліса. Коня таки спинили, й він ще десять років їздив ним, тільки не сідав більше на гребку. Світ не спинився, світ не спиняється ніколи й на мить. Повагавшись, переступив через щось, більше ніж спогад про біль у збитих ліктях та колінах, подужав особливо важку в старій людині силу звички — п'ятдесят же років ступали на цю долівку! — й став продряпувати гвіздком по глині рівні лінії. Долівка натопталася чи стіни осіли — щоб двері не орали по підлозі, треба видовбати канавки для лаг. Попробував лопатою — еге! Приніс із сарая плескатого ломика, поплював на покручені

пальці. Ломик також не йшов у ту землю. Дід уганявся в неї блискучим гостряком заліза по міліметру. Впрів ураз, з-під лома — суха ж долівка — піднялася пилюка, й по мокрому чолі, заливаючи очі, потекли гарячі патьоки. Ухоркавшись, він став, передихнув, розігнав пилюку й підвів очі вгору — на світ.

Світ після пилюки заголубів ніби яскравіше, ніж упродовж віку. І думка дідова, спотикаючись на видовбаному рівчаку, ніби голка на патефонній платівці, переходила на інше, нове коло. Він став думати про Любу — як вона почне топтати новий слід: на підлозі, на дошках чи на землі. Куди вона ступить ось після випуску в школі?

Люба одхилила двері, прогорнула ними по засипаній вже грудочками долівці рівний трикутник:

— Що це ти робиш, тату?

— Підлогу.

— Підлогу?

Якби він не перескочив думкою на нове коло, він, може, не спостеріг би: вона, й перепитавши, не досягнула, що він сказав, чи не дочула, десь була ніби не тут.

— Постелю дошки, пофарбую — ти з двору переступиш, підборами цок-цок.

Любуся провела долонями по своєму білому обличчю, ніби одганяла порох, що висів у сінях хмарою:

— І скільки мені по ньому цокати?

Звісно, Любуся питала не про те, скільки ця підлога стоятиме, — питала про те, скільки їй тут з ними по ній ходити. Але в думці в нього тільки почався новий виток спіралі, й Соловей не знав, що їй сказати. Він уже не раз помічав на її обличчі — два обличчя, так ніби дивишся на неї через дві пари окулярів — близькі й далекі. Через близькі її лице тут: вона одразу все зауважила б і не перепитувала, що таке підлога і скільки по ній ходити, а в далеких вона втікає звідси, геть перескакує за якийсь невидимий пруг. Зараз у Любусі було два обличчя водночас.

Вона переступила через поріг і, хрумкнувши підшовою на сухій глиняній грудці, вийшла у двір. Пройшлася по споришу, поглянула вниз на берег, зазирнула в сарай — чи не на дошки? — й вернулася до хати. Батько проводжав очима зугарну постать дочки й, соромлячись, намагаючись дивитись не своїми, батьківськими, а ніби чиймись сторонніми очима, чи не вперше бачив, яка вона вже дозріла й налита.

Передихнув і став довбати далі по наперстку. Міряв глибину пальцем, двома. Йому треба було процюкати на долоню. Горовий часто заглядає, про те, про се балачка, але ж видно: хоче засватати Любусю на ферму. А жінка мовчить, накрутилась коровам хвостів за вік. І хоч зараз уже й не та крутна, що раніш, однак не зичить Оксана своєї долі для дочки. Якась інша бачиться їй для дочки дорога — яка? І самій Любусі — яка? І йому — яка?

За роботою Соловей не почув, як підійшов автобус, причалився до краю, аж до самої кручі,— там часто стають, коли хочуть подивитися згори на Дніпро. Дід підвів голову, коли під ноги йому впала тінь. Перед ним стояв молодик:

— Здрастуйте, діду. Чи не можна у вас якоїсь посудини позичити?

Він показав, яку йому потрібно посудину, перехилив руку, ніби виливаючи з пляшки, але дід щойно був так далеко, що не міг притьмом збагнути:

— Вам щоб для чого?

— Та для того ж,— засміявся хлопець. Був він скорий, хвацький, хоч ніби вже й прив'язаний.

Дід пішов до хати й виніс йому дві чашки на молоко. Тим часом хлопець прокляпався крізь пилюку й спитав, беручи їх до рук:

— Що це ви длубаєте?

— Підлога буде.

— Підлога?! Долівка ж здоровіше!

Він вимовив ці слова так задерикувато й хвацько, що дід Марко зрозумів: «Ти ж вік свій прожив, одтоптав на цій долівці, й нащо тобі вона, ця підлога, не додлубаеш ти її нізащо, простягнеш ноги».

— Живий живе гадає,— відчужено сказав дід.

Хлопець скинув оком на старече в чорних патьоках обличчя. Опустив погляд і наткнувся на посудину в руках, хекнув, махнув рукою й побіг. А дід став довбати далі. Піт з лоба затікав йому в очі, й різала їх розчинена в ньому порохня. Дід протирав їх, відсвіжував, час від часу стаючи та дивлячись у далеч на дніпровську голубизну, й що дужче його брала втома, то яснішим видавався світ. Долоня нарешті вмістилася в лунці, тепер треба було вести канавку. Рушити збоку, близько ямки, було легше. Канавка вже означилася в довжину, коли усковив знову той хлопець і подав дідові не вимиті з-під казенки чашки.

— А ми кіно тут біля вас зніматимем, епізод!..

Дід ще тримав у душі прикрість від зухвальства хлопця, не до кінця ще вицюкалась вона з ударами ломика, й хотів запитати гостя, що ж воно за «епізод» такий, що починається з казенки, однак передумав. Він за вік не надивився на світ з гори, трохи уявляв, як знімають кіно, і дідові було приємно, що, може, й інші люди побачать у кіно його синій дніпровський берег.

— З лісою. Ніде не могли знайти справжньої ліси в природі, оце тільки біля вас, і то вже трухлява.

Ліси у Верем'ї доживали свій вік відтоді, як пішли під море плавні, не стало лози, нічим лісу підновляти. Знову ж хотів сказати йому, що ліси трухлявіють, умирають, а світ живе, щодня котить хвилю, замість ліс тепер ставлять парканки, і є вказівка з району, щоб проз дорогу паркан був у всіх дворах однаковий і заввишки, і за шириною дощок. Соловей трохи роздовбав виімок і вийшов у двір подивитись на «кіно».

Кілька чоловік виносили з машини причандалля, ставили й наводили на лісу прожектори. Світитимуть серед білого дня. А в автобусі на сидіннях розмовляли, сміялися, курили і слухали музику по радіо кілька дівчат. Видавалися вони дідові незвичайними не через те, що не ставали, як усі приїжджі, на краю шпиля милуватися заріччям згори, а тому, що не можна було вгадати їхнього віку: тоненькі, ошупненькі постаті й хоч і під фарбою, а видно, що згармановані вже, поорані обличчя — чи вони до часу зів'ялі дівчата, чи жіпки, які добре вміють глядітись? Це були нетутешні обличчя, і дідові подумалось: чи не стає Любине личко, отоді, як даленіє,— чи не стає воно схожим на оці?

Кіношники вештались біля машини кілька днів, то розставляли, то знову складали в машину на ніч своє причандалля, весь час чувся гомін, крик, ютувалася зграя сільської дітвори, на яку звиклі вже кіношники не звертали жодної уваги, і безугавно витриндикувала музика з кількох транзисторів. Люба довго випрошувала в нього та в матері грошей на той транзистор і таки привезла його нарешті. Але вмикає не часто, Любуся — сама замість транзистора.

Дочка виходила з хати, звіддалік пасла очима той галасливий гурт — видно, й вона не могла дійти про них остаточної думки. А дід робив своє. За три дні він таки вицюкав три канавки в долівці. Тоді відміряв складним метром і відрізав ножівкою дошки, одлініяв під рівну

планку краї і став їх обтесувати з обох боків. Відрізана, обтесана й обстругана дошка вже ніби здобувала свій голос, просилася на місце. Дід клав її на лагу, притискував клинцями й прихоплював зверху цвяхами. Гвіздки кривилися. Відтоді, як зійшов з коней дід Марко, він частіше став братися в господарстві за молоток і щоразу клопотався тим, що в нього часто гнуться гвіздки. Спершу був подумав: не та вже рука, неточно б'є, однак прицілювався, придивлявся — у гвіздках причина. Гвіздок попадався раз у раз або кривий, або скривлений на головці, або не обрубанний біля гостряка. Витягнувши його обценьками, дід за кожним разом морокувався собі — що воно за знак? Таж колись гвіздки кували в кузні, а його, забитого сто років тому, витягнеш — і він знову піде хоч у дуб, хоч у сучок, не зігнеться.

І цеглу візьми на кручі — вмиває часом на тому місці, де колись був завод Крутоярових. Давно вже пішов він під воду, й Крутоярові сипливи за водою, а цеглина й досі що те залізо. Він так часто патикався отак на гвіздок, на цеглину або дошку, так просяклу живицею, що й через сто років у неї годі увігнати гвіздка, не прокрутивши попередку колоторотом, що якоесь виходило, ніби міркує вже про щось більше. По Дніпру стали ходити трипалубні пароплави, які ж вони красиві, білі й голубі, воді і небу до пари. А понад селом угорі траса на аеродром за рікою, літаки заходять на посадку, часом спускаються так низько, що, здається, можна дістати рукою. І скільки б не йшли вони, стільки й проводить їх очима. Якщо запитати, він, мабуть, не зміг би пояснити, убгати в слово враження, що викликає в нього ця втілена в металі сукупність сили, і стрімкості, й зграйної краси. Як була малою Любуся, Соловей, провівши разом з нею очима літак, часом казав у тиші, що видимо влягалась після грому двигунів: «Якби людині такій бути. Щоб тобі...» Люба ніколи не перепитувала його, якою ж це їй бути, вона розуміла. І все ж тут не було ні загадки, ані несподіванки — такий вік. Ріка тече, життя тече. Річка тече вниз, а життя тече вгору. А от же цвях. Соловей витяг його обценьками, обдигнувся уже вкотре: кручений цвях чомусь уявився йому схожим на того хлопця, що просив посудину.

Хлопець прийшов на четвертий день, коли дошки були вже встелені від порога й до середини сіней. Без вистрибу, як першого разу, й під очима синіли тіні.

— Зробили? — високо підвів брови й обережно став на

підлогу скраю. Дошки лежали щільно, пригнані й добре збиті, не прогнулися й не скрипнули під ногами.

— Ви по чарки?

Хлопець переводив очі на діда — на підлогу, знов на діда, ніби хотів зіставити їх чи щось у тому зіставленні зрозуміти, тоді вступив донизу погляд, кругле обличчя його видовжилось, на ньому застигли й ніби поглибшали ранні зморшки. Дід уже став потроху осягати те далеке обличчя, до якого часом тягнеться, ніби приміряється Люба. Хлопець видивлявся на щілини між дошками.

— То що, зробили своє кіно?

— Ага, зробиш. Кіно, діду, не дошка, що обтесав, обстругав — вона й ляже на місце.

— Не виходить, значиться.

— Похмарилось, прогавили погоду... А воно ж не актор — хлопчисько. Як я його на мотоцикл посаджу п'яного, звалиться з кручі, уб'ється. А директор ні кує ні меле... — ніби викрикував діду про те, що його боліло, й так само стрімко спинивсь, похопився, ніби з розгону наткнувшись на невидиму перепону. Подумав: нащо він перед цим дідом столітнім сповідається. Хіба його зачепить порошина? Гора, дуб. Ростає на віки, й позначитись на ньому може хіба що століття. Проте «дуб» знав, бачив, як Люба, — що це він все нею міряти став?! — одержавши несправедливу оцінку від Марини Горової в школі, викричнеться вдома і заспокоїться, зверне все на вчительку, відкине все від себе, звільниться. Коли ж прогається до півночі в клубі на хорі і схопить завтра трійку, вона так, як оцей, звинувачуватиме всіх — клуб, школу і вчительку — й умовкне зрештою, не дійшовши кінця, і щось залишиться при ній, не скинуте, не полишене.

Дивлячись на похнюпленого хлопця, що був видався йому схожим на оцей цвях, — звідки тільки він, той гандж? — мимохить при цьому перескакуючи в думці до Любусі, дід Марко торкався чогось складного, незрозумілого й тому лячного. Його весь вік пекли мозолі на ногах, а потім ще стала боліти рука в лікті й усе тіло на негоду; він пережив на віку багато і гіркого, й терпкого та пекучого, але воно завжди було ніби звичним і простим. Тепер Соловей зрозумів, чому так холонуло йому в грудях, як надумався рушити в сінях долівку. Долівка тут ні до чого, долівка і навіть хлопець оцей. Як бакен унизу проблисне в ранніх сутінках червоною іскрою навпроти крутого берега, де аж під саму кручу підходить фарватер, так і цей хлопець по-

казав дідові, що вони зі своєю Любусею підходять до якогось нового, не простого й тому лячного берега...

Не знав, чи ганити цього хлопця й себе з ним, чи жаліти. Але знав: коли течія підносить пароплав під крутий берег — хоч капітану, хоч матросу, — не шукати рятунку в чарці.

— А не дам я вам чарок, не дам!..

Хлопець підвів, відірвав від дощок очі, ніби збудився, знизав плечима, обережно переступив по білому настилу до дверей. Чи не цей дід часом у Довженка в «Землі»? «Та, може, воно ще проясниться, — почув, як проказує ніби сам до себе дід. — Ще ж не осінь...»

5

Гроза побіля хати заходила з Горовим. За десяток років Горовий був на обійсті в діда разів, може, десять. Коли приніс який подарунок — не їм з Оксаною, Любусі, коли сказав їй-таки яке слово чи що порадив. Зрідка ніби. Однак і буйки на Дніпрі стоять ніби кожен десь сам по собі, але по них позначається для пароплавів шлях на воді. На воду, на велику — крізь усе життя — течію зараз наспівало виходити Любусі.

Горового віщувало дідові, ніби грозу, а об'явився він на подвір'ї без грому й гуку, й потім дідові здалося, саме в цьому була й найсуттєвіша прикмета: Горовий прийшов до нього в двір, у дім, у життя непомітно. Чатуючи його, дід тим часом і прогавив. Він, звісно, не став би Горовому на порозі з косою, бо ж тільки тривожився душею, а в думці не знав, що і як воно буде і що має сам він чинити. Просто нагострював старі очі — побачити з порога, з чим Горовий іде, що з собою несе. Та одвихнувся на хвилю десь на город і прогавив Горового. Як повернувся в двір, почув гомін у хаті. Голова розмовляв там з Оксаною — мабуть, він разом з нею прийшов. У діда потерпли ноги од того, що дав маху, й він дерев'яно переступив поріг. Сиділи втрьох: Оксана, Любуся й Горовий, по різних кутках, одділені, ще не зв'язані бесідою, а те, що в'язало їх, мало зв'язати чи розділити, було посеред хати, воно заповнювало всю кімнату, й дід бачив, що Оксана, як і він сам, бачить те «щось», вдивляється в нього насторожено й запитально. І Любуся дивиться на Горового, ніби ба-

чить за ним якийсь інший світ. Й видно було, що голова вже не може вийти з хати, не скинувши своєї ноші з плечей. Тут мало неминуче відбутися щось. Що мало статись?.. Тоді це була тільки розмова.

Горовий вертів у руках книжку, Любину «Історію», Люба саме готувалася до іспиту, мабуть, узяв у неї з рук, як увійшов. Перекинув палітурку й прочитав назву. Був не тільки не певний того, з чим прийшов, його бентежило й те, що всі знають, що він з чимсь прийшов, і тривожно чогось очікують. Йому й самому, як узяв до рук «Історію» і як вони видивилися на нього втрюх, стало здаватися, що він прийшов із чимось більшим, ніж просто з розмовою про те, чи не пішла б Любуся по десятирічці на ферму.

Закінчувався корпус ферми, туди мали поставити нову групу корів. Закупили у Фінляндії. П'ятдесят корів. На кожну свій паспорт: «Вільма», «Зельда», «Віола». Корпус з доїльною установкою, і наші корови не придатні до механічного доїння, дійки в них різні, нестандартні. Треба заводити нову породу. Треба починати нову справу, й так би хотілось, щоб взялися до неї молоді руки. Щоб усе по-новому, ніби спочатку.

Він і досі починав свій день з ферми, хоч давненько вже й не стало тих похнюплених глиняних корівників, що світили понизу обідраним частоколом, ніби усміхалися дистрофіки. Зовсім змінилася ферма, а доярки ще залишалися ті самі, доробляли до пенсії. Горовий пішов разом із Солов'їхою, думаючи про молоді руки її дочки Любусі. Щось невловне долучилось Горовому до його ноші, від чого вона поважчала... Мабуть, ця «Історія». Люба тоненькими білими пальцями гортала підручник, а він прийшов повернути її до корів. І якось воно не в'язалось ніби, й бачив, що не зв'яжеться ні у Люби, ні в її батька з матір'ю, хоч вони до історії мовби й не торкнулися. Чи торкнулися? І треба якось же зв'язати. Так, неодмінно треба було пов'язати доярчині руки з історією вже й не для Люби, а для самого себе, й поймав Горового зараз давно знайомий і ніби вже й забутий, тодішній, інститутський чи аспірантський острах — чи не пропустив, не проминув у житті чогось суттєвого?..

— Історія,— нарешті приневолив себе до слова Горовий, усе ще гортаючи Любину книжку,— це ніби дорога в полі, вторована багатьма-багатьма слідами. Ідеш по ній, уже й не задумуєшся, що й твої ноги мають лишати на ній свій слід.

Він зворухнувся, щоб віддати Любі підручник чи щоб вказати цим, до кого адресує свої слова. Люба й без того розуміла, що він веде мову про неї, однак по її обличчю було видно: Люба не розуміла, що він хоче сказати.

— Треба починати свою стежку, Любо. На яку ти будеш ставати?

Всі троє Солов'їв побачили перед очима вузьку стежечку по споришу через двір до хвіртки й далі понад парканом обіч дороги. Десь аж у центрі вона зливається з вулицею. По цій стежці Люба ходила щодня ось уже впродовж десяти років до школи, але тепер треба топтати її далі.

— Чи не піти б тобі на ферму, Любо? Дояркою.

Те, що приїс із собою Горовий і що видимо зависало над усіма, з його словами ніби причавило всіх. Солов'їха аж пригнулася під цією вагою, потупилась, і Горовий, що придивлявся до неї пильніше, ніж до Любусі, бачив, як вона, похлившись, стала мимовільно розглядати свої ноги, тоді перевела очі на руки, що лежали в неї на колінах долошями. І руки в Солов'їхи, й ноги були однаково вузлуваті, покручені й червоні — більш тридцяти років на фермі. І вже Горовому не треба було казати, скільки виходжено тими ногами по багноці й скільки бовтались вони в холодній воді. Горовий хоч-не-хоч мусив глянути на дівчину. Люба сиділа на табуретці. Невеличка зростом, вона не сягала ступнями долівки. Її маленькі босі ноги й руки, складені, як і в матері, на колінах, вузькі, з тонкими білими пальцями, по-дівочому вже виформлені так тонко, що, да лебі, не могло не подуматись Горовому — не для багнюки вони й не для павильника. Він поспішив сказати, найперше самому собі:

— Хочемо в новий корпус до фінських корів молодіжну бригаду організувати. Корми там роздаватимуться з транспортера, і чищення механізоване, й доїння... Там нічого не доведеться робити вручну...

— Співати ходитиме...— сумно сказала Солов'їха.

Звісно, не на співи доведеться ходити, хоч і в новий корпус. Горовий усе ще не міг відірвати очей від Любиних ніг. Він казав правду — на новій фермі не випадє Любиним ногам місити багнюку, але водночас він ніби чув, що цим ногам якась інша мала бути шана, ніби вони народилися й виформилися в першу чергу навіть не для того, щоб просто ходити. Він кліпнув очима й одвернувся від Люби, став дивитись у вікно.

Перед очима постала його Марина тоді, давно, коли отаким дівчицьком стала до комбайна. Він під'їхав на бігунках аж під саму стіну пшениці, Марина спинила комбайн і стала спускатися по трапу. Розпечене залізо палило їй підощви, вона заспішила зіскочити на стерню, і Горовий підхопив її на руки. Щось йому тоді чи, може, зараз наверталось на думку з пісні: «Я б же тебе на рученьках переніс» і «Сам на руках однесу».

Горовому запекло очі, як біля Венери Медицейської. Це вже недавно було, на тижні України у Флоренції. Іхню делегацію, звісно ж, повели в галерею Уффіці. Величезна галерея, власне, праматір усіх художніх галерей. Горовий і не оглянув її як слід, бо, наткнувшись на залу, посеред якої стояла Венера, довго не міг вийти відтіть і відстав від екскурсії. Невеличка постать світилася поруділим античним мармуром, у наготі своїй ніби беззахисна й водночас владна у тій своїй беззахисності, що твердо наказувала оберігати себе. Не дати згубитися чомусь, чому наречено губитися і що втрачається тисячі років відтоді, як люди його збагнули, й перед ним Горового став душити оцей у тисячоліттях злютований жаль.

Любуся дивилася на Горового великими татаркуватими очима, схожа на давню богиню, й брав жаль за тим, що якось не складається в житті справжня ціна її краси чи ціна житейському покликанию жінки. І чув у цьому мовби й свою провину, однак не міг осягнути її всю. Така думка останнім часом наверталася йому не раз, але він ще не довів її до кінця.

— Може б, хай вчитися спробувала...— несміливо докинула Солов'їха.

Звісно, треба вчитися. Учення — як човен або круг на воді: можна виплисти, можна й не виплисти, але без нього не впливеш напевне.

— Ми посилатимемо на навчання. З колгоспною рекомендацією більше надії вступити, та й, крім того, як попрацює, то краще взнає, на кого вчитись. Адже зараз ти ще не скажеш, куди б хотіла, правда?

Люба кивнула. Це була правда. І Горовий знав, що це правда. Йому стрічалися вже не раз такі, що і в сімнадцять, і в двадцять сім навіть не знають гаразд своїх бажань. Такі люди завжди дратували Горового, він при цьому забував пригадати, коли ж впізнав свої бажання сам. Та зараз Горовий не озливсь ні на Любусю, ні на себе (бо таки й сам він був до її життя причетний). Відчуття,

що сповнило Горового, як він дивився на оголені передпліччя Любиних рук, перепинило шлях його роздратуванню, й він подумав: «Може, те, що вже є у ній зараз, то найвище покликання дівчини, може, чоловікові треба ще он як шукати себе, щоб він спромігся збагнути й належно оцінити те, що жінці дала природа...»

— Тож вирішуйте,— сказав Горовий, коли вже треба було перервати паузу.

Слово вирвалося ніби ненароком, але явило такий зміст, від якого Горовому стало соромно. Люба справді не годна ні на що зважитися сама, й вони мають тут підказати їй чи й вирішити за неї, однак цим словом Горовий ніби скидав із себе ношу на плечі їх трьох.

— Давайте будемо вирішувати,— поправився він швидко, та від цього йому самому тільки ясніше стало, що він свого рішення не певний.

Але він був у селі голова, й більше десятка років багато хто в селі, й оці трое, йшли за ним — у нього зараз просто не було ніякого права не знати, вагатися, посилатися на когось чи на щось. Звичайнісінька, зовсім буденна ситуація на очах у нього ширилася й ширилась, важчала змістом, аж поки не стало йому здаватися, що вага тієї ноші, яку він взяв на себе багато років тому, що ця вага посправжньому лягає йому на плечі зараз, і стає ясно: щоб подужати її, потрібна якась нова, досі не знана сила. Стежечка, що почалася десь поміж обніжками в полі, поміж кущів у переліску, непомітно топталася, й перейшла в дорогу, він уже по ній, готовій, уторованій, надавав ходи все вгору і вгору, а дорога зненацька вирвалася на шпиль, на високу дніпрову кручу, й далі треба будувати міст, стрибати, підійматися на крила.

По обличчях усіх трьох він бачив, що всі потребують тих його крил. Горовий просто не міг їх не мати. Солов'їха спитала:

— А скажіть, Петровичу, що б ви порадили своїй дочці? Що ви їй скажете після десятого?

Точніше влучити було неможливо...

Надійка народилася тут, і всі її роки минали на оцій його стежці, що зненацька вибігла на крутий шпиль. Щодень і щохвилини на своїй стежці Горовий бачив дочку мовби уривками, за кожним разом відкриваючи її заново. Чи то, може, Надійка впадала йому в очі, коли щось відкривалося в ній нове. Росла вона не доглянута як слід і хвороблива. Від ранку й до вечора на повітрі, мала, од-

нак, блідий, аж сірий, вигляд, була худа і хирлява. Тільки очі в неї живі й виразні. Горовий і знав її по очах, які найбільше любив і в дружині, чорні Маринині очі, тільки в Надійки вони від самого народження яскристі, ніби в році. Горовий завжди дивувався.

Хвороблива й хирлява, а до того ж вреднюща й наповратлива, вона для Горового часом у тих своїх росяних очах мовби жила якоюсь іншою й кращою суттю. Один час — було їй тоді років, може, шість — призвичаїлась бігати з дітьми по корови.

Горовий не тримав худоби, та й у селі її зоставалося небагато. Тоді на людей складався вже такий погляд: хто позбувся худоби з двору, той ніби ставав на крок попереду інших. Хоч і видно було, що те «попереду» вимушене — треба ж було устигнути захопити вранці в магазині молоко (продавали з колгоспу, хоч по літру для дітей), — однак тих, які ступили вперед, заохочували бодай на словах, а «відсталіх», звісно, ганили.

Громадське пасовище переорали, й з сільгоспвідділу пильно стежили, щоб у жодному з колгоспів, бува, не стали відпускати колгоспникам бодай соломи. Одного разу Іван Ящук застукав, як у Горового громадили в ожереди солому з-під комбайна, і Левко завважив тоді, як багато громів нуртує на обличчі в завідувача відділу сільського господарства. Вийшовши з газика посеред поля, він поторкав ногами стерню — чи висока. Зором тим часом окинув лан — і, мабуть, його милувало поле, як небо розводами хмар чи море хвилями, вкрите копицями збоїн з-під комбайна, й по ньому там і сям трактори горнули, громадили волокушами ті хмари-хвилі докупи. Потім Ящук провів рукою по обличчю, зібрав на ньому зморшки. У нього й справді багато зайвої шкіри на обличчі, щоб з неї легко будувати вираз до потреби. Коли він опустив руку, із зморшок поглянула на Горового ділова і, може, навіть державна заклопотаність.

— А навіщо, — спитав, ніби розв'язуючи задачу, Ящук, — нащо стільки робсили й техніки на солому кидаєш? У тебе що — соковитих кормів на зиму не заготовлено?

— У мене кормів досить, — сказав Горовий. Він бачив, що Ящук удає, ніби щось вирішує зараз, експромтом, а сам привіз якусь вказівку.

— Якщо досить, то навіщо витратити ресурси — може, для приватного сектора?

Отже, Ящук привіз вказівку боротися з «приватним сектором». Горовий, знаючи феноменальну здатність Ящука ламати дрова, намагався вгадати по його обличчю, чия вона, ця вказівка, яку зараз оповіщає Ящук, і який її справжній зміст, але Ящукові зморшки уже самі, без допомоги його рук, ворушилися й ворушилися, ніби надуті червоні п'явки, холонули, застигали, і Ящук із заклопотаного ставав грізним. Обстоювати «приватний сектор» Горовому не випадало вже ніяк.

— А що ж із соломою робити,— запитав Горовий,— треба ж прибирати поле?

— Спалити! — кинув Ящук коротко й грізно, проте голосом уже буцімто й не своїм, а так, щоб видно було Горовому, що це сказав хтось вельми й вельми поважний, а сам він, Ящук, якщо згодом виявиться, що вчинено неправильно, він тоді зможе сказати: «Так була ж команда палити». Оцим самим тоном скаже, щоб усі зрозуміли, що то не він, то наказував хтось інший.

Сказавши так, Ящук відвернувся від соломи, ніби то був хтось живий і страх неприємний, просто не вартий його погляду, і, приминаючи довгими ногами стерню, пішов до машини.

На свій страх і ризик (тільки благородний гнів не дав Ящукові сказати: «На твою особисту відповідальність»; цими словами він звичайно закінчував усі свої особливо важливі вказівки) Горовий не запалив соломи, а скоро побачив, як посівів од диму видпокіл,— повіз Ящук свою команду по району.

І так воно й сталося невдовзі. Приїхали гінці з Поволжя по солому: засуха там ударила нечувана. Ящук скликав усіх голів і сказав: «Для людей солома на вагу золота, а ви додумались — палити!» Казав він ці слова, сповнений обурення й сарказму, кілька разів на різні голоси повторював те «палити». Справжній Ящук — оцей, по-благородному розгніваний, воліє не дивитись на предмет свого роздратування, обертається до нього, уявного, спиною. Та всі вже знали: насліді ситуація, обернеться спиною й до оцього себе, сьгоднішнього. Його «діалектика» не знає меж, і Ящук ніколи не буває остаточним. Ніхто ще не бачив Ящука в останній іпостасі.

Для голови колгоспу найкращий спосіб дійти злагоднi з Ящуком — не слухати його, робити справу на свій страх і ризик, знаючи, що коли справа вдасться, то почує Ящук: «А я що казав»,— а коли провалиться — також почує:

«А я що казав»,— тільки іншим тоном. Найгірше для Горового було те, що Ящук примушував його хитрувати, фальшивити, а Горовий найдужче боявся фальші й брехні перед самим собою. Він уже не раз думав повстати проти Ящука, як колись був повстав проти Гуркала, але бачив, що йому доведеться воювати не проти Ящука, той пошле на нього усю силу-силенну своїх ролей, якими вміє прикриватися, й на цю війну проти невидимок може піти вся житейська снага. Горовому не хотілося витратити життя на боротьбу з вітряками. Він мав себе за людину діла.

Однак певне й тривке діло зараз підводило Горового до чогось такого, що мовби вже й не було ділом, точніше, мало бути не ділом, а тим, що йде перед ним,— думкою, рішенням, новою ідеєю. Дійшовши високого шпиля— так у Верем'ї називають дніпровські кручі,— мав злетіти на крилах. Тут ось, зараз, відповідаючи Солов'їсі на запитання про свою Надійку.

Хоч як тоді Ящук збиткувався з тих, котрі попалили солову, до «приватного сектора» він не подобришав. У річному звіті колгоспу вже не можна було показати бодай гектара землі під громадським пасовиськом, худоба крутилася на обіжках попід кручею. Ящук знав, як розворушити людську свідомість. Ще кілька років тому повз двір Горового вечорами сунула череда, й Надійка— років їй не було ще й трьох— кожного разу, лякаючи тещу, вибиралася нетвердим піжками на паркан і проводжала череду пильним поглядом. Коли корови, голосно мукаючи кожна перед своїм домом, повагом розходились по дворищах, Надійка, доводячи всіх до істерики, сідала на землю й на пилюці, що влягалася після череди, починала виписувати пальчиком трикутники двома кутами догори. Мабуть, вони означали коров'ячі голови: два верхніх кути— роги, а нижній— морда. Завжди непосидюча, вона вималюувала ці трикутнички, більші, менші й зовсім крихітні, аж поки зовсім не сутеніло надворі й не бралися її заганяти до хати всі, хто на той час був уже вдома. Нескінченна череда корів усе йшла і йшла їй перед очима, й вона за кожну з них мугикала собі тихенько на різні голоси. Нарешті баба Ганна вдавалася до хитрощів. «Де воно, наше теля?— казала вона.— Марино, ну де воно, наше телятко...» Телятко подавало тоненький голосок, вставало й, помакуючи уявним хвостиком, ішло до хати.

Тепер на весь куток зосталось із десятків корів. За кілька років череда вже не знімала вечорами пилюки над

селом. З пастівника худобу зустрічали на кручі й розбирали кожен свою. Та хоч корів була жменька, зустрічати їх на шпилі надвечір збиралося дівтори з півсела. За дітьми ув'язувалася й Надія. Їй було десь близько шести. Марина боялася відпускати її саму аж на околицю, та не їхнє дитятко було втримати вдома. Гармидер і галас, який зчиняла вона в хаті, кінчався зрештою тим, що «по корови» Надія виходила раніше, ніж звичайно.

Одного разу надвечір заходило на грозу. Горовий прийшов додому раніше. Приїхав од Ящука з району, й було йому на душі якось мультко й нудно, ніби він щось бридке проковтнув. Не зайшов ні на ферму, ні в контору. Марина послала його, щоб подивився, куди все бігає дитина. Горовий звернув на обніжок поміж городами і навпростець вийшов до кручі, трохи нижче від того місця, де діти стрічають худобу. Було ранувато для череди — корови ще мріли аж на тому краю урвища, — й діти ще не зібралися на горі. Горовий пройшов під гребенем урвища, притулився плечима до рудої кручі, схожої на стільник, так її поточили норами стрижі, й, дивлячись униз, став уявляти зморшки Ящукowego обличчя, які весь час ворушилися, творячи подобу цього, того і аж он того. Синява з пониззя вбирала очі, й проти неї малів, блякнув лицедійський Ящуків вид. На сході, аж до самого низу, лежало сонце, широко розлямовувало ниви, зелені смуги лісів поміж них, розмиті далечню строкаті острови сіл та голубих плес на дніпровських старицях. А з заходу по Дніпру спускалися хмари, барва під ними тужавіла, гусла й десь аж по самому краю оvidу стояла непроглядна синява. Ящук помалів перед цією нескінченністю барв та форм і, здавалося, змісту. Горовому уявилося, що, притулившись спиною до рудої теплої кручі, він стоїть тут віч-на-віч перед життям, і не тільки сьогоднішнім чи вчорашнім — що все воно, пройшовши впродовж віків над цим широким долом, якось відбилося в ньому й зоставило свій живий слід. Цей незмірний краєвид — ніби символічна картина чи образ життя.

Горового збудили од видіння голоси дівтори. Непомічений за кушами вишняка й дерези, він вийшов на стежку, витоптану худобою, що підіймається знизу. Діти юрмились на п'ятачку над кручею і про щось голосно розмовляли чи сперечались. Надійки поміж них не було. Вона стояла оддалік під акацією над самим урвищем. Горовий стежкою попід щетиною вишняка дійшов непоміченим до неї й побачив її зблизька. Через невисокі куші, що звисали

з урвища вниз, Надійка дивилася на Дніпро. В передвечірніх променях сонця зблискували білими цятками стін села по Лівобережжю, на плесі між синім верхом і блакитним низом ніби непорушно стояло кілька буксирів з баржами і закіптюжена самохідка, а поміж ними, стелячи дугою шлейф піни, мчала блакитна ракета. А може, Надійка й не дивилася ні на пароплави, ні на далекі зарічні села; по її виразу й по очах, звужених від споглядання далечі й заглиблених у себе, Горовий зрозумів: його шестирічна дочка відчуває і вбирає в себе той багатомірний образ світу, який допіру бачив він сам.

Горовий тихо відступив, спустився по стежці й вийшов з-під кручі тим самим шляхом. Вдома він сказав Марині, що не знайшов Надії на шпилі, а проте не слід боронити їй виходити на кручу й дивитися на Дніпро. І Надійці він не сказав нічого, коли вона прибігла по перших краплях дощу, готова одбиватися від неминучих бабиних чи материних нарікань. На обличчі в неї не було ніяких слідів того, що вона спостерігала згори, але поміж нею й батьком відчувалося, що вони бачили й знають щось спільне.

На перший погляд цей епізод мовби й не мав ніякого значення. Хіба що Горовий потайки від Ящука став допомагати людям, які тримали худобу. Випишував соломі й восени на кілька днів виділяв агрегат перебивати її на збоїни. Посічена й запарена та здобрена тертим буряком солома узимку йшла замість сіна. Для себе він пояснював свої вчинки просто: якщо в дворах не буде й одного коров'ячого хвоста, якщо з дитинства не лежатиме до тварини душа, то потім на ферму не піде вже ніхто, хоч би які там платили гроші. Він-бо й без досліджень соціологів знав, що тільки частку людської душі можна прихилити стимулом та винагородою. Отже, вірний собі, голова чинив суто по-діловому, хоча й чув, що перекидає при цьому не весь пласт; щось тут, як і у багатьох його справах, залишалося не додуманим до кінця, і Горовий не сподівався, що з того непомітного постане йому на дорозі зненацька висока круча — небачений трамплін для лижваря: або злітай угору, або полетити сторч головою. Може, він, як батько, мав більше дбати про дочку. Але ж ніколи було. Щодень безліч справ, і залишалося тільки заспокоювати себе: якась частина з них певною мірою торкається і її. Коли ж Марина часом докоряла Горовому, що зовсім не клопочеться вихованням своєї дочки, він жартував: виховання дітей найкраще починати з самих себе, стати дітям за приклад,

а приклад у вихованні — це майже все. Марина одразу вмовкала, знаючи: далеко їй до ідеалу. Так і виходило, що дочка хоч і його міркою, але примірялась до світу сама. Маленькою їй по черзі хотілося стати телятницею, служницею в зоопарку, продавщицею магазину, вихователькою в дитячих яслах. Горовий сміявся: «Скрізь треба бути людиною. Головне, щоб стала людиною». Потім, десь по тому спогляданні світу, Надія сказала, що хоче стати артисткою. Горовий своїм звичаєм махнув рукою й хотів сказати оті стереотипні слова, певний, що ким би не стала, людиною вона таки буде. Під примхливою наповратливістю дочки-одиначки в ній уже проглядалася тривкіша основа людяності й доброти. Та очі в Надійки цього разу ясніли особливо росяно. Щоб вигадати мить і осягнути той блиск, Горовий сказав їй перші-ліпші, суто «буферні» слова:

— А ти б могла зараз перелічити, ким ти вже на світі була?

— То ж малою,— сказала всерйоз Надія.— А тепер я знаю, що тільки як стану артисткою, то й зможу бути всіма водночас, ким тільки хотіла стати...

Горовий поглянув на свою «вже не малу» дочку. Їй ішов дев'ятий рік, воно й досі ще не вичухалося із хирлявості — худе й блідасте, аж жовте на обличчі, але в криницях її очей, в їх чорній глибині зосталась часточка тих усіх, ким вона «малою» була. Горовий видивився в очі Надії, по-новому їх відкриваючи, хотів був сказати: «Щоб стати актрисою, треба ще мати талант»,— і не сказав. Мовчала й Надійка, але в обох у них зміцніло те, що виникло тоді, на шпилі над Дніпром,— відчуття власного пізнання світу.

Потому Надія більше нібито й не примірялася, ким їй бути на світі, і, з прикрістю зазначав Горовий, не розмовляла про це з матір'ю. Марина сама ще пробувала осягнути себе, а відомо: дітям більше промовляє до серця не той будинок, що розпочатий, а той, що споруджений, і не та яблунька, що лежить в зерняті, а та, на якій буяє цвіт. Маринин цвіт ще тільки в'язався.

Відтоді як Надійка почала малювати пальчиком на плюці трикутні коров'ячі морди, вона постійно щось малювала, або ліпила, чи ладнала з паличок і трави, ніби спостережений світ міг існувати для неї тільки в зображуваній формі. На почерканій знічев'я газетці, придивившись, можна було неодмінно вгадати віддалені контури дніпров-

ських горбів або небесної сфери, заклечаної химерною в'яззю чи хмар, чи фантастичних дерев. У чернетці, де вона розв'язувала задачі, з-поміж розкиданих значків та цифр кінець кінцем також виформлювалось носате обличчя вчителя математики. Коли ж починали з'являтися різні математичні символи, різні там «альфи» з «бетами», вони всі у Надійки ставали схожі на вчителів: α — то плескоголовий, лисий фізик з довгими батогами вусів, а β — то цибатий учитель хімії.

Людей вона пізнавала дуже швидко й, здається, через те не затримувалась біля них довго. У неї не було постійних, нерозлучних приятельок, і, здається, її трохи побоювалися й обминали однолітки. Горовому пам'яталось, як він чув одного разу через паркан, коли хлопці по дорозі зі школи хотіли взяти її на глузи десь почутим жартом-пасткою:

— Надько, а ти чого б хотіла мати багато — розуму чи грошей?

Горовий знав цю загадку: треба було відповідати «грошей». Надійка сказала:

— Розуму.

За цим ішло:

— Еге ж, кому чого не вистачає, той того й хоче.

Хлопці зареготіли. Але коли вони пересміялися, почувся Надійчин незворушний голосок:

— Еге ж, бо лише дурень вважає себе за такого розумного, що йому більше вже не треба ума, тільки грошей.

Хлопці вмовкли, не спромоглися швидко перевернути сказане й стисло посунули далі, а Надійка байдужливо прочинила хвіртку, кинула портфеля й, не помивши рук, сіла до столу. Баба Ганна, до гігієни не вельми чутлива, витягла з печі горщика. Поки насипала в миску, Надія знічев'я черкала нігтем по цераті на столі. Баба поставила перед нею миску на викреслену нігтем голову дурня у формі горщика, вдоволеного, круглого й лиснючого, тільки зверху на тій голові — кругла й широка дірка з крисами догори — немає клепок, — й над нею легенько звивалася цівка пари від гарячого борщу.

На яку стежку порадить він ступити через кілька років своїй дочці? Та ні, не через кілька років, а зараз, сьогодні, бо він же ось має нагоду переконатися, як люди за-пізнаються з такими розмовами й починають їх тоді, коли вже пізно. Не готовий він зараз до такої розмови про власну дитину.

— Не знаю, Марківно.

Горовий став на ноги. Здавалось, як підведеться, то зможе поглянути кудись трохи далі й щось там побачити. Однак нічого такого не сталося, й Горовий сказав голосніше звичайного, так ніби не до самої Солов'їхи та старого з дочкою, а й ще до когось:

— Не знаю, я вам усе сказав, що знав,— і для вас, і для себе, а чи все воно так — не знаю. Тут ще подумати треба і вам, і мені. Піду я...

Солов'їха мовчки проводжала його до хвіртки й потім ще якийсь час дивилася Горовому вслід, як він повільно ступав по стежці під парканами, по якій Любуся десять років щодня дріботіла з дому до школи й зі школи додому. Зі школи, з кіно чи з пісенного гуртка. Розмова в Любусі тиха, та коли вони виходять із клубу з співанками, її голос долуною аж сюди. Солов'їха вгадує в дівочому хорі свій власний голос. Давно вже не співає сама, й щось не чутно стало останнім часом і Любчиних співів на селі. Пора така, іспити, чи, може, по іншій якій причині настала вона.

Солов'їха не повернулася до хати, не могла чогось сказати певнішого про цю пору, яка тільки боліла її незрозумілим, досі не знаним болем. І чоловік її, посидівши мовчки та подивившись на дочку, як вона звісила босі ноги з табуретки, ніби розмова й не про неї, посунув з хати, взявся в сінях до своїх дошок. Треба було думати. Але досі він думав про те, що робив або що треба було робити. Його від самого ранку млоїло передчуття приходу Горового й страх перед ним. Соловей гадав про нього й так, і так, одначе не міг угадати, що Горовий зажадає від нього думати не про роботу, а якось вище нібито й трудніше.

Узявся вирихтовувати погнуті цвяхи, але жінка знадвору, а Любуся з кімнати водночас прочинили двері й попросили, щоб не стукав. Їм стукання заважало.

6

Горовий ступав по стежці і машинально бачив краєм зору ряботіння дощочок на парканах, то суцільних і високих, то низеньких, гострокутних. «Треба б підрівняти якось огорожу, щоб у всіх була на один зразок, бодай хоч при дорозі, виготовати в майстерні один паркан на всю вулицю». Намагався звернути думку на щось інше, але перед

очима поставала Надійка, її росяний погляд. Бачив, як вона вариводиться з кимось, із матір'ю чи бабою, а очима, до сварки зовсім не причетними, тим часом перемовляється з ним, про щось зрозуміле тільки їм двом. У Надійних очах часто можна бачити мовби іншу Надію, якусь ніби безтілесну й вищу, духовну, чи що. Може, то проглядає в її очах щось головне, її прихована суть. Певно, що так, адже кажуть: очі — то дзеркало душі.

Горовому, як тільки прийшов до колгоспу, доводилось мати справу не з одним і не з двома, яких він називав собі пропащими людьми. П'яничка, нікчема, злодій. Спіймають його з мішком пшениці, приведуть до контори: ну нічого людського не залишилося в людині. Якось і не шкода вже його: подзвонити до міліції, нехай забирають геть. Однак ховає очі. Горовий намагався зазирнути в них і знаходив там іскру, хай зовсім маленьку, ніби вже й не фізичну, не матеріальну, але живу. Він знав, що нічим фізичним уже не дійняти цієї людини, і намагався зачепити за ту іскру совісті, чи гордості, чи ще чогось, зачепившись за що, він поволі витягав і всю людину. Міг зараз назвати з-поміж своїх найнадійніших помічників такого, що саме отак порятований ним. І як же оце, прийшовши додому й зазирнувши в Надійчині очі, зможе він сказати: «Підеш, Надійко, на ферму, фінських корів доїти».

Що вона скаже йому, що при цьому промовлять її росяні очі? Але хоч і з іншого боку, але тут-таки, в цій невіддільній сув'язі: а що ж ті, які мають іти й підуть, не такого роду чи іншого кольору крові?

Із задуми Горового вирвав якийсь звук, а ще раніше він побачив тінь, що впала йому під ноги. Горовий підвів очі — перед ним стояла величезна постать знайомого тракториста, на прізвисько Лигун. Він хилитався перед Горовим, мабуть, хотів і не міг його обминути, й з уст його виривався звук, ніби Лигун хрюкав чи стогнав. В його очах, звичайно синюватих, була суцільна сіра повсть, такий він був п'яний. Лигун зараз мав працювати на подрібнювачі зеленої кукурудзи. Горовий спитав Лигуна, де його трактор, але той тільки стогнав і крутив довгими в'язами, ніби намагався вивільнитися з тісного коміра, й хилився перед Горовим з боку в бік. Мабуть, не міг його пізнати.

Врешті Горовий обминув Лигуна понад парканом і пішов далі по стежці, приголомшений видом, що зненацька перед ним постало. Він знав, що той п'яниця. Десь працював у місті шофером, мав там жінку й дитину. Через

постійне п'янство права в нього відібрали, а жінка покинула чи прогнала. Але зараз Горового вразили п'яні Лигунові очі, здалося, що він осліп, такий у нього був невидючий, сірий погляд.

Чортова горілка! Скільки у ній згоріло людської сили, розуму, щастя. І скільки вона, боротьба проти неї, забрала в Горового зусиль. Усіх «своїх» п'яниць чи тих, що могли стати ними, Горовий постійно мав на оці й до кожного підшукував свого ключа. Цей Лигун вразив Горового ще й тим, що трапився несподівано, отже, вислизнув з-під його контролю. Схвильований відвідинами Солов'їв, Горовий занервувався. Перед ним постали засліплені очі, або — як точніше кажуть у селі — залиті горілкою, кожного, з ким довелося панькатися впродовж п'ятнадцяти років. Подумав: ось не встеріг і Лигуна, та хіба угледиш за кожним?! Чи, пильнуючи їх, не прогледів він Любусі, своєї доньки і чогось загальнішого, усіх стосовного й важливого?

Тоді перескочив гадкою до своєї доньки. Повстяні Лигунові очі, людини чи вже й не людини, й Надійчииі, що яскріють росяно від самого народження, постали поруч. Спогад про малу Надію повернув Горового кудись до витоків, і зараз він мусив подумати, чи не воює він проти самих лиш наслідків, не торкаючись причини, чи не побивається він стерти тінь, не зачіпаючи предмета, що її кидає, заглушити луну, не гамуючи звуку, від якого вона пішла?

У Горовому, ніби в порожнечі, гулко стинались луни далеких йому, ще не пізнаних звуків, коли їх прогнало зненацька люте гарчання з-під ніг. Горовий стенувався нажахано — за холоші його хапав Кармазинів пес. Це був уже не той собака, що колись, як Горовий уперше завітав до Кармазинової господи, зустрів його так гречно й дипломатично. Це був, мабуть, нащадок того пса, такої ж самої масті, тільки більший, і, мабуть, на його зріст надміру витратилася матерія собачого розуму чи метикованості. Пес виглядав трохи придуркуватим. Однак досі він не хапав Горового за поли...

Горовий видивився на собаку й з подивом побачив біля ніг засмажену курку. Зарум'янена в духовці курка лежала посеред дороги, ніби її покладено на стіл перед гостями, до підсушеної шкірки навіть не взялася пилюка. Собака стеріг на дорозі це добро. За парканом стояла Голька, дивилась на курку, сердито й жалісливо. Горовий спитав са-

мим лише поглядом, що воно все це означає, і Голька відповіла голосно, ніби вигукнула:

— Одурів же зовсім — викинув на дорогу... що засмажила, його не спитавши!

Вона говорила так голосно, бо стосувала свої слова не так до Горового, як до Кармазина. Той порався біля сарая. У причілковій стіні був прорубаний такий широкий хід, як для машини. Кармазин стояв у тому прорізі й, зачувши жінчин голос, не обернувся й не глянув на дорогу — тільки із більшим старанням заходився приставляти одвірок.

Цей день для Горового був днем сумних відкриттів. Стільки вже років він у найтяжчі хвилини викликає собі перед очі цього Кармазина й, щоб побороти розпач або неввіру, намагається подумки, як той, ні на що не зважаючи, непоквапом всістися на трактор, повагом додати обертів моторові й мовчки рушити на ньому на роботу. Здавалось, щоб оце полетіло з неба каміння або раптово розверзлася земля, він би й тоді попри все рушив трактором до своєї роботи і з подиву перед ним перестало б падати на голову каміння й зцілилась перед колесами трактора земля. Принаймні так видавалося Горовому, й це додавало твердості його духові. Він намагався наслідувати Кармазина. Горовий не вилазив на трактора й не повторював Кармазинових рухів — він, як і тої, прагнув усякій халепі протиставити діло. І тут ось проблизло раптом Горовому, що це ж безглуздо, отак пікчемно і непристойно повішись, ховатися зараз від тієї непристойності в якесь діло. Отак іноді при світлі дня побачиш те, на марні пошуки чого піде цілісінька ніч. Горовий подумав раптом, що діло, ця вершина з вершин у людському житті, мусить же стояти на якійсь підвалині. То яка ж ця підвалина в Кармазина? І яка в нього самого, який так із цим Кармазином зрісся?

Горовий мовчки пройшов повз Кармазинів двір, ковзнув оком по різьблених наличниках над верандою, густо заплетеною виноградом, по роззявленому проломі у стіні сарая — майбутнього Кармазинового гаража, й тільки чув за плечима, як стихає Гольчин голос. Горовий дивився на виноград попід хатами, як у Кармазина, — сам же колись добував саджанці «Лідії» для всього села — й на отакі, як у Кармазина, широкі ворота. Він якось ніби й не зауважив, відколи в селі почали вставляти в сараях широкі ворота для автомобілів, ще не стільки реальних, скільки

бажаних. Горовий більше дбав про мотоцикли, мотоцикл для механізатора — найперша штука. Та й автомобіль — штука не остання, й не тільки для механізатора. Зовсім інакша картина: якщо автомобілі, то й дороги, село інакше, інакші люди... Однак у чорній пащі воріт шойно прилагоджував одвірка Кармазин. Яка ж у них спільна основа? Одвернути Левка від цієї думки не зміг навіть чоловік, що перестрів Горового біля правління й назвався Лютим, виконробом і бригадиром шабашників. Питав, чи не потрібно Горовому майстрів-будівельників.

— Як він до вас потрапив? — спитав Горового інспектор Задерій. — Чому ви його взяли?

— А чому було не взяти? — відповів запитанням Горовий.

Кожен свій день починав він думкою про робочі руки, яких йому бракує, про ферму. Будувати її конче потрібно і якнайшвидше. Так що тут не було питання — брати шабашників чи ні. Горовий, не ймучи віри диву, що об'явилось в такий нещасливий для нього день, тільки перепитав Лютого, що його привело саме до них у село. Лютий посміхнувся поблажливо й сказав:

— А ваше село вже зрівнялося з містом, і ви можете заплатити.

Хоча й цинічна трохи, але це була правда.

Вони сторгувалися швидко, і Лютий привів своїх шабашників, які хоча й брали грубі гроші, але ж і працювали завзято. За місяць вони зробили те, на що у майстрів з «Міжколгоспбуду» пішло б не менш трьох. Потім Лютий приводив свою бригаду ще і ще, й завжди усе кінчалося добре. Зараз, як проминуло вже більше року після першої зустрічі з Лютим, Горовий не міг відповісти на Задерієве запитання інакше, ніж відповів.

Горовий забув, що того дня — та тільки тепер і стало видно по-справжньому, який то був фатальний день, — його мозок просто скували протиріччя; Надійка, Люба, Солов'ї, Кармазин... Все інше нічого не важило. Ну що справді з того, що на зріст цей Лютий як тракторист Лигун, який допіру стрівся був на дорозі п'яний? Але в очах у Лютого немає сірої повстини, на лиці в нього вираз людини, яка знає не тільки все відоме Горовому чи будь-кому іншому, а й ще відає чимало, і тому, питаючи роботи, може при цьому розмовляти ніби аж поблажливо. Горовий не побачив небезпеки в тому, що розумний чоловік подався в ша-

башники, бо в житті він боявся не розумних людей, а дурних та хитрих.

Може, Горового підвело таке ніби правильне правило — судити з чогось найголовнішого. З праці, звісно. Горовому й на думку не спало поспостерігати хоча б, як хто ходить до чайної. Кармазин частенько ходив туди на обід, поки не завели харчування на фермі. Горовий знав: Кармазин горілки не вип'є, навіть якщо в чайній на той час буде ціле гульбище. Але Горовий не спостеріг, що Кармазин, чи Баран, як його тут же обізвуть ті, від чийого пригостання він відмовиться, візьме собі на обід не порцію борщу й не половину, а дві півпорції. І — скільки парадоксів у житті! — якби Горовий додивився був до тієї велими несуттєвої прикмети й замислився над нею, то хтозна, може, й не довелось би йому пізніше стати убивцею Кармазина...

Горового вражала Кармазинова цільність. Інспектор Задерій, збираючи штрихи до портрета Кармазина, також спостеріг цю рису, тільки будучи аналітиком, мав її одразу ж пояснити чимось і мотивувати. Цільність людській натурі дається життєвою метою, ідеєю.

У Кармазина була ідея, й не одна — ціла низка їх, а може, якщо вдуматись, то ідея була одна, а послідовно змінювались тільки її форми. Ця ідея була при ньому невідступно й нерозлучно, вона проймала його думку й чуття і відтак творила Кармазинову натуру.

Коли Горовий уперше побачив Кармазина, він, природно, відчув, уловив Кармазинову наповненість ідеєю, а точніше, уловив її форму й наповнив своїм уявним змістом.

Кармазин удосвіта виводив свого єдиного на всі ферми, та й на весь колгосп, колісного трактора, одігрівав біля радіатора взимку руки, тоді підіймався на сидіння, на яке підстилав зужиту одєжину, тягнув на себе важіль і підіймав із землі відвал, тоді подавав ногами педалі — вперед, назад, знову вперед, а відтак рушав трактором до купи гною, яку на той час уже наошували вилами перед воротами стайні дівчата. І так повторювалось знову і знову, аж поки не зрізав купу до самого споду, тоді треба було переїхати до інших воріт, від них — до свинарника, до вівчарні. Упоравшись із гноєм, він здавав назад, до піднятого вгору вирла причепа, приладнював його і їхав до скирти сіна чи збоїн. Робота забирала всю його увагу, однак десь глибоко в собі Кармазин відчував якесь ніби невеличке світло чи тепло. Воно не лишало його в найлютіший холод і не гасло навіть тоді, коли в очах темніло від утоми. То не

згасало в ньому чуття сподіванки, що ось по довгих годинах крутні, гуркоту й шарпанини він зупиниться, заглушить трактор і піде на обід, до чайної. Усі кпини, що там почує, і пахощі й спокуси — вони також торкнуться, як і робота допіру, тільки верхнього шару його душі. А пообідавши, він десь собі сяде, складе на колінах руки, розпросте на землі ноги, зажмуриться, й тоді світло та тепло, що леліло в ньому, розіллється по всьому тілу й він буде обмірковувати й малювати собі далі.

Коли Горовий уперше побачив Кармазина, той саме робив веранду. Упоперек хати, по всьому причілку. Уже закопав підпори із стовпців, що валялися поблизу ферми, поламані бетонні стовпці, якими були обгороджені квадрати на полі, — для пасовиська, чи що. Запускати худобу на один квадрат, потім на другий, на третій — «культурне пасовисько». Нічого культурного з тієї затії не вийшло, бо худоби в колгоспі стільки, що вона стирловувала кожен квадратик за півдня, й через тиждень нікуди стало її переганяти. Загороди покинули — лягнуло на них двадцять тисяч карбованців! — а потім поламали тракторами, бо заважали розвертатися. А тим часом із стовпчиків, як заковпани їх переламали у землю, а цілим торцем наверх, виходив гарний підмурок — не підгниє і не просяде. По стовпцях клав лаги. Такі-сякі дрючечки в нього були, тільки мусив протесати їх з одного боку. Настелив на них підлогу, зав'язав оціп на вуглах і поволеньки дійшов до рами.

Раму він уявляв з рівних квадратиків. П'ять шибок у висоту, п'ятнадцять уздовж. Він намагався не думати про раму, коли робив діло, бачив її в усій красі, відпочиваючи по обіді чи по вечері, — сімдесят п'ять шибок, майже три метри в довжину. Такої рами не було ні в кого в селі. Та якщо й були, його рама бачилася незрівнянною. Може, тому, що була власна. Кармазин ніколи не заздрив чужому, нічого не крав і не привласнював навіть подумки. Усяка річ розцвітала Кармазинові тільки тоді, коли ставала своєю бодай в уяві. Кармазинові байдуже до того, як його веранда виглядатиме для інших, виношував її для себе.

Потім Кармазин перемалював раму — пустив посередині великі шибки, а по краях, внизу та вгорі, — дрібніші, проти кожної великої по дві. Виходив гарний орнамент, і до того ж, коли склитиме, не пропадатимуть обрізки. Тоді поділив вуглові шибки по діагоналі — оборка з дрібних скелець таким чином ніби огинала довкруг великі центральні шибки, в'язалась у цільність. А одного разу, пообідавши,

Кармазин не пішов з чайної, бо надворі холодно, а в стайнях уже почався отел, і надсадно, на різні голоси ревли за одібраними телятами корови. Вирішив пересидіти біля столу. Людей було небагато, й ніхто не поглядав очікувально на його місце. Кармазин після обіду розімлів у теплом тумані, й на все, що було перед ним,— столи, заставлені тарілками, склянками та пляшками, білі стінки холодильника-прилавка й синьо-зелені глечики та куманці на верхніх полицях буфета, для краси,— на все те ніби напливла рама веранди — так чітко й викінчено, що Кармазин побачив уже кожну шибочку зокрема й навіть став розглядати, що буде видно крізь віночок дрібно вимережених шибок. За ними леліли сині, червоні й зелені плями предметів, і тут йому тьохнуло в грудях, так скинулося серце, ніби не впродовж усієї зими по шибочці плекав він свою раму, а відкрив її всю в один цей мент. Кармазин побачив у орнаменті дрібних шибок кольорове скло! Червоне, синє, зелене, воно так засяяло, заяскріло барвою у віночку шибок, що Кармазин чимскоріше скочив на ноги, похапцем застебнув ватянку й чимскоріше подався до трактора. Той миті йому стало лячно,— хтось може побачити й перехопити його видиво. І, сівши на трактор, не дивився на той барвистий орнамент шибок, зоставив це на вечір, коли вмнеться, перевдягнеться й, лігши в постіль, якусь часину, поки не налле його важким солодом сон, буде розкошувати сам на сам із своїм видивом, що напливло на нього хоч і сподівано, але раптово. Він пішов до нього довго, а воно мовби й просто, ніби само проситься. А тим часом ніхто ж у сслі, навіть сам Тесленко, досі такого не зробив.

Тесленко мав ту раму Кармазинові зробити. Сам Кармазин такої тонкої роботи утнути не міг. Він давно поклав собі підмогоричити справжнього майстра. У того Тесленка, як і в Кармазина, свій триб.

Нізащо не хоче робити погану роботу. З ним і в бригаді ніхто ставати в напарники не хоче, бо коли Тесленко візьметься в'язати дерево «ластівчиним хвостом», йому неодмінно треба, щоб замок замкнувся сам, без допомоги гвіздків, і з ним поруч нічого не заробиш. Кармазин довго обмірковував, як йому підійти до Тесленка, вирішив — найкраще буде весною, коли треба орати городи й можна прислужитися йому трактором.

Сон брав Кармазина легкий і барвистий, марилося, ніби раптово прийшла весна й довкола взялися барвою поля —

зеленим, синім, червоним. Чи то він сидить на веранді перед заходом сонця й дивиться у різноколірні шибки на барвистий світ. Було йому легко й спокійно, Тесленко зробить як слід. А як робитиме і собі, то інакше. Краще? Нехай. Кармазинові найкраще тільки те, що власне.

Аби Горовий чи Задерій змогли побувати тоді у душі Кармазина, може, й побачили б його триб. Тільки тоді Горовий, певне, не завважив би в цьому ніякого гріха. Бо хіба є що лихе в тому, що чоловік по роботі хоче прийти додому й посидіти на веранді, яку сам збудував. У кожної людини є щось своє, що найдужче припадає до душі, пізніше це стали називати запозиченим словом «хобі» — один кохається в поштових марках, другий у трояндах, третій у дотехах та анекдотах. Тільки десь пізніше збагне Горовий, що різні люди надають тим своїм уподобанням не однакової ваги...

7

Любуся пішла на ферму. Для Горового це було несподіванкою. Він більше не розмовляв з Солов'ями й не знав, чи вони це обміркували гуртом, на своїй сімейній раді, чи спало Любусі на думку самій. За багато років спільної роботи вони, і Оксана Марківна, й старий Соловей, так зріднилися з Горовим, вписалися у ферму, і поле, й дніпрові кручі з білими кораблями й нескінченною небесною блакиттю над ними, що їхній голос був би водночас голосом і цього неба, й круч, і поля. Проте Любуся вчинила так зненацька, ніби стрибнувши з кручі.

Так чи інакше, а вчинок її розрубав тугий вузол, що в'язався був у його душі. Любуся пішла на ферму, замінила матір — і ніби вирівнявся тиск, змінилася погода, десь відступив циклон. Хоч Любуся пішла на материне місце, проте, вірний слову, Горовий мав зорганізувати обіцяну молодіжну бригаду в новому, механізованому корпусі ферми. А що таке обладнати ферму, знає тільки той, кому випадав у житті хоч раз такий клопіт. Якби датського принца Гамлета зобов'язати, щоб роздобув хоч один шкребковий транспортер або з сотню метрів труб із нержавіючої сталі для локопроводу, за клопотом тим датський принц, либонь, забув би про своє «бути чи не бути?». Не мав би на нього часу.

Під двором Солов'їв з місяць товклися з автобусом та

всяким знімальним причандаллям кіношники. Любуся приглядалася до них потайки. У них щось було. Невловне, незбагненне Любі, але було. Найшвидше це вгадав батько й, може, уперше в житті завагався виносити свій присуд. Доти він про все на світі судив просто і категорично. Будь-що в нього було або «до діла», або «до шмиги». Що то воно таке «шмига», Люба не знала, але це їй аж ніяк не вадило свого батька розуміти. А до них, до тих артистів, батько придивлявся довго, Люба ловила його на тому, що він, забувшись та відклавши недостругану дошку, спиняв свій запитальний погляд на дочці. Може, він хотів зіставити її з артистами, але так і не дійшов ні до чого. Вони з матір'ю сказали йому, щоб не стукав у сінях. Він, на диво, послухав їх і потім, навіть коли вже й поїхали кіношники, довго не брався прибавати останні дошки й так і не сказав про артистів свого ні «до діла», ані «до шмиги».

Щось у них було, в тих, що їх не вгадати, чи вони дівчата — як жінки, чи жінки — як дівчата. Любуся бачила, як вони по півдня не вмикали музики, розмовляли під неї — отже, не слухали її. Бачила, як вони смоктали сигарети. Може, в такий спосіб виявляло себе в них оте «щось», яке в них було і про яке Любуся не могла зрозуміти нічого більше, крім того, що в одних воно є, а в інших його немає.

Та все ж, добре придивившись до артистів, Люба таки не відчинила їм хвіртки чи тому, що не розпізнала їх до кінця, чи, може, вони просто видалися Любі дрібними. Сама з наперсток, вона плекала в душі когось великого. Він уявлявся Любі хоча й не конкретно, але відчутно саме в тій великості його, силі, може, й не фізичній, дужості та неминучій при них м'якості й доброти. Він обіймав її, як тепла хмара. Такої хмари не було в селі. Мабуть, ішлося-таки не про фізичну величину, бо Леонтій Петрович Горовий був хіба що на зріст високий, але в ньому лише й відчувала Любуся сповненість отим теплим і водночас холодним духом, що є у великій хмарі, й вона могла б навіть закохатися в нього попри все, як, трапляється, закохуються дівчата в своїх учителів у школі або студентки в сивих уже професорів, але Горовий був для Любусі з самого малечку ніби кривий родич — батько чи старший брат. Отже, була форма, було чуття змісту, було сине-сине небо, на яке неодмінним законом природи мала виплисти біла, сива, синя хмара.

Що ясніше небо, то швидше на ньому зринуть хмари. Коли Любуся йшла складати останній іспит, вона побачила Лютого. Він стояв біля автобусної зупинки і дивився Любусі назустріч, саме той, що мав бути: великий, з руським вусом, на його лиці було лагідне й ніби поблажливе розуміння всього на світі. Він, бачилося, знав, і що автобус буде нескоро, і, головне, він знав, що двері — кроків за тридцять праворуч — на високому ганку школи, які десять років постійно кудись вели й вели, зараз стали не входом до школи, а виходом з неї.

І ще Лютий бачив, як віддалік зацвіли очі в цієї дівчинки, що йшла до школи, споряджена, як на свято. Вони зацвіли до нього здалеку, чорні половецькі очі, а коли дівчина наблизилася, той цвіт ніби перейшов на її обличчя, що закрасувалося перед ним. Пройшла і стала підійматися на ганок, ступаючи на кожную сходинку маленькими пружними ногами. Вона ще не проминула його, як Лютий почав двома пальцями крутити вуса, Люба це зауважила. Колись, не за її пам'яті поширений, либонь, тривіальний жест, зараз повернений із старовини, видався їй і промовистим, і оригінальним та красивим, як по довгих роках Ігорків та Вадиків раптом зазвучали Денис, Тарас, Микита.

Лютий крутив вуса і слухав себе. Дівчинка оддалеки, поблизу виявилася справжньою дівчиною, в якій, такій маленькій, юна зрілість ніби стиснута, сконцентрована в ній, як сила металу в зведеній пружині чи сила закону природи в невеликій формулі. «З горіха зерня», — сказав собі Лютий. Йому захотілося взяти те зерня на долоню. Це і здивувало його, і схвилювало. Лютий мав уже за тридцять і мусив признатися собі, що ніколи ще не хотілося отак фізично взяти й піднести на двох долонях з горіха зерня.

Автобус підійшов, Лютий відсторонився від нього, удавши, що оглядає недобудовану альтанку зупинки. Скільки він уже бачив їх у житті? Адже скільки зупинок на дорогах, майже стільки й цих рундуків, і всі неоднакові, й дуже мало гарних. Є альтанки багаті, розкішні є, обкладені барвистими кахлями, але по-справжньому гарно оформлених зупинок — мало. Дивно, що стільки разів конструйована, ця проста споруда ніяк не знаходить своєї форми.

Обходячи отак заклопотано побіля будки, Лютий тим часом знав, що маскується він лише про людське око, а оте дівча, що пружно збіжить по сходах, звісно, побачить, що він навмисне тут дляється, чекає її. Й нехай бачить, що

він її жде. А про автобусні зупинки він думав не випадково, бо перед ним постало своє власне питання — про свою дорогу й зупинки на ній. Кожну він будував заново, ніби єдину й останню, але проходило небагато часу — і вже кортіло взятися до іншого проекту, й зараз він подумав, що, мабуть, увесь сенс не в кінцевій меті, не в результаті, а в самому цьому будівництві. І скільки не доводилося йому починати, ще ні разу не мав такого бажання — взяти на долоні. Лютий вирішив дочекатися.

Любуся пішла складати іспит у першій трійці, й недовго сиділа, обмірковуючи відповідь. Заробивши четвірку, на прикрість комісії, Люба одразу ж забула про іспит, бо весь час перед нею був той, що підкручував вуса біля автобусної зупинки, й вона знала, що він чекатиме автобуса, аж поки не вийде зі школи вона.

Коли Любуся злетіла з ганку, він ще стояв на зупинці, великий, як світ. Здалеку перехопив цвітіння в її очах для нього. Вона запишалася на дальшій, ніж першого разу, відстані від нього й удала, що цілком зосереджена на чомусь своєму, хоча знала, що він має піти за нею слідом. І він пішов. У Любусі терпли ноги й збивалися з кроку, бо він дивився на них невідривно. Але йшла, не озиралася й намагалася ніяк не виявити того, що чує його кроки, аж поки не пролунало в неї над головою:

— Ой ти, дівчино, з горіха зерня...

Тоді озирнулася, знизу вгору подивилася на Лютого і, нічого не сказавши, попростувала далі.

— Мабуть, у десятій перейшла? — спробував угадати він.

Любуся бачила, що він так сказав навмисне, щоб подражнити її малим зростом, але відказала просто:

— Вийшла зовсім.

— Ясно, — сказав не дивуючись. — І на яку ж надумалася стежку далі, якщо не секрет?

Так само про стежку Любусю питав і Горовий. Ну, Горовий питав її про намічену далі стежку, бо хотів направити на свою. Для чого питає цей, що притямом упав їй з неба посеред села? Люба відказала гостро:

— Коли ж нема ніякої — то що вам у тому?

Він знав — не має Люба своєї гадки на майбутнє.

— Не журись, — усміхнувся, так ніби його втішало це Любине роздоріжжя, а може, пригадував при цьому щось своє, бо сказав далі: — Я колись також не знав, куди ступити. А одного разу в десятім їхали з огляду самодіяль-

ності в поїзді і один чоловік до нас підсів. Став розповідати, яка в нього спеціальність гарна, інженер по моторах, механік. Де тільки є машина, там він і потрібний. «Оце застряв був у селі — ні одежі, ні грошей, то пішов у колгосп до голови; може, вам що поалагодити треба?» — «Ой дорогенький, три машини стоїть, що хоч бери — виручай». Я їм з трьох стулив дві й маю собі на дорогу й на шматок хліба». Ох, як мені та спеціальність запала в душу — тільки механіком. Інженером-механіком я, правда, не став, став інженером-будівельником, а проте не шкодюю — потрібна спеціальність. Ось і у вас будуватимемо ферму.

Таким чином він розповів їй про себе. Про неї він усе знав і так. Вони вже доходили до хати. Любуся не прочинила хвіртки, але по тому, як вона затрималась на хвилю біля воріт, він здогадався, що то її оселя, ковзнув по ній сірим оком, і вони пройшли трохи далі, туди, де дорога виходила на кручу. Він став, із висоти свого зросту йому, мабуть, було видно ще далі. По морю йшов метеор, розтинав синяву довгим косяком брижів, на яких там і там погойдувалися білі вітрила човнів; за морем у розводах синього, зеленого, жовтого, чорного — де підняли вже зяб — лежало застигле Лівобережжя. Він повільно обвів очима небокрай, покрутив вуса, і Люба не встигла за його думкою, бо він промовив не зовсім зрозуміло, протяжно:

— Так, світ таки широкий...

Постоявши трохи, повернули назад, і Люба майнула у хвіртку, не прощаючись. Тільки глянула мигцем наостанок у його сірі очі.

Люба пішла на ферму, а Лютий невдовзі привів своїх шабашників.

Дівчина ніби зацвіла на фермі, й ферма ніби зацвіла з нею, зазвучала її голосом — і низьким і високим водно-раз. Горовий, що за давньою вже звичкою не минав ферми, тепер ішов туди на Любин голос. Вона часто співала за роботою або примовляла щось, звертаючись до своїх чи материних ще годуванок. І в мові її перепліталися високі й низькі ноти. Звіддалік Горовому здавалося, що він чує голоси двох доярок. Коли ж він спостерігав, як ця, таки ж пещена в домі й не дуже наломлена до роботи одначка, яку досі був знав, швидко і вправно входить у роботу, він справді став думати над тим, що ж пробудило в ній ще одну Любу, здатну, граючись, подужати незвичну і таки важку роботу?

Звісно, Любиної душі не запалили його слова та обіцянки допомогти вступити на навчання. Отже, що?

Те «що» не могла б до ладу пояснити й сама Любуся, бо воно ніби й не означилося конкретно, хоч й заповнило їй весь світ, переливалося в голос, додавало сили і вправності рукам, розм'якушувало щирістю душу. Йї не можна було сказати, що то над нею владарювала закоханість. Мабуть, це було бажання любові, але й бажання чогось більшого. Врешті-решт людські бажання завжди більші від предмета, на який спрямовані, до нього додається те, що є в людській душі.

Любин «предмет» об'явився невдовзі. Обійшов, обдивився стайню. Наче за тим, щоб обладнувати в ній автонапувалки. Але нічого не питав і не казав. Його помітили, бо не можна не завважити отакенного в приземкуватім старім корівнику, проте коли той пішов, доярки одна по одній стали питати в Любусі, чого він приходив. Люба відмахувалася від них, сердилася, казала: «В нього спитайте»,— проте жартівливе прискіпування доярок було їй приємне, і сили, й снаги в неї від того прибувало стільки, що, здавалося, вистачило б на цілий світ.

Вдруге Лютій до стайні не прийшов, перестрів Любусю біля стежки, якою увечері прошкувала додому. Стежка йшла поза селом, стелилася поміж городами й колгоспним полем, на якому зеленіла шорстка і лагідна суміш гороху з молодим сояшником — на зелений корм, на цій стежці не видно було здалеку. Лютій стояв під стіною ще зеленої кукурудзи на чиемусь городі, й Люба не помітила його. Недавно пройшов дощ, вона пильнувала, щоб обминути калюжу на стежці й не зароситися в горосі, коли почула зненацька його знайомий, трохи прихриплий і трохи насмікуватий, голос:

— Я б же тебе на рученьках переніс...

Люба не злякалася його, але, стримавши радість, сказала:

— Овва! Таку велику ношу?..

Ноша з неї була з пушинку, і Лютій сказав, що думав: саме таку її, невеличку, й баглось йому взяти на руки. Взяти, понести, пригорнути, обвинути її собою, хоча він і відчував, що крихітна вона лише зростом.

— А я поніс би з усім.

З усім — це з тим, що відчуває вона в собі, ніби цілим світом. Він, отже, знав про все. Він і знає все, й спроможний на все. Люба не сказала більше нічого, рушила далі.

По стежці не можна було йти поруч, Лютий пішов слідом. Люба відчувала на собі його погляд, що тепер уже не плутав їй ходи, пливла у ньому легко й красиво, як маленька рибка. Лютий милувався нею, й, не об'єднані розмовою, вони, проте, йшли разом, еднаючись у чуттях.

На дорозі порівнялися, й, коли проходили повз хвіртку, Лютий спитав:

— Чому до хати не запрошуєш?

— А ти чого там не бачив? — гостро відмовила Люба.

Знову вийшли на кручу, й він, як і першого разу, обвів очима виднокід з високості, шумно вдихнув повітря, аж було видно, як під сорочкою піднялись йому груди, й сказав:

— Твоя правда, в хаті людина завжди менша.

Він сказав те, про що думала й Люба, коли наближалася до своїх воріт, боялася, що як увійдуть у хату — щось не вміститься з ними, зостанеться надворі й там без них може пропасти. Але вона заперечила:

— По-твоему, виходить, що найбільші люди — це ті, які взагалі не мають дому, — бездомні, волоцюги.

— Не знаю, тільки не лише домом люди живуть. По-справжньому люди повинні жити великим.

— Що ж воно, велике?

— Велике... — Він поглянув згори на Дніпро, що розлився голубим широким морем, і додав: — Та в нас із тобою, Любусю...

— Ти звідки знаєш, що я Любуся?

— А на тобі ж написано. Я коли побачив тебе біля школи, так одразу й вгадав, що ти Любуся. Втім, і ти ж звідкілясь знаєш, що я Василь.

— А от не знаю.

— Знаєш.

Вона справді знала, як знала й те, що він усе знає.

Постояли, помовчали.

— А дивись, Любусю, бачиш, он там, з-за лісу, виїжджають коні. — Він показав рукою в далеч на Лівобережжя. — Половецькі ніби, бачиш?

Люба не встигла за його думкою:

— Ні.

— А якби я тебе підняв на руки, ти б побачила...

Він підстеріг її цим жартом, Люба, що, не здаючи собі справи в чуттях, прагла його сили й переможності, в той же час не могла допустити, щоб та сила її переважувала. Вона сказала гостро:

— Дивись, щоб рук не обірвав!

Він довго й одверто милувався її статурою, потім знову повторив:

— З горіха зерня.

Лютий знав, як вилущується зерня. Й хоч від її умисних, сповнених іншого змісту слів на нього війнуло холодком, той холодок тільки збудив у ньому дрож глибоко в грудях, як перед стрибком у воду: що вища й страшніша круча, то п'янкіше з неї стрибати. Щоб вони були оце в хаті й нікого в ній, крім них, він зграбастав би її в руки, нехай би пручалася й одчайдушно лупцювала його маленькими кулачками по плечах, ляпала долоньками по обличчю. Як би млосно терпли в нього шоки, і як би гаряче палали її губи, як би запалисто вона пручалася, і солодко стогнала, нарешті... Лютий заклав за спину руки й трохи відступив од Любусі, від того огненного клубка, що вже починав палити йому лице і дрібним дрозжем тручати груди. Не сказав про це Любі й поклав собі не спонукати її до цього, бо знав, що хоч би який огненний був той клубок, він усе одно згорить і охолоне, то чого ж поспішати. А крім того, знав: від поступового, довгого й важкого добування вогню тільки гарячішим буває його полум'я.

З тим Лютий і пішов, заледве попрощавшись з Любусею. Вона кусала собі губи, гадаючи, що, мабуть, падто задьористо повелася з ним, гостро, проте гукнула Лютому наздогін:

— Ти більше не підстерігай мене отак під кукурудзою — ляклива я дуже...

8

Дружина, коли мова торкалась Надійки, умовкала якось умисне й підкреслено, і обличчя в неї ставало суворим і холодним — учительським, отже, Надія чимось не подобалась їй як учительці й, мабуть, не тільки їй. Те відсторонене Маринине обличчя з виразом осуджуючої й ніби ображеної зверхності було, либонь, обличчям якщо не всіх, то більшості вчителів, коли вони думають про невдячних учнів. Горовий погортав Надіїн щоденник, там було усе гарзд — п'ятірки, четвірки, принаймні не було трійок.

— Що ж усе-таки трапилось у неї в школі? — став допитуватися Горовий.

— Ще нічого не трапилось.

Маринина відчуженість не зникала, так ніби те, що мало трапитись, уже сталося.

— Але ж по тобі видно, щось уже є.

Допіру різко прокреслені риси замкненого осудження на обличчі в дружини трохи розпливлися. Вона стенула плечима й сказала:

— Поводиться вона якось... У фізика стала допитуватися про щось поза програмою, Іван Іванович вирішив: вона хоче загнати його на слизьке — надувся. Математику відповіла гостро — і той надувся. А за словесником, отим страхопудом, що діти його прозвали Дон-Кіхотом, вона ходить слідом, зазирає в рота й кілька разів на уроці зривалася плескати йому в долоні. Так інші вчителі образилися, й усі — на мене. Ніби я винувата. А на великій перерві вона з отими двома нашими поетами, чи то так Дон-Кіхот вирішив, що з них неодмінно вийдуть поети, утрюх поберуться за руки й гуляють по леваді, негарно виходить. Майже всі вчителі якщо не кажуть, то натякають мені — негарно.

— Це діти негарно роблять чи вчителі негарно думають? А сама ти? Що ти думаєш сама як учителька і як мати, яка трохи краще від інших знає свою дочку?

Марина ще раз стенула плечима, не втрачаючи, проте, на лиці решток своєї зверхності:

— Не зрозумію я її. Кручена вона якась...

— То як же ти, не зрозумівши, одразу засуджуєш?!

— А що, по-твоєму, захоплюватися?

Така альтернатива не видалася Горовому логічною, проте він знехтував цим алогізмом, добре розуміючи, що таким чіплянням за форму вислову ніколи не дошукатися істини. Марина тим часом додала:

— Усі вони зараз такі — і вчитися не хочуть, і працювати не заставиш. Що з ними накажеш робити?!

— Ти суперечиш сама собі, бо одна, сама ж сказала, кручена, інші два — вірші складають, а ще інші — вчитися не хочуть чи працювати в тебе на дільниці, і виходить, що всі вони не «такі», а всі вони різні. Я нічого не «накажу» з ними робити, я думаю, що передусім їх треба зрозуміти, перейнятися ними такими, які вони є, й тим, чому вони такі.

— Е! — махнула рукою Марина. — Слова. Казати можна, а я ж такою казанкою не виведу їх на ділянку, щоб ставити досліди.

— А для чого їх ставити?

— Та я знаю, що ти на слова легкий,— уже закипала гнівом дружина,— але кажу ж тобі — спробуй своїми словами вивести тридцять чоловік на ділянку.

— Я своїми словами виводжу на ділянку тридцять раз по тридцять,— сказав Горовий з притиском. Він хоч і не вперше чув від Марини ці сентенції, зараз вона його починала дратувати.

— У тебе є стимул — ти платиш людям гроші.

У цих словах був якийсь натяк. «Дивно,— сказав собі подумки Горовий,— щоб заставити людину поміркувати, треба на неї гримнути. Отак вони й беруться на світ, мислителі з-під палиці».

— Не я плачу, за свою роботу люди одержують гроші. Це по формі, а по суті працюють не просто за гроші, бо за ту ж саму платню кожен працює по-різному, отже, щось ними керує ще й крім неї. Але для дітей такої стимул, мабуть, не підійшов би. Їх, мабуть, зрозуміти треба, розгледіти закладені в них, може, ще й самим не відомі схильності й прагнення. Як і наші також.

— Що ти цим хочеш сказати?! — гостро блиснула очима дружина.

— Саме це й хотів сказати.— Горовий, пом'якшуючи свої слова, торкнувся долонею смаглявої щоки дружини.— Оце й хотів сказати, вчителі ми певдатні.

Він замилувався очима дружини, в чорній глибині яких викрешувались іскрини гніву. Ще молоді, ще жваві очі, чому ж так погано бачать? Горовий розумів: справжньої вчительки з Марини не вийшло. Він це побачив давно й з багатьох прикмет. Це уже було з її комбайнуванням. Вона так сяяла очима, сівши на машину. Але минув тиждень, другий, скосили хліба, пішли дощі, а треба було молотити соняшники. На соняшниках грохоти забивалися раз у раз, вона зупинялася й кидалася на них спочатку завзято, потім із люттю, а потім стала проступати в неї на лиці якась ніби байдужість. Так-сяк добили соняшники, притягли на колгоспне подвір'я машини, й коли починали мову про ремонт, Горовий побачив цю байдужість на обличчі дружини й зрозумів: комбайнера з неї не вийшло.

Такий самий вираз з'явився в неї й по кількох роках роботи в школі. Марина намагалася збороти його, приховати й урешті-решт прикрилася оцим позиченим потроху в усіх учителів виразом гордої приреченості й приреченої зверхності, який ніби говорить, що учні не такі, як треба, неслухняні, ледачі і така невдячна й тяжка вчительська доля.

Горовий розумів — доля справді невдячна, як невдячна вона і в лікаря, агронома, інженера й будь-кого, якщо той учитель, лікар, інженер і будь-хто — ординарний. Горовий взяв недавно у Надії з полиці книжку Сент-Екзюпері. Він знав, що молодь захоплюється нею і вже це захоплення дійшло й до його малолітньої дочки: вона дістала десь цей невеликий томик французького пілота й письменника. Почитав трохи, скільки мав часу. Його не захопив ніякий сюжет, але, гортаючи сторінки, Горовий раз у раз надібував цікаву думку, яка часом видавалася народженою не десь у далекій довоєнній Франції, а ніби ось тут, поруч і сьогодні. Літаючи у високостях, той льотчик сягав оком широко й далеко. Зараз, дивлячись у загонисте, гнівом загострене обличчя, Горовий згадав слова з тієї книжки: «Занадто багато у світі людей, яким ніхто не допоміг прокинутися».

Так і його Марині. Видно, траплялися їй у школі вчителі такі ж самі, як і вона зараз, побивалися над нею з таким же страдницьким виразом Сізіфа, справно водили на досліди по ділянках і старалися наповнити її голову всім, що вимагалося за програмою, — знаннями з фізики й хімії, математики й літератури і... пі до чого з усього того не спромоглися її збудити. Що це — вина їхня чи біда? Чи, може, цього не передбачити ніякою програмою?!

Тут Горовий, як завжди, коли чогось чи когось не міг зрозуміти, ставив себе на місце правого й винуватого — як би зробив, як би подумав він сам? Тож мусив спитати себе: чому не збудив її сам? Адже взяв її дівчинкою. Він радив їй учитися, допомагав. Чому ж не збудив? Йому вдавалося підбирати ключика до зовсім, здавалося, пропащих. А Марина його не пропаща, вона жива. Як у неї сяяли очі! Й тут спадає Горовому на думку — чи не завадила йому любов, близькість? Скільки прикладів, коли у видатних педагогів виростають невдатними власні діти. Він чув, що у одного київського професора, на весь світ відомого кардіолога, власна дочка померла від серцевої недуги. А ще радять: коли у найзнаменитішого професора захворіє дитя, він має викликати дільничного лікаря. Безстороннього, об'єктивного.

Його серцю завжди було досить її очей, чорних-печорних, смаглявого цього обличчя з незмінними жаринками рум'янів на вилицях, аж синюватого волосся. Він бачить її й досі, ту дівчинку, що стрибнула йому на руки з гарячого трапа комбайна. Він, либонь, і любить її досі тодіш-

ню. Горовий подумав, що вони ніби й не налюбилися з нею досі. Через роботу, через діло? Хтозна — чи не намиливалися одне одним через постійні клопоти, чи, навпаки, при ділі — не самоцільне й не самодостатнє,— не вичерпалось і не перегоріло його почуття.

З холодним жалем подумав: «Чому ж не запалило Марину його діло?» І знову почув ті самі дзвони, що дзвонили вже йому від Кармазина й Лигуна, від Любусі і власної дочки. Або діло не таке, або робить його не так. Усе життя йти, щоб ні до чого не прийти! І не прийти тоді, коли вже пізно повертатися назад і шукати нової стежки.

Горовий залишив Марину при думці, що розгнівався на неї, хоча вона й була певна, що не має за собою ніякої перед ним провини. Вийшов на ганок. Уже залягав ранній осінній вечір, тихо гусло небо. Пазустріч йому трапилася Надійка. Зауважив, що прийшла вона надто пізно, уроки вже давно закінчилися, але не спитав, де так затрималася, побоявся, що вона заведе якусь розмову, а він не зможе вести її твердо і ясно, бо в нього пропала власна цільність, як у намиста, з якого витягнуто шитку.

— Тату, ти маєш мені допомогти.

— Допомогти?

Багаторічна самовпевненість, зауважив собі з глумом, послужила йому своєю службою бодай хоч тим, що він навчився прибирати упевнений вираз обличчя й тон голосу. І дочка не розгледіла, що там за ними.

— То ходімо зараз, щоб ніхто не побачив та не потяг.

— Що потяг?

— Ось побачиш.

Він пішов слідом за нею, радий, що не треба більше нічого питати й казати. Вони вийшли на Шаровку — хто знає, звідки ця назва вулиці, що веде до Дніпра,— потім городами напростець до кручі. Під осокорами Надійка вказала йому на стежку, викопані в кручі східці просто до води. Тут не було коси, море хлюпалося в кручу, одривало її по крайцю. Переплетена корінням, круча моторошно зависала над самою головою. З води, схожий на великого спрута, стримів дубовий пень. Дерево врзали, ще коли було на кручі, тепер водою вимило корінь.

— Бачиш?

— Бачу. Пеньок.

— Корінь, якого досі ніхто не бачив, бо він був у землі. А світ у ньому бачиш?

Горовий помовчав. Широкий світ був зараз синій. Осіннє небо з-під кручі особливо глибоке й аж кобальтове, і Дніпро оддалеки блакитний. А тут рудувата хвиля набігала на берег, гойдала сиву бороду пенька. Тонкі, густо переплетені корінці блищали від води. Зненацька з-за Краснухи — так величають шпиль, що найдалі виступає у воду,— вилетіла ракета, пройшла понад самим берегом, фарватер тут підступає під кручу, пеньок загойдався на здійснятій ракетою хвилі. Горовий спостерігав, як вбирає в себе цей широкий світ, що гойдається перед нею на воді, Надія, як світяться її очі, то блідне, то спалахує обличчя, й не казав нічого. Він розумів, що там їй бачиться свій світ, однак щось питати — це вже щось стверджувати чи заперечувати, а в нього зараз не було на те спромоги.

— Так що робитимемо з твоїм оцим світом?

— Тягтимемо до хати.

— А подужаєм — цілий світ?

— Треба подужати, бо забере хтось на дрова або він попливе за водою. А другого такого може й не трапитися. Горовий розумів, що треба вчинити, як вона просить. Хто знає, чого він їй вартий, цей її світ.

Корінь ще тримався в землі, довелось їм роззуватися й лізти в холодну осінню воду, щоб висмикнути. Дніпро порожевів на заході, коли вони вибралися з води, а приплуганилися додому з коренем уночі. Марина зойкнула, побачивши, як над парканом зводиться пелехата й при світлі лампочки сива потвора. І не пустила їх з коренем до хати. Надію, як вона ухнябиться в щось, не здолати нікому, але цього разу дочка не сперечалася з матір'ю. Пеньок занесли у сарай.

Надія простудилася в холодній воді. Вона хворіла два тижні, й провідувати її прийшло двоє хлопців, тих самих, з якими вона «негарно» ходила «під ручки» по шкільній леваді. Пам'ятаючи ті Маринині слова, Горовий затримався в хаті. Він добре знав людей у селі і, звісно ж, був у всіх на днях народження, але чужі діти ростуть швидко, й виявилось, що один з хлопців був сином Тесленка, бригадира будівельників, другий — сином головного бухгалтера. Кожного з них Надійка називала Іваном. Круглоголові, русяві й ніби чимось схожі між собою, не дуже показні на вроду. Скільки не придивлявся до них Горовий, ніяк не зауважив якихось ознак взаємин більших, ніж приятель. То що тут негарного? Батькові здавалося, що не могло в неї виникнути нічого більшого до жод-

ного із них, таких непримітних на зріст, на вроду. А коли й було що у якогось із хлопців чи в обох, то воно ховалося так глибоко й, звісно, не могло бути й «негарним», як думає Марина.

Вони сиділи довгенько. Розмовляли про те й про се — про школу, про читане, бачене й чуते. Вчителі виразно ділилися в них на дві групи, на чолі однієї був Дерффізик, на чолі другої — Дон-Кіхот. Кілька разів, коли мова заходила про Дерффізика — прізвисько, як зрозумів Горовий, утворене з німецького артикля, та назви предмета, — Іван Тесленко декламував рядок: «В академії наук заседаєт князь Дундук...» І вони сміялися всі разом, близько схилиючи голови та додаючи щось тихцем так, що Горовому не можна було розібрати. Вони не відбували захід по відвідинах хворого товариша. Вони дружили.

Їхня розмова друзів, зовні розкидана й часом безпредметна, вглибині була міцно зчеплена спільністю погляду на все — і на Дерффізика, й на фізику; Горовий відчував цю силу зчеплення й дивувався своїй Марині — як вона, мабуть же, слідом за Дерффізиком, побачила у гарному негарне. Це ж дуже просто — їхня сила зчеплення, як та, що поміж атомами в кожній речовині. Раз поставши, вона і утворює саме цю речовину і робить її ніби автономною. Фізики ось уже півстоліття б'ються, щоб розірвати її в природі й скористатися нею, тією неосяжною силою. Для чого треба розривати її в цих трьох людях? Крім того, що неможливо, це ж і непотрібно. Люди не атоми, чари їхньої спільноти мають силу надатомарну, але, роз'єднані, вони пропадають без жодної користі, якщо не вважати користю те задоволення, яке можуть одержувати декотрі люди, завдаючи комусь зла.

Ця сила внутрішнього зв'язку поміж дітьми відкидала спроби Горового втрутитися в їхню розмову, а йому, що більше слухав їх оддалеки, то дужче хотілося з ними по-розмовляти. Спершу, як вони увійшли й Надія рекомендувала їх батькові — хто із них чий, Горовий мав довідатися, з ким же разом так «негарно» поводитьься його дочка, а потім від суперечок з Мариною, чи що, Горовий став відчувати все дужче й дужче, що йому бракує отакого людського зв'язку з людьми. Від ранку й до вечора на людях, Горовий не знав самотності. Були в нього товариші й однодумці, з якими він у найскладнішій справі міг дійти спільного рішення. Але ж — у справі. А щоб подивитися спільними очима на ніщо, точніше, на все на світі. Якось

ніби й забув уже він про таку потребу й про свого колишнього друга з академії Михайла. Випав він Горовому з голови разом з Вікторією, колишньою нареченою Горового. Життя таке чи він такий.

— То як, молода зміна, кого хочете замінити чи ким стати?

При цьому він усміхався зовсім не поблажливо, а скоріше просячи поблажливості. Вони вмовкли. Надійка вдивилася на батька здивовано. Десь уже і в неї рвалося, губилося порозуміння з батьком, якщо це взагалі можливо, щоб хтось, бодай і найрідніший, міг устигнути за діалектикою чиєїсь душі, переливи якої не годна часом досягнути й вона сама. Той, Тесленків, лобатий Іван засміявся. Звісно, що з ординарності запитання старшого, однак у його сміхові й погляді, звернутому до Горового, вчувалося, що хлопець може прийняти і другий, цілком поважний план цього запитання, якщо він у ньому по-справжньому є. Мабуть, він таки побачив у словах Горового глибший шар, бо сміх його певловно став ніби стосуватися когось іншого, не Горового, й, пересміявшись, Тесленко сказав:

— Та всіх потроху хочеться замінити чи всіма стати...

Й було видно, що «всіма» — то не ніким по-справжньому, а таки всіма. І схоже щось він чув раніше від Надії, коли вона, здається, з оцими лобатими ще й не зналася. Оце воно і є в них, те спільне, що і в кожному зокрема, й у всіх разом.

— А що ви пишете у творі на цю тему в школі — та кож «усіма»?

— Еге ж. Я написав раз — так Бабуся півроку в усіх класах розповідала, як не треба писати, і мислити, й жити. Безпредметно, сказала, треба конкретно прагнути доскочити до вчителя, або лікаря, чи там сталевара. Добре, що вона конкретно на пенсію пішла. Дон-Кіхот прийшов.

— А що ж Дон-Кіхот?

— Дон-Кіхот розуміє.

Мабуть, у цьому «розуміє» можна було почути і зухвалість, і зазнайство. Горовий почув у ньому задоволення й радість.

Після цих слів всі троє дивилися на Горового так, що й він їх конче мав розуміти. Мабуть, те, як вони оцінювали його, не давало Горовому права не розуміти. Але вони не могли знати того, що відчував сам Горовий. Соловей, сівши на дуже тонку й хистку галузку, не заспіває на повну силу, частину її витратить на утримання рівноваги.

Щоб zostалися у їхніх очах таким, яким вони його побачили, та й не хотілося їх розчарувати, Горовому випало єдине: розмовляти щиро й признаватися чесно. Він сказав:

— Як по правді, то мені таке бажання не зрозуміле. Я все життя хотів бути кимось одним, але справжнім. А справжній, на моє переконання, це той один, що для всіх. На це піде вся спромога людини. А щоб усіма одразу — це вище можливостей звичайної людини. Знаєте що? Усіма водночас може бути хіба що геній. Видатний мислитель або митець.

Він таки похитнув їхню впевненість, хоч самому йому стало лячно. Вони спонукали його збагнути те, чого він сам остерігався, коли про те казала йому Надія. Адже великі заміри, якщо вони не здійснюються, роблять людей нещасними. Вони презиринулися поміж себе, потім двоє з них спинили погляди на третьому, на тому ж таки Тесленковому Іванові, мабуть, він краще серед них трьох міг пояснити, й той сказав хоча й не дуже задержувато, але й досить незворушно:

— Дон-Кіхот у цьому випадку процитував би поета: «Где, когда, какой, великий выбрал путь, чтоб протоптанней и легче?..»

Отже, вони замірялися на велике, й Дон-Кіхот їх підтримував.

— Хто він, цей ваш Дон-Кіхот?

— Учитель, — відказав другий Іван, бухгалтерів, — у нього, як і в Тесленка, слово у звучанні здобувало якусь особливу значущість.

— Треба познайомитися з ним, — якимось несамохіть вивалося в Леонтія Петровича. — Я ще з ним не знайомий...

— А він, здається мені, віддає перевагу глині, з якої можна ліпити, а не готовому витвору, — розважливо пояснив той самий Іван.

Другий перебив його:

— Це, якщо витвір невдалий...

— То треба ще довести, — не згодився з ним бухгалтерів Іван.

— Доведи.

Надійка поглядала на них обох захоплено, мабуть, їй подобалось, як вони, сперечаючись, доходять істини.

— Що ж, не буду вам більше заважати, — сказав Горовий, виходячи.

Горовий пішов до контори найдальшою дорогою, щось не давало йому спокою, вони загойдали гілку під солов'єм.

Коли Надія одужала, то одразу ж подалася до сарая. Батькові, бачачи, як довго вона там просиджує, довелось лагодити двері, забивати щілини, й він попросив тещу, щоб вимила почорніле від павутиння вікно. Пеньок поклали посередині на долівку, він зайняв майже все приміщення, що влітку слугувало за кухню, сама ж Надія звичайно сідала на край плитки й довго сиділа над ним, розглядаючи. Марина стала вже злоститися на черговий коник дочки, баба Ганна поглядала на сарай з острахом — чи не сталося з Надійкою чого, а Горовий відрізав від старих валянків халявки, розгорнув їх і поклав на плитку, щоб не застудилася на холодній цеглі ще дужче.

За тиждень чи два, мабуть, усе видивившись, Надія взялася до роботи. У неї був такий-сякий різьбярський чи, скоріш, теслярський інструмент — ножівка, долото, стамеска, й попалося на очі Горовому в городі кілька штихелів.

Надія точила інструмент сама. Той світ, що для всіх був поки що лише пеньком, дивацтвом чи й хворістю, за дні просиджування над ним відкрився їй і заволодів нею так, що Горовий бачив, як стала вона усе робити похапцем: скоріше готувати уроки, попоїсти, переодягтися, аби мерщій до того ще нікому не видимого дивосвіту. І світ почав потроху світати з-під її рук. Світ був геліоцентричний — Надія заново рівно зрізала стовбур, зачистила шкуркою й одполірувала зріз, це було сонце. Концентричні дубові кільця розходились від самої середини, а на всі боки від сонця йшли стовбури-промені. Проте це вже були незвичайні промені.

Горовий бачив, що Надії заважають домашні, він вставив у двері двобічний замок, а ключ віддав Надії. На вікно повісили фіранку. Батько не розпитував її більше ні про що, він щоразу бачив Надійчині успіхи по її обличчю. Часом піднесеність з обличчя зникала, тоді Надійка їла і робила уроки неспіхом, а, переробивши все, часом сиділа й знічев'я розглядала свої долоні й пальці, й здавалося, вона роздивляється їх з докором чи зневагою. Втім, так бувало нечасто. Більше можна було спостерігати, як вона, дочитуючи розділ або чекаючи, поки баба насипле страву, замислюється, забуває про свої руки, і пальці її сходяться, ніби тримаючи штихель, а долоня рухається, творячи уявну форму.

Горовий здогадався, коли вона скінчила. Але ще якийсь час не віддавала ключа. Надія покликала батька несподівано. Посеред дня — було це вже зимою, — коли він слухав по телефону вказівки Івана Ящука, як треба вивозити гній на поля («Мобілізувавшись, на належному рівні провести кампанію по вивезенню гною»), Надія прочинила двері до кабінету й показала йому в щілинку ключа. Сама вона усміхалася просяними очима. Горовий пішов за нею мовчки, чомусь прислухаючись, як лунко скрипить під ногами ранній сніг. Сонце по першому снігу роз'яскрілося, розсунуло береги обрію, а Горовому від передчуття, чи що, видавалося, ніби він ступає по цьому іскристому лункому простору якось невагомо.

Надія відчинила двері й показала йому «Світ». Так, це був світ. Довкола сонця у променях вона розмістила чи об'явила (де легким доторком штихеля, свердельця, а то й просто ножиком, шкуркою, лаком) усіх і все. Там був у неї і Дон-Кіхот із запалим ротом і довгим горбатим носом та списом у руці, й Дерфізик з обличчям, щокки в якого нагадували сідниці, і Ящук, високий, зігнутий, ніби переламаний донизу, й багато знайомих і незнайомих постатей, а промені, що йшли від середини, ніби обертали той світ. Кого вони обкручували й душили, ніби мацаки, кому впиралися в груди, кому падали на голови важкими бичами, а кому здійсмалися над головами високими прямими стрілами. Для цих, прямих та високих, їй не вистачало природних корінців, вона вистругувала їх із соснових гіллячок і вставляла у висвердлені в стовбурі дірки. Це був світ. Горовий сів на лежанку і заплакав.

Пізніше, коли його запитає про це інспектор Задерій, Горовий, який, видалося Задерієві, все на світі досягнув і проник у щось дуже важливе, — цей Горовий не зможе йому сказати певно, чому він заплакав перед тим Надійним «Світом». Може, тому, що це був витвір його рідної дочки, а може, тому, що Горовий так виразно, як ніколи раніше, почув перед тим світом, як бракує йому чогось — може, тих променів, для яких Надійка не знайшла основи в корінні й мусила свердлувати для них отвори в стовбурі, бо коріння ж не росте вгору. Надійка, дивлячись на батька, радісно засміялася, потім кинулась на радощах його цілувати. Баба Ганна, що нагодилася до літньої кухні, сплеснула руками й сказала:

— І вигадає ж!..

Марина прийшла з школи, і Горовий повів її до кухні, коли Надійка майнула з дому. Марина пішла за ним із тим своїм постійним виразом наперед заданої зневажливої вищості, ніби йшла побачити, яку Надія зробила шкоду. Горовий увімкнув світло — від тіней, що їх кинули сплетені постаті, «Світ» став ще складнішим. Обличчя Марини не зворухнулося враз, як того баглося б Горовому, воно стало поймається зацікавленням поступово. Вона обдивлялася різьблення з усіх боків, то присідаючи, то зводячись навшпиньки, й нарешті запитала:

— Що ж це воно таке?

— Хіба не бачиш? Світ.

— Я бачу, що світ, але що це воно — картина чи скульптура?

— Це називається саморост.

Марина поворушила губами, повторюючи про себе нове слово. Так вона завжди робила, коли вчилася заочно, закривала книжку й шепотіла. Їй важко давалися складні слова і терміни. Потім сказала:

— Кручений він дуже.

— Саморост, то й кручений. Саморост завжди кручений.

— Отака й дочка в нас — кручена, — несподівано підсумувала Марина.

Горовий видивився на дружину й сказав повільно:

— Може, і дочка в нас — саморост. Звичайно, саморост!

— Ти хочеш цим пояснити чи виправдати те, що вона така кручена?

— Та що ти вріпилася в одне! Кручена! Велика користь від тієї простоти, що не хоче зрозуміти навіть свою дочку!

Смагляве обличчя Марини взялося жаром — так гостро й образливо Левко з нею розмовляв лише один раз, до заміжжя. Проте вона не вдалася до крику, вона свою біду все ж таки знала й знала саме як біду. Помовчала, поки Горовий пересопів, і, коли він обернувся до дверей, сказала йому навздогін:

— Хіба ж я винна...

З тими словами дружини він і вийшов у холодну нічну темряву. Пішов до вулиці й штовхнув ногою хвіртку. «Хіба я винна...» А хіба так уже непосильно напружитися, щоб збагнути, що й інший може бути не винуватим. Не винна й Надія, що вона така. Чого ж він не сказав цього

Марині? Уже хотів вернутися, але почув лютий звиск сухого снігу в себе під чоботом і передумав. Сваритися? Сварка нічого не дасть. Сваркою не примусиш думати. «Кручена». Кручена пружина еластичніша від листової, хоч і з тієї ж самої сталі. А просте тільки мекання. Втім, ще поет сказав, просте, як мекання, насправді ж воно — мова тварин. Воно каже про все, що потрібно тварині, щоб жити. Щоб існувати... Якщо тільки щоб існувати, то, значить, таки просте.

А він сам скільки прагнув простоти?! Поставив віху перед собою вдалині — треба дійти. Чітко і просто. А ось дійшов — чи віха близько стояла, чи невисока була... Може, надто була проста? І, мабуть, що й Марині, звісно, крім неї самої, винен він. А хто ж тоді винен йому самому? Було надто просто, щоб комусь одному винен був хтось другий. А тут вина така присутня, що має бути вже не за кимсь, а за чимсь. Щось завадило Марині, щось — йому. І в той же час те ж саме «щось» не завадило їхній дочці!

У Горового, як колись у давні аспірантські роки, розболілася голова. Йому здалося, що думки його розбігаються, розлітаються з луною його кроків по промерзлій стежці у запалій тиші морозного вечора, і він повернув додому.

Вікно в сараї горіло ясним світлом, і чувся звідти молодий сміх: ті, що памірилися на неспротоптаний і важкий шлях, відзначали на цьому шляху свою першу перемогу чи бодай свій перший крок.

9

Надія так штовхнула Горового з острівця його тверді, що він побачив, який же невеличкий був той острівець. Так у повінь, як Дніпро заливає низину, можна бачити: сьогодні там був материк, завтра вранці — вже тільки острів, а надвечір — маленький клаптик землі, і то вже по-справжньому критичне питання — чи зоставатися на ньому рибалкам до ранку, чи, поки не пізно, добуватися до надійного берега. Раз увосени став один на такому острові на нічну риболовлю, гадалося, е трава й кущі, доволі сухого хмизу, перебуде ніч при багатті. А вночі гребля підняла воду, розгулявся вітер, острівець підтопило, й хоч і не глибоко, й не було ще морозу — до ранку, поки напарники припливли човном, задубів. Горовий

тоді вперше почув, що можна замерзнути й не на морозі, просто захолонути.

Івани привели до сарая свого Дон-Кіхота. Високий і худющий, як жердина, він, ідучи, хилитався з боку на бік, ніби його розгойдувало вітром. Вони були в сараї довго. То западала там тиша, то зчинялася суперечка — Горовий увесь час стояв на порозі. Дон-Кіхот бачив його, як увіходив до сарая, і всі бачили. Горовий чекав, що його ось-ось гукнуть до бесіди чи за третейського суддю в суперечці, але його не покликали. Й коли виходив, Дон-Кіхот байдуже ковзнув по Горовому очима. З гідністю вклонився, прощаючись, і пішов з хлопцями. «Віддає перевагу глини перед уже виліпленим, якщо те виліплене надто застигле»,— згадалася Горовому недавня суперечка хлопців. Учитель пішов з хлопцями до хвіртки, а Надія — до хати й на порозі стрілася з батьком.

— Ти чого тут... стоїш? — було видно, як вона затнулася на слові.

— Та от, познайомитись хотів,— не приховав правди Горовий.

Надія подивилась на батька тим притаманним їй довгим вивчаючим поглядом своїх росяних очей і сказала:

— Так, вам треба познайомитися. Я думаю, тобі дуже бракує Дон-Кіхота.

Можливо, вона помічала що-небудь і раніше, але досі Надія ні разу не казала батькові, що йому чогось чи когось бракує. Горовий пішов до хати. Обличчя Марини, як завжди останнім часом, безпристрасне, не казало йому нічого, але від того йому було ще сумніше.

Горовий мовчки обминув Марину й пішов до кімнати, що правила їм обом і за спальню, й за кабінет. Він увімкнув там маленького Надійчиного транзистора й став крутити його, дивуючись, який галасливий це світ, не ворухнеш і пальцем, як тобі плывуть до вух звуки, які тільки забажаєш,— ніжні й грізні, ласкаві й тривожні. Однак у світі є все, коли спроможний його збагнути. Горовий скільки не крутив ручку й скільки не тиснув на кнопки, змінюючи діапазони, ні на чому так і не зупинився, тільки за шумом з приймача не почув, як стукали в двері знадвору.

Прийшло двоє: голова сільради і заступник Горового в колгоспі, парторг. Пригода. Прибіг до сільради Савка, що його обікрав чи хотів обікрати Лигун. Потемніло вже, коли той почув — щось колошкає курей у хліві, думав, може, лисиця. Ухопив вила й кинувся до дверей. «Ану

вилазь, на комір підеш». Аж виліз Лигун. Вискочив і мовчки подався додому. А Савка до сільради. Горовий уявив, як воно було: замість сподіваної лисиці з дверей раптом з доброго ведмедя — Лигун. Однак не засміявся. Не сміялися й прибульці. Самого криміналу тут крихта, бо її ж і не сталося фактично, тієї кражі. Але і голова сільради, й парторг розуміли, як і Горовий: горілка. Вони стояли перед Горовим, голова сільради й парторг, чекали його слова, й Левко подумав нараз, що це їхніми очима дивиться на нього зараз держава й партія й що сам він у одній особі якоюсь мірою представник і держави, й партії. Щось він мав порадити, але що — не збагнув і сам.

— Гаразд,— сказав Горовий,— я подумаю й викличу його завтра до себе...

По цих словах полегшено зітхнули всі трое, ніби справу вже залагоджено.

— А лисиці по яругах справді ще водяться, не передохли од мишей, яких ми труїмо на полях. Досипле трохи сніжку — можна піти по сліду походити. Зима...

— Зима. Скінчився футбол, пішов хокей...

— Щоб і футбол, і хокей разом...

— І лисиць довкола села табун, а в селі щоб куниці.

Голова й парторг передражнювалися жартома, бо один мав слабкість до футболу, другому часто снились не бачені в селі куниці.

«Горілку п'є не чарка, а дірка, тобто порожнеча»,— подумав Горовий, але не сказав, бо не в його звичаї заводити мову про те, що не ясне до кінця йому самому. Горовий і далі вставляв слівце то про куницю, то про те, що п'ють хокеїсти — розчинну каву чи натуральну, а сам, може, уперше осягав, що і така балачка поміж поважними людьми — зовсім для них не самоціль, а лиш гарне тло, щоб, розмовляючи отак, тим часом зважити щось про себе, як буває часом під тиху музику.

Піддавшись на її ритм голосом, устами чи виразом обличчя, Горовий тим часом дослухався, як поймає його складна суперечливість у чуттях. Бо йому лестило, що саме на нього сподіваються, що тільки він здатний узяти в шори Лигуна. Про себе він не без гордощів знав, що йому вдається відкривати й прочитувати книгу людської душі навіть тоді, коли там давно вже одірвані палітурки й розгублені листки, а на тих, що zostалися, заледве видно рядки.

Він прочитає їх, усе ж таки прочитає. І чув, що радісне полегшення його — не від того, що прочитає, а тому, що, поринаючи в ту справу, він явно стає на твердий берег материка, переступає на нього з острова, на якому його затоплювала холодна вода. І радість та водночас була пойнята прикрістю — він полишає там свої сумніви й недодуману думку. А це ті сумніви, які — він знає — мають людину брати. Вони з тих, про які Горовий знав ще з давніх-давен, — десь почув, як хтось вичитав у Рабіндраната Тагора, що є сумніви, відсутність яких означає боягузтво. А він себе за такого не мав. Він здатний підвести на ноги Лигуна й не одного такого підвів, і колгосп він підняв з нічого і дійшов ось... куди дійшов?

Складна людська душа. І розум відає цю складність: «Печаль моя светла», «Смуток тоді щасливим повниться серце людини», «З журбою радість обнялась». І, може, завдяки цій складності тільки й живе.

— Ну, ходімо, — сказав парторг. — Леонтій Петрович уже дивиться на нас ніби крізь скло.

Вони пішли. Горовий був удячний їм, що подали йому руку й вихопили з холодного острова на материк. Твердий материк, що стає щораз вищою кручею, з якої хоч-нехоч доведеться або стрибати, або злетіти. Та Горовий не міг і подумати навіть, яке чорне провалля готує йому доля...

Горовий і справді облігся, як вони пішли, але сон його довго не брав, і довго він, уже навіть засинаючи, йшов по полю пізнього літа, і його раз у раз ніби овівало то холодним, то теплим вітром, а за обрієм, ще не видима, ніби збиралася гроза.

...Він викликав Лигуна до контори. Та ж сама сіра повстина в очах, хоча й не п'яний. Він уже звик бути саме таким. Потупиться отак і сидітиме. А станеш діймати, то клястиметься, що це вже востаннє, що більше в рот не візьме і т. ін. Таке вже було не раз і не двічі. Весною він напідпитку заснув на тракторі з сівалкою, дійшов до краю ниви, де вже починалися людські городи, і як шугонув по них — засіяв по всіх смугу кукурудзи, аж поки не вперся радіатором у дерево. І що ж — «не буду більше, штрахуйте, у рот більше не візьму», й та ж сама повстина в очах, яку й протерти на мить можна хіба тільки згадкою про чарку. По стількох розмовах уже мимоволі візьме байду-жа злість, а, хай йому чорт, нехай труїться, невелика втрата.

— І скільки ж це ти, Сидоровичу, випив, якщо, кажеш, не пам'ятається, що робив. Скільки ти можеш випити?

— Це як при якій закусі,— пожвавівшав Лигун.— Ну, так гранчаків з п'ять...

— Ото випивши літр, можеш сісти на трактор й поїхати рівно?

— Запростяка.

— Залізний ти чоловік! — вирвалося в Горового захоплено, й він бачив, як, либонь, з гордощами спостерігає за його захопленням Лигун, і думав: «На що б його переключити ці Лигунові гордощі?»

— Знаєш що? — поспішив сказати голова, поки в Лигуна не пропало на обличчі викликане згадкою про чарку збудження.— Нам оце потрібен саме отакій залізний чоловік для одного діла. «Кіровця» нам виділили нарешті, прийшла рознарядка. Ну, рознарядка рознарядкою, а щоб одержати машину з бази — то простоїш там і пробігаєш з папірцями за підписами два дні. За звичайним трактором ми посилаємо трьох. Хочеш поїхати по «Кіровця»?

— А для кого?

— Як то для кого — для тебе.

Лигун похитав головою:

— Не дасте.

— Та вже як пообіцяв, то дамо. Чи боїшся, що не впраєшся?

— Чому не впраєшся? «Кіровця», хоч він і великий, водити легше, та тільки що б вам хлопці сказали — Лигун на першому «Кіровці»...

— Що говоритимуть, я знаю. А ти от зроби так, щоб врешті-решт сказали: «А Лигун на «Кіровці» — молодець». Отака умова. То як, поїдеш?

Лигун мовчав, він ще не йняв віри.

— Ну, то йди готуйся. Завтра й поїдете з експедитором. А сьогодні, щоб на ранок голова була ясна, ти ж своїх п'ять гранчаків не забудь пропустити...

Лигун вийшов мовчки.

Надвечір Горовий хотів був зайти до магазину подивитися, чи є там Лигун, але не встиг, бо до кабінету, ніби ошпарений, ускочив Жук. Цей Жук, бригадир механізаторів, по крові був циганом — чорний, меткий і лицедій на сто ролей. Добро і зло перемішане в ньому так, що в тій мішаниці не розібратися й сотні соціологів та психологів. Жук — на всіх весіллях, і на похоронах, і на поминках. У клубі до початку зборів чи кінофільму в центрі

Жук, городи по селу усім повиорює Жук. Колгоспним, звісно, трактором і звісно, що не за «спасибі». Але оратиме він так, ніби в нього той трактор — невидимка, бо не буде його чутно там ні вдень ані вночі, й уся бригада буде в полі, й що більше він з хлопцями прихоплюватиме «лівого» підробітку, то більший буде в них план у полі на оранці. На поле він виводить машини здебільшого разом, ніби на парад,— та вкупі й не так видно, що десь там одвihnувся на часинку один із десятка. І якщо навесні по ближніх селах стоятиме половина несправних тракторів, а в Горового повний парад, то також буде справою Жука. Бо він по весіллях ходить не тільки як музикант і танцюрист, а ще як тракторист і... циган. Жук не краде запасних частин і не видурює їх, власне, неможливо угледіти, коли і як вони попадають до Жука, надто багато біля нього народу. Спроба вивести його на чисту воду неминуче скінчиться веселим концертом, як закінчується будь-яка спроба що-небудь закинути Жукові. Цільність його, а через те й невразливість, разюча. В нього неможливо виділити якусь одну рису. Горовий має приймати або відкинути його цілком.

Він уже не раз і подумував усунути Жука від бригадирства, й щоразу спиняла його ця Жукова складність і цілість. До того ж гріхи його були невловні й недоведені, а робота перед очима, добра робота. Трактористи ходять за ним, як за отаманом. І ще Горовому не випадало його розвінчувати, бо, власне, Горовий сам же його й вивів у люди, вирвав з ватаги бродяг напівшабашників-напівзлодіїв, пообіцявши пристроїти до вигідного ремесла. Послав на курси трактористів, і тепер мав терпіти Жука, втішаючи себе тим, що світ за власними спостереженнями піснішає, люди, набуваючи грамоти, уподібнюються, як чищена картопля, а тому треба цінувати яскраву індивідуальність чи людську характерність, як добру спецію або цибулю на Півночі.

Неспроможний розділити в Жукові добро і зло, Горовий казав собі, що розцінює цигана за домінантою, а домінанта в нього була позитивна: робота в Жука і в його підлеглих горіла в руках. Та й людські городи якось треба було орати, а якби Горовий став давати «законного» трактора, Ящук зчинив би вереск на весь район, що Горовий культивує приватний сектор, розбазарює техніку і т. ін.

Горовому навіть здавалося, що ці гриби-печериці усякого шабашництва та калимництва найбільше й пророста-

ють на моріжках цілини, ящуківського запопадливого благоглупства. Ящук зажадав кожен місяць подавати звіт про тонно-кілометри, які проходять колгоспні машини: що й куди возили. На всіх нарадах він неодмінно вставляв своє слово про те, як непродуктивно використовується техніка в колгоспах,— он який процент перевозок припадає на приватний сектор! Він переводив ці тонно-кілометри на перевезення чогось одного — буряків або зерна в одному умовному господарстві, виходило, що приватний сектор по району привласнював ділові перевозки кількох колгоспів. Він так топтався по цьому «сектору» — дуже гарно звучали цифри,— що врешті-решт у колгоспах зовсім перестали давати машини, щоб привезти вугілля чи цеглу на будівництво хати. І що ж? Топити в хатах не перестали й будуватися також, тільки поїхали в село «ліваки» з району, просто з траси, машин їхало не менше, тонно-кілометрів марнувалося ще більше, бо ж машини заїжджі, дальші кінці,— а гроші потекли у кишеню «ліваків». Ящук про це не міг не знати, зате в нього була справна цифра. А коли вийшла постанова про те, щоб дбати про побут працівників села, Ящук першим виступив на активі й сказав: «Товариші, у мене ось є відомості. За останні три роки ми не привезли своїм транспортом жодної тонни вугілля чи дров ані вчителеві, ані лікареві на селі, людям, що так потрібні нам. Можна сказати, що ці люди — золотий фонд для села, а в нас вони носять дрова на плечах. Ганьба нам, товариші». Він був обурений до глибини душі, натхненно грав зморшками, щирий у своєму благородному обуренні. Йому аплодували, а в Горового не ставало рішучості виступити проти нього, такого благородного — сила благородства, як відомо, неподоланна. Горовий тільки обмірковував, що то воно за сила в Ящуківі і яке її справжнє наймення.

Горовому зараз видалося, що благородний гнів на обличчі в Жука чимось схожий на гнів Ящука, і він силував себе вислухати бригадира. Жук обурювався за себе, за бригаду, за те, що не довірили першого «Кіровця» кращому з кращих. Правильно обурювався, але в Жука виходять вдатніші ролі, коли він захищається від наскоків, а не сам нападає. Там йому добре послуговується гумор, а зараз він просто злився. Він не міг зрозуміти, чому «Кіровця» віддавали Лигуну.

— Ти де зараз бачив Лигуна? — запитав Горовий, на-

решті перебивши гостру Жукову скоромовку, у якій неправильно вимовлені слова не смішили, як звичайно.

— Та де ж, біля магазину,— не зрозумів запитання Жук.

— І що він брав — «чорнило» чи «бецик»?

Лигун не брав вина й не був п'яний. Він стояв у гурті чоловіків, який кожного дня на короткий час збирається там після роботи. Хто заверне купити щось, хто перекинутися словом, а хто й заради пляшки. Жук серед них найгостріший на язик і найпримітивіший на око. Одначе він не зауважив, що Лигун біля магазину не був п'яний і не просив ні в кого карбованця. Він ділився з усіма своєю новиною.

Жук затнувся на мить, швидко осягаючи хід думки Горового, а осягнувши, спитав:

— Що ж, по-твоєму, «Кіровець» для того, щоб відвадити при його допомозі одного від чарки?! Перший же «Кіровець» на колгосп...

— Та хоча й перший. Який би він не був, але він лише трактор. Трактор можна і розібрати, й скласти, а людину не можна. Лигуна не можна, і тебе також.

Горовий так сказав, бо здивувався, чому його не хоче зрозуміти Жук.

— Так що — не одміниш рішення?

— А про Лигуна ти подумав?

— Виходить, Лигун тобі дорожчий від найкращого тракториста, якому слід було дати «Кіровця»?

— З усіх пальців найдужче болить той, на якому під нігтем нарвало. Чого ти не хочеш цього зрозуміти?

— А от не хочу! — не піддався на хід Горового Жук і з тим пішов розгніваний.

Жук, як звуть соціологи,— неформальний лідер. Психологи твердять: неформальний лідер тримається лідерства на всю свою спромогу, а ще тонші аналітики вважають, що яскрава індивідуальність — то не завжди гарний характер і благородна людина.

Жук мало не розвалив тракторної бригади, в якій він був лідером і формальним, і неформальним. Горовий, обмірковуючи тоді вночі підхід до Лигуна, не мав і гадки, що значно більше сили йому буде потрібно, щоб угамувати Жука. Горовий зрозумів, що Жук — таки недобра й задрісна людина, й мусив відкрити на це очі трактористам. Жук угамувався лише тоді, коли побачив, що втрачає своє лідерство й за ним уже не йде так безоглядно

й не заглядає йому в рота більшість трактористів. Тут би Горовому й здати собі справу й зрозуміти остаточно, що цінувати людину тільки за домінантою — що в неї цифра справна, — значить не заглянути й не розпізнати глибини її душі, та, видно, не наспів ще Горовому для такого час, і не побачив він каменя, що його сховав за пазухою Жук. Горовий перед Жуком, перед усіма й найперше перед собою мав підняти на ноги Лигуна.

Шефи пообіцяли пошити одяг для механізаторів. Горовий попросив не просто спецівки, а форму. На рукавах — замовили ескіз художнику — емблему з серпа і молота й комбайна на голубому полі. Лигун звичайно сидів за кермом у домашній засмальцьованій одежі, а після зміни, помившись біля дїжки, одягав свою уніформу з голубими нашивками і йшов через центр додому, переселяючи те, що тягло його до магазину, в тій боротьбі напруженій і прямій, аж ніби вищій, так що його, й без того здоровенного, було видно на все село.

За якийсь час Лигуна вже перестало так нестерпно тягти до магазину, він став відданий своєму «Кіровцю», як, приміром, відданий своїй «Беларусі» Кармазин, і можна було б святкувати перемогу. Та Горовий уже чув, що в Кармазиновій домінанті теж щось не так.

10

Горовий і не помітив, як згубив з очей Кармазина. Трактористів в колгоспі побільшало, незгірших за нього. Одних Горовий ще в школі зацікавив технікою, потім після закінчення навчання послав на курси, інших, готових, як став колгосп на ноги, звабив доброю платнею, декого привів Жук. Чим принадував Жук — Горовий не знав. Той своїми секретами не ділився ніколи. Так чи інак, а ніби загубився поміж ними Кармазин, примерк вогник його маяка. Для себе ж самого Кармазин не згаснув, і той вогник, що тлів у ньому підпільно, став розгортатися дужче.

Веранду Кармазин скінчив тоді аж навесні. За зиму таки змайстрував йому раму Тесленко. Величезну, її годі було зв'язану допровадити з майстерні, але той мудрагель поділив раму на чотири секції, й вони потім так склались у одне ціле, що не вгадати було, як воно змонтоване, таке велике. Посередині йшло два ряди квадратних шибок — на всю величину листового скла, а по кра-

ях візерунок з дрібних шибочок вигравав кольорами веселки. Втім, у веселці таких барв нема. Кармазин випросив у кіношників кольорову плівку. На шпиль до Дніпра їх приїздить чимало, якби його стільки було в кіно, того Дніпра. Одні забилися на самій провесні. Стоптаний сніг ще лежав на дорогах, а спіднизу вже мокріла, підпарювалася земля, й колеса провалювалися крізь нетривку кірку. На шпиль не можна було пройти, не зоставивши чобіт у бурих норах від власних ступнів. А вони приїхали в черевичках. І їм конче треба було зараз, бо в їхньому фільмі мав бути Дніпро, що саме скресає. Революція, чи що. Вони упросили Горового, а Горовий, звісно, Кармазина, щоб допровадив їхню техніку на шпиль трактором.

Кармазин вовтузився з ними півдня, й коли вони розставляли там свої прожектори підсвічувати день, Кармазину і впала в око ця плівка. Вона лежала в ящиках пачками різних кольорів, хлопці затягували нею прожектори, щоб світло було то рожеве, ніби на сході, то надвечірнє, голубе. Очікуючи кінця, Кармазин споглядав їхню роботу, либонь, машинально, та як стояв без діла, то й наvertsалося йому на думку своє — скло, рама, веранда, воно саме в'язалося вже до купи. І тут йому й сягнуло це: зробити вітраж із плівки, вставити її між подвійне скло. Кіношники наділили його щедро.

Він їздив у район і півдня там простовбичив, поки дочекався черги до скляра й поки той, сварячись та відмовляючись, таки нарізав йому два комплекти дрібних косинців скла. Ще півдня шукав попутної машини, щоб не так дорого було привезти скло додому. Затиснута між дві шибки плівка трохи брижилася всередині, і скло виходило не тільки кольоровим, а ще ніби й фігурним. Він уставляв його до самої ночі, а вранці, підхопившись на ноги, скочив до дверей і виглянув на веранду. Саме сходило сонце, і весь виднокрай, що уміщався в його веранді, барвисто світився в шибках. На підлогу лягали різнобарвні тіні шибок. Кармазин дивився на них заворожено, тоді покликав Гольку. Голька з несподіванки сплеснула руками: «Ой, леле, райдуга яка...» І Кармазин думав про веселку, але після Гольчиних слів відчув: це краще веселки. Воно — яскравіше, воно — у нього. Веселка світиться десь у небі, для всіх, а оце — тільки в нього.

Посидів трохи й захався, щоб не спізнитися на роботу. Пішов. Оце зосталося вдома. Але воно чекало його, взяте на замок, а Кармазин заводив трактора, вигортав

гній і підвозив запарену січку з кормоцеху й тишився, що він прийде після роботи, помие руки, поставить посеред веранди стільця й тоді надивиться вже досхочу.

Світ веснів — масно чорнів зябом на полях, синів на Дніпрі, що розлився широким, як небо, морем, лелів далекими краєвидами. І рушили вже по ньому причепурені за зиму в доках пароплави й ракети. Що там казати: світ Кармазинові, як і всім людям, зацвітав весною, та коли він приходив після роботи, підіймався сходишками на веранду й сідав посередині, поклавши на коліна руки, цей світ, облямований візерунком барвистих шибок, видавався йому красивішим, теплішим і ніби ближчим. Він був його власним.

Довго не засиджувався посеред веранди. Ще встигне надивитися, та й недоробки знайшлися. Ще раз, начисто, пофарбував підлогу, підігнав двері — мали відчинятися легко й причинятися м'яко, без грюкання. Пильнував і ганяв Гольку, щоб витирала на веранді та й у всій хаті порох. Він віддавна любив охайність і порядок. Перевзувався й перевдягався в хліві, вмивався із умивальника біля літньої кухні, куди вирядив поратися Гольку ще за морозів, щоб не наносити в хату сміття. Так вимагала хата. І ночувати вони з Голькою перебралися в хлів, так-сяк вихаявши закапелок, де раніше стояла корова. Звиклі до тиші вночі, довго не могли звикнути засипати в хліві, де за стіною цілу ніч хрюкало й товклося двоє свиней, але мусили,— цього вимагала хата, що непомітно, після того, як прибудували веранду, почала ніби підноситися над ними, переходити з ряду матеріального в ряд уже ніби духовний, чи що.

Ще Кармазинові не давали спокою мухи, що вже поживали після зими, повилазили зі шпарок, відігрілися на сонечку під склом і дзижчали раз у раз, пролітаючи біля вуха. Кармазин виготував проти них аж три мухобійки з підошов старих черевиків і лозини — малу й довгу, середню, і третю з короткою ручкою і язиком від чобота. Коли сідав на стільця, то клав їх біля себе з обох боків, щоб одразу ж приляснути, як сяде яка поблизу. Одна, велика й важка, як вертоліт, металася низом, не сідаючи, і її ніяк не можна було вбити. Він водив за нею очима, аж білки заболіли, бігав із кутка в куток, тримаючи занесену над головою найбільшу свою мухобійку,— муха не сідала. На льоту ж велика мухобійка гнала попереду хвилю повітря й відкидала нею муху. Кармазин пішов у хлів, відколов від слоїстої соснини дранку й нею таки загилив муху на льоту,

а потім добив на підлозі середньою мухобійкою, яку тримав наготові в лівій руці. Кармазин люто ненавидів мух, їхнє мотання по хаті забирало простір, ніби то вони, а не Кармазин, були господарями в його хаті.

Вибивши мух, Кармазин нарешті мав вільну годину, щоб посидіти наодинці. Так траплялося не кожен день, бо наспівала робота в городі, у дворі, біля свиней — двох вони тримали постійно. Сидіння на веранді — то ніби винагорода за всі труди й мить осягнення мети, і все, що він робив, було задля цієї миті.

Так просидів Кармазин у самозаглибленні на веранді не одне літо. Довколишній світ звузився йому до візерунчатої прозорої стіни. А як у тому самозаглибленні не було предмета для споглядання, то хоч-не-хоч поволі почав блукати очима крізь кольорові скельця веранди по двору. І ось спинився поглядом на широких воротах, які прорубав у стіні сарая, так собі прорубав, знічев'я. Та й бачив: люди роблять отакі ворота по селу для машин. Встав із стільця, щоб видно було їх у не затінену плівкою шибку. Ще раз відчинив і зачинив. І тоді уявив, як із сарая крізь прочинені половинки воріт висуваються круглі фари машини, холодні озерця в хромованих обідках. Цілком машинально подумав, що такі могли бути і в нього.

Кармазинові похолело в грудях. Пішов до світлиці й витяг із шафи ошадну книжку. Він і так добре знав, що там на ній є. З двох кабанців, які він різав кожні півроку, вони з Голькою споживали хіба що трохи кров'янки та потрібки на пироги, а все м'ясо і сало Кармазин відвозив на базар. Найбільшою розкішшю в них була курка. Різали на свято, чи коли хто приходив у гості, або траплявся зрідка який інший празник на душі. Тоді Кармазин казав урочисто: «Ну, Голько, ріж курку». Й нехай би спробувала вона зарізати її без цих його ритуальних слів. Тож грошей у них назбиралося вже чимало, і знав їм Кармазин рахунок напам'ять, але зараз хотів побачити цифру на власні очі. До «Жигулів» йому трохи не вистачало.

Машини приходили на колгосп. Кармазин, як механізатор, мав право одержувати автомобіль в першу чергу, тільки не вистачало близько тисячі. Він заходився рахувати: скільки належить йому платні до кінця року, скільки візьме за м'ясо з двох поросят — свиней він називав тільки поросятами. Тисяча до кінця року в нього збиралася твердо, але він рахував її ще й ще раз. Він і раніше збирав копійку до копійки, але тоді це були просто гроші. Він

збирав їх, знаючи, що вони в людини найістотніша прикмета. От візьмеш того, і того, й того, всі ж люди нібито як люди, у всіх по одній голові й по двоє рук, але в того є гроші, а в того їх нема. Кармазин волів бути тим, у кого вони є. З незмінною старанністю одгортав на тракторі зранку від корпусів гній, привозив січку, зелену масу з поля, а в обід ішов до чайної. Брав свої дві півпорції борщу, півсклянки сметани й чай. Вийвши сметану, переливав до склянки чай, виполіскував рештки. Цей новий його винахід одразу ж попав на язик дотепникам. Баран скоро викручуватиме склянку. До чайної йшли «подивитись, як Баран викручує склянку». Кармазин на те не зважав. Розплачувався дрібними грішми, що завжди були в нього наготові без здачі, й, сидячи якісь короткі хвилини після обіду, подумки рахував гроші, за якими бачилися йому тепер круглі очі автомобільних фар, що видніються в прочинених дверях гаража. Нехай глузують з нього скільки схочуть, бо хоч би там що вони витівали, у кожного з них — голова, двоє вух, двоє очей, а в нього скоро буде ще двоє тих, з білими хромованими обідками, з опуклим синьо-сірим склом, зсередини в рубчиках, щоб збирали світло.

Машина бачилася йому скрізь. У гуркоті трактора, особливо як відгортав від корпусів гній по промерзлій землі і передні колеса спотикалися на твердих купинах, а кермо било в руки, він, пересилюючи його опір, чув у долонях тонкий обідок бублика «Жигулів», у якому швидко їзда відлунує тільки м'яким шурхотом. Коли спину йому проймало вітром і холодом, він уявляв, що торкається нею м'якого автомобільного сидіння, відчував на обличчі теплий потік повітря з обігрівача на «Жигулях». За тряскою дорогою, яку снував день у день Кармазин від корпусів ферми до кормокухні, гноєсховища, навпрошки полем до стогів соломи,— за всім тим часом бачилася йому дорога, про яку Кармазин і не здавав собі справи, куди й по що вона мала вести, дорога самоцільно пролітала в ньому легким і бистрим помахом крила. І то не були цілі закінчені картини, Кармазин не дозволяв видінням оповити себе. Це, мабуть, могло б паралізувати його впертість і волю. Він дозволяв уяві перескочити в бажане лиш на мить, яка була хвилиною перепочинку й ніби винагородою за добру годину напруження в праці.

Кармазин рахував полочки до кінця року, на око приріст на кабанцях, переводив його в кілограми, кілограми в

карбованці. Він так зник до рахування, що воно уже цілком машинально злітало йому з уст скрізь. Уже не знати для чого, рахував скибки, одрізуючи від хлібини в обід, рахував цвяхи, коли набирав їх у жменю з ящика й навіть кроки, йдучи увечері додому від трактора.

Десь змагав Жука, і Лигуна, і самого себе Горовий. За три двори дід Соловей, вийшовши з хати, надовго прикипав очима до Дніпра, а потім, як сонна Любуся грюкала хвірткою й, запізнюючись на п'яту ранку, дріботіла поспішливими кроками по мерзлій землі на ферму, переводив очі їй услід і так само довго стояв, потуплений, ніби хотів зіставити побачене, а воно не зіставлялося, й дід не міг уловити причини, чому воно не так, як мало б бути, бо все у житті на зразок того, що у природі: літак — ніби птиця, пісня — ніби Дніпро або небо, і людське життя має бути як Дніпро, як небо з сонцем. Людина така маленька, світ такий проти неї великий, що, здається, звідки ж їм узятися, тим одмінам в людині, з чого? Людина — то ж тільки частка великого, чому ж їй ставати несхожою на ціле?! Лютий з бригадою робили — ох же й працюють завзято! — підводили вже під стелю новий корпус, і вечорами удвох Лютий і Любуся то стрічалися, то розходились, а співи Любині на фермі то злітали високо, то замовкали. Надія Горового пробігала до школи, бліда й хирлява, а очі блищать росяно, ніби в ній два життя вирує — одне те, що в тілі, друге — в очах, їм не стає сили для обох, і одне з них розринулося за рахунок другого.

І ще багато чого діялося й чинилося довкола, а Кармазин тим часом рахував. Раз — пройшов Горовий через ферму, два — пройшов, побачив, що він трактором узвся ще й сніг відгортати, додалося взимку роботи, мають прибавити й платні за неї, три — пішов Горовий поволі увечері поза фермою, поволі пішов. Любуся прийшла раз, два, три. Надійка пішла до школи, з школи — чотири, п'ять. Може, світом править число, подумав би Горовий, якби був проникнув у Кармазинову душу. Не проникнув, бо Кармазин на тракторі від зорі до зорі, Кармазин, може, й не зразок уже для Горового, не маяк, але й немає ніякої причини заглиблюватися в його душу, у Кармазина все до ладу. А це ж головне.

За справну роботу Кармазинові — автомобіль позачергово. Він одержав його з першої партії в новому році. Поїхав за ним з колгоспним шофером. Трохи був розчарований, як побачив сонмище «Жигулів» на базі, Кармазину чомусь

увялялося, що машина там буде одна. Хоч тоді в нього не було б ніякого вибору, однак йому увялялося, що машина там уже стоїть і ніби чекає лише на нього, виглядає круглими очима фар. Притомила Кармазина довга тяганина оформлення. Скільки треба підписів, і черг, і всіляких папірців, ще й додаткові гроші за приймач, і тому, хто відмикав та давав оглядати, — червінця. Це вже від себе. Кармазин вибрав червоний колір. Їхав додому пасажиром, ще не почувався власником машини, тільки радий, що подолали той мур тяганин й домоглися свого. У гараж ставили машину вже поночі, знову ж нервування — не зачепитися б, не обідрати бока. А вже другого дня, десь тільки посіріло, Кармазин одчинив ворота — й у ранкових сутінках йому блиснула холодним блиском здійснена мрія. Кармазин був уражений, і якби вмів та було йому до того, щоб дослухатися до своїх душевних порухів, він уловив би, що трохи аж розчарований тим, що дійсність точнісінько зійшлася з його мрією. Він помив машину теплою водою, як і було вказано в інструкції, й заходився обмітати на ній спіднизу пил.

Кілька місяців, аж до самої весни, Кармазин тільки те й робив увечері та в неділю, що відчиняв ворота, плечем, не запускаючи мотора, викочував машину до половини й обмахував з неї пилюку, що пасідала постійно, так виразно видна на блискучому червоному тлі. Коли тось питав, чому ж не виїжджає він на своїх «Жигулях», Кармазин тільки з незлобивою поблажливістю поводив плечима й казав:

— Це ж така річ, що не на один день.

Кармазин був щасливий, може, він був з тих нечисленних людей на землі, які пізнають повне щастя. Можливо, навіть, що Кармазинове щастя було аж надмірне, переповнювало його й цим гнітило, бо часом йому стало снитися, що він десь зачепився боком, заїжджаючи, заштовхуючи машину в сарай. А то схоплювався посеред ночі й кидався притьмом до вікна — допіру він так виразно бачив, що двері гаража відчинені й усередині зяє порожнеча. Двері, звісно, були на місці, й у темряві навіть виднілися замки на прогоничі — поперечній штабі на воротах. Аж тоді прочумувався й осягав, що то був тільки сон.

Нехай собі вправляються там десь на папері невідомі філософи, доводячи неможливість повної істини й цілковитого щастя, вони — теоретики й залучають до своїх суджень надто багато. Не відомий їм практик, тракторист Кармазин,

запопав самі тільки «Жигулі» й спізнав абсолютну істину. Щоправда, він пізнав при цьому досі не відомий йому страх. Йому снилося й раніше, що хтось украв у нього гроші, згоріла хата або загубив ошадну книжку, але такого страху він досі не видав. І все ж поміж страхами, з висушеним курячим крилом у руці, обмітаючи пил з машини, він пізнавав те, чого філософи, на жаль, не відають.

Він довго зважувався й обмірковував, як зробити перший виїзд. Уже й сніги зійшли й підсохло, кіношники вже доставалися на Краснуху в самих черевичках, і понад фермою на сірих торішніх бур'янах стала братися синьо-зеленим димком молода трава, а Кармазин усе ще не зважувався виїхати за ворота. Аж десь під травень вирішив, що в неділю поїде в район на вивіз, як тепер називають ярмарки.

Машин біля них вишиковується більше, ніж людей на базарі. Під'їхати туди, поставити машину (може, він і не відійде від неї й на крок, не залишить) в тому ряду — ніби відірватися від звичайних людей і себе звичайного, дві ноги, дві руки на кермі трактора, стати в інший, ніби вищий ряд. Блискучий, окастий, повсюди дійшлий на своїх швидких колесах? Хтозна. Вищий, та й усе. Доскочити поміж них.

Кармазин Гольки не взяв і не сказав їй, куди хоче їхати. Брати жінку — це вже було ніби ділити надвое те, що хотів спізнати він сам. У травні світає рано. Коли він прокинувся, було вже видно. Брав острах перед дорогою. Не їзди боявся. У нього були шоферські права, і він час від часу сідав на колгоспного самоскида. Якимось боявся змінити картину. Ось була машина, а ось, щоб оце зостався він дома й виглянув у вікно, — нема машини. Але раніше чи пізніше, а виїжджати доведеться. Виїхав помаленьку. Від педальки, після трактора таких тонких, майже нечутних на дотик, у нього тремтіли ноги в колінах. Але освоївся по троху, виїхав із сільських завулків у поле, поплав колесами по асфальту шосе. Поля зеленіли, розгорталися перед ним, йшли назустріч. Він перетинав їх червоною цяткою своєї машини. Машина була при ньому, він рухався разом з нею, ніби підносячись над світом.

Дорога стала спускатися в село, Кармазин збавив швидкість, він знав, що зараз має бути брукований поворот, за ним місток через річку. Машина, що йшла назустріч, показалася з-за повороту не так уже й близько, але дорога, віддаляючись, природно, звужувалась, Кармазину здалося, що може не розминутися із ваговозом на містку, де якраз

випадало їм зустрітись. Він вирішив пропустити зустрічну машину, натиснув на гальмо, почув сичання коліс на бруківці, одна сторона світу метнулася вбік, а потім разом з глухим ударом земля рвонулася вгору й на вікна його машини, униз, ще раз угору й раптово з останнім ударом коліс у м'яку землю, стала на своє місце. Машина, перекинувшись у кювет, зробила сальто й знову стала на колеса. Поки вона перекидалася, Кармазина товкло в ній об кермо, об скло головою, боком об важіль ручного гальма, але він не відчув болю. В ту ж мить, як майнула вгору земля, Кармазин осягнув гостро й повно, що світ його кінчається. Той світ, що був (як сидиш на веранді, а машина стоїть, поблискуючи крізь прочинені ворота), враз обривається, і його вже не вернути. Він виврався з машини, ледве відчинивши перекошені дверцята, став обдивлятися її, мимоволі рахуючи ум'ятини. Від усвідомлення того, що біди могло й не бути, якби він не виїхав сьогодні з гаража, у Кармазина потемніло в очах.

Він ураз знесилів, сів, притулившись спиною до пом'ятого крила машини, й невідомо, скільки так пробув без пам'яті. Його збудило стрекотання мотоцикла. Лейтенант, що спинив мотоцикла й став уважно розглядати сліди його коліс і машину, був першою людиною, яку побачив Кармазин після аварії. Його охопила така лють на цього чистенького, джанджуристого лейтенанта, який не перекинувся на машині, який, либонь, взагалі не був такий дурень, угатити шість тисяч у те, що за мить стало зужитою бляшанкою з-під консервів,— така охопила Кармазина лють на цього лейтенанта, ніби то саме він в усьому був винуватий.

— Що ти дивишся?.. Що ти тут дивишся?..— лаявся Кармазин, підводячись на ноги.

Лейтенант дивився на нього, підступав ближче, й було видно, як він потяг носом повітря, принюхуючись, чи не тхне від Кармазина горілкою.

— Інспектор Грушецький,— відрекомендувався він.— Прощу документи.

— Документи йому! Що тобі документи — чи це я твою голову тут розбив, не свою?!

— Міг би розбити й мою. От подумай, що тебе понесло не в правий, а в лівий бік, під зустрічну машину, автобус із людьми, уявляєш, якої б ти локшини з них наробив.

Лейтенант, може, й мимохить, допоміг Кармазинові, бо виявлялося, що Кармазинова біда могла бути й більшою.

— То це мені, виходить, повезло,— гірко сказав Кармазин.

— Може, й повезло.

Інспектор узяв Кармазинове посвідчення, залишивши йому тільки талон, запитав, чи треба йому допомогти. Кармазин мовчав. Лейтенант поїхав, а Кармазин ще довго тупо дивився на те, що допіру було його цілковитим щастям, лічив пошкодження: зовсім понівечене від удару об стовпець праве задне крило, пом'ятий увесь багажник і капот і по три ум'ятини на дверцятах та зверху на кузові. Цей лік збирався йому десь углибу, ніби він кидав у себе важке каміння. Воно осідало давким пластом, і було ясно: таке заважке воно для його душі тому, що падає туди, де допіру була така легкість і ясність. Воно налягло Кармазинові на серце, і серце стало боліти болем, якого він досі не знав. Проти нього біль пошкоджених ребер та саден на скронях — ніби укус комара, він його мовби й не відчував. Певне, йому було б легше, коли б він лежав отут, під машиною, з поламаним хребтом чи розбитою головою. Себе Кармазинові не шкода. Він злостився на своє невправне тіло, що залишилося майже неушкодженим і тепер, ніби порожнє відро з водою, наповнювалося нетілесною мукою.

Кармазин ударив себе кулаками по колінах, але чув, що це йому не зарадить. Щоб оце вдома, він, може, погнався б за Голькою й побив її до півсмерті. Таке бувало з ним часом, коли дозволяв собі напитися. Лупцював Гольку ні з чого й, бувало, трощив у хаті все, на що пішло море його мовчазних трудів і зусиль, а прохмелівши, з такою самою мовчазною наполегливістю брався справляти знову. Але зараз, із тверезою головою, чув, що й, б'ючи Гольку, не облеглив би собі душу.

Потім він перестав дивитися на понівечену машину, попросив людей із крайньої хати — за містком починалося село, — щоб поглядали, а сам рушив полем навпростець додому. Гадалось, як одійде подалі від свого колишнього щастя, в дорозі наодинці з собою, він хоч на хвилю вигидає щось рятівне. Не виходило. Весна тонкою габою вкривала землю, на легких крилах витала в небі, чимось ще тоншим проймала ефір людської душі — сліпий і глухий до неї, Кармазин десь ополудні дійшов до ферми.

Голька, побачивши чоловіка, одразу все зрозуміла й сторожко позадувала від нього, щоб не попастися під руку.

Кармазин завів трактора, покрутився по двору, хоча

й не мав там роботи. Його напарник уже все поробив. Треба було якось згаяти час. Тоді, вже надвечір, рушив по машину. Не хотів, щоб дивились, як волоктиме її трактором. Кармазин вважав, що чужі погляди додають нещастя. Приволік машину вночі.

Голька боялась увіходити в хату й плакати. Кармазин, одігнавши трактора, довго сидів біля столу, поки вона зважилася наблизитися до нього й подати вечерю. Кармазин не погнався за нею, він і на Гольку, й на страву на столі дивився оскліло й відсторонено, так що Голька стала вже боятись не того, що він може її побити. Витягла з-під припечка пляшку. Кармазин стежив за її рухами й мимоволі рахував, скільки раз булькало, коли вона наливала в склянку. На мить очі його ожили, він повів ними на склянку, ніби впізнаючи когось добре знайомого й давно не баченого, але, приглянувшись, не пізнав його чи не признав і не простяг руки по склянку.

Хоч Кармазин приволік машину своїм трактором потемки, село все бачило й давно вже все знало. У поганій звістки крила більші, й міцніші, й швидші. Крила — як у чорного ворона. Горовий почув про Кармазинову аварію десь опівдні. Коли йому сказала про це Марина, він саме порядкував на обійсті — неділя ж, — давав лад у літній кухні, що непомітно закріпилася за Надією як майстерня й була захарашена всяким гілляччям та корінням. Мабуть, на літо треба пристосовувати якусь другу комірчину під кухню, а тут вставити велике вікно, і хай справді буде в неї майстерня. Думки Горового про дочку перескакували з одного на друге пістряво й суперечливо. Понакидала під ноги всякої всячини, а спробуй сказати про це, то сам же й будеш винен. Нервова і претензійна, вона у них то пещена й бережена одначка, то зневажена й упосліджена, принаймні на словах, як печупара й ледащиця. Надія ті найгостріші слова пропустить повз вуха, а сама тим часом буде шкрябати нігтем по цераті на столі або длубатиметься ножиком в цурпалку, мовби лиш там і звідтам може почути щось присутнє. А потім кине той цурпалок, як скінчиться розмова, й подивиться росяно і ясно, ніби після купелі.

Горовий роздратовано підбирав по кутках ті уламки, роздивлявся їх і не знав, що з ними робити. Вигорнути все на сміття було ніби й шкода. Вони драгували, як свідчення її впертості та непослуху, однак у кожному з них вона знаходила рисочку, іскру, яка зараз тішила Горового, бо

побачити її могла тільки вона, його дочка. Звісно, він знав багато способів закликати її до порядку, але не був певний, чи той порядок не згасить часом іскри, яка тліє в ній і яка, мабуть же, вартісніша від будь-якого самоцільного порядку.

При цих міркуваннях він і почув про Кармазинову біду. Аварій на їхніх шпильях було немало, до них не те щоб звикли, а якось аварія в селі чи на воді — то у Верем'ї мовби й не новина, сприйняв звістку про Кармазина ніби верхнім шаром душі, подумав: «Збивав чоловік гроші, збивав — саме так, чув, казала про Кармазина Солов'їха — і за один виїзд ляснуло шість тисяч, як на батозі...» І далі підбирав та складав у коморі на полиці Надії недорізки та замальовки на клаптиках паперу. Подлубалась штихелем чи ножиком, почеркала фломастером і кинула. У цьому можна було побачити несусвітну розкиданість дівчини, якби Горовий не розумів, що то — розкидані штрихи чогось цілого, захищеного в ній. Великого цілого, хотілося думати Горовому-батькові. Життя людини розкидається по світу безліччю дрібниць, які здебільшого так і не зводяться до купи, розмітає їх вітер часу через день, через рік. Великі вершті-решт долають стихію розкиданості. Знову наверхнулося про стихію її порядок, і на цьому тлі звістка про Кармазина Горовому мовби осіла глибше. У нього не було шести тисяч... Тут Горовий мусив подумати. Щоб «назбивати» шість тисяч, треба, либонь, не тільки ішачити на тракторі за двох, треба вкласти в них душу. Треба всю житейську стихію, про яку саме оце плелось, організувати й підпорядкувати чомусь одному. Горовий мало не сказав собі «підкорити якійсь ідеї», але далі в цьому напрямку міркування його підуть значно пізніше, коли на крутому переломі власного життя у Горового визріють нові мірки. Тепер же Горовий тільки ясно побачив: потерпіла не тільки машина й пропали не тільки гроші, це ж попала в аварію Кармазинова душа, яку він уклав у ті гроші й машину.

Горовий облишив своє порання — та вже й потемніло надворі — і поспішив до Кармазина, ще й не знаючи гаразд, що зможе йому сказати і як утішити. Тільки перейшов через Кармазинову веранду й прочинив двері до кімнати, побачив, що не помилився: Кармазин сидів, невидющо втупившись у склянку, а за ним, біля печі, скулено стояла Голька. Було видно: так вони чипіють уже давно. Треба було якось вивести Кармазина із заціпеніння. Горо-

вий сів до столу навпроти Кармазина. Той не зворухнувся, тільки по гримасі, що промайнула по його по-страдницьки застиглому обличчю, було видно, що присутність чужого завдає йому болю.

Горовий кивнув Гольці, щоб поставила йому чарку, й налив собі з пляшки. Кармазин отупіло рахував, як булькає — п'ять, шість, сім. Горовий простяг чарку в поле застиглого Кармазинового погляду й сказав:

— За твое здоров'я.

Пив Горовий невміло, дрібними ковтками, і йому заледве вистачило духу на ту чарку. У кінці закашлявся й, витираючи сльози, бачив крізь них, як Кармазин, повторюючи його рух, перехилив і свою склянку.

— Бо я так скажу тобі: головне — здоров'я. Як будеш здоровий, то ще заробиш. Ну, зачснися — з ким не буває. Підробиш грошей, поможемо в майстерні, вирихтуємо, буде як нова. Чуєш, що кажу: головне, що ти zostався живий, машина нова буде!

— Що буде? — сумно заперечив Кармазин.

Горовий переконував далі:

— Та зараз такі майстри є, напрактикувалися, що з нічого машину зліплять.

Кармазин його слухав. Але він неспроста ціпенів отак півдня, й машина не просто переходила тяжким каменем йому в душу — вона там вмирала. По обличчю Кармазина майнуло щось схоже на зловтішну посмішку:

— Не буде вже машини.

Тільки тепер Горовий зрозумів — не другої машини не буде, а вона вже не буде для Кармазина тим, чим була. Важко втрачати зароблені гроші, набагато важче втрачати виплекану мрію. Горовий і розумів це й не розумів. Щось ніби наvertsалось йому на здогад більше, хотілося сказати йому про дочку, про її «Світ», який забрали десь на виставку юнацької творчості, але не спромігся, як це стало траплятися з ним останнім часом, коли думка, подібно до купи мокрого піску, розповзалась, не сягаючи вершини. Горовий так і zostався десь біля підніжжя тієї вершини, що не виформилась ні для Кармазина, ні для нього самого.

— То, знаєш, кажуть: не буде Галя, буде другая. А як чоловік здоровий і трудиться, то чимсь він живе. На місце старої хати, як розвалиться, стає нова, й ніколи не бувало, щоб та, нова, була від старої нижча чи гірша... Та й робота тебе завтра жде. Ніяк без тебе не обійтись...

— Я на роботі буду.

— Ну й гаразд,— сказав, підводячись, Горовий.— І все обійдеться й поверне на краще.

Горовий ішов додому вдоволений і невдоволений собою водночас. Він таки трохи зрушив Кармазіна з мертвої точки, ніби показав йому стежку, хоч сам і не бачив ясно, яка вона й куди веде.

Марина гостро сварила Надію. До іспитів залишалися лічені тижні, а вона все не присяде й не візьметься ні до чого всерйоз. Надія вчилася добре, й не іспити обходили Марину. «Видно, знову викинула вона з своїми геніями якогось коника»,— подумав Горовий. Надійка сиділа на стільчику біля ліжка, очі в неї були стомлені й червоні — не від матеріної лайки. Матері вона не слухала. Своім звичаєм черкала нігтем по простирадлу розстеленого вже ліжка. Горовий глянув на її сюжет: одна трохи загнута лінія — небокрай, близько до нього куля сонця. Рисочки променів сонця йшли тільки вгору, й виходило, що воно не сідало за обрій, а ніби падало, як швидка комета. Сонце мало врізатися в землю, зауважив Горовий. Надія вловила його погляд і стерла рисунок, смикнувши за край простирадла.

11

— Нащо ви його штовхнули на цю стежку? Адже то була стежка його погібелі, хоча й не обов'язково фізичної? — спитав Задерій.

Йому вже вийшли всі терміни розслідування такого простого випадку, але його тримали тут Горовий і Лютий, і вечорами, сидячи в кімнаті готелю, поки не приходив Лютий з товаришами,— часом він таки ночував тут,— Задерій обмірковував почуте за день, і йому здавалося, що він веде справу не про Кармазіна, Лютого чи Горового, а хоче з'ясувати щось про самого себе.

Горовий не стелюся, як це звичайно буває з підозрюваним, коли несподівано запитати його про те, до чого він справді доклав рук. Горовий сказав про щось зовсім ніби далеке:

— Я читав десь: якщо людина прагне чогось, хай навіть і матеріального, вона менше вдарятиметься в горілку.

— І ви в це вірите?

— Це зараз, коли ви питаєте, чи тоді, коли я пив із заціпенілим Кармазином?

— Діалектик ви сильний!

— Не знаю, який з мене діалектик, але я прожив уже немало літ... Я от агроном, хлібороб, і, знаєте, якби приїхав у село восени, я б з одного погляду сказав: у це дощове літо помідори слід було саджати не по низині, бо вони не вродили від перезволоження, баштану й зовсім не садити — холодне для нього літо, капусту винести на рівне й саджати якомога більше, а хліб збирати прямим комбайнуванням, бо он поклали його у валки й він проріс, прибитий дощами. Все дуже просто, а спробуйте це сказати не восени — навесні... Може, колись комусь ясно буде, що й усе наше життя можна було пройти якимось легким шляхом, коротшим і без втрат... Щоб я хоч поцікавився був того вечора, чого в неї такі червоні очі, може, в неї починала боліти голова...

Горовий помовчав, пересилиючи своє. Задерій бачив, що він складає собі якусь думку про нього та ведення ним справи, однак не сподівався почути зараз про себе те, що почув.

— Знаєте, хлопче, — сказав голова, — якщо ви хочете сконструювати з чужого життя якусь модель, приклад для наслідування чи навпаки, то це здається мені — марнування зусиль. Ніхто за вас життя не проживе, треба тільки самому. І помилок ваших ніхто за вас не зробить, і втрат не перенесе. Це неможливо, та й не це, здається мені, головне. Дуже важливо, — що там казати! — не помилитися в житті, але у сто крат важливіше винести собі науку з тих помилок.

Старий Соловей доробив свою підлогу в сінях, дав їй вистоятися, добре прооліфив, а тоді пофарбував раз і вдруге — підлога вийшла, як яечко: чиста, рівна і ніби аж дзвінка. Солов'їха прослала накосину через сїни підстилку з старого рядна й, проходячи через сїни, лучила стати взутою ногою на голу дошку, їй подобався лункий звук під ногами. Соловей те бачив.

Його часом лякало, що так багато він став на старість бачити й помічати. Чи не очищає йому очі недалеко вже смерть? Вмирати дідові не хотілося, та й не часто він про те думав. Вирішив — втомилися руки від роботи, то більше почали працювати очі. Він усе поглядав на кіношників, що вже не спинялись біля його двору, а їхали далі, на Краснуху, на шпиль біля самої води. Усе йому хотілося побачити

того хлопця, що випитував тоді, нащо дід свою підлогу сте-
ле. Хай би подивився — нащо.

Аж почув Соловей — не стало того автобуса, в якому во-
ни їздили, згорів. Їхали двоє вночі, п'яні розігналися дуже
під Халеп'ям біля містка, не побачили, що дорога круто
звертає, й вилетіли просто в урвище, на Бобрицю, вдари-
лись у вербу. Одного викинуло крізь вікно, а другий так і
згорів з автобусом. І плівки та апаратури згоріло на шість-
надцять тисяч. Чи не той, бува, хлопець згорів? І сам згор-
рів, і те, що зняв, згоріло. Це ж треба народитися, прийти
в світ, щоб згоріти в ньому безслідно через ту пляшку гор-
рілки. Тьху! Світ який. Світ голубів з його двору Дніпром,
синім морем, не блякнув у старих дідових очах, не сівів.
Світ веселив душу, але й там, на морі, внизу, і там не об-
ходиться без сивої тієї біди. Поплив он Корж, з Верем'я ж
таки чоловік, і не старий. Сина женив, завтра весілля, а
він поплив рибалити на душогубці. Ну, якби не взяв із
собою пляшки, то не понесло б же його на самий фарва-
тер. А то йшла самохідка, хлюпнула хвилею, перекинуло —
хіба впливеш з моря, та ще й п'яний. Був чоловік — і не-
ма. Одбували разом і весілля, й похорон. І все через гор-
рілку.

Його старечі очі не люблять у голубому чорного, рве
воно старому душу. І ще здається йому, що й у дочки його,
Любусі, заплітається в голубе тонка чорна стрічка, й бі-
гає Любуся на ферму часом ніби хмільна. Хоч хмільна
вона й не з горілки, та щось, як на старі й чутливі дідові
очі, віддає той хміль чорнотою.

...Візьми жіжку Любку,
Цілуй її, милуй її,
Як голуб голубку...—

виспіває Люба зранку, ще спросоння. У неї сьогодні дру-
га зміна, то й прийшла вона вчора аж за північ, одначе
підхопилася ні світ ні зоря і обізвалася цим співом. Зву-
чав він Любі в устах ніби сердито, проте стала поратись
по хаті, усе повторюючи й повторюючи «як голуб голуб-
ку» вже не словами, а тільки голосом. Пісенька від того
ніби подаленіла й звіддалі стала їй подобатися більше.
Прислухаючись до мелодії, Люба всміхалася:

Як голуб голубку...

Цей куплет співав їй учора над кручею Лютий. Отак
муликав раз і вдруге, а потім, як посутеніло, з тим мо-

тивом обхопив її за плечі й став цілувати. Люба звинулась у його руках і, випорснувши вниз, ляснула його по щоді. Лютий остовпів.

— Ти чого? — спитав він, поторкавши пучками щоку та поправивши кінчик вуса.

— Сам знаєш.

Щока боліла, і брала його лють. Він сказав сердито:

— Чогось же ти прийшла сюди зі мною, я тебе не силував, не хочеш — не йди.

— Прийшла, а не хочу!

— Чого ж тоді йшла?

— На зорі дивитися та на Дніпро, — сказала глузливо Люба і притїма подалася від нього.

Лютий був ступив крок, щоб її затримати, але вона ухилилася від його простягнутих рук.

Вдома вона, йому й собі на зло, лягла й тут-таки заснула, а спозарання він її збудив тим своїм голубом та голубкою. Гарна пісня. І він гарний. Він був той, якого Люба вимріяла. І тільки потрапив їй на очі, серце їй стенулося: він. І водночас, як стала стрічатися з ним, зблизька був ніби не він. Він і не він. І головне ж, що, все на світі знаючи, мав би відати це — яким йому слід бути. А він ліз до неї з руками. Виходить, не хотів бути таким, як хотіла вона.

Люба казала Лютому все це, переспівуючи його пісеньку сердито, аж поки не відійшов він із словами пісні далі й далі, кудись туди, де був ще тільки у її мрії та гадці, подаленіло тверде й гаряче його обличчя. Тоді мотив став таким мелодійним, і Лютий став гарним — великим, сивим, м'яким, як туман на Дніпрі. Виглянула з хати. Дніпро справді забілів за ніч, укрився парою, ніби налився молоком. А вгорі десь, над сивизною, звільна рокотав великий — по звуку чутно — літак, шукав шляху на землю. Від того звуку світ, затушкований ранковим туманом, чувся у повній своїй величині й просторі. Постояла трохи, послухала, як даленіє за туманами гуркіт літака, і здалось їй, ніби вона випростовується якомсь, підводиться, як підводиться, скидаючи плоди — коли їх знімають восени, — яблунева гілка.

Увечері Люба йшла назустріч Лютому так, що йому здалось: зараз кинеться на шию. Він розвів руки, готовий підхопити її, як пушинку, але Люба, не добігши півкроку, різко і мовчки стала. Мусив Лютий опускати руки,

вдаючи, що він хотів закласти їх собі за спину. Коли мовчанка вже затяглася, він сказав:

— Давай поговоримо, Любо.

— Давай.

— Ну, то говори.

— Не так треба.

— От затяглася — не так та й не так, по чому ти знаєш, що не так?

— Ну, то показуй, як треба,— видихнула Люба.

Лютого, відтоді як уперше побачив її, заливала гаряча хвиля від самої лише згадки про неї, і хвиля ця йому, вже досвідченому в амурних справах, була, проте, не така, як досі. Нікого з дівчат йому не хотілося так пригорнути, як Любу. Щось йому ніби промовляло — це не на жарт, й він стає не на ту твердь, до якої призвичаєні його ноги, на ній буде йому або слизько, або грузько, але він одігнав сумніви, надто гаряча нуртувала в ньому хвиля. Він узяв у руки Любине обличчя, нахилився й став цілувати дівчину в незворушні уста. Щось було не так.

— Ще покажи,— наказала.

Він поцілував її ще раз і ще, уже без наказу, й цілував доти, доки не ожили, не запалали Любині уста.

Почулись чийсь кроки на стежці. Горовий. Упізнав їх у сутінках і ніби аж відскочив убік, обійшов стороною. Люба збентежилась і засміялася від того. Її сміх довго супроводжував Горового, і у ньому, крім збентеження, чувся ніби якийсь виклик, зухвалий і вульгарний. Так ніби Горовий застав її на чомусь непристойному, а вона тим сміхом казала йому: «Ну й що!»

Проте цілуватися вони перестали. Лютий пригорнув Любу однією рукою за плечі, й вони пішли по дорозі до кручі. Часом він опускав руку, обіймав її талію й відривав дівчину від землі. Люба махала ногами й сміялася. Лютому ще дужче хотілося взяти її на руки, й, коли вийшли під берестки над кручею, він таки підняв її і притис до грудей. Любуся цілувалася з Лютим, сидячи в нього на руках.

Старому Солов'єві не спалося, він вийшов з хати й почув Любин сміх. І йому він видався мов не її.

— Любо! — гукнув Соловей.

Люба сміятися перестала, але не обізвалась.

— Любо! — гукнув Соловей голосніше.

— Чого тобі? — дражливо спитала Люба.

Він почув і Любине звернення — до себе, і стримуваний сміх — до того, з ким вона там стояла. Сказала звичайні

слова, які доводилось чути йому безліч разів, але їх тон ніколи не був таким гострим. І, ясно ж, це тому, що сама вона в цей час була з тим, до кого там сміялася. Соловей почув це виразно й болісно. Він знав: раніше чи пізніше має ж вона пустити в душу собі когось, окрім них з матір'ю, однак чому він, той третій, одразу став у її серці проти них. Соловей згадав, як бачив колись у посадці: зозулення, що вилупилося в гнізді маленької кропив'янки, виштовхує з нього малих і сліпих її пташенят. Щоб, значить, бути в гнізді самому. Ця картина, що спливла Солов'єві на очі, вразила його дужче, ніж те, що він осягнув у думці, її він не знав, що сказати дочці. Босими ногами відчув — уже впала роса.

— Холодно,— сказав у темряву.

— Мені не холодно,— відказала Люба батькові різко й водночас тому комусь ласкаво. Й було чути, що вона тим часом горнеться до нього.

Соловей постояв за порогом. Травнева ніч була йому холодна і якась незатишна, чи що, ніби осіння, коли немає ні трави, ні листя на деревах, від того холоднішим видається холод. І з берега не чуто було й звуку. Звичайно Соловей, коли не спалося йому чи неспокійно було на душі, ставав на розі хати й дивився вниз, як випливають із далечини вогні за вогнями — пароплави йдуть, самохідки, і музика з них понад водою стелиться лунко й далеко, сягає від одного судна до іншого, лучить їх, єднає. Тоді Соловей відчуває себе зі світом у спільному й певному русі.

Мовчав у цей час берег, ніби завмер, тільки де-не-де блимав червоними вогниками на буйках. Дід пішов у хату. Солов'їха спала. Її б розбудити та порадіти, що виросла вже в них дочка. Та знав — Солов'їха теж засмутиться. Він так і пролежав, аж поки прийшла Любуся, а тоді вдав, що спить.

Любуся сідала на постелі, не роздягаючись. Після того, як батько, скрипнувши дверима, пішов до хати, вони ще довго цілувалися, аж стала в Люби паморочитись голова, й вона не помічала, як міцно стискає її в обіймах Лютий. Десь тільки згодом почувла, як стало пекти обличчя. Вона провела долонею Лютому по щоці, на якій за день уже відросла тверда щетинка, і прислухалася до себе. Лютий не помітив цієї хвилини, і для нього Люба несподівано рвучко випросталася, зіскочила з рук на землю й відступила на крок. Лютий хотів пригорнути її за плечі, вона відступила ще трохи — на довжину його руки — і так стояла якийсь

мент. Тоді Лютий почув її голос, як на його гадку, зо-
всім не такий, яким він мав зараз бути. Люба спитала го-
стро і владно, як тоді, коли наказувала йому «ще покажи»:

— Ну, показав. А далі що? Начистили картоплі... Ти що
любиш — смажену картоплю чи вареники з сиром?

Лютий спантеличився такою переміною Любиного на-
строю й змістом її запитання. Він таки мав слабкість до того,
щоб гарно чимсь посмакувати, але тепер про це не думав.

— Ти не будеш чистити картоплі, Любо,— сказав непе-
вно Лютий.

— Ах, не бу-у-ду. Ти візьмеш мене в надзоряні краї,
правда? Розкажи, як це буде. Розкажи, що буде далі і —
в самому кінці.

— Кінця не буде, Любо. Буде тільки шлях угору. Не
в надзоряні краї, але вгору і вгору — до вершини, а по-
тім — від вершини до вершини й так без кінця.

— Не вірю я тобі,— сказала стихшено Люба.

— Чому не віриш?

— Не знаю.

— Ну, незнання — це ще не підстава. А потім, це ж за-
лежить не тільки від мене, а й від тебе самої.

— Не знаю. Я не знаю, чи вірити собі, мені треба віри-
ти комусь. Щоб високо-високо.

— Я покажу тобі... Ми зйдемо на вершини, вищих від
яких немає на світі... Але для цього треба йти разом, удвох.
І вірити...

Лютий поклав Любі на плече руку. Велику й міцну.

— Ну що ж, разом то й разом. Піду я,— сказала Люба,
вивільняючись з-під його руки.

Вона швидко майнула через вулицю й зникла в дворі,
нечутна, як тінь. У Лютого було враження, що вона все
робить не так, як інші,— швидше, гостріше, ласкавіше. Він
ще довго стояв над кручею, охоплений цим враженням, ніби
чаром. «З горіха зерня»,— сказав собі пошелки. Йому й
самому стало здаватися, що така дівчина може відчинити
двері в небачний світ. А якщо небачений, то як можна
сказати з певністю, що він має кінець. Люба, що швидкою
тінню зникла за парканом, змушувала Лютого вірити у
власні слова.

Люба сиділа на своїй постелі. Любовний хміль бродив
їй у тілі, жарко торкався її уст, і лица, і грудей, поривав
її кудись, так що дівчині здавалося, ніби вона, сидячи з
заплющеними очима в темній кімнаті, плине у високу без-
вість. Висока безвість не лякала її, це було те, чого Люба

прагнула. Вона давно прагнула його дужих рук. Але ці руки торкались її так, що в Люби від самої згадки люто стискалися кулаки. Зараз їй було зрозуміло, чому того разу дала йому ляпаса. Люба його ненавиділа. Виходило, що вона його ненавидить за те, що любить. «От дурна»,— зітхнула вголос.

— А ти не будь дурною,— відповів їй тихий голос.

— Що? — стенулася Люба, подумала, що їй причулося.

— Не будь, кажу, дурною,— сказав батько ясным голо-
сом, ніби й не спав допіру. Неначе вони давно вже сиділи
удвох і розмовляли.

— Хіба від людини залежить, бути їй дурною чи розум-
ною?

— А від кого ж? Звісно, від людини. Сама вона стає і
дурною і розумною, й уся біда в тому, що розумною вона
стає запізно.

— Та ти, виявляється, мудрець, тату...

— Мудрець на пенсії, що ж мені застається. Тільки, вид-
но, мій ум тепер — також запізній, як проти вас, молодих,
бо не угну я вашого ніяк, не зрозумію.

— Я й сама себе не зрозумію,— сказала Люба.

12

Горовий прийшов додому в поганому настрої. Марина, як завжди, гримала на дочку. Надія своїм звичаєм не слу-
хала її. Коли він увійшов, дочка звела на нього свої великі
росяні очі. Схожий вираз він бачив у неї колись дівчин-
кою, коли вона з дніпрової кручі вдивлялася в світ. Тіль-
ки тоді Горовий, простеживши за її поглядом, міг зрозу-
міти, куди він лине і що він у себе вбирає. Світ, у який
зараз незмигливо вдивлялася його дочка, був Горовому
незбагнений. Він подумав: мабуть, десь намітила собі
нового корча, а може, ціле дерево, мабуть, велике, мабуть,
важке. А що в самого в нього було на душі кепсько, не
міг слухати Марининих напучувань дочки. Хоча й серди-
тий, усе ж він не хотів зганяти на комусь свою злість, його
відучила від цього робота з людьми, коли часто треба
усміхатися до них, незважаючи на те, з якої ноги сьогодні
встав. Горовий хотів сказати Марині, що це ж непедагогіч-
но товкти й товкти дівчині, що вона така та сяка. Однак не
міг зауважувати дружині при дочці, хоча й відчував, що в
нього кінчається терпець.

Вийшов надвір. Ніч прохолодна й тиха. Вже не чутно Любусиного блюзнірського сміху. Але він ще стояв Горовому у вухах. Хотів угамувати себе розважливим: ну що, прийшла дівчині пора, та і яке тобі, зрештою, діло, не твоя ж вона дочка. А десь глибше, у глибшому шарові душі,— до якого все частіше став удаватися Горовий, як, шукаючи поклади, геологи сягають усе глибших і глибших пластів, коли у верхніх усе вже знайдено й видобуто,— там чулось йому не так просто.

Горовий став помічати, як його душу бентежать ніби вже й не вчинки, а те, що до них призводить. Скільки вже разів доводилося йому вислуховувати дурні розпорядження Ящук, він уже виробив собі принцип, як їх виконувати — в міру здорового глузду в них, а якщо його там немає зовсім, то й не виконувати зовсім, почекати, поки подме інший вітер і Ящук повернеться в інший бік. А це почулось Горовому несусвітне: він почав шукати наймення Ящуківської сили, її коріння, і його стали обходити не стільки Ящуківські вчинки, скільки їхній моральний бік. Ящук, якось подумав Горовий, плямує дух наш, нашої держави й партії.

Так оце й з Любусею. Вона працювала на фермі. За нею пішло ще кілька випускниць із школи, й справді згуртовувалась молодіжна бригада. Задзвеніли на фермі і молоді голоси, і Любині співи. Іще вона співає в самодіяльності — у хорі й соло. До хору вже звикли на селі, переслухали його багато разів. Та коли знають, що співатиме Любуся Бабиченкова, — до клубу йдуть. І справа не в тім, що культурно відпочивають люди, і, може, через неї, Любусю, того вечора й не нап'ється хтось, хто неодмінно мав би напитися, тут, крім усього цього, щось інше є, тонше. Ось оголошують її: Бабиченко Люба: «Сину, качки летять», музика Білаша, слова Михайла Ткача, виходить вона — маленька, з горошину, мружить свої половецькі очі:

Глянь, моя дитино,
через Україну,
через нашу хату
вже качки летять...

І якась незбагненна сила прокидається в грудях, обіймає її, цю маленьку половчанку, і всіх людей, і світ, над яким прокидається весна. Качки летять! І довго потім ходиш, варишся в ділі, в стонадцяти клопотах і роботах, а крізь усе те — ниточка її голосу, в яким качки летять. Може, й не ниточка, може, ще тонше щось, але — крізь усе і — над

усім, вище. І самому чується щось вище, й прагнеш кудись вище.

А воно, це «вище», їхнє диво, їхня спільна верем'янська радість взяла та й почепилася на шию якомусь зальотнику, старшому років на п'ятнадцять, десь уже жонатому-пережонатому. Та й не в тім, як по ширості, річ, що старший, і не в тім, як зовсім по ширості, що жонатий. У почуття сила верховна і влада верховна, але щоб воно було справжнє. Так склалося, що він стрів цю Любусю з матір'ю, тільки приїхавши в село, він загадався нею на свою долю, й вона росла перед його очима й під його рукою — ніби власна дочка чи власна доля. А потім ніби виїшла наперед і стала, як і дочка, торкатися тоншої, десь глибоко захованої, що він досі й не знав про неї, струни в душі. У Люби все мало бути високо, по-справжньому.

Коли Люба вдруге співала пісню про качок, голова, уже знавши слова, затулив долонею обличчя. Якось не хотілося, щоб бачили його. Марина вловила той рух і подивилася на чоловіка ревниво — не зрозуміла. І впродовж усього концерту сиділа насуплена. Коли йшли додому, запитала:

— Гарна дівчина?

— Гарна, — відказав Горовий, не перепитуючи, кого вона має на думці.

— Чи не закохався, бува, на старість?!

— Щоб молодий, то, може, й закохався б.

І обом їм стало ясно враз, що роки їхні вже пройшли й що самі вони ніби не долюбилися за роботою та за щоденними клопотами. Тоді була одна мета: підняти колгосп. І ось ніби й дійшли мети — для цієї ж таки Любусі дійшли, і вона вже мала прожити свою молодість повно — квітом процвісти. Їй створили умови, Люби випало починати життя з того, чого вони вже досягли і створили, на вищому рівні мусила і жити, і кохати. Може, й за нього.

Поганий був настрій у Горового, той стан, коли — за іншої години зовсім же дрібні й незначущі — прикрощі збільшуються до вселенських масштабів. Йому подумалось: якщо в Любусі не вдасться життя, то це означатиме, що сам він нічого не домігся в ньому, бо не поліпшив його й на крихту, і вся його праця марна.

Вернувся до хати.

Марина приміряла дочці сукню. Значить, відчула, що перегнула палицю, тепер піддобрюється до дочки. І звісно чим — новим вбранням. Це давня Маринина слабкість — ще відтоді, як вона після школи подалася в швейну май-

стерню заробити собі на плаття. Шовкове блакитне плаття в білих розводах! Горовий подумав: і Марина не зносила своєї сукні. І не тому, що не було за що, просто не було коли їм одягатися, не було куди, було не до того. Й тепер Марині за празник, коли справляє щось дочці — плаття, сережки чи інші якісь блискучі витребеньки.

Допіру він думав щось таке й про себе. Ага. Марина хоче, щоб дочка пожила, як хотілося їй,— прожила за неї. А Надія до тих, переважно блакитних, сукопъ та кофточок зовсім байдужа. Одбувши примірки та вдовольнивши матір тим, що воно нарешті пригнане на ній як слід, Надія скидає нове плаття й перевдягається в свої потерті джинси, яких Марина не може терпіти. Матері здається — ті джинси обкрадають дівочу красу. І тут у них ведеться затяжна війна, в якій, звісно, перемагає Надія, бо не носить тих обновок. Горовий мовчки приєднується до переможця, не встряючи сам у суперечку з дружиною, бо Марина легко поконує його однією стереотипною фразою: «Та що ти там розумієш! Нехай походить хоч вона».

Надія оберталася, слухняна вправних материних пальців, що тут забирали, там випускали, загортали глибші виточки й памічали, де прорізати пройму, а очі в Надії блищали росю, холодною й далекою. Від того погляду Горовою стало моторошно, він ніколи не міг угадати й попередити радості, а біда слала звістку йому найпершому. Уже настроений погано, він, зазирнувши в очі дочці, зовсім збився з ладу, вже неспроможний ясно збагнути, яка біда яку веде, й, щоб не гнітити всіх своїм настроєм, зарані став облягатися на ніч.

Слав він важко, і сон йому десь перед ранком приснився важкий. Про Надію. Ніби здіймається від землі вгору літак, набирає швидкість, за ним косо тягнеться тонка ливва, а на кінці її стоїть Надія, ще дівчинка, десь така, якою запам'яталася Горовому тоді, як він мимохить підгледів її над урвищем. Ливва йде вгору і вгору, підіймається вже над дахами будинків, Надія тримається за неї однією рукою, і на обличчі в неї відчай, якого досі не доводилося бачити Горовому ні в кого. Завиває літак чи вітер, і внизу гамір людських голосів.

Від того шуму Горовий прокинувся. Плакала чи кричала теща. Горовий підхопився, ще з учора передчуваючи нещастя. Але про таке він не міг подумати. Марина впала непритомна посеред кімнати. Надія лежала на своїй постелі. Обличчя в неї було бліде, як завжди, а в зажмурених

очах крізь вії блищали дві мертві краплини. Горовий відчув, як згори швидко сунеться чорне провалля й поглинає білий світ.

Він скоро отямився, але світ йому не розвиднівся цілком чи не повернувся в нього він сам. Треба було щось робити. Дзвонити по телефону, приводити до пам'яті Марину. Він рухався, розмовляв, бачив. Приходили якісь люди.

...Забирали Надію...

...Потім її привезли в двір... уже в труні.

Грав оркестр.

Надіїн профіль, погойдуючись, плив угорі над парканами й над головами людей.

Щось говорили про неї уже в минулому.

Він обзивався до когось тоді, й на другий день, і на третій, але відчуття, що світ його вмер, не зникало, а тільки ширшало в ньому й міцніло.

Марина сиділа вдома, безперервно плакала з матір'ю, перебираючи по хвилині життя Надії, й також хотіла вмерти. Горовий думав, що це не вихід — умерти. Щоб не довести себе до краю, намагався не згадувати про Надію, проте, що її спіткало виняткове нещастя — інсульт у такому віці. Певно, його можна було запобігти, не давши їй так перевантажуватися навесні. Якби Горовий хоч за кілька днів зауважив, які в неї червоні очі, здогадався у той вечір, що то в неї було в очах. А він подумав тоді: мабуть, вона вже бачила якийсь свій новий світ. Може, вона й бачила вже той світ. Гнав від себе ці думки, вони нічого вже не могли поправити. Намагався обернутися до життя, до роботи, але і в роботі, й у житті його ніби зламався головний стержень, згубилася ланка й від того пропадав увесь його смисл. Життя видавалося Горовому безглуздим.

Він покинув колись науку й прийшов сюди. Досі був би професором. Його товариш Михайло там вже нібито завідує кафедрою. А він пішов сюди — чого? Нагодувати світ. Так, ніби світ — льоха, яку потрібно вгодувати, бо, невгодована, вона не виконає свого життєвого призначення. І чого досяг? Наїлися хліба? Наїлися. То й що ж, що наїлися, — потягло запити. Ну, Кармазин не запиває, як Лигун, цілих десять років він збирав гроші — для чого? Купити «Жигулі». Що йому в тих «Жигулях», нащо вони йому? Майно, багатство. Кажуть, Кармазинів дід був хазяїном, мав із тридцять десятин землі й улітку, лягаючи спати посеред двору, клав голову на камінь, щоб не

проспати до худоби. Ходив усе літо босий, підошви ніг мазав смолою, щоб не так колола стерня. Так то ж старий режим, ідіотизм сільського життя. А як подумати, то що ж у його онука — новий ідіотизм? Краший працівник, який був десяток років взірцем для всіх. А скільки зусиль витрачено на боротьбу проти чарки, проти розпоряджень Яшукка? Скільки перероблено дурної роботи. Ну, хай не дурної. Він кожну хвилину дня і ночі знав, чого прагне й куди йде — нагодувати світ чи хоч село, своє село. Ну й ось нагодував. Усі стонадцять справ, ще вчора таких доконечних, раптом спинилися. Горовий відчув, що дійшов до краю і втратив мету.

Голова щоранку приходив до контори й сидів там, у кабінеті, допізна, але життя не торкалося його.

Приїхав секретар райкому. Він і тоді був, на похороні, але Горовий його не бачив. Привітався з Горовим і мовчки сів навпроти нього до приставного столу. Горовий і на секретаря дивився невидющо. З ним він знайомий давно, приятелювали, але трохи ніби офіційно, що цілком влаштовувало обох у роботі, але зараз, мабуть, такого товаришування було замало в цій нещасті Горового, і секретар сидів мовчки. Довго він сидів, так довго, що Горовий зауважив нарешті його трохи присутулену постать, вона стала йому муляти очі.

— Ти чого сидиш? — запитав Горовий.

— Та от сиджу... Не знаю, що робити. Щось же треба робити...

— А треба?

— Аякже! У житті завжди треба щось робити.

— Не певний. Досі і я думав так само, а тепер маю сумнів.

— Треба.

— Що треба? От двадцять років ішли. Була мета нагодувати людей. Нагодували. То що — годувати далі, до жиру. Я не бачу смислу в цій меті.

— Ну, щоб жити, то треба їсти постійно. У цьому ж ти принаймні не зневірився. Та й не так уже, якщо по честі, об'їлися. Ти загострюєш, звужуючи цю мету до самоцілі. А вона ж самоціллю не є, ти сам говориш про факти чи явища, подолання яких і є метою. Трохи інакших, ніж та, яку ти бачив досі, може, важчою. Для неї інакших потрібно зусиль, тонших. І потім, вона не має означеного кінця. Досі у нас і в наших батьків завжди були точно окреслені завдання: відстояти революцію, створити індустрію, вистоя-

ти у війні, підняти господарство. Піднімаючи господарство, ми поступово створювали й створюємо умови, за яких виразніше постає дальша мета, якій немає окресленої й видимої межі. Поет сказав: творчість безмежна. І ще сказав Енгельс: досі люди тільки створювали умови для інших, але не жили в них. Ми починаємо жити в умовах, які створили для себе самі. Це зовсім новий шлях.

— Творити хотіла моя Надія,— сказав Горовий без видимого зв'язку.— То їй артисткою хотілося стати, художником, то усіма разом...

— Це не твоя провина, що не стала,— сказав, уникаючи погляду Горового, секретар.— Але твоя буде провина, якщо всі од тебе залежні не стануть художниками, творцями, хто до якої творчості схильний.

— Я не думав над цим.

— Треба думати. Життя вимагає.

— Та що таке життя! Життя взяло ось і обірвалося... Я не маю більше до нього сили, в мене немає більше дітей.

Вони умовкли перед межею, яку не можна було переступити, і секретареві бракувало духу глянути в обличчя Горовому. Обізвався телефон, і секретар підвівся. Трубку зняли за стіною, а секретар зостався стояти. Він підійшов до Горового й торкнувся його плеча:

— У тебе немає й не буде вже Надії, але ти можеш побачити її в інших.

Секретар швидко пішов до дверей. Левко довго дивився йому вслід. Щось він говорив. Свідомості Горового не торкнулися секретареві слова, але зараз йому хотілося ще раз почути їх, ніби в них могло щось бути.

Горовий пильно дивився на двері й небавом побачив у них Жука, ще звіддалік зауважив, що його смагляве обличчя ховає в собі ніби яку втіху чи радість.

— Докаталися! — сказав Жук од порога з докором і гнівом на когось, але й було чутно в його голосі, що Жук і гнівається, й докоряє з прихованою радістю чи зловтіхою.

Горовий це бачив і дивувався собі, як він зауважує те, до чого йому немає ніякого діла. Видно, його душевна енергія, тепер вільна від осягання будь-якої суті, сублімувалася в машинальне зауваження деталей. Він ще й досі бачив перед собою обличчя секретаря, як той боявся підвести на нього очі, щоб не заплакати.

— Перекинувся!

Хтось перекинувся, й Жук тому дуже радий, мабуть, якийсь його суперник.

— Лигун перекинувся з «Кіровцем» на шпилі!

Горовий сидів нерухомо. Потім потер кулаком вилицю, ніби хотів щось одсунути з очей.

— І що — дуже обламався? Сам же як?

Зауважив подумки, що він запитав спершу про трактор, а потім вже про тракториста, але ніяк не міг збагнути чогось головного. Щось тут є, стоїть перед ним в личині цього верткого й на все зугарного бригадира й не дається на сприйняття. Видно тільки те, що зовні Жук завагався з відповіддю.

— Що ж із Лигуном? І що з трактором?

— Та я ще там не був. Зараз поїдемо підіймати. Я тільки сказати забіг. П'яний він був...

Жук, так і не досягнувши середини кімнати, повернув назад і швидко вийшов, як і увіходив. Горовий дивився услід Жукові й бачив його так виразно, ніби той ще стояв тут, перед ним. Щось сталося з очима Горового — в них ніби застигало зображення і трималося перед ним якийсь час. За Жуком, глибше, ще стояло обличчя секретаря, а за ними обома вже не обличчя її не зображення, а гаряче й болоче тло. Він не бачив Надії, він відчував її болем в усьому тілі, й той біль сковував, зупиняв його рухи. Горовий сидів годинами в кабінеті, неспроможний ворухнутися навіть у думці. Переводив погляд з Жука на секретаря, переслуховував їхні слова — між ними ніби мрів якийсь зв'язок. Якось треба було пов'язати секретареві слова з чимсь, з чим приходив Жук. З чим же він приходив? Спершу сказав: «Докаталися», а потім: «Перекинувся». Хто ж це там з ним катався на шпилі, поки вони перекинулись, і чого він такий радий був, цей Жук?

Леонтій Петрович підвівся, тихими кроками підійшов до вікна. За вікном був сад. Він його сам саджав. Доцвітали яблуні, й викидали вже липкі болотно-зелені листочки горіхи, а за ними, ще не затінений кронами, виступами йшов схил до Дніпра і пустельно голубіла вода — за вікном був тільки малюнок для очей, там не могло бути більше нічого. Дивлячись на нього невидющо, став обережно й сторожко пробиратися за болісну червону запону, на той бік, у той світ, що був тоді, як була жива Надія. Там усе зоставалося на місцях, тільки тепер, звідсіля, освітлене червоним вогнем, виглядало якимось несправжнім, ніби блюзнірським. Чим він жив, до чого міряв життя? Там Лигун і Кармазин, Яшук і Бабиченки з Лютим — з добром своїм і лихом, таким мізерним та нікчемним, бо всі вони живі.

Він тоді міряв їхні вчинки на мізерну мірку, не на мірку життя.

Горовий став із глумом перебирати в пам'яті останні події й таким чином наткнувся на колишню розмову з Жуком, як вони посварилися за трактора. Оце він і прибіг сказати Горовому: «Ага, бачиш, докаталися з Лигуном, віддали йому «Кіровця», а він на ньому перекинувся п'яний». І так було йому радісно та зловтішно, що, перше ніж рятувати Лигуна й трактора, побіг до Горового.

Таким чином збагнув нарешті Левко, з чим приходив Жук, думка його болісно ворухнулася, але замість того, щоб обуритися таким блюзнірством, Горовий тільки спробував посміхнутись — якою дрібною може тішитися людина. Однак, зрушені з місця, ще оберталися пощерблені шестерні його думки чи якось там блимали імпульси в нейронах, і Горовий уловив нарешті зв'язок, який мав бути між тим, про що говорив секретар, і Жуком. Це він мав тепер побачити в оцьому Жукові часточку своєї Надії?! Тільки тут збагнув Горовий, ким була для нього в житті Надія і що він з нею втратив. Він сів на канапу, стримуючи себе, щоб не заплакати вголос, як Марина.

Там, за дверима, чувсь якийсь гамір, когось не пускали до кабінету. А той намагався пробитися. Горовий відчинив двері й побачив виваляного в грязюку Лигуна. Ще один, у якому треба побачити Надію! Живий, паршивець. І житиме отака нікчема сто років, щоб поганити світ. Горового рвонуло раптом хвилею якоїсь первісної люті.

— Ну що, показався перед людьми, який ти молодець на «Кіровці», скільки гранчаків ковтнув?

Лигун протиснувся до кабінету, одтрутив з порога Горового й причинив за собою двері.

— Не пив я, Петровичу,— сказав тихо.— Не пив я й грама...

Горовий сприйняв його слова ніби з прикрістю. Йому аж хотілося, щоб Лигун був-таки п'яний, щоб можна було кричати на нього на всю горлянку за те, що він п'яниця і не виправдав його довір'я.

— То чого прибіг сюди? Підняти треба трактора. Ремонтувати.

— Підняли вже. Не дуже й обламався на м'якому.

— Так що — ти цим виправдатися хочеш? Не буду я тебе виправдовувати. Нехай правління тебе слухає й вирішує, на кого віднести збитки.

— Та немає збитків, Петровичу.

— То що ти від мене хочеш?!

Горовому таки хотілося, щоб Лигун був у чомусь винуватий, бодай у тому, що сюди прийшов. Лигун підступив до нього ближче й сказав:

— Так не повірять же ніхто, що не п'яний був, це ж тільки ви можете.

— Ну не повірять — то не повірять. Що тобі з того? Грошей же, якщо не обламався дуже, не вивернуть...— сказав голова, але запал гніву, що туманив йому голову, вже трохі осів, і, сказавши ці слова, Горовий відчув, що, мабуть, він чинить щось не так. Побачив це на скривленому обличчі Лигуна.

— Хіба справа у грошах,— сказав той.

Звісно, не в грошах. Горовий уже зрозумів: він обрав Лигуна, щоб зігнати на ньому злість, і водночас він знав, що злість його не на Лигуна й що її не зігнати вже ні на кому. Однак не мав над собою влади, щоб тут же вибачитися, як міг це зробити раніше. Горе робило Горового собі не підвладним, хоч усвідомлював, що робить не так.

— Сідай,— нарешті сказав Горовий.— Ти знаєш, нічого до пуття не збагну. Тут Жук прибігав — я цілу годину з ним бився, поки второпав, що йому треба. Ти мені скажи просто — що ти хочеш?

Лигун стільця не взяв, а, навпаки, повернувшись до дверей і, вже виходячи, сказав скоромовкою:

— Нічого я не хочу. Я знав, що ви мені повірите... ну й думав, може, вам треба знати, що я не був на підпитку біля трактора. Уздовж прямиші гони, на гусеничному я там проходив, хотілося якскоріш, сохне ж поле...

З тими словами Лигун і посунув за поріг, очевидно, невдоволений собою чи своїм цим приходом, а Горовий цього разу нарешті збагнув, що Лигун хотів застерегти його від розчарування чи утішити в такий спосіб. Втішання його було невміле, воно ще підсилювало відчуття болю.

Потім прийшов Дон-Кіхот, Надійн учитель літератури, з яким так і не встиг познайомитися Горовий. Мабуть, також прийшов утішати чи співчувати — обличчя Горового поїнялося байдужістю. Учитель це бачив, і йому було непевно. Він сів навпроти Горового, де щойно сидів секретар, і, як секретар, мовчав, а Горовий мимоволі розглядав його довготелесу постать, сокиристе обличчя, бліді, синюваті уста недужого на серце. «Учитель»,— силував себе Горовий, щоб не згадувати в деталях, як називали його Надійчини

товариші, як вони сиділи тоді й гомоніли гуртом, поринувши у щось своє. І цей учитель, третій уже за сьогодні чоловік, ішов до нього по сліду його дочки. Це мало б утішати, але тільки збільшувало відчуття втрати. Щоб якось порушити мовчанку, Горовий сказав:

— Я давно з вами познайомитися хотів, про вас так гарно говорили діти...

— Оце я й прийшов знайомитись. Не діждався Магомет, поки гора до нього прийде. Ну, рекомендуватися, мабуть, не треба, ви, либонь, знаєте, що звуть мене Арсеном Одноралом і що діти охрестили мене Дон-Кіхотом. У стількох школах довелось працювати, і скрізь мене так само прозивали.— Він посміхнувся, прізвисько, видно, його не дратувало.— Є в мене думка одна,— спіткнувся він на слові.

— Про що думка? — не зрозумів Горовий.

— Про дітей...

— У мене немає дітей,— швидко перебив Горовий.

Дон-Кіхот знітився й умовк, але за якийсь час таки пересилував себе й сказав:

— Я теж не маю рідних дітей, але часом забуваю про це, думаючи про всіх, як про своїх. Я хотів сказати вам, що це можливе...

Щось таки вже чув сьогодні Горовий від секретаря. Про нову мету, про те, щоб у кожному побачити часточку Надії. Горовий не добрав сенсу тих слів, йому тільки хотілося ще раз почути їх. Однорал помовчав і повів далі:

— Так от, здається мені, що у вихованні й навчанні, а точніше, у процесі формування особистості учня ми трохи відірвалися від життя. Конкретніше. Колись ми з вами виростили в колгоспі й з колгоспом — носили снопи, поганяли коней, робили все. Треба створити для дітей можливість повернутися до цієї роботи, тільки ж не носити снопи й не поганяти коней, яких уже й немає, повернутися, так би мовити, на вищому, на сучасному рівні. Треба приймати їх у майстерні, до техніки. Щоб вони могли у юні роки прирости душею до певного фаху.

Горовий його слухав і водночас хотів подивитися на Дон-Кіхота очима Надійки з хлопцями. Це йому не вдавалося, й Горовий сказав:

— Я чув, як захоплювалися вами діти. Мені здалося, що ви привабили їх чимось, ну — вищим, чи що.

— У вас добра спостережливість і безпосередня. У вихованцях я її ціную найдужче, але перше ніж іти до вас із

розмовою, я мусив трохи поміркувати над усім, за що мене шанують і не шанують і діти, й дорослі. Що більше ми намотуємо років у житті, то важче нам стає спитати себе: чи все ти правильно робиш, чи в усьому правий? А воно треба. Сьогодні не спитав, завтра не спитав, та колись мусиш таки спитати. І скрутити себе в баранячий ріг. Так. Отже, захопити дітей романтикою для вчителя, якщо він справжній, не така вже й важка штука. І що далі та романтика від будня, тобто що вища, то легше. Але це, мабуть, як ото гідропоніка в господарстві, рослини на штучному ґрунті. Експеримент дає часом виняткові наслідки, а хліб усе ж таки ми їмо з поля, з ґрунту. Треба дбати про цей ґрунт. Я словесник, і сенс свого життя вбачаю в тому, щоб збудити в дітей цікавість до словесності, до літератури, й щось мені пощастило зробити, я зустрічаю на сторінках журналів і на обкладинках книжок знайомі прізвища. І що ж — найбільше вдатні з моїх ті, хто в юності вдарявся не тільки в поезію, а вмів робити все. У Маяковського є такий рядок: «Поет и в жизни должен быть мастак». Багато хто тепер хоче в космонавти, але стати ними зможуть тільки одиниці, і, якщо вони у сімнадцять років вмітуть завести трактор, з них вийдуть кращі космонавти. І поети теж. Та й потім не тільки про прикладні спеціальності мова. Треба, щоб колгосп став для нас другою школою. Збудувати ще один корпус для школи, щоб там були музична і художня студії. А щодо поетів,— є у мене два дуже обдарованих хлопці,— то я б хотів прилучити їх до колгоспної газети. Отакий план: колгосп — друга школа, ну, а голова колгоспу — то другий директор школи чи завуч... І будемо сподіватися, підуть генії...

— Щось ніби дуже легко.

— А я думаю — це важче, найважче. Стометрівку майнути швидше, ніж бігти п'ять, десять тисяч метрів або йти п'ятдесят кілометрів. Однак йти легше, коли знаєш, до чого йдеш, а жити легше, йдучи. Та інакше й не можна жити. Ось така моя думка...

— І вона має стати моєю?

— У вас немає іншого виходу,— сказав Однорал і підвівся.

Горовому здалося, що вчитель ударив його навідліг по голові чимось важким. Він не міг підвестися на ноги. Однорал це бачив. Постояв трохи,— височів над головою в Горового,— поки розгладилася складка вздовж щоки, тоді сказав м'якше:

— І ще вам треба подати руку Марині Власівні, інакше вона не підведеться...

Горовий звівся з-за столу. Але проти нього, також, либонь, високого, обличчя Дон-Кіхота маячило десь угорі.

— Дон-Кіхотом вас прозвали неправильно, Дон-Кіхот одержимий, але спочутливий, він м'який,— сказав Горовий.— Не розібралися у вас діти.

— Так то ж діти,— усміхнувся Однорал.— Хіба їм збоку можна розібратися в тому, у чому не завжди здаєш собі справу й сам. Вибачайте. Уже не раз доводилося мені зализувати на собі шкуру, а все не можу ніяк подолати оцього свого переконання, що діти — це наше майбутнє, отже, це все, а заради всього можна трохи й поштурхати під боки дорослих, щоб не дрімали.— Він осікся на цьому слові, несправедливому й образливому для Горового.— Перепрошую ще раз — такий у мене язик дурний чи характер поганий. Зіпсувався нібито, а я не зауважив коли.

— Мабуть, вам у житті доводилося воювати не з вітряками?

— Та бувало...

Синювато-сірі Дон-Кіхотові очі, такі невідповідні до чорноти його шкіри й волосся, стали враз проникливими, й Горовий зрозумів, чому за ним, таки ж кусючим і гострим, вервечкою ходять діти.

— Чомусь мені думається, що з вами нам не доведеться воювати, а якщо й доведеться, то це буде війна не з вітряком...

По тих словах він і пішов, не прощаючись, пригнувся у дверях, щоб не зачепитися за одвірок, мабуть, він хотів, щоб останими для Горового zostалися саме ці слова.

Дон-Кіхот пішов. Вечоріло.. Кінчався ще один день без Надії. Коли вона була, він часом за роботою не згадував про неї жодного разу, тепер же вона не відпускала його чуття й на мить. І люди, що проходили перед ним, усі, крім хіба Жука, йшли по її сліду. Тим вони додавали йому болю, але зараз, коли пішов учитель, Горовий подумав, що всі вони йшли його «підводити», як сказав той, а він тим часом зоставив дома саму Марину. Горовий став збиратися додому. Щось мав сказати їй. Він знав, що треба якось сказати їй те, що сьогодні чув од секретаря й Дон-Кіхота, у тому мав шукати ради для неї й для себе, мусив вдумуватися в ті слова, несучи в грудях важкий клубок болю.

Час — ніякий не лікар, але він сила, завдяки якій все на світі невідворотно рухається вперед — до становлення чи руйнування, народження чи смерті. Настав час, і мусив Горовий виходити з кабінету, щось робити, принаймні рухатися, хоч нічого в ньому не вмерло й не народилося, навіть світ, який він будував і жив ним ось уже близько двадцяти років і який, попервах здавалось, умер разом з Надією,— він залишався в Горовому, тільки одсунутий кудись углиб і там ніби освітлений інакшим світлом. Так буває з небом, коли воно віщує вітер: на самому прузі заходу воно горить червоним жаром, у zenіті сіріє, ніби покривається потухлими іскрами того жару, а далі на схід сірий попіл холоде дужче й дужче, темніє, стає чорним вугіллям ночі. В душі Горового горів огнений жар, і водночас поймалося сірим попелом і темніло те, що вчора було його ясним днем, і ще відчував — десь мав би леліти новий світанок, але не міг народитися ніяк. Горовий чув, що він можливий, той день, і навіть пробував втішати розмовами про нього Марину.

Обійшов ферми, то тут, то там натикаючись на сліди свого колишнього сонця. Хазяйновито, по звуку було чути, диркотів Кармазинів трактор. Заробляє людина. На що він тепер старається? На ремонт свого автомобіля? Так не пощастило чоловікові, й тепер Горовий бачив, що не повезло Кармазинові не тільки в тому, що розбив він машину, ще й не їздивши. Те невезіння було закладене йому десь раніше й не без його ж таки, голови, допомоги, й мало воно виплисти на поверхню, може, й не так разюче, але неодмінно.

Постояв біля молокопроводу, у ньому, скляному, прозору, молоко стояло суцільним білим стрижнем, і рух його був помітний лише тоді, коли в молоко вкрадалися бульбашки чи сиві стовпчики повітря. Добре йшло молоко, але Горовий знав, що кожний літр його все одно коштує дорожче, ніж за нього заплатять, і виникав парадокс: виходило — що більше тих літрів протікає оце перед очима, то більший набігає на них збиток.

Потім пішов на майданчик, де бригада шабашників закінчувала новий корпус. Власне, він і на ферму прийшов, щоб побачити Кармазина й зазирнути на будову, і весь час, дивлячись то на Кармазина, то на доярок, відчував, що

його тягне до того корпусу якимось болісним інтересом, як потерпілого на місце аварії. Там був Лютий.

Горового обсіпало вогнем у сні, коли бачив, як Надія у розпачі й одчаї підноситься вгору на хисткій линві, а перші іскри обпалили Горового ще звечора, як наткнувся в сутінках на здоровенну постать Лютого біля стежки. Той пригортав Любусю, а вона сміялася визивно й гидко, ніби вони прилюдно робили щось сороміцьке. Здавалося, що все почалося з Кармазіна й Лютого й що смерть Надії — то вже якщо й не в наслідок, то принаймні з цього фантастичного ряду.

Над майданчиком вирував різноголосий гамір — людські голоси й музика. Горовий подумав — там щось скоїлося. Насправді нічого там не сталося, а була в шабашників перерва чи перекур, вони стояли в гурті й голосно розмовляли. Розмовляти стиха їм заважала музика й гамір транзисторних приймачів, що стояли то тут, то там, неподалік від місць, де працював власник кожного того приймача. Ніхто з них передач зараз не слухав, якщо слухав хоч будь-коли.

Горовий чув той гамір і раніше, але він нечасто приходив сюди, на майданчик, — шабашники брали грубі гроші, але вони й викладалися на роботі, вони своє діло знали. Зараз, зосереджений на собі, Горовий, підходячи, дратувався тими гострими і нікому ж не потрібними звуками. Втім, може, й не зовсім зайвий цей звук, подумав Горовий, не звук, а власне, шум. Є люди, які бояться тиші. Бо її треба чимось заповнювати, в ній треба щось думати. А коли про себе думати нічого, коли в тобі порожньо? Тоді порожнечу треба заповнити звуками, й що голосніші вони, то краще. А по роботі ще й «чорнилом», чи «бециком», чи «шмурдяком» — всяка покруч обов'язково має і відповідне наймення. Шабашники стояли колом біля Лютого й Малого, з яких один завеликий такою мірою, якою другий замалий, це так упадало в очі звіддалік, що Горовий подумав мимохіть, чи не відміряно їм відповідно і певної суті — одному забагато, другому замало, але не міг сказати собі, якої саме. Лютий стояв у центрі, але розповідав про щось Малій.

Горовий знав цього Малого, він хоч і працював з шабашниками, а був місцевий. Бував він скрізь: і в Тюмені, й на Колімі, звідусіль нахвалявся приїхати додому на «Жигулях» і привезти кабзу грошей, але повертався додому в кращому разі з витверзника, а з Тюмені приїхав після

довшої мовчанки й острижений. Казав, що у поїзді, як їхав додому, в нього хотіли забрати гроші, а він, одбиваючись, провалив пляшкою голову одному, й за перевищення права самозахисту йому дали строк. Та хтось із односельців розповідав про нього інше. Що Малий був у бригаді буровиків і саме стояв на землі й першим побачив, як із свердловини поперло вгору воду, пішов газ; йому б кинутися притьмом до аварійної заслінки, до якої стояв найближче, а він злякався й дав дьору. Поки обернулися інші, ударив газ, спалахнув факел, і двоє, що були вгорі, згоріли там за мить. Малий не стояв на заслінці, закривати її не було його прямим обов'язком, і йому дали найменший строк — щось із рік.

Малий розповідав, як він уникнув смерті. Тепер у селі всі розмови оберталися довкола цього. Малий говорив зі смішком. Він побачив Горового, коли той підійшов до гурту. Усміх його застиг на устах, але Малий вже змушений був докінчувати розповідь про те, як він, не будучи дурнем, не підставив своєї голови під полум'я. А тоді замовк, і всі мовчки подивилися на Горового, й усім їм, і Горовому було ясно, що сумне право казати останнє слово там, де мовиться про смерть, зараз належить йому.

— Хто його знає, може, й дурень,— тихо сказав Горовий.

— Зате живий,— відрізав Малий.

— То й що? Може, це в тебе була єдина можливість увійти в людську пам'ять. І, може, твоє коротке життя було тоді вартіснішим...

Ніхто — і Малий — не зважився йому що-небудь сказати, мабуть, він мав право на таку мову, а стояти перед цим мовчазним кільцем людей під несусвітний гамір з транзисторів Горовому було важко, й він пішов поволі понад корпусом, забувши, чого сюди прибився. Він ішов побачити Лютого, щось хотів роздивитися в ньому при світлі дня, але цей Малий заступив його, ніби справді був його зменшеною часткою.

Кажуть, зірка, коли згоряє, зменшується до неймовірно малого розміру, а сила самотяжіння так зростає в ній, що вона втягує в себе навіть власне випромінювання і відтак стає невидимою в небі — чорною діркою. Горовий подумав: «Чорна дірка є і серед людей, і її побачити легше, ніж ту, невидиму, тільки вираховану теоретично».

Ця думка була для Горового не нова. Пригадав Надію. Може, їй тоді було місяців вісім, може, десять. Рачкує або сторожко ступає, тримаючись за стіну, на кухню, до баби.

А тут щось брязкне чи мати гукне її назад — і вона спиняється на мить, обертає голову, зважує. І в очах її чорних за постійними крапельками роси виразно видно думку. Вона міркує. Може, для її десяти місяців ця думка на рівні вирішування теорем Ферма?! Вона виглядає мислителем. Принаймні в очах у неї тоді було більше думки, ніж зараз в оцієї цілком дозрілої і сформованої... чорної дірки. Так що ж вона була — вундеркінд, геній? Ні, просто дитя. Ще тоді, дивлячись на Лигуна й пригадуючи дитинство своєї Надії, Горовий почав був думати, що всі діти — таланти й генії, що чорними дірками вони стануть пізніше, їх зроблять ними обставини й умови. Хоча б ось цей Малий. Утік, одсидів трохи й сміється. Раденький, що живий і здатен розкрити горлянку й щодня влити в неї півлітра «чорнила»! Людина, що народжувалася для великого... А це ж було так просто. Випадала така щаслива нагода — легко й достойно вмерти і увійти в безсмертя. Щоб це йому, Горовому! Як би він зараз кинувся в отой спасенний огонь... Такого вогню для Горового не було. Його палило неодступним огнем зсередини, і в той вогонь не можна вскочити, когось рятуючи, й з нього не можна вискочити. Від нього в Горового чорніло в очах і поймався сірим попелом весь світ, у якому не було для чого жити.

Від ферми він пішов до майстерні, яку зводила бригада колгоспних майстрів. Робота в них не йшла, як у шабашників,— не ті гроші. Колгоспні майстри на своїх нормах, з колгоспниками не можна скласти угоди, щоб платити відрядно, як шабашникам. Найкращий майстер, сам Тесленко, тут одержує вдвічі менше від того ж таки Малога, отієї «чорної дірки», лише тому, що колгоспник і пристав до певного берега, пісно думалося Горовому по дорозі.

Тут не чуто було транзисторного гамору, тільки десь з-поза стіни цегляної коробки долунював сердитий голос Тесленка. Когось він сварив, як завжди. Не раз уже чув Горовий, що з Тесленка «тяжкий» бригадир, однак тоді, у тому світі, він уже ладен був виносити на правління справу «легкого» Жука, щоб увільнити його від бригадирства, а завжди сердитий Тесленко йому імпував. Майстер гнівався за справу. Яким Тесленко видається зараз? Мимоволі Леонтій Петрович спостеріг, що в горі, яке спіткало його, люди стали відкриватися йому ніби глибше, якоюсь гранню, на яку досі він не звертав уваги.

Тесленко побачив голову, коли той переступив не існуючий ще поріг у прорізі майбутніх воріт. Він урвав свою

лайку і ступив назустріч Горовому. Теслі теж поволі рушили назустріч Горовому. Він вітався з усіма за руку, й усі вони ставали перед ним знічені. Стрічатися з головою тепер було всім і тяжко, й непевно. Щось треба сказати, але що скажеш, коли співчуттям не допоможеш, а розмовляти, ніби нічого не сталося, не повертається язик. Горовий це бачив, і від того йому було ще важче. Чого він сюди прийшов? Не сказати ж їм, що то суцільне безглуздя, коли «чорна дірка» заробляє вдвічі більше від оцього сердитого і вдатного майстра Тесленка?!

— Послухай, Тесленко,— став шукати порятунку в словах Горовий.— А що, якби нам поставити якусь гарну хату чи будинок такий біля школи? Для позакласних занять... Щоб гарний такий, ніби павільйон...

— Можна,— з полегшенням зітхаючи, сказав Тесленко.— Є в мене намальоване. Давно я вже його маю. Принести показати?

Ніколи він, цей постійно наkostenний Тесленко, не говорив з такою готовністю.

— Принеси, принеси,— сказав Горовий.

Тепер уже можна було йти, і він рушив далі, за спиною в нього мовчки розійшлися по своїх місцях теслі, й скільки не йшов Левко, не чути було сердитого Тесленкового крику, і Горовий на хвилю ніби спочив душею, затримавши в уяві щупленьку постать бригадира. Сердитий чоловік, часом скандальний, а справжній. Бо ділом живе. У нього не було спромоги зараз сказати собі, що й Кармазин ділом живе, але чому ж тепер для Горового ніби одмінився він, і оце Леонтієве нещастя, здається, ніби зачалося десь тоді, коли він наткнувся на злого Кармазинового пса, який стеріг на дорозі засмажену курку. Горового не відпускала ще думка, котра несподівано зринула, як він почув слова Малого: «Зате живий». З якогось романсу чи пісні вплив Горовому рядок:

Пошли вам бог достойно умереть...

Як це гарно — достойно вмерти. Не нікчемним самогубцем, якого раніше й піп не ховав, не через якийсь безглуздий випадок, а щоб «на миру», серед людей, заради людей.

Прийшов до контори, а там уже чекав Горового владний басок Івана Ящука. Власне, це був голос і не Ящука, бо своїм голосом Ящук не промовляв ніколи, мовби й зовсім його не мав. Він завжди промовляв чиймсь, якщо навіть казав що-небудь від себе,— так воно для нього певніше й

більше на ті позичені ноти можна покласти. Ящук наказував на понеділок прислати в район всі вантажні автомашини.

— Пора вже покінчити з нашим нехлюйством щодо мінеральних добрив, той вибрав половину, той аж нічого. Тепер будемо возити червоною валкою. Прийшов вагон, забираємо зразу й привозимо тобі всю річну норму. Потім другому, третьому. Щоб порядок був.

— Порядок щоб був чи парад? — перепитав Горовий, ще й сам не думаючи, що каже.

І Ящук, не бачачи обличчя Горового, сприйняв його репліку лише за звучанням, як словесну гру, і відповів, уточнив:

— Щоб порядок був як на параді. Червоні валки міндобрив!

— А як її прийняти тут, валку з річною нормою добрив, куди зсипати? І як потім розсівати, як злежиться на камінь?!

— У кишені, голубе, висипатимеш, з кишень і розсіватимеш.

Ящук говорив тим самим владним голосом, хоч і з саркастичною ноткою, а сам уже ніби й відділявся від нього, ставав збоку. Він тільки передавав розпорядження та ще перекаже слова Горового секретареві, приправляючи їх своїм тлумаченням. Горовий це знав. У ньому ще тривала інерція бачення й проникання в дрібниці, що ніби мали рятувати його від головного, й Горовий у питомому для нього зараз чорному світлі виразно побачив Ящука, як він сидить на телефоні й грає зморшками обличчя. Виразно побачив його в усіх іпостасях, на які той здатний.

Ящуку вже десь за шістдесят, але він і досі такий, яким був у тридцять і сорок — високий та прямий, як жердина, з прилісілою головою, горбатим носом і великим запасом шкіри на обличчі. Життя і роки не лягли йому на плечі, бо в житті круті обставини часом ламали слабких і загартовували сильних. Ящук же ні з чим не стрічався віч-на-віч. Коли надходила хвиля, він умів своєчасно пригнутися, і високий гребінь прокочувався над ним, а потім Ящук швидко випростувався, і, як звіддалік глянути, здавалося, що, високий, він стирчав на самому гребені, а то й вище від нього. Умів видаватися лібералом і добрячком, умів кидати натяки на першого та на голову райвиконкому, — мовляв, у районі тільки два чоловіки можуть бути розумними. Перший вимагав від управління оперативно керувати справами — Ящук тут же розсилав усім головам дирек-

тивну телеграму, щоб вони були щонаочі на буряках, чи на кукурудзі, чи на вивезенні гною і доповідали по селектору з поля. При цьому в голосі його не було й натяку на сумнів чи поблажку, але виразно чулося, що ця строгість іде не від нього.

Так і виходило, що всяку справу Ящук спрощував, доводив до безглуздя. Як оце зараз червоні валки з добривом, він уже створював загони по вивезенню жому, й той жом прів у горах, ураз завезений у господарство, загадував городити культурні пасовиська, де можна утримувати з десяток корів, підганяв з роздільним збиранням, коли стояли суцільні дощі і пшениця проростала крізь валки.

Чому Ящук так чинить? Бо він нічого в житті не брав до серця й нічим не переймався. А для видимості якоїсь роботи знав наробити крику на всі голоси. Коли ж виходитиме щось не так і як стрічатиметься він потім з головами колгоспів лице в лице, Ящук плескатиме кожного по плечу, морщитиме на підборідді рубець, точнісінько як перший, коли гнівається, тим самим кажучи, від кого то йшли його грізні окрики, а сам зоставатиметься «кращим другом». А секретареві казатиме голосами кожного з голів, хто і як однікувався від вказівок. І у всіх буде враження, що то робить не Ящук. Що то взагалі не він.

А хто все-таки він? Уся й справа в тому, що він ніхто й ніщо. Він — пороженча. У нього немає ніякої ідеї і ніякого трибу в житті. Хоч він і опанував свою роль, не можна сказати, що йому так уже легко ведеться, й часом Ящук скаржиться на долю, натякає на те, що він нібито колись за щось потерпів, за якусь ідею. Але скільки Горовий пам'ятав Ящука, за ідею тому правив хіба що ламаний гріш. У нього немає ніяких бажань, спонукань, критеріїв. Якщо його запитати про совість або якби він сам міг запитати себе про неї, то, десятки разів на день послуговуючись цим словом, він, мабуть, не зміг би сказати собі, що воно означає. Як він тримається в наш час, як протримався досі? В житті таки перевівся ящуків ґрунт, але ж факт, що самі такі ящуки є. Видно, у кожного з них своя система життєзабезпечення. Скільки разів змінювалися секретарі, Ящук зоставався. Він ніколи нічого не робив сам, отже, ніколи й не був винуватий.

Втім, подумавши про Ящука, Горовий мусив подумати і про себе. Адже він бачить і знає Ящука давно, чому ж терпить, чому досі проти нього не повстав?

— То як з машинами? — нагадав про себе Ящук. — Ставити проти тебе знак запитання, поки ти налагодиш кишені?

Він ніби провокував Горового на ризиковану гру.

— Та підіть ви під три чорти! — несподівано прорвало Горового.

Ящук одізвався, ніби над самим вухом у Левка, і Горовий зрозумів, що він пригнувся над трубкою. Ящук хихикнув:

— А чого б це я мав ходити, куди ти кажеш?! Я сам знаю, куди йти.

Горовий поклав трубку й бачив, як випростується, підводить угору плечі Ящук. Мабуть, секретар зараз побачить його прямого, ніс горбом, очі горять — орел орлом. Горовий же бачив його обвислу шкіру на обличчі, плішиву гострякувату голову, піби в облізлій на безвітамінному раціоні курки. Як він, Левко, досі терпів його, лицедія, над собою? Ну, не над собою, але десь на лінії зв'язку, як перехо́ду в телефонній мережі, що засмічує й спотворює звук. «Шкода було витрачати на нього час, енергію, псувати настрій», — з гіркотою подумалось Горовому.

Секретар подзвонив десь за півгодини, привітався, але не запитав про здоров'я, як мав звичку питати, починаючи розмову. Спитав про Ящука:

— Чим ти наше сілгоспуправління образив?

— Не управління, а самого Ящука, й не образив, а послав під три чорти, бо образив мене він.

— Що ж таке у вас скоїлось?

— Нічого не скоїлось, — крикнув у трубку Горовий.

— Заспокойся, — м'яко сказав секретар. — Ти перебільшуєш якісь дрібниці. Що він тобі такого сказав?

— Нічого нового не сказав. Ми вже вивозили валками жом... Справді дрібниця, й не обходить вона мене, як і все інше в світі... крім хіба самого світу...

— Це я розумію, але ж так виходить, що Ящук — то самий світ?!

— Не світ він, а тільки чорна дірка, яка цей світ увесь плямує!

— Що ти пропонуєш конкретно?

— Не знаю. Може, треба поставити на бюро?

— Отак ти був колись проти Гуркала повстав, — сказав, щось пригадуючи, секретар. — Скільки ж це — років з двадцять проминуло... Але тоді було конкретно усім ясно: нездатен Гуркало нагодувати людей.

— Не знаю, чи тому, що пройшло двадцять років, чи тому, що раптом обсыпався з мене весь житейський дріб'язок, тільки зараз я побачив дуже ясно і конкретно: він плямує мій дух. Як я досі з ним жив?! Та вже хоч нехай це стане мені за провину — більше я так жити не буду. Ти ж сам якось сказав — інакше треба жити. І мені здається, що ящучки стоять на заваді найпершого пункту цього життя. Я тобі як комуніст кажу — давай думати.

— Ну, гаразд, будемо думати. Готуйся до конкретнішої і ширшої розмови.

Секретар поклав трубку, а Горовий відчинив двері й вийшов на поріг. Тут була ще одна кімната — колгоспна канцелярія. Люди втихали, коли він з'являвся в дверях, і ховали від Горового обличчя — боялися його горя. Чимскоріше перейшов канцелярію, щоб не гнітити людей.

14

Горовий ходив по господарству й дивився такими очима, ніби був од'їжджав далеко й надовго. Він уже знав, що треба жити інакше. Це давало йому снагу, але водночас цього було ще мало, щоб жити далі. Особливо чулася ця слабкість удома, перед Мариною. Йї, таки легкодухій, він завжди був за міцну опору, хоч ніби й не підтримував її ніяк, більше кепкував з неї та насміхався. Але в тих насмішках чулася певність і твердість, чулося, що сам він міцно стоїть на землі й біля нього кінець кінцем ставало певно і йї — так невеликий пароплав ховається від океанської стихії в захистку морської гавані. Тепер Горовий бачив, що не знаходить у ньому дружина ніякої опори й ради. Неспроможний йї допомгти, чимскоріш тікав із дому.

Найчастіше він ішов на ферму. Тут були живі сліди його життя: Кармазин, Голька, Солов'їха, Любуся й Лютий біля неї назирцем — усе від початку й до кінця.

Горовий став посеред двору, і в цей час на нього щось упало згори лунке, і розкотисте, й гостре, ніби зірваний вітром з даху бляшаний лист. Левко почув, як за дверима корпусу,— звісно, його не бачивши,— засміялася Любка. Щось у тому сміхові вчулось Горовому таке неприродне, й образливе, й блюзнірське, що він притьмом кинувся до дверей, як доводилося йому скакувати до приймача, коли маленька Надія, бавлячись, крутне на повну потужність ручку й гучномовець гаркне на півсела. Першим його ба-

жанням було «вимкнути» той сміх, такий недоречний, ніби аж неприродний. Не дійшовши до дверей корпусу, він звернув від них, чимскоріш подався з подвір'я. За корпусом, куди Любин сміх долинав лише тоненьким дзвоном наміста, Горовий пішов тихіше.

Сміх у Люби, як і все у неї, дзвінкіший, ясніший, глибший, ніж у всіх. Дівчата на фермі замовкають і ніби завмирають від Любиного співу, й часом навіть просять її заспівати. Але, якщо пристояти непоміченим у корпусі й прислухатися до їхніх розмов, можна спостерегти, що доярки зачіпають Любу повсякчас, займають жартами, щоб почити, як вона сміється. Сміх у неї йде глибоко з грудей і водночас високий, м'яко торкається душі щирістю й пориває захопленням і радістю.

Душевної сили в Люби стільки, що її стає на кожного, як у сонячного променя енергії,— і гріти, й сяяти, й засвітити весь світ морем барв.

І от з'явився в Любиному сміхові виклик, захоплений, одчайдушний і мовби сороміцький. З її виклику все й почалося того вечора, коли не додивився він до виразу росяних очей Надії. Ця краплина роси зосталася й тоді, коли Надії вже не було, вона блищала крізь опущені вії. Може, не почалося, але виразно в ньому проявилось. І цього не вимкнеш, як наглий крик із гучномовця, повернувши руку. Тут життя,— вийшов Горовий з подвір'я ферми,— з одного боку життя, яке неможливо погасити, а з другого — життя, яке не має таким бути. Вона була йому за дочку, тепер стає за єдину дочку. І раніше Горовий вимірював сенс свого існування по тому, що вже зроблено в колгоспі, щоб Люба була щасливою, а тепер уже й поготів. Тут треба діяти, хоча й знав: зараз її вже не втримати й не одвернути з путі, як поїзд, коли він вирушив за своїм маршрутом, як стрілу, що вже пущена з тятиви. Пізно. Мабуть, пізно. Отже, щось він не так робив і не так дивився — знову лягла Горовому під ноги чорна тінь.

Через короткий завулок Горовий вийшов у садок, що розрісся докруг будинку правління. Яблуні вже одцвіли, але ще не розбуялося листя, й крізь дерева прозірало широке вікно його кабінету. Горовий дивився не з вікна, як завжди, а на вікно, і все, що було за вікном, тепер подаленіло від Горового, ніби він оце дивився на своє вікно в перекинутій бінокль. Проминуло. А в цьому житті, що хоч-не-хоч мало продовжуватися, невідворотно поставали слова секретаря про нову мету й нову роботу, яка призведе

Горового до того, що в кожному він побачить іскру Надії. Ті іскри постійно стояли десь у нього в пам'яті, то спалахували, то гасли, як увечері буйки на Дніпрі, й по визначеному ними путі пропливали всі люди, й події, й принесені ними думки — розмова з Дон-Кіхотом і з Лигуном та Тесленком, з Малим, і ця ось думка про Любу. Треба тут якось діяти. Коли від берега відійти далі й глянути по річці вниз, стане видно, як бакени мітять лінію фарватеру, — слова секретаря ставали ніби отим фарватером.

Горовий пройшов попід своїм вікном, повз ганок на вулицю. Там, навпроти правління, під осокорами, він залишав машину. Горовий і раніше часто водив машину сам, а тепер зовсім одіслав шофера на вантажівку, йому нестерпно було відчувати, як мовчки поглядає на нього збоку той, приголомшений його нещастям. Зі свого уазика Горовий час від часу по радіотелефону дзвонив додому, й також не хотілось йому, щоб шофер слухав, як не виходить у них з Мариною розмова.

Машини на місці не було. Горовий помацав кишені, — мабуть, не витяг ключа від запалювання, коли виходив, сам виїхав. У селі нікому вкрасти машину, та ще й УАЗ, це міг зробити хтось нетверезий. Наробить лиха. Горовий поспішив до центру, на майдан, там ніби чулися йому голоси. Машину він побачив за рогом. «Не вписавшись» у перший же поворот, вона влетіла правим колесом у канаву й стояла тепер завалена набік, стриміли вгору одчакнуті ліві дверцята. Біля машини юрмилися люди. На землі хтось лежав. Горовий притьмом підбіг, але перед ним не розступилися й ніхто не озирнувся. Тут були майже всі шабашники, а на землі лежав Малій. Вони били його ногами. Малій ханав їх ноги, намагаючись вкусити. Його одкидали й били знову. А він ще і ще люто кидався, схожий на оскаженілого собаку.

— Що ви робите! — став розштовхувати шабашників Горовий. — Що ви робите?!

Вони розступилися з ніяковою піддатливістю, так що Горовий зрозумів: Малого лупцюють за нього, за те, що, захопивши машину, завдав йому прикрощів. Те ж саме було написано й на обличчі в Лютого, який стояв трохи осторонь: злість і презирство до Малого і водночас співчуття Горовому.

— Годі, — сказав Лютий до хлопців, — знатиме порядок.

Останні слова ніби пояснювали Горовому, за що побили Малого.

Малий вислизнув з-під ніг, спотикаючись, одбіг на кілька кроків: Горовий не встигнув і оком змигнути, як той підхопив з землі уламок цеглини й попав йому в голову. Удар прийшовся плазом і був не дуже сильним, хоч у Левка спалахнули на мить червоні кола перед очима.

— Ах ти ж паadlo, зінське щеня! — вигукнув Лютий. І всі вони погналися за Малим. Той біг, п'яно заточуючись. Скоро всі зникли за шпилем — Малий стрибнув із кручі.

«Ще втоплять там, хай йому біс», — подумав Левко. Скроню саднило від удару й очі після червоного спалаху застигло жовтизною, але той фізичний біль ніби притлумлював непогамований душевний, приносив полегкість. Горовий це зауважив і подумав про тещу. По довгих важких роках военного і повоенного горя й тяжкої роботи та холоду її тепер часто «били нерви» — смикалося тіло, однімалися ноги або починала свербіти на них шкіра. Та сверблячка була така нестерпна, що теща поливала ноги окропом з чайника. Рятувалася цим меншим болем.

Підійшли люди, помогли виїхати на рівне, ахкали й перебільшено бідкались.

— Міліцію викликати на них... Баламути.

— Босяки!

— А що їм? За місяць луплять по тисячі — можна і пити, й баламутити...

Машина рушила з місця нічого в ній не зламалося. Горовий поставив її під осокорами, заглушив мотор і зняв телефонну трубку. Зашарудів ефір — рація працювала. І пальці вже ворухнулися накручувати номер. По тому негучному й піддатливому шелестінні в трубці він міг зв'язатися зараз із ким завгодно, принаймні в районі. Уже хотів викликати міліцію, і може, й викликав би, якби зняв був трубку раніше, зразу, як ударив його Малий.

Біда з оцим Малим. У нього є батько. Десь ходить по підробітках то на цегельню, то на ДРЕС — там повна автоматика, а казани чистять ще по-дідівському, залізними піками в шістдесятиградусній жарі й такій густій сірці, що від неї горить одежа. Ніхто на таку роботу не йде, ДРЕС підхоплює будь-кого на день, на два. Отак він і перебивається від заробленого карбованця до позиченого, аби ставало на пляшку «чорнила». І чистого, не в «чорнилі», від самого малечку не бачив свого батька Малий. Такий перед ним найближчий зразок. Звісно, крім батькового, було перед Малим й інші зразки, але вони далі. Один до нього дотягся, дійшов, а інший, такий, як Малий, не дійшов,

спинився й собі біля пляшки. Силою ж природа його наділила, наділила й енергією. Ані на що не спрямована енергія таїть у собі вибуховість. Слабі нерви й незагартована воля, бо вона міцніє тільки в роботі, в боротьбі за щось — от і кидається такий Малий у п'янки та бійки.

Інакше не міг собі пояснити Горовий, чому той пожбури в нього каменем. То й що йому — подзвонити в міліцію й сказати, що його вдарив хлопець, тому що у душі в нього — чорна дірка, як і в його батька, як і в його начальника по бригаді? Лютий керував езекуцією й казав: «Знатиме порядок». Отже, він за порядок. Тільки порядок Лютому потрібний, щоб заробляти гроші, — і що? І з вигляду пристойно кидати їх у чорну дірку. Й не тільки гроші.

Горовий поклав трубку на важіль. Подумав про Лютого, потім про Любу. А Люба — то вже ніби частка його самого, й хоч як обертай, а виходить, що не думав він про неї раніше по-справжньому, тобто десь так, як сказав секретар, як думав про дітей Дон-Кіхот. Людські діти... У нього вже не народяться. Йому своїми мають стати чужі, всі. Мабуть, він цього ще не осягнув як слід, бо скільки не заводив мови з дружиною, не чує вона його слів, ніби вони не звучать. Згадавши про Марину й про свої недавні міркування про достойну смерть, Горовий зрозумів: стрибнути у вогонь легше, ніж його добути. Але треба добувати... В кабінеті він зняв трубку, подзвонив у школу й попросив завуча, Дон-Кіхота, сходити до нього додому й спробувати повести з Мариною таку розмову, щоб вона зрозуміла: її чекають діти й чекають від неї чогось такого, що гідна принести їм тільки вона.

— Може, не слід їй ще ближчими днями виходити на роботу, але нехай подумає, з чим їй треба йти.

— Ясно, — сказав завуч. — Я спробую. — Трубка мить помовчала, потім Дон-Кіхот сказав: — Я зрозумів, чому ми з вами ще не повернулися до тієї, перерваної розмови.

— Може, й зрозуміли, — відповів Горовий з радістю, що поймає людину, яка, заблукавши в непроходимій п'янці, почула раптом людський голос. І ще подумав: Марина казала — завуч у них відлюдкуватий, нечуйний, тільки й знає діймати вчителів насмішками та образами.

...Якщо Горовий мав Любу за частину своєї душі, то не могла ж сама Люба не знати цього, не відчувати своєї з ним єдності. З Горовим і з Надією. Втім, свою спорідненість із Надією Люба відчувала не через Горового — безпосеред-

ньо. Справжнє життя уявлялось і бачилось Любі не тут, у селі. Воно вирувало десь далі, де із струмків зливається велика річка чи із рік — море. У морі не така, як тут, глибина, більша і вища хвиля, там рвійніший вітер і розго- нистіше падає сонячний промінь. До моря звідусіль пряму- ють струмки і ріки, до моря праглося їй самій, і вона бачи- ла, як виразно й певно з їхнього села починався напрямом Надіїного струмка. На перший погляд ніби така ж, як усі, дівчина, може, й гірша від котроїсь на вроду, бліда, сла- бенька, та Люба зауважувала приховану в її душі глиби- ну, що мала розкритися в ній, коли увіллється вона в море справжнього життя.

— Ти як закінчиш школу й у житейське море вийдеш, то хоч заглянеш коли сюди? — запитала того дня Люба, спи- нивши Надію посеред дороги.

Надія йшла до школи, а Любуся, запізнюючись після постоювання з Лютим над кручею, бігла на ферму. Щось її штовхнуло спитати. Їй здавалося, що Лютий і є часткою того моря.

— Ну, якщо ми з тобою, влившись у море, забудемо про свої джерела, то повисихаємо там зовсім,— відказала їй Надія так, ніби вони багато вже разів розмовляли про це й умовились наповнювати алегорію однаковим змістом.

Надія пішла далі, з вигляду така невідповідна своїй певній змістовності, бліда й ніби зів'яла. Любуся, попри своє поспішання на ферму, пристояла на мить і подивила- ся їй услід. «Ми з тобою». Надія не тільки, як і вона, знала про море — вона бачила там себе з нею разом!

А другого дня Надії вже не було. Річка, не влившись у море, на самому його березі раптово спинилась, урвалася, зникла! Це сталося так несподівано і протиприродно,— хіба може щезнути річка? — що Люба просто не повірила звістці. З усім селом була на похороні, бачила, як плив угору над головами від кумачу труни ніби аж рум'яніший, ніж звичайно, Надіїн гострий профіль, чула, як промовля- ли над могилою. Ті слова видавалися їй недоречними, бо неспроможні вмістити неймовірного змісту. Коли дійшла черга, разом із школярами кинула й свою жменю жовтої сирої глини в яму, де вже не видно було домовини,— На- дійці на домівку,— і все ж їй не вірилося ніяк, що це її вже немає, що Надії, з якою вони вчора бачили себе в морі, сьогодні вже нема й більше ніде ніколи не буде.

Люба одбивала, одштовхувала від себе страшну яву — Надія zostавалася жити й спішила до моря, принаймні в

ній самій, у Любі. Лютий, від усіх вищий у натовпі, косував через людські голови на Любу очима, вона одверталася від його погляду, так ніби він говорив їй про щось таке недоречне на похороні.

І йшла з ферми Люба щоразу якимсь іншим шляхом — то поза селом, то, навпаки, через майдан, але щоразу обминаючи те місце, де чигав Лютий. У якому саме місці він стоїть, Люба знала напевне, ніби бачила його звіддалік, і ще їй здавалося, що бачить звіддалік, як він більшає, наливається чимось, мов хмелем по добрій склянці, й та напруга в ньому, одгороджена від Люби, все одно передається якимось дивним чином, прагне до неї, як заряд у хмарі до високого дерева, й що більше намагалася вона одмежуватися від тієї сили, то дужче відчувала її на собі і в собі.

Він перестрів Любу в самій хвіртці, як поверталася із другої зміни. Хвіртку їй було ніяк обійти. Зненацька зграбастав її обома руками, й вона не скрикнула в ніч, бо знала, що то він, і страх Любин був не перед ним, а перед тим чимось, що повнило його і її разом. Лютий, односячи Любу від воріт, став цілувати її, а Люба одбивалася від його уст. Вона біла Лютого щосили по обличчю дужче й дужче, а після кожного ляпаса він цілував її міцніше й довше, і потім він не відпустив Любиних уст, і їй уже нічого не сталося, окрім захлинутися й собі поцілунок. Люба тільки відчувала, як паленіє його обличчя, а далі вона вже нічого не сприймала, ніби провалюючись у яму, в піч, у якій вигоріло повітря. Він одпустив її непритомну. Зів'ялу поставив на землю й підтримував за плечі похитуючись. Спитав:

— Жива?

— Ти збожеволів? — спитала в свою чергу Люба.

— Може, й збожеволів. Але я радий, що збожеволів.

Що ми збожеволіли з тобою.

— Не можна ж.

— Чому не можна?

— Як ти не розумієш! Така смерть у селі...

— Але що більша смерть, то сильніше має проти неї повставати життя.

— Вона мені була ніби сестра, і не можу я повірити, що її нема. Здається, вона в мені живе. Може таке бути?

— Значить, ти маєш жити за двох.

— Як жити?

— Жити треба життям. На повну силу жити, смерті наперекір, усьому наперекір.

Він не однімав рук від її плечей, притискував її до себе, і в Люби було враження, що руки ті відгороджують її від світу. І слова його, за інших обставин звичайнісінькі чи й просто банальні, видалися їй незвичайними. Вони ніби давали їй право на те, чого їй праглося, більше, ці слова ніби зобов'язували її жити й прагнути вже за двох, пізнати в житті те, чого не спізнала Надія. Смерті наперекір, усім наперекір!

Любуся засміялася полегшено й з викликом. Тим сміхом, що Горовому видавався вульгарним. Тоді піднесла догори руки, обхопила Лютого за шию, в один мент стрибнула йому на руки, й він став спускатися з нею вниз, під кручу. Раз у раз її хльоскали по обличчю верховітні галузки ліщини та вишняка. Вона чула обличчям дихання Лютого, й саму її охоплювало гаряче чуття, екстаз і відчай, ніби її, як було колись молоду язичницю, намічено оддати в жертву, й зараз, уже за кілька кроків, її кинуть у полум'я. Тільки з того вогню мало постати щось велике й значуще. Інстинктом, тим чуттям, що невидимо визрівало й відкладалося в таких, як вона, ще з тих-таки поганських часів і передалось їй у спадок уже сформоване,— цим дівочим чуттям Люба чула, що робить не так, як слід, не за правилом, та й не за природою, але за правилом мало бути, як у всіх,— звичайно, а Люба над всіма своїми плеканнями мала плекання — про незвичайне. І, може, зараз саме й була пора для здійснення його, такого незвичайного, як бенкет за чуми.

Листя хльоснуло по обличчю. Лютий поклав її на землю, на траву... Язичницького вогнища тут не було, між кущів залягла суцільна темрява.

...Люба припленталася додому, коли вже стало розвиднятися. Розуміла, її можуть побачити, хто пайраніше встає поратися, але не згиналась біля парканів і не звернула до двору через город. Їй важило не це. Змалечку наготована на щось незвичайне, вона, не задумуючись, стрибнула у вогонь. Але вийшло не так. Чи вогонь був несправжнім, бенгальським, чи десь спалахнув він далі, її не торкнувши. Не опалив він Любу ніяк, було враження, що вона замість вогню брьохнула в калюжу, завдала собі болю й перемазалася. Лютий при ранньому світлі ніби помалів їй в очах, хоча й виглядав упевненим та вдоволеним.

— Оце вона, твоя вершина? — спитала Люба зухвало.

Розуміла: їй має бути ніяково й соромно, що переступила межу, але вона перейшла її з ним, і перед ним Любу поймав не сором, а зухвала зверхність.

— Бу-у-де,— озвався Лютий, тією Любиною зухвалістю не дійнятий.

— Не буде!

— Буде. Можем хоч і засперечатися на щось...

Люба здивувалась:

— Засперечатися? Це ти з хлопцями міг побитись об заклад, що понесеш мене в оці куші, але на що ти можеш засперечатися зі мною? Ти казав про повну силу життя... та й не тільки мого... нездійсненого, небувалого. Що можна заставити під небувале в житті? Хіба що власне життя?

— Можна й життя,— посміхнувся Лютий.

Люба підвелася на тремтячі ноги. Лютий не поспішав за нею. Він знав, що тепер піде йому назустріч сама. Так у нього бувало завжди, аж поки спільні вершини не нижчали до звичайнісіньких подушок на ліжку й не одчалував Лютий у дальші мандри до «вершин» під виглядом поїздки у відрядження чи на нову будову, з якої він уже не повертався. Щоправда, ніхто з ним досі не важив ні своїм життям, та ще й незвичайним, ані його життям, яке Лютому таки видавалося коли й не особливим, то принаймні найдорожчим для себе й вартіснішим від усіх інших.

При цих міркуваннях Лютого брав острах, але він же й приносив у його почуття щось таке, чого Лютий досі не відав. Хотів був підхопитись за Любою, але її тендітна постать уже промайнула у просвіті між кущами над кручею. Лютий сів зручніше, оперся плечима об стовбури довгих, міцних пагонів ліщини й став дивитись униз — на море, на схід. По морю, одсуваючи нічну синястість, розігрівуючи її, йшли зі сходу круги: жовтий, оранжевий, червоний. На самому краю червоне було таким гарячим, що схоплювались тоненькі вогненні язички,— там сходило сонце. На голубій смузі задніпровських лісів жевріли гострі верхів'яття сосон, і падали від них аж до самої води мерехтливі тіні. І все рухалося там, вставало, жило в неповторних і миттєвих зблисках краси, яку Лютий споглядав мимовільно, відчуваючи, що над усі сходи й заходи й над усе на світі,— ті хвилини, які він уміє добути в житті. Знав він це чуттями й розумом і тому вивищувався над багатьма, ніби був від них сильніший не лише фізично. Його філософія витікала з власного життя органічно, й життям своїм він на-

давав тій філософії чинності, а тому й справляв на багатьох враження людини, що, як мовиться, вхопила бога за бороду. Щоб оце Лютого побачив інспектор Задерій, та й Горовий також, вони могли б його нарешті зрозуміти чи розкрити для себе, і хто знає, чого б навчило їх таке відкриття.

Люба відчинила двері й побачила батька. Він сидів у передній кімнаті, обершись плечем об гострий ріжок комина, одягнений і взутий, але було видно, що він ще не роздягався вчора й не лягав.

— Ти чого... сидиш? — спитала Люба затнувшись.

— Думаю,— сказав Соловей коротко, але в тім короткім слові вчулося багато: злість, жаль, відчай, і безсилля, й намагання щось збагнути. Люба знала, що переступає через усталене й освячене віками, але досі це ніби стосувалося тільки її самої, й вона мала дати собі раду сама, бо ж переступала, йдучи за чимось, і не подумала про своїх батьків...

— Я думала, тебе це не торкається. Що тобі в тому?..

— Як це «що»? Весь рід наш: мати твоя, і материна мати, й усі зроду-віку дівчата були дівчатами, виходили заміж, заводили сім'ю...

Все, що він казав чи міг сказати, було правдою, й Люба все знала. Вона, як по ширості, передчувала й цю розмову з батьком або матір'ю.

Старий Соловей умовк, почекав трохи, мабуть, наперекір своїй упевненості все ще сподіваючись почути од Люби заперечення чи спростування, і, не дочекавшись, спитав:

— Чого ж ти мовчиш?

— Мовчу, бо не знаю, як сказати. Ти відаєш усе з давніх-давен, усе тобі ніби ясно, а проте ось сидиш і думаєш. Значить, є щось, раніше не знане й не обмислене. Зроду-віку, кажеш, дівчата спершу були дівчатами, тоді виходили заміж, брали їх чи віддавали, заводили таким чином сім'ю. Так, може, вони більше й не хотіли чи не могли нічого знати?

Вона сказала про те, що він хотів збагнути.

— І що ти в такий спосіб узнала?

— Нічого! — гостро сказала, майже крикнула Люба й швидко ступила до своєї хатини.

Це вона — щоб не заплакати, ще нижче похилив голову Соловей. Він багато прожив на світі, і його очі вже притупилися дивитися на нього. Але в них — ніби на добрих давніх фотокартках, що, наклеєні на цупкий картон, лежать

у скрині з «миколаївських часів», не жолобляться, не тьмяніють, не жовкнуть,— у його старих очах чи у пам'яті стоять відбитки перебаченого за вік. Він спостерігав уже не раз, як вони не збігаються з тим, що бачить зараз. І не в тім же, видно, річ, що змінюється одяг,— за його вік він чимось повторювався не один раз, не в тім, що колись не знали машин.

Колись ставало однієї зінгерівської машинки на село, одного «фордзона», мотоцикла чи комбайна. Тепер їх треба більше. Дід Кармазина був при «Зінгері», його внук при «Жигулях», відмінність не в тому, та, власне, в Кармазинові й не видно ніякої одміни, хоч би він був і при тій машині, що літає в космос, чи тій, що, кажуть, здатна за секунди обрахувати стільки, скільки людина не змогла б і за весь свій вік. Пристав Кармазина до неї, він хіба що рахував би на ній гроші, що складає на книжку. Полагодив он машину, підрихтував та й продав. Узяв чи не більше, як заплатив за ціленьку, й знову збирає гроші в кулак.

Не в Кармазинові, а в декотрих інших, що трапляються дідові на очі не так уже й зрідка, як і в своїй ось рідній дочці, спостерігає старий Соловей одміну від того, що відклялося в його пам'яті. Його притьмянілим очам не вдається проникнути в душу дочки, глибше розгледіти, що ж то в ній — добро чи зло, або, як він собі мовить, до діла воно чи до шмиги?

Може, він, як неминучу тепер одміну, сприйняв би й поведенню дочки, якби міг збагнути, якого ж вона сягнула таким робом добра. Бо все на світі зазнає змін, не міняється тільки у своїй суті добро і зло, й ніколи зло не стане добром.

Не міг підвестися з місця, хоч уже й розвиднілося зовсім. Чомусь боявся, переступивши поріг, зустріти очима чисту дніпрову синяву. Він звівся тільки тоді, як почув, що у спальні шеберхає босими ногами дружина. Вийшов, щоб не стрічатися з нею, нахилив голову, йому здавалося, що глянувши на берег, він побачить, як на ліщині й на кущах бузку та вишняка, що порозростались по схилу,— скрізь там вчорашнього вечора нагло обсіпалося листя.

Люба чула себе пагоном, що одчახнувся від гілки. Одійшов, ніби зайняв якусь царинку під сонцем, тільки свою, однак же й окремішнім, самостійним деревом не став. Вона відмовчувалась удома й на фермі день, і другий, і третій,

прислухалася до себе й мусила кінець кінцем сказати собі, що нічого не сталося.

Лютий показався їй від нового корпусу оддалеки, чекав, що подасть знак, де вони знову зустрінуться. Люба ніякого знаку не подала. Він ніби поменшав їй на зріст. Другого дня підійшов ближче, запитав жестом, де вони зустрінуться — біля кручі, біля клубу? Люба повернулася спиною й зникла у широких воротах корпусу, мов Лютого й не побачила. Дивуючись — не траплялось із ним такого, — Лютий мусив за якийсь час починати все спочатку. Так ніби щойно перестрів її біля школи, маленьку школярку з очима половчанки й з якимось таємничим чаром, не дівчина — з горіха зерня. Треба ходити слідом, як і перше. Втім, не як перше, бо тоді вони поспішали одне одному назустріч, як двоє пішоходів, які виходять навстріч у шкільній задачі і мають стрітися з точністю, яку можна вирахувати й звірити відповідь в кінці задачника.

Тепер Лютий мав іти сам, а точніше, вони йшли в один бік, тільки Лютий позаду, й щоб йому наздогнати Любу, треба ступати кроками сягністішими, ніж були досі. Лютий пішов знову, й слід йому видавався новим, неходже-ним. Перше те мале, крихітне дівча прагнулося узяти на руки, якимось прикрити собою, але то було лише варіацією вже багато разів програного, відомого, й він знав: ті бажання зрештою слабнуть, як угамовується спрага по склянці холодної води. Тепер його спонукало щось інше, досі не відане. Лютий не міг побачити, що ж у кінці. Розумом він знав, що кінець все одно буде, у природі нічого немає безконечного, крім хіба самої природи, однак чуття цих думок не приймало. У ньому жила інерція досвіду, коли йому здебільшого все легко діставалося, запорукою його постійних успіхів була його велика фізична сила (за яку, мабуть, і дали його пращурові таке прізвище).

Лютий вистежив Любу, як ішла соняшниковим полем за селом. Він згинався, щоб Люба не побачила його й не звернула із стежки раніше, ніж він перестріне її й візьме за плечі, тоді вона не зможе від нього вирватися, а кричати їй тепер вже нібито не випадає. І вискочив з тих соняшників їй під ноги, як Пилип з конопель, уже бачачи, що робить по-дурному. Люба уздріла його оддалеки, здивовано й байдуже знизала плечима. Він це завважив, але не зумів перестроїтися на якийсь інший лад, кудись поділася, застигла чи задерев'яніла його звичайна вправність. І як наготувався загодя, він скочив з своїх конопель перед Любою

й охопив її, не торкаючись, широким ободом рук. Люба запитально видивилася на нього.

— Не пущу,— сказав Лютий. Не подумав, що виглядає придуркувато і перед Любою, й перед собою.

Ним правив стереотип. Вона мала вириватися, а він утримувати її, борюкатися, цілуватися, й у тій дії, ніби на вітрі, розгорілася б навіть найменша жарина. Нехай би вона стала лушцювати його, як тоді, по пиці. Але Люба глузливо спитала:

— Ну, то й що?

Мусив прибирати руки.

— Може... підемо куди, Любо?

— Чого?

— Ну, як «чого»... Так просто підемо.

— Вже ходили.

— Далі підемо, далі...

Вона подивилася на нього, зміряла поглядом і, знизавши плечима, як допіру, коли побачила його в соняшниках, неспіхом рушила з місця. І тим сказала Лютому, що йому рушати слідом за нею нічого. Його струсонувало лютою дрожжю, й самі собою стиснулися кулаки.

Примусити Лютий міг кого завгодно, принаймні багатьох, але, як усі здорові тілом, був людиною добродушною і поблажливою до слабших, та й ніколи не хотілося йому почухати кулаків і не вдарив він у житті навіть і сильного та винуватого перед ним. Йому хотілося, щоб вона прийняла його силу добровільно, з любов'ю. Лютий поспішив по стежці назад, геть із того соняшникового лану, з пахощами якого тепер йому, мабуть, навіки сплелася картина його безсилля.

Він проминув нарешті соняшники й повз шкільний сад вийшов на горб, що звався тут Городищем. На Городищі росла конюшина, й по ній, уже по сіяному, зеленому, протоптану вузьенька пряма стежка. Конюшина другого урожаю на зрошуваному горбі була молоденька, Лютому до кісточок, і здавалося йому, що на нього дивиться півсела, хотілося цієї миті поменшати чи помолодшати, вернутися на ті стежки, по яких ходив у Дніпровських плавнях ще босими ногами і трава сягала йому до грудей.

Лютий звернув зі стежки ліворуч, дійшов до схилу: за краєм конюшинного лану починалася величезна підкова крутояру, одкритого до моря. Лютий сів на межі, скинув піджак і одклав від себе подалі. На схилах росла трава, негуста й уже прируділа під липневим сонцем, а внизу, де

було футбольне поле цього велетенського стадіону, молода посадка сосни тільки набирала сили, зелена, аж синювата, й за нею грало соковитою блакиттю море. Лютий не хотів дивитися на нього. Десь зовсім недавно, сидючи отак на кручі по тому, як непевно ступаючи, подерлась угору додому Люба, він окинув байдужим оком цю красу, певний себе. Він знав у житті щось більше й відчував себе над усіма силами й формами владним. Одначе як же він помалів зараз перед світом і перед самим собою! Він ліг на бік, щоб обрій йому закривали ріденькі стебельця петрового батога, що був у синьому цвіту.

...Він тоді ходив, мабуть, у шостий. Дівчина, з його ж таки класу, жила у другому селі, за плавнями. Вона ходила до школи горою, степом, так було пряміше, та й безпечніше. А він виходив її назустріч стежкою понад кручею. Виходив раз, і вдруге, і втретє. Вона знала про це, і вони мали побачитися на стежці. Або далі там, поміж дубиною і очеретом, біля старика. Дубина густа, аж чорна, і чорна вода в старикі. Йї там страшно. Він мав її провести, може, й перенести через ерик біля старика, після повені там ще довго стояла вода. Дівчина не йшла. Він доходив аж до того місця, де мав її зустріти, й довго стояв, уявляючи картину їхньої зустрічі. Дівчина не йшла. Тоді Лютий лягав на траву й малював собі іншу картину: буцім він простудився тут, її виглядаючи, й тяжко захворів, а вона дізналася, чому він занедужав, і прийшла його провідати, слабо- й немічного. Пожаліла.

Дівчина не зустрілася з ним, і він розгнівався на неї. На стежку йому вийшла інша, потім друга, третя. Стежка та відійшла від Дніпра, стала вже без трави, рівна, гладенька, асфальтована. Він пішов по ній, дужий і певний, завжди свідомий і мети, і засобів її досягання. Цій дорозі не бачилося кінця, вона стала самоціллю. Однак виходить, що дорога все ж таки йшла по землі, по круглому, загиналася, завивалася в спіраль, і ось по двадцяти роках він повертався знову на стежку, на якій захотілося стати маленьким, немічним, і щоб про це довідалася Вона. Хоч тепер Лютий уже не маленький і знає, що самі дівчата ні сіло ні впало на зустріч не йдуть, їх треба на неї кликати.

Від піджака, що лежав поруч, печально пахло соняшниками. Лютий підхопився на ноги, зграбастав грудку рудої глини й пожбурих її вниз. Думав, згори сягне аж до води й почує, як хлюпне вона у воду, полетять бризки й розійдуться по воді кола. До води він не докинув, грудка тихо

шелеснула в сосняк: Лютий через конюшину навпростець подався до ферми. Але того ж дня він знову побував біля кручі й спустивсь аж до самої води — коли гналися за Малюком. Тут вони його наздогнали. Лютий не казав його бити і не спиняв хлопців, стояв над ними й дивився то на те, як вони б'ють, то на Малюка, як він, опритомнівши після примочки у воді, знов кидався на всіх. Його тут мало не забили на смерть, але Лютий все одно не дійшов ясно, що хотів побачити, спостерігаючи ту бійку, й на якому боці хотів себе почути.

Малюку на другий день після бійки, коли той тільки прокинувся, Лютий сказав:

— Якщо хочеш зостатися в бригаді — викинь усе з голови.

— Та я хіба що — я нічого, — потупився Малюк, підвівся й став одмочувати садна на обличчі.

Очі в нього так запухли, що ледве виднілися у вузьких щілинах, і коли він став до роботи, ніхто в них і не зауважив нічого. Вибили дурущі з Малюка.

Лютий вирішив, що і з нього самого треба вибити дурущі, щоб не лізли з якихось давніх берегів та порослих травою стежок, яких, знав, давно вже немає, витоптали вони, вигарманувались мотоциклами, й постелено їх рівним твердим асфальтом. Дорога його — вже цілком теперішня, асфальтована, і треба тільки викинути все з голови. Вибити дурущі. Але хто може з ним зробити це, таким великим. Не стільки великим, скільки впевненим у собі. Він так міцно утвердився й стільки знайшов благодатного ґрунту для свого коріння, що зрушити його, дійняти, прецінь, не годен уже ніхто, крім хіба його самого. Сам Лютий тільки й спроможний оцінити себе й виправдати в своїх очах.

Лютий знову кидався в роботу, й робота ніби забивала йому дух. Шабашники працюють без перекурів, шабашник, відома річ, складений усього лиш з двох частин — з карбованця й роботи заради нього, й ці частини так пригнані одна до одної, що поміж ними немає щілини, а якщо й завелася там яка шпарка, вона заповниться гамором транзистора. Але, повихавши лопатою поруч з усіма десять чи дванадцять годин, Лютий все одно увечері мав іти — звичайно по роботі він ішов «додому», той дім він повсюди знаходив майже одночасно з роботою. А тут у нього не було дому. Йшов до готелю. Там Малюк з компанією, з транзисторами. Лютий зневажав і транзистори, й «чорни-

ло», як і всяку іншу втечу від себе. Якраз у собі він досі мав найвищий життєвий смисл та насолоду.

Лютий виходив на вулицю, під зіркі небесні зіниці й таки опинявся сам на сам з собою. Щоб хоч не було цього неба й тиші, яка ніби смоктала Лютому душу! Зневажаючи транзисторний гармидер, Лютий, проте, знав, що якби оце зараз вийти десь, де шум, світло, асфальт, він би напевне забив ним собі вуха, заповнив порожнечу, що смокче його всередині, й на рівному та видному асфальті нехотя здибав би собі щось утішитися хоч на годину чи вечір. Але тут ступи лиш один крок від порога — й одразу поринеш у тишу й темряву, яку, ніби буравчиками, свердлюють гострі зіниці густих сузір'їв — дивляться, зазирають тобі в душу. Ще ступиш крок — опинишся в полі, у якому й уночі вчувається безмежна відкритість, що манить, валить з ніг, якщо не маеш у собі чим її переважити. А там Дніпро і кручі. На кручі над морем уже не встоїш, якщо немає в тобі нічого для рівноваги.

Лютий покинув бригаду й подався з села.

Узяв чемодан, сів у автобус, наповнений людьми, клумаками, уривками розмов. «Цибулі цей рік — буде і нам, і людям». — «А картопля?» — «Картопля де як — де густо, де й пусто, геть пішла в гичку через дощ і пригниває сильно. Що воно за знак, що пригниває?» Аж тоді став думати Лютий, куди йому податися. Він із кожного свого «дому» виїжджав лише у відрядження, й бувало, що повертався до якогось із них по кілька разів. Чому так довго їздив? Робота. Чому не писав? А що з того писання. Ну, звісно, свою справу зробить подарунок, гостинець, гроші. Лютий не скупився на карбованця. Він приставав у прийоми не для утримання й заробляв грубі гроші, щоб їх тратити. Гроші не самоціль, вони тільки добрий прислугувач для мети. Мета була незмінною, і йому однаково, до кого податись, окрім хіба тих, у яких уже росли діти. Своїх дітей Лютий ніколи не бачив, він одчалував на нове будівництво, як тільки довідувався, що вони будуть, і ніколи про них не думав і не пускав їх в уяву. Мабуть, він цього боявся.

Перебравши у пам'яті всіх бездітних, Лютий вирішив їхати до тієї, яку також звали Любою, до неї було найближче. Та й не треба пильнувати, щоб не обмовитися не тим ім'ям. Це з ним часом траплялося, і тоді доводилося переконувати, що то ім'я його табельниці на роботі, він його повторює часто й через те звик. Одбріхувався. Коли хоче, жінка може повірити у що завгодно.

Люба стріла його, як стрічали всі:

— Де ж ти так довго був?

— Робота, Любо, робота.

— Забув за роботою?

— Не забув, як бачиш. Я навіть твої розміри знаю напам'ять, на ось приміряй і побачиш.

Він витяг їй подарунок — фінський костюм. Купив на пересадці з автобуса в сільській крамниці, красивий коричневий костюм з поліестеру, мабуть, задорогий для села, і там його не брали.

Люба — медсестра. Розкішна тілом, вона знала свої принади і вміла ними користуватися. «Що маєш, тим і живи», — така Любина формула. Вона з Лютим найбільше одне одному до пари. Купуючи того костюма, Лютий пересмикував плечима, уявив дорідну Любину стать поруч з крихітною Любусею.

Люба взяла подарунок, одійшла до дзеркала й, приклавши до грудей, стала дивитися, чи до лиця їй такий колір, і на обличчі її, повному і м'якому, застигла незворушна задумливість. Вона ніби зважувала щось чи вирішувала, поки дивилась у дзеркало. Лютий здогадувався, що Люба не сиділа тут самотньо, його виглядаючи, що вона мала когось після нього, як і до нього, та його ніколи не обходили ті, що «до» і «після», головне, що був, е і буде він — Лютий.

— Ну, що, Любусьо?..

Любусею він її раніше не звав, це, мабуть, і переважило. Люба махнула рукою сама собі, одвернулася від люстра й понесла йому для цілунку свої пишні уста. Був полудень. Любі треба заступати на нічне чергування. Вона опустила з його плечей свої руки, звільна повернулася і стала неспіхом щось прибирати, хоч у неї в кімнаті завжди була санітарна чистота. Лютий сів на стільця й дивився, як Люба зібгала й поклала до шафи його подарунок, тоді зняла й так само неспішно склала вчетверо покривало з розкладної канапи. Вона поверталася до нього то одним, то другим боком, бачила, як він пасе її очима, й давала себе оглядати. Запалила в кухні газову колонку й пішла у ванну. Звідти вийшла переодягнена у завузкий і закорткий для неї халатик, опустила штору на вікні. Лютий, підкоряючись її ритуалові, як і вона, неспішно підвівся, з хрускотом потягнувся, підійшов до Люби, й вони рушили разом по знайомій дорозі без поспіху й страху вгору і вгору, й завдяки тій неспішливості й тому, що дорога була знайома, ніщо не

заважало на ній, дійшли нарешті такої висоти, вищої від якої не бачилось їм у світі. І тоді вірилось Любі, що він справді десь був тільки на роботі, а Лютому — що Люба на світі існує тільки для нього.

Коли Люба пішла на чергування, Лютий одвісив вікно, прочинив двері на балкон, підтяг до дверей невелике крісельце й, закуривши, став дивитися на світ. Власне, світу тут не було видно. З четвертого поверху він бачив два фасади будинків на протилежному боці вулиці — балкони, вікна, в яких де-не-де стало світитися. Думати не було про що. На роботу він, будівельник, влаштується завтра, лиш перейшовши вулицю. З Любою теж не бачилося ніякої проблеми. А те мале, таке ж невміле й скажене, він собі в думку не пустив. Нехай телесується там, на дніпровському белебні.

15

Кармазина підтримав Горовий. Не тим, чим хотів, і не тоді, коли казав Кармазинові, що у світі найголовніше — здоров'я. Воно в Кармазина було, і чув він у собі силу, як ношу на плечах, яку немає куди покласти. Не стало в нього полиці, на яку він завжди складав усе, що ніс на плечах. Від того довкола і в собі видавалася Кармазинові порожнеча. Він машиннально продовжував лічбу: йшов — лічив кроки, брав у жменю цвяхи — рахував, у чайній — рахував, на скільки взяв і з'їв за першим, за другим, тоді все разом.

Він поїхав у область розпитати про ремонт машини. Побачив через паркан майстерні, як у великому асфальтованому дворі рядами лежали такі самі, як і його, колишні помисли й надії, так побиті й потрошені, що жаль дивитися на них. Їх було там стільки, й лежали вони так довго, що, попри різну їхню масть, усі вже зачервонілися поспіль, узялися іржею. На рихтування нібито черга вже на рік чи два, йому навіть точно не сказали. Про рихтування ніхто не хотів і розмовляти.

Кармазин тупцював біля станції цілий день, добре знаючи: якщо ворота зачинені, то десь неодмінно має бути хвіртка, одірвана штахетина чи бодай щілина, крізь яку пролазять. І таки проліз на територію й доступився до майстрів. Було їх там кілька. Один різав погнутий кузов автогеном, другий постукував молоточком по блясі, третій сидів поруч, курив і, мабуть, вирішував, за що йому взятися,

й видно було, що братися йому ні до чого не хочеться. Усі вони, стоячи при роботі, були водночас мовби не тут, відсутні такою мірою, що не бачили й не чули ані самих себе, ані Қармазинової мови. Але чому така пиха й зневага до всіх, до нього? У Қармазина також головний інтерес був не в роботі, яку робив, а в тій «полиці», на яку мав її класти, однак він мав терпець і повагу до всіх і пошану до роботи, без якої нічого ж не покладеш на книжку. Мусив і тут набиратися терпіння й говорити до потилиці того, що сидів набундючено, аж поки той не визвіривсь на Қармазина:

— Що ти причепився, хіба не бачиш, скільки в нас роботи!

У себе в селі, щоб хтось отак визвірився на нього ні сіло ні впало, Қармазин якщо б не з'їздив його по мармизі чи не охрестив добрим матюком, так принаймні не озвався б до того більше й словом. Він мав свою гордість і навіть вичитав десь у газеті для неї назву — робоча гордість. Він робив своє діло справно, не задля хвальби й честі, волів одержувати за нього не почестями, однак і зневаги до себе не допускав. Важко було йому зараз ламати шапку перед цими мурмилами, однак мусив. Қармазин сказав їм, що, може б, вони той, у позаробочий час і поза паперами та нарядами. Ніщо не змінилося в них — постукували, сопіли носами, ніби й не чувши Қармазинових слів. Қармазин говорив далі, аж поки один з майстрів не верескнув:

— Та одчепись ти. Ніхто не буде клеїтися з твоїм бруктом. Коли хоч, оддай за пару тисяч і скажи спасибі.

Коли він це сказав, на мент запала тиша: вони хотіли почути його мову, й Қармазин зрозумів, чом вони були такі пихаті: заробіток у них ого-го — не те, що в нього, й користуються тим, що завізно дуже, й ця бундючна мовчанка — щоб вибити більше. Қармазин плюнув їм під ноги й поліз назад через дірку в паркані.

Йому ще дужче стало шкода своїх грошей, коли побачив, як тяжко вони в нього зароблені порівняно ось із цими пихатими халтурниками, які наживаються на чужому горі. Відчув, як ще більше гнітить його, що отак важко заробляти йому тепер немає для чого.

Його батько, старий Қармазин, збожеволів, коли в двадцять дев'ятому під колективізацію у нього одібрали землю, воли й хату. Він пішов у солом'яному брилі з костуром по селу босий, хоч уже падав сніг. Стукав костуром у людські ворота й кожному казав:

— Та оце ж бачиш — одібрали...

Нікто на його стукотіння не виходив — Кармазин мав за двадцять десятих, і хоч сам він все літо смолить босі ноги, щоб не так біла стерня, і спав посеред двору, поклавши голову на камінь, у нього було двоє наймитів, він був справжній куркуль. Старий Кармазин плакав біля кожних воріт, тоді йшов до колгоспної стайні й довго там стояв оддалік, щоб почути, як ревуть його воли, іржуть його коні, а тоді знову йшов по селу й стукав костуром: «Так оце ж чув — ревуть...»

Так він і помер під тином, замерз. Малого Кармазина з сестрою забрали до патронату. З роками ті події якимось поплутались у його пам'яті, згадувалися як важкий сон або привид, коли вже й не добрати, що було насправді, а що привиділося. Пізніше, вже по війні, як сам він трохи вбився в колодочки, Кармазин згадував батька й намагався уявити, як йому було тоді, коли в нього відібрали все, на що він стягався весь вік. У нього нікто не одбирав ні хати, ні машини, хіба що ці троє хотіли присвоїти собі якихось дві-три тисячі, але це його воля зараз — віддавати їм чи не віддавати. Ї не віддасть, не такий дурень. Він уже прицінювався й знає, що за машину, навіть побиту, на руках дають як за нову, і візьме він свої гроші, але — знову те ж саме: немає «полиці».

Кармазин приплентався додому, знайшов на місці ключа, одімкнув хату, переступив поріг. У кімнаті з сивої порожнечі, що застинала Кармазинові очі, прорізалися якісь предмети, і він став трошити їх наосліп — шафу, вікна, веранду. Трошив, аж поки не впав знесилений і не заснув на долівці.

Уранці підвівся, готовий слухати дорікання Гольки. Але вона не кинулась до нього з криком та голосінням, як звичайно, а тихо сказала, коли він продер очі:

— У Горового вночі вмерла дочка...

Сів на ослоні й став рахувати: шибок розбито сім, вісім, десять, скло у серванті, дзерцята в шафі. Посуд Голька вже приборала й підмела. На веранді п'ять шибок — тих, що посередині. Прикинув, скільки виходило збитку, а тоді подумав про Горового. У Кармазина не було дітей, і він не міг уявити собі, що відчують батьки, у яких вмирає дитина. Він подумав так: це ж на дочку Горовий молився, як він на свою машину. П'ятнадцять років, вважай, що весь вік. І от її не стало. Усе, на що втратився Кармазин, можна було поновити, втрата Горового безповоротна. Горовому незмірно тяжче.

Як він розбився, Горовий прийшов допомогти словом, і треба б тепер йому якось розрадити Горового, однак Кармазин не знав, що можна сказати батькові, в якого вмерла дочка. Він пішов на роботу, весь час відчуючи на собі гніт від горя, що спіткало Горового. Від ферми до контори було зовсім близько. Працюючи, Кармазин кілька днів поглядав на контору з острахом — боявся голови з його горем. І затим його власне нещастя ніби помалішало, й він подумав урешті-решт, що при речах, мабуть, чи легше, чи безпечніше, ніж при дітях. Речі хоч і з трудом, але все ж таки можна знову нажити.

Ця думка не прийшла до нього зразу. Поглядаючи на будинок правління, а потім на Горового звіддалік, Кармазин спостеріг, що чомусь тікав Горовий від Любки. Зі страхом думав, що йому ні з чим підійти до Леонтія Петровича. Ніколи не сумувавши за дітьми, він зараз ніби має з того якусь перевагу: його не може зачепити отаке велике горе. А до нього тим часом потроху стала повертатися певність. Він ще не бачив нічого як слід, ще рахував побиті шибки. Випадком заціліли всі кольорові. Повставляв усередині просте скло, і веранда зосталась, як і була. Вона вже не являла для Кармазина цілого світу, але була в ньому, нетлінна й надійна, й десь твердла в Кармазина, влаштовувалась в самому центрі «поліця» — місце таке, опора, куди можна покласти ношу, яку він не скидав з плечей, чи ґрунт, щоб обпертися на нього твердо. Й так виходило, що нещастя Горового ставило на ноги Кармазина.

До машини він таки знайшов майстра, який узявся зробити все за вісімсот карбованців. І зробив, відрихтував, підфарбував нові дверцята, й не дуже стало видно, що вона була в аварії. І знайшовся добрий покупець, вернулися Кармазинові гроші. Він поклав їх на книжку, тимчасово. Кармазин на своєму віку вже бачив чимало грошей, що були аж он якими грішми, а потім ставали лиш розмальованими папірцями. Одне слово, грішми жити було Кармазинові і нецікаво, й ризиковано. Полагодив усе в хаті й ганяв Гольку, аж поки не вихаяла її, як лялечку. Кармазин завжди любив чистоту в домі, тепер він загадав, щоб усе блищало. Купив замість побитої нову, горіхову шафу, їй у тон перефарбував у світлиці підлогу брунатною емалевою фарбою. Після роботи скидав за порогом черевики, перевзувався у м'які вовняні капці, переступав з кутка в куток, ловив на меблях сонячні переблиски, чогось ждав.

Заслабла Голька, важко їй стало біля корів, Горовий перевів її прибиральницею чи хазяйкою в готель. За готель була хата в центрі, що перейшла до сільради років з двадцять тому, коли конфіскували майно в кравця. Голька попросила Кармазина, щоб полагодив дещо, поприбивав полиці в комірчині для білизни. Кармазин постукав молотком, обійшов кімнати, несамохіть зазираючи в кутки — чи не залилось, бува, там чого після колишнього обшуку. Кажали, що за плінтусами тоді познаходили стільки золота. А кравцеві ж тому було під сімдесят. Накрав, натяг, у нього зв'язок був аж із Києвом, з такими самими діячами, переправляли сюди йому крадений штапель. Втім, не золота шукав Кармазин і не про золото думав, він ніколи не давав своїй уяві одриватися від твердого ґрунту. І тут крутилась йому думка: люди минають, а речі застаються. Ця поганенька хатка пережила вже кількох власників, а що вже казати про будинок, он хоча б ту кам'яницю. Перед вікнами готелю стояв будинок Гуркала, колишнього голови райвиконкому, — великі вікна, товсті, з червоної цегли стіни. Він обдивлявся будинок, ніби свою опредмечену думку, коли увійшла Голька, простежила за його поглядом крізь приземкувате вікно й сказала несподівано:

— Що, мо', купити б хотів? Чула, продає Гуркало, не думає, значить, вертатися з району. П'ятнадцять тисяч загнув...

Кармазин пропустив її слова повз вуха. Але від її слів у Гуркаловій хаті ніби поширшали вікна. Не поширшали, а в них дужче прозначилися рами. Вони в Гуркала були дубові й лутки дубові. Кармазин знав: це тоді, як підтопило на Дніпрі склад лісозаводу й понесло дуби. Їх ловили баграми, ну, й підлаталися декотрі. І Гуркало, хоч, звісно, він не ловив, до нього воно пливло само. Голови колгоспів везли, «виявляли ініціативу», як він це називав, а сам Гуркало тим часом казав — не казав, а кричав: «Інтереси держави!» Він вигукував це слово часто й загрозливо, й завжди здавалося, хоче ним ударити, ніби кийком. Мабуть, себе особисто він мав за державу. Втім, одрізнили, як почав тоді Горовий, ткнув у нього пальцем — а ти хто? Перевели в район, і Гуркало пішов туди охороняти державу — начальником пожежної команди. Як він там охороняє вогонь і що з нього має? Але, бач, не думає вертатися в село, нема йому чого тут робити. Продає хату.

У ту хвилю, як почув Кармазин про хату, він нічого не думав про Гуркала й навіть про п'ятнадцять тисяч, які той

хоче злупити. Кармазинові в ту хвилину врізались у вічі рами, ніби він побачив їх уперше. Й навіть не рами, а їхні перехрестя літерою Т. Масивні, чорні, вони виділялися на вікнах ніби хрести, що стоять на цвинтарі ще з миколаївських часів. Кармазин нічого не сказав Гольці. Що треба було, він уже поробив. Склав у ящикок інструмент і мовчки пішов у присмерку додому. Своім звичаєм лічив кроки — п'ять, шість, десять. Чорні хрести рами йшли за ним назирці. Оглянувся. В Гуркалових вікнах засвітилося світло, і хрести рами були в ньому ще виразніші.

Скільки ж це разів проходив він повз Гуркалів будинок — добрий будинок, навіть зараз у селі немає міцнішого, — однак тільки тепер упали Кармазинові в очі ці рами, бо він уявив на мить, якби Гуркалові вікна стали його. Що вони його!

Дванадцять, тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять. П'ятнадцять тисяч за хату. Скажені гроші. У селі — люди тепер стали рухатися частіше — часом продається то одна, то друга, однак більше п'яти тисяч за хату в селі ніхто ще не брав. Проте п'ятнадцять тисяч не вражали Кармазина. Ця хата була варта будь-яких грошей. Єдина така на все село — й може бути його! Навіть та скажена сума, п'ятнадцять тисяч, приваблювала Кармазина тим, що на неї не міг зіп'ястися хтось інший, вона вже сама наче переводила її власника в якийсь інший, вищий ранг. Двадцять, тридцять, сто кроків — аж поки дійшов додому, з радістю відчуваючи, що нарешті потрапив знову у свою колію, почув «полицю» й опору, і якби ж був знав чи хоч прагнув знати, куди його та колія врешті-решт заведе.

Лютий, як утік від Любусі влітку, перший раз сказав собі, що тікає. Хоч уже тікав він багато разів, вибирався з хати, коли жінки не було вдома, або казав, що їде у відрядження на дальшу будову. Потайки збирав все потрібне для від'їзду назавжди й робив це так, аби жінка не здогадалася чи, здогадавшись, витримала бодай, поки він переступить за поріг. Та це були тільки пригоди в дорозі, а в душі, у собі, Лютий не втікав, він просто йшов далі по наміченому шляху.

А тут йому вперше довелося втікати, та й не від Любусі — Любуся його не тримала. У тім-то й річ, що, навпаки, Любуся не пускала його до себе й тому не виходила йому з душі. Від цієї невизначеності утворювалась у грудях Лютого порожнеча, що смоктала його прикро, ніби довкола

було розріджене повітря, й він мусив-таки тікати від цієї порожнечі, чи від Любусі, чи від самого себе.

У місті цього розрідженого простору не відчувалося. Люба — на другий день у неї була перша зміна в лікарні — встала рано, тихо прибрала в кімнаті й пішла, клацнувши англійським замком у дверях. На трюмо, перед яким він буде голитися, вона залишила ключ. У кухні на столі для нього лежали бутерброди й пакетик розчинної кави — треба було тільки підігріти воду у чайнику на плиті. Він, як і Люба, порався по кімнаті неспіхом, і в ньому владарювала ота Любина спокійна повнота й умиротвореність. Подумалось, добре зробив, що вибрав саме дорогу до Люби. Й хоч від нього не сховалося, що це була дорога назад, Лютий не збентежився тим і, п'ючи каву та поглядаючи крізь вікно кухні на балкони сусіднього будинку, не чув у собі порожнечі, що смоктала його ще вчора, ніби їй справді сюди не було ходу. Тут місце лиш для затишку, й навіть оте напівпритомне обривання з кручі так паморочить тому, що воно спокійно й значущо підготоване, як щось найпосутніше в житті. «Живи тим, що маєш, і живи ним по-справжньому», — каже Люба й, мабуть, має слушність: жити треба по-справжньому.

Спорядившись, Лютий пішов шукати роботу. Щоразу в таких випадках він починав своє життя ніби заново, й хоч знав наперед, чим воно почнеться й чим закінчиться, усе ж таки сподівався на щось нове. Зараз Лютий вдруге подумав, що ступає по ходженому, але вдруге не збентежився цим. Він знайшов роботу на цій самій вулиці — ремонтну контору при будинкоуправлінні. У місті це найвільніша робота. У ремонтників немає ніякого «від» і «до» — ні дзвінка, ні твердого плану, бо загадано полагодити вікно, а його лиш торкни — посиплеться півбудинку, або навпаки — передбачено міняти стіну, а вона ще стоїть, її лиш підмарафеть трохи — і вже тобі заробіток. І з матеріалом вільніше, і в кожній квартирі знайдеться господар чи хазяйка, що захоче поміняти паркет, облицювати чеською плиткою кухню чи додати дві-три секції на батареях, а принцип же відомий і твердий — оплата готівкою.

В управлінні знайшлася для нього посада виконроба, а, що не вистачало людей, то це було саме те, що потрібно Лютому. Він набере їх сам, і таких, яких йому треба. У Лютого порозуміння коротке: хочеш заробити, то треба робити. У нього не буває на роботі п'яниць, прогульників чи ледарів, де б він не ставав до роботи, скрізь виходив з

дільницею у передові, й половина його підлеглих скоро починала під'їжджати до об'єкта на «Жигулях», хай навіть на стареньких, куплених з рук.

Сам Лютий на машину не збивався, не купував ніяких дорогих та громіздких речей, не мав і грошей на книжці. Заохочуючи карбованцем підлеглих, він у душі глузував з них, у житті йому важать не речі й не гроші, лиш саме життя, таке, яким він його уявляє. «Спіши жити,— казав його батько колись, такий самий зальотник, тільки тоді не було теперішніх масштабів, і він, несучи на своєму знамені цю формулу, козакував у одному своєму селі. Дітей у нього було — в кожному кутку, й наділяв він їх від себе хіба що тією ж таки формулою — «спіши жити» й наочним прикладом її застосування. Більше нічого й не пам'ятав про свого батька Лютий, але з часом, як появилася на світі безрозмірна тканина, Лютий відчув, що й батькова формула ніби з безрозмірної тканини, у неї можна вмістити чимало.

...Добирав «кадри», посміюючись із них, бачачи, як розкриваються вони потрібною йому слабинкою. Клав метлачку плитку, господарі квартир питали чеську. Можна й чеську. Чеський компакт? Важко, але якщо добре врахувати, як то складно, і посміхався, знаючи, що «врахують». Він уже працював у РБУ кілька разів, і йому здавалося, що з кожним роком це «врахування» йшло легше й жвавіше — заводилось у людей більше грошей, дужче стала свербіти їм та чеська плитка. Посміхався, брав гроші, зневажаючи їх. І насміхався зі свого начальника, бо розгледів, що всередині він дряпчка, яких Лютий уже стрічав.

Отак посміхався він місяць, і другий, і третій, аж поки не відчув, що ця поблажливість робить йому погану службу. Лютому ставало нудно, і здалось, через неї, через його ж таки поблажливість. Бо своєю зверхньою посмішкою Лютий ніби замірявся на щось більше, а насправді нічого більшого в нього не було. Кожного разу замірявся стати вище й зрештою бачив, що застається поміж тими, з ким такий поблажливий і зверхній. Він пив уже з цього кухля стільки разів і знав — смак не зміниться, хоч би й видудлив цілу бочку. Лютий перестав посміхатися.

— Ти щось засумував,— зауважила Люба.— Чи не завагітнів часом?

Чого воно їй спало на язик, таке безглуздя?

— Якби ж то я міг...— відказав їй Лютий ще безглуздіше, а потім спитав: — А ти, Любо, можеш?

Люба похитала головою, й було видно, що вона не знає,

як відповіді. Принаймні, не хоче, зрозумів Лютий. Він знову згадав про Любусю й з гіркотою подумав, що не вихилив того кухля до кінця, і Лютому здавалося, що там лишилося щось, чого він ще не знав, не сягав у житті.

Тут Лютий подумав, що він, мабуть, неправильно розпоряджався у житті своєю силою, бо завжди спрямовував її на когось, на щось і легко перемагав. З Любусею він хоча й не переміг, але доклав зусиль, щоб помінати обставини, узвав та й утік. А може, треба було пересилувати себе. Так став думати Лютий про царину, в якій застосувати свою силу, хоч би яка була велика, либонь, найтяжче.

Лютий сказав:

— Давай я тебе поб'ю, Любо.

Вона посміхнулась і співчутливо спитала:

— Нудно стало?

Було видно, що вона його розуміє й що їй і самій уже стало трохи нудно й сумно, бо вони обое з однакової матері і їхній шлях не довго буде спільним.

Коли Люба пішла на чергування, Лютий склав у чемодан свої немудрі статки (все своє носив з собою), поклав на трюмо ключа й зачинив двері, прислухавшись, чи клацнув зсередини англійський замок. Вийшов на вулицю, думав, як тільки ступить за поріг, зітхнеться йому широко й вільно, на всі велетенські груди. Але не відітхнулось, ніби була на ньому завузька сорочка. Хотів піти на роботу за розрахунком, але це ж провадити інвентаризацію, передавати справи, одробляти два тижні. Махнув рукою й подався на вокзал. Він не подумав про те, скільки на нього, втікача, «повісять» в управлінні матеріалів — плитки, фарби, цементу, й скільки сторінок додасться до його справи в карному розшуку. На автовокзалі взяв квиток на Верем'я. Чув ніби спрагу чи жаль за тим невипитим кухлем, що залишився там, у селі.

Як чекав під час пересадки автобуса на великій станції, зайшов до універмагу. Мав своїм звичаєм купити гарний подарунок Любусі. Бачив перед собою її крихітну постать — з горіха зерня, однак нічого не знаходив на її розмір. Лютий перемацав усі сукні й кофточки, — малі розміри були, але все ніби не пасувало їй. Він став дивитися на парфуми, їх не треба стосувати ані до її тоненького стану, ані до кольору її чорних, звужених і від того ніби далекосяжних половецьких очей. Він здогадувався, що вона справді від нього чекає чогось, однак нічого не міг дібрати їй до смаку й урешті-решт сказав собі: має принести їй щось

таке, чого не можна купити в магазині за гроші, щось має знайти в собі.

Лютий приїхав надвечір, залишив у готелі чемодан, став на порозі. Холодна емалева сфера осіннього неба вигиналася від обрію до обрію. Лютий ніби повищав, і погляд його з високості сягав далеко, але, як і в місті, не міг вільно оддихнути.

Прихилив двері й пішов до Любусі додому.

Лютий завжди умів і вгадати, й вдовольнити бажання жінки, а тут йому ніби бракувало сили. І ще було відчуття, що ту силу йому можна і взяти тільки від неї, хоч сам він он який, а її — крихта... Та справа в тім, що Лютий конче має якось переїнакшувати себе, переробляти, як потрібно їй.

Одчинив хвіртку, перейшов двір, смикнув ручку хатніх дверей і зупинився. У сінях стояв старий Соловей. Він пильно дивився собі під ноги, і Лютому видалось, що старий оглядає, чи не проломилася дошка в підлозі. Він і собі глянув під ноги — підлога була нова, свіжопофарбована емаллю.

— Чи є Люба? Мені потрібна Люба! — сказав Лютий і переступив поріг.

Дошка під ним скрипнула — не розраховував на таку вагу Соловей. Старий підвів голову, глянув по-старечому прозорими, зовсім не схожими на Любині очима й відступив, ніби злякався, що зараз під ногами Лютого розверзнуться земля. Втім, Лютий зрозумів, що Люба зараз у хаті, й ступив повз Солов'я, одчинив двері праворуч, до кімнати.

Соловей злякався не того, що проломиться підлога і навіть не самого Лютого злякався. Що йому підлога і що йому цей Лютий. Над ним у житті раз було провалилося саме небо, й за свій вік Соловей перебрав уже все, що могло його злякати, й усе воно в очах старого згубило вже свою страхітливність, бо людина найбільше тремтить за власне життя, а він його вже видивився до самісінького денця. У Лютого на обличчі так різко стиналися сила й рішучість з одчаєм та благанням, що старому видалось, ніби він побачив відбиток того, як судомно корчиться самий світ — єдине, що його обходило ще в житті, бо він хотів закрити очі на світ, зрозумілий йому і ясний, як облягаються на ніч, коли за всіма прикметами завтра має бути гарний день.

Люба сиділа біля столу обличчям до дверей, ніби чекала його. Може, побачила у вікно, як він ішов, але, мабуть, за таку коротку мить у неї не могло з'явитись на обличчі

цього виразу зваженого й ніби відстояного чекання. Лютий не знав, як з нею вітатися. Вона підвелася з стільця, подала йому руку, й вони привітались. Тоді Люба кивнула, щоб сів на канапу, а сама зосталася стояти, щось видивляючись в його очах, запитала:

— Прийшов?

— Прийшов.

Мабуть, Люба не побачила в його очах того, що мало там бути, бо спитала:

— І з чим же прийшов?

Тут Лютому вже не випадало відкриватись, як він звик і умів, коли доводилося повертатися назад.

— Не знаю, Любо,— сказав він щиро,— треба подивитися. Може, я й ні з чим прийшов. А може, найбільше важить те, що я прийшов, не зміг не прийти. Якщо ти мене хоч трохи ждала.

— Я чекаю тебе відтоді, як уперше побачила біля школи...

Лютий хотів підвестись до неї з канапи, вона спинила його поглядом.

— Любо, знаєш що, давай одружимося...

За всі свої походеньки Лютий ще ні разу не казав цих слів, і вони злетіли з його уст силувано й дерев'яно. Люба оглянула його відверто, згори донизу, й посміхнулася:

— Так ніби ти не женився ще ні разу...

— Хочеш — паспорт покажу?

— Що паспорт? Папірець.

Її не зраджував ні голос, ні манера, яку вона, очевидячки, обмірковувала, приміряючись до такої розмови, однак Лютий бачив, як в очах, в обличчі, в усій Любиній постаті проступає мов друга Люба — Любуся лагідна і трепетна. У неї починали тремтіти руки, й вона склала їх, схрестила на грудях і силувано спокійним голосом гукнула до батька в сні:

— Тату, іди сюди!

Батько прочинив двері.

— Тату, прийmemo оцього в приймаки?!

Чи питала вона, чи тільки казала йому про вже вирішене — старий не розумів. Щось було в її голосі, він назвав би його цинічним, якби таке слово знав. Хотів сказати, що так йому казали колись, як приходили з сільради контракувати бузівка: а що, діду, продамо державі нетеля?! І, може, сказав би, коли б це була не його дочка, якби не знав її добре і якби не вгадував, що в її мові тверезий зміст, але він вимовлений раніше, десь як він ще стояв у сінях

за дверима, й зараз її слова — лиш умисне бравування, оболонка чи плівка, крізь яку, ніби світ крізь шибку, на яку ляже пил, як пройде по вулиці машина, проглядає її і сором'язливість, і острах, і сподівання щастя — все, що в таких випадках має поїмати дівчину.

— Вам жити, то вам і вирішувати,— сказав старий і перевів погляд на «приймака».

В Лютого по обличчю перебігали такі ж самі тіні сподівання й остраху. Якимось чином у них усе ніби починалося спочатку, так зрозумів Соловей, і хоч не міг цього збагнути до кінця, все ж воно трохи його заспокоїло.

— Піду вигляну матір, вже б мала прийти,— став задкувати до виходу Соловей, але в цю хвилину Солов'їха стала на порозі.

Видно було, що вона одразу збагнула, про що ведеться в них мова, однак чоловік поспішив сказати їй:

— Ось таке, Оксано, що хочуть вони побратися.

Не хотів, щоб дружина почула від Люби слова, які почув він. Соловей хотів, щоб вона почула так, як годиться. Солов'їха відповіла:

— Як скаже батько.

Хоча й знала, що вирішує тут не батько й не вона, мати, й не цей здоровенний підстаркуватий жених, про якого Солов'їха не могла скласти думки, бо він не надавався їй до розуміння, ніби приїхав із якоїсь іншої землі. Вирішує, з усього видно, Любуся, й так, як робиться воно — видно ж з усього — не по-Любусиному, то здається, що вирішує навіть і не вона, а щось понад нею, що стало якимось по-інакшому заповнювати світ і не зрозуміле для Солов'їхи, як і цей жених, який, видно, пройшов увесь світ і мідні труби і разом з тим боїться Любусі. І як воно в них буде? Та вже як буде.

Солов'їха вийшла до кухні — щось зібрати на вечерю, розігріти, підсмажити. Сватання чи заручини? А може, в цю годину, яку мовчкувато посидять, убгаються разом і сватання, й заручини, й весілля, і — як букет квітів, запханий у кишеню,— все зжужмиться й обламається на ніщо, а те, що зостанеться, все одно буде на себе не схоже. Лютий і Любуся сиділи поруч на покуті, як молоді, але Соловей ніколи не бачив, щоб на весіллі і в молодого, і в нареченої лежала на лиці печать непевності й остраху. Переговоривши про осінь, яка вона буде, чи не замерзнуть, як того року, невикопані буряки, ще про щось — тільки не про те, про що треба, й повставали з-за столу чимскоріш —

уникнути необхідності в'язати те, що не в'яжеться. Солов'ї-ха пішла на кухню, батько згадав: у нього не порана на ніч худоба, а молоді перейшли в хатину — Любину кімнату. Люба відступила у куток, засміялася і з розгону стрибнула Лютому на руки.

— Цілуй її, цілуй її... — сказала чи проспівала крізь сміх.

Лютий ледве утримав її на руках. Стільки разів вона привиджувалась йому саме отак — маленькою крихтою, пушинкою на руках, однак зараз він не був до цього готовий.

— Ти обіцяв вершин, вищих від яких немає на світі... Лютий скрипнув зубами.

— Ти чого?

— Та так, не знаю. Ніби стомився. Знаєш, я ще ні разу не приставав у прийми.

— Таке! До чого тут прийми. Умовності все, дурниці. Все умовності й усе дурниці, крім чогось — я знаю? — чогось основного в житті.

Вона говорила м'яко, у ній виказувала себе розважливість хоч і недосвідченої ще — жінки. А потім вона вела його за собою, далі й далі... Падала й знову підіймалася угору так високо, що від високостів перехоплювало дух...

— Любо?

Вона лежала тихо й безсило. Лютий відчував: вона вже думала не про нього — про себе. Згодом Люба сказала:

— Мені все життя спилось, що лечу кудись, тільки не знала куди.

Вона заснула на останньому слові, а Лютий дивився, як у невеликі шибки вікна вповзав пізній осінній світанок. З тим повільним світлом до нього поверталася певність.

Люба спала, притулившись щокою до його плеча. Він розглядав її упокорене вві сні, зовсім дитяче личко, своїм звичаєм почав підшукувати у думці якісь поблажливі слова про неї, однак відчув, що світ його певності, ота філософічна вартісність, яку він шукав у житті і яка його ж таки життям і утверджувалась, помінялися. Досі він шукав у житті зоряну хвилину для себе, тепер мав про неї дбати для Любусі. Досі він тільки брав, тепер ніби мав оддавати. Чуття було нове. Лютий хотів одразу ж спекатися його, поглянув на Любу майже з ненавистю: маленька голівка з коротким чорним волоссям, чорні смужечки заплющених вій і — він ніколи не розглядав її при світлі дня отак зблизька — вузькі вусики чорного пушку над краями верхньої губи, ніби заїди в галченяти. «Гавеня мале», — вже

хотів сказати Лютий, але оте відчуття, що тепер він мав дбати про неї, а не про себе, і дратувало чи лякало його, й разом з тим робило Лютого ніби добрішим. Так ніби він узявся класти стіни не для того, щоб заробити добрі гроші, а для власної хати.

Люба відчула його близький погляд, кліпнула й підхопилась: «Ой, день який, а я лежу, на ферму давно пора».

Батько сказав, що до корів пішла мати. Тоді Люба заходилася готувати сніданок. Люба ніколи не поралася на кухні, але аж сама здивувалася, що все вона там знає і вміє.

Дуже часто в житті люди вдаються до порівняння чи метафори, в якій мовиться, що не можна заочно навчитися плавати або їздити на велосипеді. Це само по собі зрозуміле й безперечне порівняння аж ніяк не чинне для Любусі. Якщо підіймалися крила, ніби хотіла швидко сягнути чогось видимого для неї здалека, вона могла мимохідь, за іграшки сісти на той житейський велосипед і поплисти по воді, хоч і про велосипед, і про воду тільки десь чула краєм вуха. Могла й переступити через них, звичайних і не вартих уваги, як буває, учні переступають у школі одним духом через два і три класи. Скоріше туди, головне там, найголовніше дали.

16

Кармазинів трактор так запопадливо гурчав на фермі від ранку до ночі, що став дратувати Горового. Левко розумів, що це не він сам, що це горе зробило його таким недобрим чи несправедливим, але понад це розуміння думалося Горовому про Кармазина не так, як досі. Був той самий звук трактора, що стільки років ніби вказував Горовому шлях, як ревун, що в тумані над морем подає сигнали кораблям. Звук, либонь, не змінився. Ну, хіба що тоді був у Кармазина старий «Універсал», тепер «Беларусь», старий трактор гурчав дужче, але з прихрипом, у нового звук приглушений, але тонший, вищий, ніби справді молодший. Та хто це відає, крім Горового, який стільки років і уві сні чув звуки тракторів — того, для якого треба було добиватися капітального ремонту, й того, що повернувся після нього, й звуки нового, щойно одержаного. Він міг розрізнити голоси своїх тракторів навіть тоді, коли їх стало більше двох десятків і в дворі обізався басами «Кіровець». Щоб два-

дцять років тому приснився Горовому 150-сильний трактор на гумовому ходу з 30-кілометровою швидкістю, Горовий би в той сон не повірив.

Однак, мабуть, не в тракторі справа. Майже кожний у селі вже зайшов до Горового, щось сказав чи співчутливо подивився, невміло спробував розраяти його в горі — та й чи можна робити це вміло, навчено, краще б цього нікому й ніколи не доводилося робити й навчатися цьому. Не показався тільки Кармазин. Горовий, звісно, ніколи б не подумав і не сказав, що він цього чекає, але в його тепер гранично діткливій душі з'явилося відчуття, що звук той — самоцільний і заступає Кармазинові людяність, хоч той робить і потрібну людям роботу. Вурчить трактором і вурчить, ніби там на машині — також машина. Зараз в душі Горового, немов випаленій і очищеній блискавицею, народжувалася нова міра для речей, і людська праця поставала в ній у складніших, досі ним не досягнутих зв'язках.

Кармазин справді пильнував роботи, старався. Він заробляв гроші. Досі, сидючи на тракторі, він тільки пестив у душі теплий промінчик про перерву, обід, кінець робочого дня, коли, спекавшись роботи, сяде й порине в думки про своє. Зараз же Кармазину було як тому, хто слухає передачу з приймача, а крізь неї, коли накладаються програми, прориваються звуки іншої, якоїсь чарівної музики, й, слухаючи одне, тим часом чуєш друге. Кармазин чув скрипіння дверей. Цей звук вчувався йому, коли зменшувались оберти мотора й трохи стихав гуркіт. І зовсім проти правила він перепланував роботу: третій день не одгортав гною, а їздив у поле; навозив кормів більше ніж треба, бо в один кінець їхати порожняком, та й з січкою хура не важила нічого, і з нею не так гурчав мотор.

Кармазин почув голоси дверей, як ходив на оглядини Гуркалової хати. Дверей було дев'ять. Усі з дубової шістдесятки, не фарбовані, а тільки криті прозорим темнуватим лаком, крізь який просвічував рисунок деревини. У ті застигли хвилі ніби проглядали десятки й десятки років, які дерево росло і які воно ще буде стояти. Добротні двері. Кармазин одчиняв їх з пошаною і відчуттям, що, коли вони стануть його власністю, йому самому ніби перейде оця їхня твердість, добротність та довговічність.

Всі двері, полишені незащепнутими, рухались, ніби живі, повільно відчинялись або зачинялись й при цьому скрипіли, співали на різні голоси. Кармазин тоді не зауважив тих співів, треба було їхати до Гуркала й питати про ціну,

торгуватися, а відтак мав добре все обдивитися — може, де підгнила дошка в підлозі чи тріснула на даху плитка шиферу. Шукав і не знаходив ганджу, все дерево було з дуба, навіть крокви на хаті з добрячого дубового обапола, очищені від кори, щоб не заводився під нею шашіль, а опалубка з обрізної шалівки покладена так густо, що сама вже була покрівлею. Усе міцне, добротне й обіцяло перелити в душу Кармазинові свою міць. Та коли другого дня Кармазин завів трактора й, перше ніж рушати, на мить хотів прикинути, чи не міг би прихватком робити ще якусь роботу — поорати трохи на пар, а може, умовитися з бригадиром, щоб возити гній від сховища на поле (упорається, якщо доточить до робочого дня з обох кінців по годинці), — не встиг Кармазин обміркувати це, як крізь тихе татакання мотора йому заспівали двері.

День, і другий, і третій він одчиняв їх поодиночі, пускав рухатися самоходом і слухав голос. Пам'ятав їх усі.

Невдовзі Кармазин з'їздив до райцентру й розшукав Гуркала. За ці роки, відколи втратив свій пост, Гуркало ніби поменшав і став м'язистішим чи зібранішим. Було враження, що вогонь, на сторожі якого тепер стояв Іван Іванович, повсякчас загрожує йому особисто й тримає в постійній готовності до боротьби чи захисту. Зустрів він Кармазина підозріло й трохи зверхньо — простий тракторист замірявся на такий будинок. Але вислухавши Кармазина, став доступнішим.

У Кармазина до п'ятнадцяти не вистачало. Він просив збавити тисячу, а три почекає з рік, під розписку, звісно, й не розголошувати про це нікому в селі. Іван Іванович тисячею не поступився, але збагнув, що мати справу з простим колгоспником йому вигідніше, не так упадає в очі, особливо якщо скласти договір у нотаріуса десь на половину суми, а решту — з рук у руки, по-тихому. Гуркало погодився чекати без розписки. Як вони сторгувалися, Кармазин сказав про все Гольці. Вона тільки руками сплеснула.

— Не ляпай руками, — grimнув Кармазин, — а засукуй краще рукави, треба ще прикупити хоч двоє поросят, і держатимемо всю зиму теличку, на весну вона карбованців на вісімсот затягне. Упораєм. — І, бачачи гірку складку на втомленому обличчі дружини, додав: — Нічого, вберемося в нову хату, тоді одлежишся в шовкових трусах...

Одного літа в Кармазина жили дачники. Звісно, що могли робити люди на відпочинку — у найгарячішу пору, в жнива, вони полежували в затінку, ходили до Дніпра чи й

просто вешталися по двору — в купальниках, ясна річ, у трусах. І хоч дачники заплатили Кармазину гарні гроші, більше він їх ніколи не пускав, й відтоді всяке неробство стало в нього «у шовкових трусах».

Голька тільки зітхнула стримано й подивилася на свого чоловіка таким поглядом, в якому вміщалися водночас і дорікання, і співчуття, й захоплення. Може, так дивиться солдат на свого командира, який посилає його в тяжкий марш-кидок на сотню кілометрів й сам іде попереду. Щоправда, Кармазин ні на які погляди дружини не зважав, він знав: підняти що-небудь на світі можна тільки ділом. І він взявся до діла.

Наліг на роботу, свідомо ступив на дорогу, що хоч і тяжка, й далека, однак відома, вся наперед побачена й осяяна кінцевою метою, як небо вночі над невидимим звідси місцем. Він поспитав у бригадира рільничої бригади, чи не можна йому підпрягтися до вивезення гною. Бригадир не знає, як тут бути,— платять у колгоспі все-таки за повний робочий день,— й порадив звернутися за дозволом до Горового, і хоч-не-хоч мусив Кармазин із ним стрічатися.

Прошло зрештою зовсім небагато часу відтоді, як вони розмовляли з Горовим востаннє, однак час у житті вимірюється не годинами, а подіями. В обох у них склалося враження, що двадцять років, які вони зналися, проминули, як один день, і тепер вони зустрілися, як люди, яким доводиться заново пізнавати один одного. Кармазинові видається, що Горовий ніби сам не свій. На запитання, як нараховувати приробіток, голова знизав плечима й сказав, що просто: взяти всі ходки, які робить той, хто працює на вивозці повний день, вирахувати, скільки припадає платні на одну ходку, і тоді платити Кармазинові відрядно, за хуру. Горовив так, ніби це його ніяк не торкалось, а сам тим часом думав про своє. Та коли Кармазин зі словами «то я так йому й скажу» позадкував до дверей, Горовий спинив його запитанням:

- Постій, а нащо це тобі?
- Таж... приробити хотів.
- Це я розумію,— а приробляти навіщо?
- Та хату, може, чув, купую.
- Чув, як же, того й питаю: навіщо вона тобі, та хата?
- Хата, щоб жити.

Більше Горовий не затримував Кармазина, й він пішов, радий, що узяв від Горового дозвіл, і трохи збентежений тим «навіщо». Скільки знав Горового, Кармазин ніколи не

чув від нього якихось запитань чи балачок, у яких не йшлося б про справи. А тут: «Навіщо?» Кармазин відповів, що навернулося на язик: «Щоб жити»,— однак зараз, простуючи від контори до трактора і подумавши про нещастя Горового, він звідав відчуття людини, яка вдягає на плечі знайому одежину. Це ж бо вже спало на йому на думку, як тільки примірявся до хати й почув про смерть у Горового, він подумав тоді, що з хатою в житті надійніше, що з такими набутками певніше, ніж там з дочкою, сином, з дітьми взагалі чи із чимось іншим, що не лягає на «полицю».

«Хата, щоб жити»,— неприязно дивився Горовий у вікон, бачачи, як прошкує до трактора Кармазин. Хата для життя, і життя — для хати. Справно, самовіддано трудитися й жити хатою. Щоб не за грошима — він би й не прийшов до мене, гнівався Горовий. І гнів його був не тому, що Кармазин виявив байдужість до нього та його Надії, а тому, що той у душі підмінив будь-яку надію — хатою. Треба було, як став головою, порушити проти Гуркала справу, щоб ревізувати будинок як такий, що споруджено не на власні кошти. Поселили б у ній дитячий садок, може, тоді він би й став «хатою для життя». І Горовий почув на плечах знайому одежину, тільки, вже вкотре вдягана, вона ставала йому все тіснішою й мулякшою: мусив подумати, що робив щось у житті не так чи не все. Додивлявся не до всього. Не додивився й до Кармазина.

Тепер, коли Кармазин поклав собі щодня вивозити на поле по чотири хури з гноем, виходило на два додаткових карбованці в день, п'ятдесят на місяць, за рік — якась частина боргу,— йому довелося ще дужче пильнувати роботу на фермі. Однак і в найтяжчі хвилини звучали йому двері то кожні зокрема, то всі разом і раз у раз поставали перед очима перехрестя їхніх рам, такі ж міцні, як і на вікнах, тільки хрести дверейвелично пропливали туди й сюди, а рами вікон зорили в світ незрушно, твердо, далеко і надовго. Навік.

Кармазин не міг одбитися від тих видінь і звуків, хоча й знав, що за роботою бачить і чує їх не всмак, побіжно. На відпочинок він залишав собі одні, найбільші, ті, що вели з передпокою до вітальні. В обід глушив мотор, ішов до чайної, рахував кроки, брав своїх дві півпорції борщу, півсклянки сметани й каву, щоб запити, сьорбав неспішно борщ, вимазував шкуринкою й зиполіскував кавою склянку з-під сметани, одраховував гроші, лічив кроки назад до ферми, те рахування ніби стерегло, відгороджувало від

світу йому душу, щоб відходила тим часом, готувалася до найголовнішого дійства. Тоді сідав на призьбу чи на порожню бочку за рогом стайні, в уяві легенько торкав двері, ті, що беріг для цієї миті,— до вітальні. Спершу вони озивалися протяжно, ніби співав молодий півень, далі звук дробився й вищав — витьохкували соловейком, а в самому кінці, перед тим, як, одчинившись, мають упертися в стіну, двері розлунювали незрівнянно, нечувано гарно. Це був ніби звук якогось інструмента. Кармазин уловлював і вирізняв його з-поміж сотень інших. Потім ручка стукала в стіну — там була вибита ямка — й ставила в мелодії останню крапку. При цьому середня частина виспіву за кожним разом не повторювалася ні в ритмі, ні в темпі та висоті, але Кармазин пам'ятав їх усі, скільки встиг почути.

Він так поринав у ці звуки, що, здавалося, чув їх у собі — вони розчинялися у його естві, як випите натщесерце пиво, і він з подивом одкривав у собі цей феномен слуху й пам'яті. На дротах, сидючи чорним разком, щебетали ластівки, а він чув у їхнім виспівуванні мелодію дверей до вітальні, заспівувала в стайні Любка — і в її голосі були схожі звуки. А в полі, коли, привізши хуру з гноєм, Кармазин глушив на кілька хвилин двигун, звуки линули на нього роєм. Співали жайворонки, низько славсь по землі шелест, що його будив на стеблах трави й соломи вітерець, хвиля за хвилею, ніби грав одразу на всі струни, а крізь нього, заплетені в нього, чулися Кармазинові звуки нечувані, принаймні досі він їх таких не знав і був певний, що, крім нього, їх не почує більше ніхто, бо ті звуки були вже його власними, так, уявлялося Кармазину, мають співати струни сонячного променя над полем.

Кармазин пристояв біля причепу довше, ніж малось йому стояти, й не помітив, що, заповонений звуками, він на хвилю забув навіть про свої двері до вітальні, дубові, брунатні, з ваговим хрестом угорі, що під мелодію завісок поважно пропливають туди й сюди. Якась у ньому прокинулася сила чи нове відчуття, таке потужне, ніби увесь вік свій він тільки й жив для того, щоб одного разу так почути звуки. Може, так пшеничне зерно росте, цвіте, гойдається на вітрі в стеблі, убирає живлющі соки землі й громадить їх в собі разом із сонячним променем, обростає непроникливою черленою шкуринкою й під нею лежить потім хоч і сотню років, а все, щоб одного разу прорости новим пагоном... Проте це примарилося вже ніби й не Кармазину.

Він завів мотор, вибрався на хистке сидіння, знову зга-

дав про двері й подумав, що то для них збудилася в ньому така нечувана сила. По дорозі до ферми солодко марив хатою. Кармазин ще не купив її й не поселився в ній. Його ще чекало чимало хвилин осягання всього в ній як свого — вікон, дверей, веранди й широкого піддашся. І саме тут пойняла Кармазина химерна роздвоєність. Хочеться чути голоси речей, тільки до себе й ні до кого більше звернені, й водночас хочеться, щоб всі те бачили й чули. Так дівчині на весіллі хочеться бути і наодинці з женихом, і перед усіма людьми.

Через цю двоїстість він не на повну силу пережив усі хвилини свого щастя, як віддавав Гуркалові гроші й переступав поріг тепер вже власної хати (як на те, перечебився через високо покладену — так потрібно, щоб стікала до казана охолола вода — трубу водяного опалення). Біс, що засів у ньому відтоді, як він їхав з поля, наштотхнув Кармазина на те, чого не робив він зроду — чи не влаштувати йому входини?

Найперш загадав Гольці нагріти води й сам два рази помив у кімнатах підлогу й двері, повиганяв мух і повісив на входних дверях запинало з марлі. А перед тим Голька попримазувала, де було витерто чи обідрано на простінках. У хаті стало вогко й душно, проте не одчиняв ні вікон, ні кватирок — щоб не влетіла яка муха. Пски ставив на плиті в літній кухні казанок, думав, кого б же запросити.

Його, звісно, одразу ж злякали витрати. Одначе той ляк він пережив у собі, а зараз із прикрістю бачив, що витрати — то не найбільша складність. П'яничку, який будь-куди піде заради чарки, кликати не хотілось, у Леонтія Петровича горе, незручно, не прийде, та й муляло його оте «навіщо», яке стосувалося хати. Ану він і тут, при людях, стане питати — така думка злякала Кармазина. На входинах годилося б посидіти й погомоніти про життя в новій хаті й про життя взагалі, а в Кармазина немає з ким так погомоніти, й не чув він досі такої потреби, у нього до життя завжди були свої мірки, які хоч і не зоставалися весь час незмінними, однак розвивалися в ньому самому, без нічиїх приписів та порад. Він розуму ні в кого не позичав.

Врешті-решт — не пропадати ж харчам — таки мусив вести тих, що пішли тільки заради чарки, і був їм вдячний, ніби виручали його з якоїсь біди. П'янички переминалися з ноги на ногу, пригнічені таким несустемним простором хати, ще не обставленої меблями, оглядалися на кутки, на

стіл у вітальні. П'янички, як це звичайно в них буває, стали сперечатися, врпившись кожен у своє, хоч свого там у кожного — тільки кокошіння та вигукування, й кінець кінцем хтось із них, забувши, де він і хто тут сидить, став товкмачити:

— Ну, ви скажіть, ну, я дурний, але ви мені скажіть: нащо їм оця кам'яниця на два поверхи? Що в них — внизу житимуть Кармазини, а вгорі — Барани?!

Щоб був Кармазин напідпитку, то, мабуть, завівся б за прізвисько, але горілка йому не йшла, він стерпів, непомітно прийняв зі столу пляшку, щоб скоріше розійшлися гості, прибрав з Голькою, як вони пішли, стіл, провітрив кімнату, й коли трохи заспокоївся, зрозумів, що його найкращі, зоряні хвилини в цій хаті, а може і в житті, були тоді, коли він її ще намірявся купувати, прислухався до неї у думці.

17

А Горовий з раннього рана сидів у своєму кабінеті, кризь широке вікно чув діловите вурчання Кармазинового трактора за садом на фермі й ніяк не міг узятися до діла. Колись, як тільки прийшов він у це зруйноване й голодне село, його піднімав на ноги клекіт Кармазинового трактора, чи не єдиного на весь колгосп. Зараз він роз'ястрував Леонтію Петровичу душу, як недобра згадка про щось минуле, хоча й знав голова, що спинись той трактор хоч на день — зіб'ється з ладу життя на фермі, в колгоспі й так далі й далі у своїх нерозривних зв'язках.

Прийшов Тесленко.

— Оце приніс.

Горовий забув, про що недавно просив Тесленка, й з подивом — що для нього можна тепер принести? — дивився, як той, мінячись на лиці, витягав щось з-під фуфайки на грудях, розгортав із газети й клав перед ним на столі шкільний альбом для малювання.

— Дивись.

Голова посунув альбом до себе, непорозуміло одгорнув засмальцьовану палітурку. В альбомі була намальована хата. Видно, що не зараз і не зразу. Вона входила в альбом по частинах — вікно, стіна, пілястра. Окремо фронтони й дах. Усе воно з сторінки на сторінку в'язалося одне з одним, єдналося, аж поки не злилося в кінці до купи, в цілий будинок. Він ніби об'являвся з серпанку, впливав то одним, то другим боком. Кажуть, що архітектура — то застиг-

ла музика. Горовому ці малюнки видалися схожими на пісню. Народну і сучасну водночас. Її мелодія переливалась із узорів пілястр, схожих на гірлянди квітів, виточених із цегли, простих і тонких. У кожній рисочці того малюнка чи проекту було стільки тонкощів, простоти, смаку й краси, й дихнуло з їхньої сув'язі на Горового чимсь таким, як із Надійчиного «Світу». Горовий одвернувся до вікна й сухо сказав Тесленку, щоб залишив у нього малюнок до завтра.

Коли той пішов, Горовий довго сидів, дивлячись у вікно. За вікном, за садом, ліворуч від ферм, гора спускалася вниз до моря спадисто, уступами. На терасах зеленіла трава й поодинокі стояли осоки та дуби з кленами, далі, нижче, дерева зеленіли вже безіменні, ще далі зелень едналася з блакиттю дніпрового моря й обрив за ним. І звідти, де в барвах едналося небо, і море, й зелена трава, раптом вийшов давній, знайомий ще з книжок юності Лель і став підніматися вгору. Він ступав з тераси на терасу, від доторку його широко розведених рук легенько ворухилося листя на осоках, а трава з-під його ступнів розпростувалася з тонким подзвоном, що виразно долинав до Горового. Лель усе йшов і йшов, підіймався на гору і водночас ніби стояв на місці, бо вже мав би він пройти, проминути і кручі, й село з колгоспною конторою. Може, насправді він стояв, а навстріч йому плівла земля з селом, конторою й Горовим у ній біля вікна. Це тривало так довго, що Горовому здалося, ніби він плине отак назустріч Лелю все життя. Горовий подумав, що досі не знав чогось важливого із того, чим живе й для чого живе. Мабуть, досі він жив усе ж таки не найглибшим шаром душі, десь лежала ще в ньому цілина, про яку не знав.

Потім призахідне сонце вирвалось із об'ємів хмар, над обрієм прослалися червонясті вітрила і стерли видіво. Може, воно й жило одну лиш мить, але в душі у Горового зостався ясний слід побаченого, почутого й подуманого. Він, звісно, роздумував про своє життя не раз. Горовий добував хліб для інших. Це заняття ніби витіснило йому все, ні для чого не оставило місця в душі, воно правило ним щодня і щохвилини. Проте бачив, як люди поволі наїдалися хліба й прибиралися в путніший одяг, й часом ловив себе на якомусь ніби жалю. Здавалося, кінчається потреба в його зусиллях.

Не раз виходив на дніпрову кручу. На острівних луках, ще не затоплених тоді морем, паслася колгоспна череда. Був час, коли Горовий міг перелічити її навіть звіддалік.

Потім вона зростала, збільшувалася й віддалялася. Понад синюватою від води лукою вже плавала брунатна хмара. А обрій тим часом яснішав і яснішав, ніби порожніючи. Дивлячись на нього, Горовий обламував з осокора низько звислу суху гіллячку, з хрускотом, який видавав йому самому, що доклав зусиль більше, ніж потрібно, щоб її зломити. Він знав, що мав цього досягти, він цього прагнув, цієї мети. А якщо мета досяжна, то вона й кінцева. А що за нею, що далі? Над цим синім прояснілим світом зависало для нього нове питання.

Горовий повернувся до столу й ще раз перегорнув сторінки Тесленкового альбому. Узори з каменю понад вікнами, й у проміжках між вікнами, і тонко по пілястрах — узори, що ніби еднали будинок з садом з тими он дубами і кле-нами, що зросли на уступах до води. Здається, такі гірлянди в народі здавен малювали на компнах і вишпвали на рушниках. І такі й не такі. Тесленко взяв від них хіба що стиль, дух.

Як він зумів викласти той узор із цегли й отак поєднати його з лініями й вуглами, з білою площиною даху й з усім довколешнім кучерявим світом? Горовому доводилося вже не раз бачити й обговорювати різні проекти нового села, над ними працює зараз із десятків проектних інститутів. Десь в одному з них сидить і його друг, Михайло, вже доктор наук. Стільки їх там, архітекторів, художників, учених, а хати в них виходять або гостроверхими німецькими кір-хами, або схожі на сірникову коробку, поставлену на то-рець, і село виходить не село — пасіка рамкових вуликів.

І звідки взяла Надія свій «Світ», вона ж його ще й не бачила по-справжньому?..

Від тієї хати заспівало в душі, й над дніпровськими те-расами, що йшли, ніби плинули над синє море, закучеряві-ла зеленою хмарою голова Леля. Скільки років виходив на ці уступи Горовий рахувати худобу й не бачив там його ні разу, ніби про нього забув. Чи тільки не помічав. І не помічав, як, дбаючи про хліб, він разом з усіма закладав осно-ви для чогось, що виростатиме на них більше й далше, що підійматиметься по них, як Лель по зелених приступках у блакитне небо. І воно вже не матиме ніколи кінця-краю, межі, й ім'я йому — краса. Краса ж нескінченна й неви-черпна.

Так подумав Горовий, зачинив канцелярію й пішов додо-му через село, і село по дорозі поставало перед ним інак-ше, нове й бачилося далеко.

Наступного дня, коли Горовий прийшов до канцелярії, Тесленко вже чекав його, стоячи на східцях ганку. Голова не здивувався. Вони привіталися, й коли Тесленко мовчки увійшов до кабінету, Горовий сказав:

— Боїшся, чи за ніч хата не пропала?

Тесленко глянув на Горового розчаровано. І силувано посміхнувся. Тонкі, завжди сердиті уста його помітно тремтіли. Леонтій Петрович, немов уперше бачивши, розглядав Тесленка. Худорляве й блідувате обличчя з тонкими поздовжніми борозенками зморщок. Він бачив його впродовж цілих двадцяти років і досі не зміг прозирнути глибше, щоб збагнути, яке воно насправді. Тесленків хлопець товаришував з Надією. Тесленкова блідастість була ніби подібна до Надіїної.

— Пропасти не пропаде, бо вона ж уся в мене в пам'яті. Хотів почути, як вона тобі?

— А так, що не віддам її тобі...

Тесленко сіпнувся всім тілом і сказав:

— Ти цього не зробиш. Це неможливо.

— Чому неможливо? Така вона дорога тобі? То для чого ж ти приніс її й показав?

Тут тільки похопився Тесленко, чому він приніс Горовому цей альбом, якого за десяток років не бачив у нього ніхто, крім хіба його сина та Надійки. Коли Надійка приходила з хлопцями, Тесленко бачив, як вона, ніби ж поглинута розмовою з ними, тим часом пасла очима його, і знав: вона хоче йому щось сказати чи попросити. Тесленко знаходив якусь причину зайняти хлопців — посилав їх по воду або врубати дров — і показував Надійці свій альбом. Надійка гортала його мовчки, знала напам'ять. Він показував альбом, коли в ньому додавалося щось нове, бодай хоч ескіз завиточка над фронтоном, і щоразу, стоячи оддалік, бачив мимовільний короткий порух у її бровах, коли вона зауважувала те нове. Часом Надія казала: «А що, якби отак?» І малювала у себе в зошиті або на білому березі газети нігтем. Тесленко просив її перенести поправку в свій альбом — бо вона могла зробити тонше, ніж він. Надія ніколи не питала його, для чого він буде призначений, цей будинок. Він не знав цього й сам, але вона ставилася до його роботи так безпосередньо й діловито, ніби сама її замислила й почала, і побачила все до кінця. Хіба міг хто-небудь знати, яким випадє їй той кінець.

Тесленко смикався всім тілом, ніби його контузило не

тридцять п'ять років тому, а ось тут свіжо, ковтав і не міг проковтнути щось у горлі:

— Гаразд, тобі я віддам його. Але як би це сказати? Ти бачив Кармазіна, коли він розбив «Жигулі»? Стільки збирав гроші, один раз виїхав — і все в трубу! Ні, не те... Я не збирав грошей, але я цей будинок років п'ятнадцять бачу й будую уві сні. Можна сказати, цей будинок те саме, що я чи моє власне ім'я. Тобі я його віддам, але маю знати, нащо він тобі? Розумієш?

— Розумію. Ти, мабуть, правильно сказав про ім'я. Може, тому й дають імена творців, наприклад, літакам — ТУ чи ЯК. Та й не тільки літакам. Скільки оточує нас речей і явищ з іменами їх винахідників — творців — від Ампера до Цельсія. Але ніхто з них, тих Вольтів, Рентгенів, Кохів, Амперів, не винаходив для самого себе. Для людей — так же?! І ти свою хату, мабуть, не плекав би, якби мав на неї дивитися сам. От і віддай. Не мені — людям. Спорудимо громадою, поставимо в центрі села. Будинок Тесленка? Віддамо школі. Ні, така хата найбільше надається для художнього музею, картинної галереї. Ага, в нас була розмова, я тебе того й попросив: школі потрібне приміщення для художніх студій. Цей будинок стане зразком. На його основі можна розробити кілька варіантів для різного призначення і для житла. Виділимо вулицю. Тесленкову. Настане час — буде ціле село. Тесленкове. Уяви — село з отаких будинків. Я спостерігав, що в картинній галереї люди й ходять, і розмовляють не так, як усюди, інакше. У такому селі житимуть інакше. У ньому не можна буде жити й почувати по-старому. Це будуть нові люди. Люди з села Тесленкового. Ти мене зрозумів, ти зі мною згоден?

Леонтій Петрович перевів дух і здивувався собі. Після смерті Надії він просто ще не говорив стільки ні разу. Йому видалося, що ці слова ніби збиралися в ньому по одному, по два, а всі склалися до купи вчора, як він побачив Тесленків альбом.

— Згоден,— сказав Тесленко.— Тільки будинок цей, і вулицю майбутню, й село треба назвати Надією.

— Надією?

— Так,— Тесленко підійшов до столу, де лежав його альбом, і, пересилиючи тремтіння в пальцях, став гортати його.— Дивися ось. І ось. І ось. То — рука твоєї дочки.

— Давай присядемо трохи,— сказав Горовий.

Вони сіли поруч на канапі й довго сиділи мовчки. Ту мовчанку порушив Горовий:

— Ти знаєш, я ще маю осягнути це, здається, тут не просто рука Надії на малюнку, тут щось більше.

— Авжеж, так. З самого ескіза на папері село Надія не постане...

Г о р о в и й. Отак, хлопче, в житті буває. Має бути. Щоб знайти лінію для одного карниза, Тесленко п'ятнадцять років обстежував цілий світ. Це тільки конкретний вияв загального правила, за яким, щоб знайти відповідь на одне запитання, часом доводиться осягнути думкою все життя, а іноді з однієї думки постає він, цілий світ.

З а д е р і й. Мені така теза видається дуже загальною. Який світ? Адже з однієї якоїсь думки постала і ваша Надія, і Кармазінова хата, і Лютий, про якого я зараз дуже б хотів знати, куди він дійде і чим кінчить,— він також, здається мені, з усім своїм світом постає з однієї ж таки тези, хоча й непростой. Тут уточнення потрібне. Я у вас у селі стаю чи старшим, чи мудрішим. Спершу, як приїхав, видалось — і небо на селі не таке, й хати, і люди. Тепер бачу: в основі своїй, там, де людина є людиною, вони схожі, такі ж самі, хоча це й потребує деяких уточнень.

Г о р о в и й. Людина повинна ставати людиною що в місті, що в селі. Для мене тут питання немає.

Марина не виходила на люди. Вона підводилася зранку, випроводжала Горового на роботу й виходила слідом за ним, щоб зачинити знадвору вікна. Тоді сідала в темному кутку або лягала десь на каналі, заплющувала очі й переступала на стежку, якою йшла до того страшного ранку, переглядала стрічку свого життя з дочкою, склеєну з усіх, до найменшого, шматочків, які тільки зберегла її пам'ять. Вона вже прокрутила її й перебачила десятки разів і поверталася до неї знову й знову і завжди з кінця. Мати ставала до кухні й прибирала якось у хаті. Часом підводилася й Марина і пробувала щось робити. Прибрала Надіїну кімнату, знесла до неї всі її малюнки й саморости, все, що склав і зберіг Горовий, але це було тим же самим перегляданням кінофільму, з незмінною трагедією незбагненого кінця. Вона жила з тим фільмом, ніби за склом. Бачила намагання чоловіка пробитися до неї, визволити, подати їй бодай хоч соломинку для порятунку, однак вона тієї соломинки не брала й навіть не підводила руки.

Приходив завуч, Однорал. Щось говорив. Марина бачила його, але не чула. Він мовби й не простягав руки, ніби,

навпаки, щось казав: що їй не треба виходити, поки не надумается, з чим виходити. Марина дивилася на довготелесу постать завуча і згадувала, як Надійка з хлопцями прозивали його Дон-Кіхотом. Чому вона тоді відмежовувалася від усього, що робила Надійка? Тепер їй так і кортіло кинути йому це образливе прізвисько-дражнилку. Їй-бо, він був осоружним і тоді.

Завуч так і пішов ні з чим, а Марина поринула в ту частину фільму, де біля Надії об'являвся Дон-Кіхот. У котрий раз вдивляючись у те, що збереглося на плівці її пам'яті, вона цього разу зауважила, що діти називали завуча на прізвисько не так, як вона. Вони його любили.

Марина знову поринула у фільм, але вже не так, як допіру. Досі вона катувала себе тим фільмом, ніби тяжкою спокутою. Тепер вона стала додивлятися деталей, їй хотілося побачити місце, в якому її стежка одчахнулася від Надійчиної. Що збочила саме вона, а не Надія, Марина призналася собі одразу. Вона почувала це давно, ще за життя Надії, тільки їй не ставало чогось, щоб зізнатися в цьому собі. Чого їй не ставало — сили, ясності чи гордості не давали? Замолоду Горовий, тоді як вийшла за нього, ні, до того ще, узяв її за плечі й повернув у інший бік, ніби на нову колію переставив, і вона слухняно по ній пішла. Й пізніше він не раз підправляв її на шляху. Чому ж не знайшла вона спільної мови з дочкою? Якось вона ніби вже загусла на той час, як тужавіє й укривається льодяною кіркою сніг, і тоді його не годен підняти ніякий вітер. Сніг той, блискучий зверху й холодний, неживий усередині. Йому б тільки лежати. У хвилину хворобливої одвертості мусила визнати, що виліпити з того снігу щось можна було тільки тоді, як був свіжий. Левко виліпив з нього її ось таку, Марину Власівну, поважну вчительку біології. У снігові він, природно, не міг запалити вогника. А без вогника сніг той стужавів й захолював. І єдина дочка пройшла повз неї, пролетіла вогником згаслої зірки, а вона зосталася на світі, як нікому не потрібна снігова баба навесні.

Порівняння з сніговою бабою здалося Марині правильним, їй, скільки пам'ятає себе, ніколи не хотілося в житті нічого, крім хіба того нещасливого голубого шовкового плаття в юності. Це прикре зізнання, на диво, принесло Марині несподівану крихту полегшення, бо так виходило, що в тому, як склалося її життя, не було її вини. Десь не запалилась вона там, де не була ще собою. І пролягла їй під ноги нескінченна пустеля. Винна справді людина в то-

му, яка вона є, чи не винна? А якщо не винна, так хто ж тоді винен? Хто зліпив її сніговою бабою, а не запалив ясною зіркою? Разом з сумом і печаллю в ній наростала злість, і все, що торкалося її, викликало гнів. Марина не хотіла ні з ким розмовляти. Кожен, хто приходив її провідати, через кілька хвилин розмови ставав винним. Якщо не перед нею, так перед Надією — винуватий хоча б тим, що живе, коли її вже немає. По таких марних спробах розрадити Марину люди перестали навідувати її, й вона, зостаючись наодинці зі своїм видом смерті, відчувала в тому зловтіху.

Тут і прийшла до неї Гуркалова Ліна. Не провідувати. Гуркало надумався продавати хату, а об'являтися в селі не хотів, послав дочку. Та подумала, що в такій делікатній справі не обійтися без якихось особистих контактів, і згадала про колишню приятельку, що снила її голубою сукнею.

Відтоді, як заарештували кравця, в якого працювала Марина, й Гуркало виїхав із села, Ліна ніби у воду впала. Марина не бачила її років з двадцять. Проте, як тільки та переступила поріг, Марина одразу впізнала її. Ліна завжди ходила так, ніби їй услід незмінно дивилися десятки очей. Дорідна замолоду, вона все ж не розповніла за ці роки, мабуть, пильно стежила за собою, тільки пещене її обличчя тепер бралось біля очей і губ тоненькою сіточкою зморщок, ніби припечене яблуко. Приїхавши здалека, Ліна, видно, не знала про горе Марини або ж не хотіла про нього згадувати, бо заговорила до неї вільно, розкуто, як розмовляла колись. І Марині уявилося, що вона враз і справді перенеслася на мить в ті роки, коли була ще ніким і нічим і не відчувала в собі оцієї чорної й злої пустелі. Тоді їй не думалось ні про що й навіть було пристрасне бажання — стати схожою на оцю шикарну Ліну й замати таке, як у неї, голубе шовкове плаття.

Й, мабуть, Ліна пам'ятала, як Марині щось тоді хотілося мати. Пересипаючи намистинки своїх круглих, блискучих з гарним підзвоном слівець про те, про се, вона тим часом оглядала Маринин одяг і житло, ніби хотіла побачити й оцінити, що ж та кінець кінцем посіла в житті, й, мабуть, ті статки зоставляли її спокійною, не будили заздрощів і давали право розмовляти з ноткою колишньої, не дуже прихованої поблажливості. У Марини не було сили, щоб переважити Лінину поблажливість, та й чим могла переважити — тим, що пізнала, що таке чорна пустеля? Марина відчувала в собі ніби рештки давніх заздрощів.

— Як же ти живеш,— спитала,— маєш сім'ю?

— А в мене сім'я, як гніздо в зозулі — кожної весни пове,— засміялася Ліна.

Вона таки не знала про Маринине горе, інакше не змогла б сміятися в цій хаті. Марина ж у граничному своєму одчаї по-своєму сприйняла цей парадокс: а що ж, нічого не маючи, принаймні не знатимеш утрат і горя.

— А ти як? — Ліна ще раз, уже підкреслено, повела оком по хаті й водночас, у ряду з хатньою обстановкою, по Марині й, ніби одержавши відповідь, додала: — Ти — дурна.

— Дурна, я знаю.

— З твоїми руками в місті знаєш як можна пожити?!

— Як?

— Е, коли не знаєш як, то цього й не пояснити,— махнула рукою й засміялася Ліна.

Вона зі своїм безтурботним сміхом видавалася Марині просто нереальною, мов прийшла з якогось іншого світу або була не з живої плоті.

— Як же без дітей?..

— А що діти? Діти заберуть у тебе все й не дадуть нічого...

Вона погано орієнтувалася у тому, скільки Марині років, мабуть, непрактичні люди у будь-якому віці видавалися Ліні зеленими. Марина затисла долонею криваву рану й спитала вже зовсім над силу:

— І нащо ж воно тобі, це життя?

— Ти правильно сказала «тобі». Живемо на світі один раз. То й треба пожити.

— А мені от зовсім не хочеться ні пожити, ні просто жити.

Тільки тут побачила Ліна, що її слова летять метеликами на холодний сніг.

Вона скоро пішла. Однак її слід залишився у Марині в душі, ніби раптом рвонуло вітром. Марина пройшла через хату й одсунула з вікна штору. Сонце різало їй очі. Хотіла знову завісити вікно, але її спинила безглузда думка: сонце ж усе одно світитиме. Марина штовхнула рукою раму, вона легко розчинилася. Марина одійшла від вікна й стала посеред хати. На її вже при звичаєне до запертя обличчя накопили хвилі вітру, не вітру — ніби чийогось різкого дихання, що проймало її всю. Сонце все одно сходить і світить, і треба якось жити. Не так треба жити, як досі жила вона. Вона хоч і не жила досі безтурботним метеликом, проте нічого в ній і не гріло й не світило зроду. Не запалив

ніхто, не засвітив у ній вогника навіть до власної дочки. Але життя іде, і в нього вступають нові й нові, хоч і не її рідні, однак її вихованці, діти. І ті, що не запалені вогником, пішли по життю як сліпі, то вже і її вина. А могла бути — заслуга й радість. Ця думка була така гостра, що зрушила Марину з місця. Ще можна спробувати пошукати радість в дітях. Господи, без вогню в житті — суцільна чорна пустеля, і суцільна чорна пустеля буде у власній душі, якщо не боротися за той вогник для людей, для дітей. На це треба покласти життя, інакше навіщо воно, оце «пожити», яке урівнює людину і з метеликом, і з хробаком. І тільки тоді можна прожити не одне життя, бо запалений тобою вогник горітиме далі.

Марина перейшла кімнату й зняла телефонну трубку. Левко обізався, ніби сидів поруч або чекав її дзвінка. Що вона хотіла сказати? Він обізався так швидко, що Марина не встигла зібратися на слово.

— Що ти... робиш? — спитала Марина.

Горовий затнувся. Досі вона ніколи не заводила з ним мови про роботу. А все, що він пробував їй казати, викликало в Марини тільки приступ роздратування, й в усьому він був винуватий.

— Та ось,— став він казати обережно. Досі вона ні разу не дзвонила до нього, і вже в самому цьому, і в запитанні її, у тих трьох словах, промовлених із запинкою, він щось відчув,— будинок роздивляємося, гарний.

— Будинок? Для чого?

— Думаю, для школи, для художніх студій при школі.

— А мені здається — для дітей треба думати не про будинок, а навпаки — треба виводити їх на простір — до життя, де воно твориться. Ну, що з того, що ми длубаємося на тих нещасних грядках на ділянці?! Ти заклади справжнє дослідне поле і почни справжню селекцію. Я б узялась до цього водночас із вчителюванням. Із дітьми. Й може б, і вивелося щось.

— А, це так,— підтримав її Горовий, так мовби вони давненько вже розпочали цю бесіду й домовилися, зоставалося тільки підтвердити сказане.— Мені Однорал також про це казав: щоб діти ішли нарівні з дорослими в майстерню, в лабораторію, це, мабуть, правильно. А про будинок — тут є своя думка, ось я тобі принесу зараз покажу.

Кармазин на тракторі здивовано підвів голову — через подвір'я біг навкосо Горовий. Куди йому бігти й чого? Біг додому. З воріт висунули голови доярки. Трапилося щось?

З Мариною, може, з старою? У Горового могло статися тільки щось недобре.

— А от же й ні,— сказала Люба,— хіба не бачите, як він побіг?

Вона також знала — в Горового в ці дні не могло статися нічого доброго, але Люба виразно бачила, як він біг, ніби поспішаючи чомусь назустріч. А Люба знає, що над тим, що може статися в дійсності у людини в душі, в глибшому шарі, можливе щось, що не зважити, не підрахувати, не побачити. Але воно є.

18

Лютий з Любусею так і не справляли весілля. І не розписалися в сільраді. Старий Соловей, що за життя тримав у руках книжку хіба тоді, як приносив додому з лавки куплені для Любусі підручники, тепер, увосени, коли зовсім не мав чим зайняти руки, приправив собі окуляри й став посиджувати над читанням. За тиждень-другий таки й подужував книжку, проживав чиесь ще одне життя. Сам собі того не кажучи, шукав якогось ключа до розуміння своєї дочки. Живуть мовби нормально, й господиня з Люби справна. Чоловік у неї нагодований, обіпраний, і часом так гарно світяться їхні обличчя, у них з Солов'їхою вони так світилися, може, тільки один раз на віку — як по всіх уже безнадійних строках і довгих сподіваннях у Солов'їхи таки знайшлась вона, їхня одиначка.

Але як придивиться до того світла, як прислухається старий до їхніх розмов, на душу йому лягає камінь. Чується й бачиться, як розмови їхні ведуться не до кінця, ніби бояться його, зупиняються на півдорозі. В одному — вогонь, у другому — порох. І кожне знає про це й ходить остерігаючись. І життя їхнє, ніби книжка почата не з заголовка, а десь ізсередини, щоб скоріше звідати розв'язку. Втім, це тільки видається старому, й він не знає, чи так воно насправді й чи відають про це вони самі.

Лютий не міг не дивуватися — стільки в ній могло вміститися, у тій маленькій і тендітній Любиній оболонці, ніби помагає їй невидимий дух. Той дух безнастанно штовхає й жене Любу по колу: зранку поратися на кухні й у господі, біля нього, потім — на роботу, потім на таку височінь уночі, що в нього голова іде обертом. А наступного дня коло починається спочатку, знизу й так само йде по східцях, через які Люба часом пересягає, навіть не торкнувшись нога-

ми, далі вище вгору, й коли вони опиняються на тій горі удвох, Лютий чує такі високості, яких не сягав ні з ким. Тоді Лютого розбирають гордощі й водночас якесь ревниве чи егоїстичне відчуття, що ті високості більше її й тільки для неї.

Опустившись із висока, Люба починає завтра нове коло й мовби не з попереднього, а трохи з вищого витка, сягає далі, а йому треба збиратися з силою, щоб встигати за нею.

На крилах свого лету могла Любуся, ледве торкнувшись, осягнути не тільки те, що чула або бачила, їй піддавалося й те, про що могла тільки мріяти. Вона від витоків своєї свідомості була струмком, що, наповнюючись, розширюється і прагне до моря. Вона все своє свідоме життя прагнула до моря й чула себе морем, десь тим, якого не бачила, але малювала собі його. Зараз,— може, тому, що справжнє море прийшло до берега біля самісінького села,— і Любине уявне море видалось їй можливим тут, у своєму селі. Вчитись вона, звичайно, не передумала, але поклала собі вступати на навчання заочно. Й роботу свою уявила тут, біля батьків, й оте ж таки своє «морське» життя — уявила тутешнім, тільки мало воно піднятися на вищий уступ чи рівень.

Отже, на місці, вдома, на своєму корені, але вище, Люба сказала про це Лютому: що хоче навчатись вдома й що він міг би міцніше й глибше поринути у діло — стати у колгоспі хоча б механіком або інженером на будівництві Надії. Не поденщиком, який заробляє добрі гроші, щоб та Надія стала його. Лютий не відповів їй одразу, йому треба зважити. Йшла вже зима, коли Лютий сказав, не нагадуючи, про що мова, бо він бачив, як Люба весь час чекає його відповіді:

— Знаєш, чого птахи відлітають, особливо ті, які могли б прожити, прогостувати й на місці? Піднявшись у вирій, вони ніби одриваються від цього життя, підносяться над ним і кожного разу можуть побачити те, що видно тільки збоку, звіддалік, згори. А тому не вгадати, хто у виграші — той, що угніздився по самі вуха, чи той, що літає вгору.

Любі не сподобалося слово «виграш», вона важила на інших терезах, але не стала чіплятися до сказаного, добре розуміючи: хоч слово — лише оболонка, однак вона ховає суть, як сірникова коробка вогонь. Добре поміркувавши, могла б зауважити, що погляд того, хто «угніздився», тобто глибоко пустив корінь, може видаватися обмеженим тільки тому, хто думає про «виграш», і лише матеріальний. Звід-

далік воно справді видніше, який карбованець довший. Та перемогла себе. Лютий нібито й не був до карбованця жадібний.

Грошей він приносив багато. Якби перейшов у колгосп, то не заробляв би й третини; у цьому й козир шабашника, у суті своїй для Любусі незрозумілий. Чом за ту саму роботу колгоспникові можна платити тільки за розцінками, а шабашникові за договором — скільки завгодно? Лютий клав гроші на столі, перед батьком. Але Соловей від тих грошей відвертався, йому здавалося, — й Люба це бачила, — ніби у нього щось купують чи хочуть за щось заплатити. Розмова, що завжди велася в них силувано, тут уривалася зовсім. Соловей знаходив привід, щоб вийти, а Люба прибирала гроші зі столу, клала їх за тарілками на миснику або в шухляду в тому ж таки миснику, де лежали книжка квитанцій оплати за світло, нитки, голки та великі кравецькі ножиці. Ті ножиці викував хтось із дідів-прадідів, у нижнє їхнє кільце входили всі чотири пальці. Люба, скільки себе пам'ятає, чомусь боялася їх, і зараз їй здавалося, що й Лютий зазирає до шухляди не без остраху, там лежать не прості саморобні ножиці, а хтозна-якої сили родова оберега.

— Цурається батько грошей.

— А нащо вони йому?! — відказувала Люба.

Це Лютий розумів, і те, що йшло за цим розумінням, коли він замислювався, обіймало його холодком, ніби вода в озері влітку, як пірнути в неї глибше. Досі він купував за гроші — принаймні так йому здавалось — свою необмежену волю й те, що мав у житті за найпосутніше для людини. Але тут, у цих прийомах, Лютий платив Любі не грішми, а ніби собою, своїм душевним запасом. Це сповнювало його новими відчуттями, які з правіку властиві главі сімейства. Досі Лютий повсюди відчував себе трохи квартирантом, спроможним добре заплатити за постій, і трохи злодієм, завжди готовим наживати п'ятами. Тут його непокоїло, що витрачається душевний запас, якого не купити й ні в якій інший спосіб не поповнити. Оце й дихало часом на нього холодком — чи вистачить йому своїх статків на життя, чи відповідно до своїх статків живе?

Щоб не чула у Лютому цього остраху Люба, то, мабуть, була б щасливою. Вона розгорнула з Лютим книжку життя насередині, з викликом — наперекір людям. Тепер, осягаючи зміст того, що вчинила, мала спочатку здати собі справу, що її задержуватий виклик був ні чим іншим, як

вихваткою слабодухого, який похваляється перед усім світом, аби тим підбадьорити себе. Тепер Любуся ясно розуміла, що то був виклик не людям і не світові, а лише тому, що зостається в них старе й віджиле, як на плечах поношена сорочка. Скинути її чимскоріш, одмити тіло й одягтися в нову одягу, по-новому покроєну, по-інакшому зшиту, бо змінилась мода чи пора року.

Лютий обіцяв їй золоті гори. Що ж, гори справді золоті. Гори справді високі, на них паморочиться голова, й здається, вищого від них нічого немає та й непотрібно. Але часом, коли тверезіє розум, у око впадають у Лютому якісь прикмети. Ні, він не в старому одязі, він їй, може, і впав у око першого разу тим, що був у шкіряній куртці на блискавці. Але зараз Люба не зважується зазирнути під неї, щоб не виявилася внизу стара сорочка або під сорочкою стара шкіра, що не надається до життя на рівні, на який націлилася Люба. Люба не годна цього зрозуміти й боїться розуміти, щоб від того розуміння не тріснула перетинка між полум'ям і порохом. Її щастя замішане на страхові й на боязкості той страх подолати, щоб не зникли тоді золоті гори. Люба й не помітила, як пропала її задерикуватість та одчайдушність, і стала вона сторожко ходити по лезу ножа, а в руках її проступила обережність скляра.

А час помаленьку йшов, посувався до зими.

— Почорнів ліс поза морем,— сказав одного разу батько,— зовсім на зиму.

І сишиці стали горнутися до осель — значить недалеко до холоду.

Люба запарила густий борошняний кисіль, нарізала на гузькі смужки папір і, ставши на табуретку, почала обклеювати вікна. Лютий подавав дружині папір, милуючись її зугарною постаттю на табуретці, ніби на постаменті.

— Які в тебе руки красиві!

Люба подивилася на свої голі до плечей руки:

— Такі малі...

— Хіба ж у цьому суть.

— А ти знаєш, у чому вона, та суть? — несподівано спитала Любуся й скочила з табуретки, бо в неї раптом запаморочилась голова. Взявшись за лутку, Любуся перестояла цей, досі їй не знаний стан, прокліпалась крізь жовтуваті кола перед очима, тим часом думаючи: що зловісних прикмет густішає, отже, щось іде за ними, насувається невідвотро, й настане так само, як за прогнозом погоди неодмінно приходить і сама погода, вгадана чи не вгадана, перед-

бачена чи не передбачена. Втім, вона була чутливіша, ніж прилади в інституті прогнозів, і погоду передбачила точно. Настала зима, перервалося на час будівництво в колгоспі. Люба знала, що спинилося воно не просто, в селі вже чули про Тесленкові хати. Село прилагоджувалось до нової орбіти — на загальних зборах розглядалися проекти й кошториси. Кожен на свій лад прагнув зазирнути в ту Надію, тільки Лютого вона не обходила ніяк. Люба хотіла навести його на цю мову, та згадала, що йому, як перелітному птахові, узимку належить відлітати у вирій, і промовчала. Лютий сидів удома, нудився, й було їм всім у хаті ніби затісно. Якось зайшов батько:

— А знаєте, кажуть, Тесленкові хати будуть ставити й по селу — на кожній вулиці.

— Буде робота, — озвався Лютий.

— Для кого ж вони будуть? — спитала Люба.

— Та нібито для нас, пенсіонерів, а декотрі — громадські.

— Клуби, чи що?

— Ніби. Щоб могли зійтися діди та баби, а то й молоді — посидіти та погомоніти. Газети будуть там, і книжки, й картини, і ще, кажуть, пригощатимуть чаєм.

— Горілку питимуть, — Лютий.

— Е, щоб без горілки. Та воно, я тобі скажу, якщо сіли, щоб погомоніти, то горілка ж та пащо? Сидять он баби увечері на колоді за парканом, гомонять. А то їм хата якраз на те. А може, й молодим закортить, щоб перекинутися словом без тієї чарки. Хотів би я побачити...

Лютий більше не озивався, мабуть, не хотів побачити, йому було байдуже. А Люба подумала, що має бути цікаво: зійшлися, хто схотів, — погомоніти, поспівати. Вона завжди в гурті, але одне діло на роботі, а друге — просто так, ніби на святі. На святі людського спілкування — на святі душі. Мабуть, десь так ішла про ці хати думка в Горового, й таким тоном одзивався на неї батько. А Лютому було до свята людської душі байдуже. З високого вирію видно тільки щось предметне, матеріальне.

Помовчали, і батько взявся за шапку — рубати корові січку.

— Постривайте, я, — підвівся й Лютий.

Батько сів. Зовсім не треба було тієї січки, а просто не сидиться їм із зятем удвох, тісно їм у хаті разом. Любуся й раніше бачила, як уривки фраз, що пливають по руслу взаємин Лютого з батьком, раз у раз повертаються вперек течії, впираються в береги й заторюються, та думала,

це тому, що Лютому просто нецікава батькова балачка про хазяйство. Але зараз, із того, що подався Лютий до хазяйства від бесіди, вона зрозуміла — не через дрібноту тікає він од батька. У старих людей чуття погоди гостріше, ніж у молодих, батько передчуває негоду раніше від неї.

Лютий занудьгував на безділлі. Тепер мав більше часу дослухатися себе й бачив, як вичерпується в ньому щось, міліє й зникає. Не стає тієї пристрасті, з якою так праглось йому брати Любусю на руки й горнути собі до грудей. Спочатку він намагався якось підживлювати це відчуття, від'їздив десь на тиждень до своєї бригади, що перекинулася тим часом у інше село, або вигадував яку іншу перерву. А то затівалася в них сварка через якусь дрібницю на тиждень чи два, й потім, коли вони нарешті мирилися, Лютий натужно витягав воду з криниці й стогнав:

— Не розумієш ти...

Чого вона не розуміла, Лютий не знав гаразд і сам.

Угамував Лютий спрагу, ніби напився досхочу води,— випив-таки свого кухля до дна — й не стало того, що жило в душі само, без зусиль. Досі Лютому завжди здавалось, що та спрага вичерпувалася в його супутниць, тепер Лютий ніби вичерпав її в себе для Люби. Але так чи інак — а в душі у нього спорожніло, не стало того, що рухало нею самочинно, й далі треба було вже щось робити, брати свою душу в руки, щось змінювати в собі, доповнювати природу тим, чого набула людина за довгі роки життя. Наказувати серцю зобов'язанням, потребою, турботою. Чи можна наказати серцю? Одвічне запитання й одвічний розв'язок для кожного зокрема. Лютий сказав собі: не можна наказувати.

І він поїхав. Утік своїм звичаєм, вибрався з чемоданчиком, коли Люба була на роботі, а Соловей подався у лози, Лютийоставив записку, що йому притьмом трапилася пувівка й він поїхав у Крим трохи відпочити.

Полетів у вирій, сказала собі Люба, прочитавши записку. Це була болісна втрата для неї, але Люба пережила її раніше, потроху, частинами. Записка від Лютого була для Люби не першою звісткою, а останньою. Але й зараз, на останніх рядках книжки, яку вона розгорнула посередині, Любу стримувала інерція обережності, яку опанувала вже за ці довгі зимові місяці. Вона тільки зітхнула глибоко й відчула, що тягар на душі, який зараз остаточно визначився, водночас ніби трохи й полегшав, бо Люба зрозуміла: вона втратила щось ще не здобуте, чого з Лютим не знайшла. Вона не могла собі сказати, чого їй бракувало з

Лютим. Однак таки бракувало. І це хоч трохи гамувало сьогоднішній її жаль. І ще Люба почула в цю мить у собі ніби якийсь поклик, що наказував їй берегти себе. Повернувшись додому, Соловей не побачив, щоб Люба рвала на собі волосся, нестямно голосила чи плакала. На її лиці залягла глибока задума. Він простяг їй жмутик шелюгових котиків і сказав:

— Чує весну дерево.

— Що? — спохопилася Люба.

— Провесінню пахне шелюга,— пильніше глянув на неї батько й усе збагнув.— Ну що ж,— розвів руками. І знову не знав, що думати,— де воно добро, де зло.

Лютий справді поїхав до Криму, може, щоб далі, щоб довше бути в дорозі. На душі в нього було препогано, як завжди, коли він ставав утікачем, злодієм, якого розшукує міліція. Тільки досі, вступаючи в отакий коридор чи тунель, він завжди сподівався побачити в кінці хоч невеличкий провіток. Прямуював на світло, знаючи, що воно обов'язково має стрітись йому на шляху. Зараз Лютий ніби й не хотів його бачити. Він і сам не знав, чого б хотів, у нього ніби відкрилася десь шпаринка в тілі й з неї непомітно висоталась сна.

Лютий всю дорогу лежав на горішній полиці, вбирав очима все, що набігало йому навстріч — залізничні будки, стовпи, машини на шляхопроводах і люди на перонах, ніби з того всього мала випливати для нього якась рада. І в Сімферополі на вокзалі він сидів отак, невидющо втупившись у житейський потік, ніби чогось від нього ждав знаного, знайомого. Йї дїждався.

Спершу майнула перед ним одна постать, далі друга. Цих людей він угадував по статурі, міцній, робочій, і по виразах облич, що прагнули чогось, так ніби ці люди були голодні. Вони були голодні до роботи, а точніше, до карбованця, що стояв за нею. Йї порожні очі Лютого при отакенній його статурі не могли їм сказати нічого іншого, крім того, що й він голодний до роботи.

Коли люди, якщо їх бодай кілька, чогось прагнуть, шукають, вони, самі в тому не зізнаючись, передусім шукають для себе лідера. Йї вони його швидко розпізнали, вирізнили з натовпу й вилаштувалися за Лютим, ще нічого його не спитавши, уже готові з ним будь-куди. Лютому зоставалося тільки вирішити, кудї їх повести. А це було ділом йому знайомим і звичайним. Швидко знайшовся голова колгоспу, якому конче треба було зводити стайню, він мав уже

все, крім оцих рук, готових і вмілих. У нього лежала гора збірного бетону, що, звалений у штабелі, виглядає якось неприродно й муляє очі, поки не складеться у конструкцію. Не було тільки підйомного крана. Склали договір. Кран Лютий роздобув, ніби чародій. Вийшов на трасу, підняв руку, коли до нього наближався 15-тонний кран КРАЗ, і завернув його за сто карбованців у день.

У роботу кинулись, як пожежники в полум'я. Вони вміли й робили все. За кілька днів виставили два ряди колон, за тиждень перекинули через них балки й почали слати плити перекриттів. За двадцять п'ять календарних днів — що, якби розділити їх на будівництві, розтяглися б, може, на ціле літо, — каркас будівлі, який за договором тільки й треба було їм стулити, вже стояв, ловив чорними отворами вікон інших майстрів, здатних дати йому дальшу раду. У шістьох вони одержали по вісімсот карбованців, а Лютий, як виконроб і бригадир, ще свої додаткові проценти.

Це було так швидко і звично, що, опинившись знову на вокзалі, Лютий повернувся у ту саму хвилю, мовби зовсім із неї й не виходив. Як, вийшовши, наприклад, із хати на мить, знову повертаються до неї, в той самий дух і світло. Тільки це не була хата, скоріше, сарай або той корпус, що вони його тільки-но змонтували, з сирим духом бетонованої порожнечі й прорізами на місці вікон. Різниця хіба в тому, що першого разу Лютий сидів з порожніми кишенями. Тепер мав гроші. Він чув їх на грудях тілом, гроші, що завжди служили йому вірну службу. Він, мабуть, і до роботи тут став, щоб мати на що опертися. Зараз Лютийі подумки повернувся в ту Любину міську стерильну квартиру, де наостанок було прийшло до нього 'прикре відчуття, що він неправильно розпоряджається своєю силою й що йому потрібно долати не когось, а самого себе. А в цьому гроші не можуть служити ніякої служби.

Для такого руйнування й будування в Лютого не вистачало матеріалу, або, як він звик собі казати, стимулу. Хіба отой голова, якому вони шойно звели коробку, надумався б будувати корівник, не маючи збірного бетону, й, головне, якби не було в нього корів, і не було їх дати пасти й чим годувати. А Лютий, хіба в нього є з чого і є для чого розводитися з тим будівництвом. Щоправда, в нього була Любуся. Тут, з віддалі в тисячу кілометрів і з відстані в тридцять днів, він бачив її ніби виразніше чи яскравіше.

Лютий узяв таксі й поїхав до Ялти. Море на початку березня було холодне й сіре, а часом і колоче. Приїжджих

у цю пору менше, ніж звичайно, й він легко знайшов собі гарну кімнату. Одлежався й відіспався. Усе ж таки нелегко далися йому втеча й місяць гарячої роботи. Лютий завжди втікав злодієм, але був ним лише кілька днів. Відіспавшись та відлежавшись, почував себе новим — легким, порожнім, готовим на дальший крок по своїй дорозі... Та цього разу, й одіспавшись, не відчув звичайної легкості. Зоставалася в душі Люба. Вона не зникла, як усі інші, коли він подавався у вирій. Вона здалека поглядала на нього своїми останнім часом покірними, але непокореними, половецькими очима. Вичерпалася його власна спрага, а Любуся зоставалася.

Лютий ішов на набережну, з моря тягло вогким холодом, і очам не було спочинку на його шорсткім, колючім плесі, схожим на безкрає розкошлане синтетичне хутро. Лютий стояв, подовгу вдивляючись вдалину, щоб там, як проблисне на мить сонце, спіймати очима царинку морської блакиті, такої далекої, ніби була від нього за сотню верст. І нічого не знаходилося ближче. Власне, поблизу було те, що й завжди.

Якось було тут Лютому незатишно: з одного боку, перейшовши темний тунель, він мовби вже й прагнув світла, а з іншого — не приймав його, звичайного світла, і хотів осягнути, що це з ним таке вчинилося. Лютий до такої незгоди не звик. Як і до безділля. Він ніколи не гуляв довше, ніж було потрібно, щоб видивитися те, чого не помітили інші. А ставав до роботи, й завжди в нього було і здорове тіло, й здоровий дух. Тепер Лютий мав здорове тіло, а дух ніби відділився від нього й занидів.

Ще з тиждень просновигав по місту: прогойдався, як маятник, вниз, до моря, назад, на гору. Знизу й згори бачилося те ж саме. Правда, стало здаватися, що й не Любусі йому бракує, а роботи, якоїсь небувалої, не робленої ще в житті, цікавої роботи. Здавалось, ніби її можна було знайти там, біля Любусі, чи побачити тільки її очима.

Так уперше навернулася до Лютого думка про Надію і поїздки назад. Він виколисував її, ходячи то вниз, то вгору ще з тиждень, і нарешті рушив назад так само поїздом, щоб довше, з очима, втупленими у світ, що набігає до вікна. До самого Верем'я так допроваджувався, не певний, вертатися чи не вертатися. Але поза дорогою ради бачилося ще менше. Так мисливець, узявши до рук непевну рушницю, не знає, чи зможе з неї вбити звіра, але напевне знає, що без неї йому не вполювати його ніяк.

Увечері, облягаючись на ніч, раптом побачив Горовий крізь вікно верховіття груші на поблідлому вже сатині вечірнього неба. Вечір спадав тихий, листя не ворушилось, і крона дерева різьбилася з країв вигадливою й ні на що не схожою лінією. Горовий видивився на малюнок з подивом до самого себе — у нього було враження, що бачить таке вперше. Перед сном він звичайно на якийсь час переступав у завтрашній день своїх клопотів. Завтра мали закладати фундамент під будинок Надії. Пройшов рік відтоді, як вони з Тесленком його задумали. Довгий рік роботи й мороки. Проект обговорювався й розростався: спершу Горовий показав його Марині, тоді завучу Одноралу, тоді в районі.

Марина гірко плакала, як він показував і розповідав їй про Надію. Горовий не заважав їй плакати, йому здавалося: сльози в неї цього разу не злі й у них, як у краплинах тихого весняного дощу, є сподівання росту й цвіту. Марина оживала. І Одноралові наворачулася на очі сльоза. Він залишив зошит у себе і, прийшовши до Горового наступного дня, сказав, що йому бачиться тут не випадковий збіг між іменем його дочки і змістом слова «надія», й виклав цілу низку ідей, які розширювали й поглиблювали той проект уже до цілого комплексу.

На бюро райкому Надію розглядали вже як проект комплексного соціального і культурного перетворення села Верем'я. Були й уточнення, й заперечення, і витончене філярство та лицедійство Ящука, перед очима й позаочі Горового, але, попри те, зараз, коли перед закладанням першого будинку Горовий хотів на мить пригадати все, з чого починалося, йому здалося, що проект ніби сам по собі зійшов і виріс із землі, з їхніх ланів і дніпрових круч, з повітря й сонця, як зросла оця груша за вікном, а він тільки побачив її, коли прийшов час.

Горовий думав про фундамент; про ділянки для школи, чи не забагато одразу закладає там дослідів Марина; про буряки, які наспівало саме проривати, й з області мали привезти якусь експериментальну машину, що вміє розрізнити стебло бурячка від бур'янини, такий у неї складний, електронний блок розпізнавання. Машину конструюють спільними зусиллями вчені кількох країн — членів РЕВ. Усе снувалося йому в думці, ставало перед очима учорашнє й завтрашнє, малювалось на прозорому синюватому

тлі того неба, яке він побачив з вікна й по краю якого весь час виднівся вигадливий, різьблений контур груші, що росла за вікном.

Устав рано. Небо чисте, й ластівки в ньому на погоду в'ються високо. Вони літають так швидко, що здається, ніби застаються по них довгі сліди й усе небо перевите ними, як стрічками. Умився й пішов дивитись на грушу. Він посадив її, як приїхав у село. Двадцятий рік. Стовбур унизу вже не охопити в дві долоні, кора на ньому рік у рік тріскалася, розходилася звивистими ручаями, ніби писалися по ній якісь письмена. Горовий пам'ятав: напочатку кора була суцільна, туго натянута й блискуча, сіра з червонуватим відливом. Дерево росло, тужавіло всередині, роздавалося, і тоді одна по одній пролягали на стовбурі ці звивини, як зморшки на чолі. Щось відкладалося в них, укарбовувалось. Він підрізував грушку секатором і садовим ножом, зоставляв, скелетні гілки першого порядку, другого, формував крону. Він помагав дереву, а воно тим часом росло і помітно й непомітно, являло своє диво, й тепер Горовий розглядав те диво новими очима. Слідів секатора вже не видно, гілки одна по одній відходили від стовбура й вільно розпросторювалися під сонцем у свій неповторний лад. Ця неповторність кожної галузки і творить у дереві ту високу злагоду й гармонію, коли дерево вже стає не просто деревом. Горовий дивився вже не на грушу бере-дюшес, що непогано як для південного сорту родить, захищена від півночі причілком хати. Щось бачив у ній більше, й здавалось, йому надається для прочитання та мова, якою написані на стовбурі дерева його питимі письмена. Ми саджаємо дерева заради плодів, захисту од вітру чи сонця, для снігозатримання, але ще не навчилися узяти від нього найголовнішого, того, що над плоди і всяку іншу користь, що для душі, подумалося біля груші голіві.

Горовий пішов до будинку Надії. Сьогодні закладали фундамент. Спочатку він хотів класти перший камінь з якоюсь церемонією, а потім передумав і зараз, ідучи до будівельного майданчика, все згадував ту грушу, якій він помагав рости, але вона росла за своїм вільним законом природи, і в цьому бачився водночас Горовому якийсь більший смисл, якого він досі не помічав. Якби зараз була церемонія закладання фундаменту Надії й довелося виступати з промовою, він конче мав би про це сказати, а тим часом воно ніяк не вкладалося йому в слова. «Слова у нас,

до важного самого, в привычку входять, ветшають, як пла-
тьє»,— пригадав він слова поета, які знав ще з школи. Чи
стираються слова, чи не встигають за почуттями? Ніколи
раніше Горовий над цим не думав. З нього вистачало отих
на всі випадки вживаних «що ми маємо на сьогоднішній
день у питанні роботи по прополці буряків».

Від котлована, де жовтіла гора викопаної землі й лежала складена в штабелі, накрита спеціальним козирком — Тесленко зажадав — цегла, лунали звуки транзисторів: бригада Лютого готувалася до роботи. Ставали до розчи-
номішалки, діставали лопати для піску, а сам Лютий вста-
новлював трينوгу теодоліта. Воно й негоже, що таке будівництво починали шабашники, але що робити, як не вистачає будівельників. Шабашники зроблять фундамент, а стіни вже класти, викладати узор із цегли буде сам Тесленко, хоча й не муляр він, столяр, однак на таку роботу, мабуть, спеціалістів і немає, бо картину малює тільки хтось один, хто годеп її створити.

Це Горовий подумав, підходячи до шабашників, і ще сказав собі жартома: кожна суспільна епоха не падала готовою з неба на голе місце, а виростала з попередньої і на її ґрунті, як зерно із землі, удобреної гноєм. Порівняння з гноєм трохи захитало було Горового, але він уже розрізняв конкретні постаті: і молодця Лютого, що головою, зростом, як розправлявся, то, мабуть, міг побачити якийсь новий, дальший обрій, і Малого, ту нікчемну комаху, що проросла дідько знає з яких пластів минулого, але пересади його вперед у епоху, яка настане десь аж через дві або три після теперішньої, і тій епосі від нього буде вельми сутужно. Бо дуже важко і не завжди можливо виправити криве дерево, якщо воно вже виросло.

Зараз Малий побачив Горового звіддалік і жестом нагадував голові про могорич. Ні, Горовий не збирався освячувати церемонію закладання будівництва горілкою. Дерево, що так важко потім виправляється, саджати зразу кривим?!

У цей час Горовий побачив, як з шкільних дверей виїшов Однорал. Він спустився з ганку, одійшов кроків на п'ять і став. За ним з прочинених дверей стали спускатися дівчатка. Це були дошкільнята, але всі зодягнені в білі фартушки, з червоними стрічками в косах й кожна несла в руці букет. Вони вишикувалися в ряд праворуч від Однорала, він нахилився до крайньої і взяв її за ліву руку, щось сказав усім, і вони рушили по вулиці. Горовий став

на дорозі й дивився, як вони йдуть, їх було душ з п'ятнадцять. Білі фартушки, червоні стрічки в кісках. Отакою була і Надійка, коли він вперше вів її до школи.

Горовий спочатку не зрозумів, куди вони йдуть. Він дивився на них ніби крізь шибку, на яку зненацька полив дощ, бачив у кожній дівчинці свою Надію й себе, колишнього, у яві такій давній, що вже й не міг сказати, чи була в нього вона насправді, чи тільки примарилась: бачив молоді яблунки в цвіту у білому світлі й білому духмяному сяйві. Діти пройшли по вулиці й повернули до будівельного майданчика. Тоді він зрозумів, куди вони йдуть. І зрозуміли будівельники. Горовий бачив, як збентежився Лютий. Змішався з гуртом робітників, що поставали враз на майданчику й ждали, і кожен з них чомусь кидав швидкий погляд на свої руки. Але високий Лютий виділявся і в гурті, він одступав далі, назад і мав би, очевидно, шмигнути кудись поза високим парканом Гуркалової садби, але з цього боку йшов Горовий і ніби перегороджував йому шлях. Лютий зупинився оддалік і дивився, як діти підійшли до котлована ключем, разом уклонилися будівельникам і розсипались по майданчику, підносячи кожному квіти. Дівчаток було стільки, скільки будівельників, і в однієї залишався не вручений букет. Вона пішла з ним до Лютого. Потім діти знову зібралися в гурт, ще раз уклонилися всім і пішли назад, до школи. Не було сказано ніяких слів, і стояла тиша, від звичайної тихіша, бо хтось уже повимикав транзистори. Шабашники дивилися дітям услід, аж поки не зникли вони за шкільними дверима. Горовий, провівши дітей очима, повернув од шабашників, у нього не було слів на рівні цієї тиші. Пройшов попід високим Гуркаловим парканом. Тепер цей паркан був Кармазинів. З двору чулося гоготіння паяльної лампи і пахло смаленим. Кармазин за парканом смалив лампою свилю.

Хату Кармазин купив кілька місяців тому. Горовий хотів зайти подивитися — на хату чи на Кармазина при тій хаті, та все відкладав, чувся ніби не готовим до візиту.

Звістка про Кармазинову купівлю будинку облетіла село, ніби звук великого вибуху попри те, що передавали її майже пошепки: п'ятнадцять тисяч! Пошепки тому, що такої суми в селі ніхто ще не мав, не тримав у руках, і вона викликала острах. А може, тому, що в нотаріуса оформлялось тільки сім, а про другу половину хтось міг і вигадати, приплести, а про щось непевне плескати не годиться.

Так чи інакше, а однієї неділі Кармазин виписав у конторі на півгодини машину й повіз через село спершу свою блискучу шафу й комод, потім свиней і дрова. Машину проводжали здивованими поглядами, але ж вона їхала, блискала, похитуючись, полірованими стінками меблів і пускала дзеркалом сонячні зайчики. І сам Кармазин сидів у кабіні поруч з шофером. Горовий побачив його й не впізнав. Цей завжди спокійний і заглиблений у роботу чоловік був поійнятий страхом. Горовий побачив страх, що кричав криком з Кармазинового обличчя, й не зрозумів його. Як ще раніше, почувши про Кармазинову купівлю, не зрозумів і її.

Горового не вразила сума, він-бо знав, скільки заробляє Кармазин місячно, працюючи за двох. Та ще Голька, та ще вигодує за рік трьох кабанів і телицю — на продаж, дітей нема, за обідом у чайній він бере по дві півпорції борщу... Грошей таким чином назбирати можна. Горовий ніяк не міг збагнути, що йому в цій ситуації не дається до розуміння. Взагалі Горовий спостеріг, що йому багато чого стало важко даватися тепер, як став він пробувати добутись у всьому до глибшого шару й зазірати хоч трохи вперед: чому, для чого? Виявилось, що найпростіша річ може ускладнитися безмежно, якщо перед нею поставити оте коротеньке «чому?», а після неї — «для чого?». Працював собі Кармазин. Добре працював, щоб усі так. І добре заробляв. А от як запитати — чому, що рухає ним? І для чого? Чому він купує той величезний будинок, для чого йому шість кімнат на дві душі? Тепер, як тільки Горовий бачив Кармазина за кермом на тракторі, одразу ж виникали в нього ці крющкуваті знаки запитання. Вони снували Горовому в повітрі біля Кармазинового трактора, як буває влітку стоїть над головою клубок мошкарки. Запитання стояли клубком, бо до одного «чому?» в'язалося друге, до другого третє, й клубок розростався так, що вже діставав і самого Горового, й Горовий не зважувався його чіпати. Але тут, в цій тиші, яку засіяв з дітьми Дон-Кіхот і яку ніхто не зважився сколихнути словом, Горовому ніби стало ясніше і певніше, й здалося, що він вийшов сьогодні з контори саме для того, щоб заглянути до Кармазина.

Одчинив високу хвіртку в паркані, але дорогу йому перепинив пес, Горовий і пізнавав його й не пізнавав. На масть це був той самий пес, що колись, як Горовий вперше ступив на Кармазинове подвір'я, і гавкав на нього й

вертів хвостом, даючи тим знати, що гавкає він не люто, а лише справляючи свою собачу службу, бо бачить, що Горовий прийшов не зі злом. Тільки за двадцять років у нього, чи в його нащадків, розвинулася якась собача акселерація, і в зовнішніх розмірах, і десь у його собачій суті. Цей вовкодав страхав не тільки своєю величиною, а й тим, що бачив у Горовому якогось злісного, смертельного ворога й нізачо не пропустив би його живим.

Горовий відступив. Кармазин почув гавкання й виглянув через паркан. Побачивши Горового, він погасив лампу, припнув собаку біля будки, щоб не міг діставати на весь двір, а тоді прочинив Горовому хвіртку. Вигляд у нього був знічений. Горовий це зауважив, але подумав, що то Кармазин бентежиться тим, що смалить свиню. Раніше таке було великим гріхом, криміналом. Тепер ніби настало пом'якшення, і всі в селі смалять паяльними лампами свиней, однак строгої заборони нібито їй не одмінено, і острах перед нею зостається.

— Собака в тебе, одначе... Чому він так певний, що я прийшов вкрасти в тебе все разом чи підпалити?

Кармазин не сказав нічого, тільки швидко заклав за спину перемазані в кіптяві й салі руки.

— Так що ж, може, покажеш свій маєток. Колись мене запрошувала до нього Гуркалова дочка, а я, дурний, не пішов. А то був би оце господарем...

— Прощу,— сухо сказав Кармазин і повів Горового до хати.

За порогом він показав Горовому, щоб завважив, там лежала товста труба водяного опалення, через яку можна було перечепитись. Далі пішов попереду, одчиняючи одні двері за другими: кухня, світлиця, чи «зала», як він сказав, дві спальні, ще одна кімната, до кожної вели одні або двоє дверей. Двері великі й товсті, темні, аж чорні. Суцільні внизу, вони мали вгорі невелике вікно на чотири шибки з товстим перехрестям посередині. Анфілада тих дверей з чорними хрестами Горовому нагадала цвинтар. До того ж кожні двері подавали свій звук — скрипіли, стогнали й харчали.

— Помазати треба двері,— сказав Горовий.

Кармазин його не зрозумів і махнув рукою:

— Немає за що, у борги вліз.

— Тавоту візьми від трактора.

— А-а, нехай...

Всі кімнати були заново побілені, чисті й порожні. Горового гнітила їхня порожнеча, заповнена стогоном і зітханням дверей, на сторожі якої ніби стояли повсюдно оті чорні рухомі хрести. Щоб внести в цю хату дух живого життя, треба поселити в ній добрий десяток людей, і щоб половина з них — діти. У залі стояли Кармазинові меблі — шафа й буфет. Фарбована дубова підлога, вимита і натерта, і меблі виблискували, ніби дзеркало. Горовому згадалось: у них ніколи не було чистих меблів, хоч як старалася біля них Марина. Надійка, як тільки стала ходити, залишала на поліровці густі зірочки пальців. У Кармазина плямувати меблю було нікому. Горовий вийшов слідом за Кармазином. Висока огорожа від хати до сарая, від сарая до гаража, двір голий, як тік, видно, на ніч спускають з цепу собаку й вона вигарманувала все до останньої билінки. Щось треба було сказати, й не знаходилося що. Не казати ж про те, що двері нагадують цвинтар.

— То кажеш, уліз у борги.

— Вліз.

— І нащо воно тобі оце все?

Кармазин знизав плечима — чи не мав чого сказати, чи з подиву, що вдруге чує таке запитання, — Горовий не зрозумів. Бачив тільки, що Кармазин, долаючи скутість, нетерпляче позирав у куток двору, де лежала обсмалена свиняча туша.

— Порай, — сказав Горовий, — порай, а то захолюне.

Кармазин нахилився й став солон'яним віхтем обтирати з туші смалену щетину. Горовий дивився, як світлішає, проступає з-під попелу підрум'янена свиняча шкура. Зараз, обтерши добре, Кармазин виріже широку смужку на спині, поділить її на правильні квадрати, посолить, і незабаром будуть уже шматки сала на підсмаженій шкуринці. Горовий, машинально стежачи за швидкими й певними рухами Кармазинових рук, ніяк не міг позбутися якогось гніту на серці. Йому аж моторошно стало від тієї великої рожевої туші, бо приверзлося неймовірно: що не з оцієї туші буде напайовано квадратних шматків, поділених навхрест на четвертини, а навпаки — оті четвертинки якимось робом зібралися Кармазинові, зцілилися у шматки й стали оце цілою тушею, рожевою, потворною з нудотним запахом пригорілого м'яса. Йі що той зворотний процес триває й далі, і бере острах — що з тієї туші далі стане, чи не схопиться вона притомом на ноги? Не свиня вже, а чортзна-що. Фантасмагорія. Кармазин, попоравши один бік,

узяв тушу за дві ноги й через спину перевернув на другий. Перекинулась. Була ще тушею, свинсю, яку закололи на м'ясо.

— Аж тоді свиня гляне на небо, як будуть смалити,— сказав Горовий мимохить. Ці слова він пам'ятав з дитинства й ніколи не осягав їхнього змісту. І сказав їх зараз, щоб звуком одігнати химерію.

— Про що ти? — не зрозумів Кармазин.

— Та так. Кажуть, свиня не підіймає голови і «побачить» небо аж тоді, як покладуть її отак.

— А-а...

Кармазин порав свиню. Незахолоче м'ясо ходило під рукою, ніби живе. Пес гарчав на Горового, й водночас поскімлював, і помахував хвостом до господаря, до пахоців, що лоскотали йому ніздрі. Горовий відступив до хвіртки і вийшов на вулицю, витер спітніле чоло. На вулиці, за парканом, було ніби світліше. Доносився приглушений гук від розчиномішалки — починали класти бетон у фундамент. Десь на осінь тут стане перший будинок — перша частка Надії — і вікнами гляне на оцю хрестату Гуркалову чи Кармазинову кам'яницю. І нічого в тому будинку ніби не було, крім дебелих стін та широких рам на вікнах, лише оболонка. У стінах колишніх фортець і навіть церков зараз одкривають молодіжні кафе. А то й навмисне стилізують модерні приміщення під старовину, лиш для зовнішньої оригінальності. А Горовий нараз відчув, що ця Гуркалова оболонка зовсім не порожня, що в ній є свій зміст, про який Горовий не міг сказати собі певно — новий він чи старий, але в нього й досі перед очима стояло живе видиво, як там, за парканом, росте щось, збирається до купи й постає проти Надії лице в лице. Не рвач, не дармоїд, не п'яниця.

Й, може, ніколи б і не побачив Горовий того протистояння, якби дивився, як колись, не сягаючи глибшого шару, Кармазинова хата з товстими хрестами вікон, з якоюсь ніби цвинтарною чистотою й порожнечою, замогильним стогоном дверей і з отим моторошним дійством у дворі під недремним оком вовкодава — все те навпроти вікон Надії ніби який поганий знак чи чари. Саме чари, бо приховані, бо зверху що ж — добрий чесний Кармазин на свої трудові заощадження купив хату, поліпшив житлові умови. Одгодував свиню. Добре. І якщо навіть на продаж — теж добре. Щойно була постанова про сприяння індивідуальним господарствам, які мають прислужитися у,

вирішенні складної проблеми харчування. І треба виділяти людям молодняк для відгодівлі, поросята. Усе по закону, все правильно, якщо взагалі і якщо зверху чи оддалік. А як увійшов за паркан, а як увійти в душу? Дівчатка йшли у білих фартушках, ніби ряд яблуньок, що зацвітали уперше, перед ними притихли навіть шабашники, а Кармазин їх за парканом своїм і не бачив. А що він бачить тепер у сні, купивши цю хату?

Дійшов до узика, що, як завжди, стояв під осокорами, весь заліплений грязюкою, — глевкі ще путівці на полях. Ключ, як завжди, стримів у замкові запалювання. Горовий тепер залишав його навмисне. Він хотів знати, чи є ще в селі здатний, як Малий, взяти його машину. Малий прислужився Горовому, ніби камінь на шляху, спіткнувшись об який, мусиш нахилитися й краще роздивитися дорогу.

Узявшись за ключа, Горовий пригадав, як зорив йому назустріч з майданчика Малий. І натякав на могорич. Обличчя в нього з кулачок — мале, кругле, в цятках ластовиння. А очі чорні й меткі, як у хитрого звірка. Батько не виховував Малого, від батька в нього пристрасть до чарки, але оця вдача хижого звірка — вона прийшла до Малого по вужчій і дужче захованій у чортополосі стежині. А Лютий — чого він кинувся навтьоки від дітей?

Проїхав через село, повз шкільну ділянку, й на путівці залопотіли по дніщу грудки липкої глини. Горовий увімкнув обидва мости і став поволеньки спускатися з кручі до Дніпра. Дорога тут звивалася по схилу аж до води, а котловина загиналася правильним півколом, десь до двох кілометрів у діаметрі, ніби якийсь фантастичний стадіон. Тільки арена була в нього не посередині, а збоку, за арену правив Дніпро. На цих схилах могло б розміститися багато тисяч людей й усім вистачило б дива, така була тут надзвичайна гармонія простору й відокремленості, вільної дніпрової хвилі й берегів, що з усіх боків йшли хатичними спадами, а тут вирівнювалися ніби в рукотворне коло барв на воді, що мінилися щохвилини й за порами року: салативий, зелений, жовтий, білий. На дні котловини лісництво посадило ділянку сосни, а на південному схилі правління виділило латку для шкільного питомника. Міркували так: неудоби, земля, що не обробляється, не треба добиватися довгих рішень про передачу її школі, а тим часом — близько від села, й садок на глинах ростиме. Про це говорилося на правлінні, а ще Горовий сам собі думав і ніби бачив на власні очі, як з тієї котловини від Дніпра

підіймався на уступах Лель. Тут може побачити його і котрийсь школяр, як виходитимуть на ділянку.

За ту ділянку, за оранку на ній, Горовий ще раз посварився з Жуком, бригадиром трактористів. Ділянку якось треба було переорати. Горовий згадав про це однієї неділі, коли побачив Лигуна, як той з гармошкою йшов на весілля.

Лигун, тверезий, з гармошкою в руках, з усміхом в сірих очах, видався Горовому мов на кладці, на яку він тільки-но став: і радість у ньому, і наче якась непевність. Здавалося, він уже ступив один не зовсім твердий крок уперед, але й назад, до його старої, натоптаної стежки — також не більше кроку. Горовий спинив Лигуна й спитав:

— Як ти гадаєш, у котловині біля Городища можна пройти на «Кіровці» з плантажним плугом?

— Якщо вниз, то можна, — рипнув, складаючи гармошку, Лигун. — А що?

— Униз не годиться. Вниз по борознах струмки підуть після дощу.

— А вздовж перекинутися можна. Втім, це треба подивитись.

— Ти подивись.

— Щоб я?

— Ти.

Лигун поглянув на Горового з недовірою. Горовий угадав — не закріпився ще він на новій стежці, немає в нього твердої віри в себе й не сподівається до себе довір'я.

— А що ж. Піду подивлюся. Може, якось можна буде ходити по кривій чи хоч по діагоналі.

— Ти зараз іди, куди зібрався, а по весіллі навідайся на Городище й обміркуєм усе як слід, щоб не перекинутися й щоб не стали ми з тобою посміховиськом на все село...

Лигун пішов, десь аж у кінці вулиці протяжно, ніби задумливо, загучала його гармонія, видно, він примірявся в думці до борозни над урвищем. Горовий ніби пропонував йому випробувати своє життя на моделі — можна утриматись, а можна й упасти.

За тим примірянням Лигун і не зауважив, як на весіллі утримався в нормі, й завтра ні світ ні світ ні зоря був уже на Городищі. За наказами, тут, над котловиною, стояв у давнину город за Древньої ще Русі. Чомусь нащадки одсунулися від кручі, одвернулися від краси. Легше на рівному? Чи подалі од північного вітру, що взимку таки проймає тут з Дніпра? Втім, Лигун думав не про минуле. Він

обмацував очима схил, вибирав напрямок, щоб пройти «Кіровцем». Сонце гріло йому лоба нижче зсунутого на потилицю картуза. Пестила очі весняна дніпрова голуби́нь, і м'яко торкалось його те, що він уже знав: на схилі, який треба зорати, школярі закладуть питомник і почнуть виводити нову яблуню — Надію. Довга це справа: схрещувати різні сорти й ждати наслідків, одбирати щось, знову схрещувати й знову чекати. На новий сорт потрібне ціле життя, й хтось його покладе, поділить, переміряє все своє життя не роками, а зацвітанням яблунь, аж поки не дійдеться сподіваного цвіту Надії. Як зародить яблуня, ніхто, прецінь, і не пам'ятатиме того, котрий зорав під неї першу скибу, але вона буде, та скиба, його перша скиба, вона зостанеться якось у яблуні і буде в ній завжди, так ніби він, Лигун, одміряв загінку для вічності, почав ту вічність.

Не встиг іще прогуркотіти до кручі на «Кіровці» Лигун, як до кабінету Горового увійшов сердитий Жук.

— Увільнюся з бригадирства! — сказав гостро. — Прийми заяву.

— Чого це ти? — здивовано подивився на нього Горовий.

— А ти чого розпоряджаєшся тракторами через голову бригадира?!

Горовий вийшов із-за столу, наблизився до вікна й став дивитися туди, де за садом починалися уступи до берега, а за ними — невидиме диво котловини. Він справді не передав своє розпорядження через Жука й тим порушував ту самостійність і відповідальність, яку сам прищеплював кожному з керівників.

— Це правда, — сказав Горовий. — Про щось я тоді думав інше, і воно мене затуркало, то ти вже вибачай — мабуть, у мене пам'ять стала дірявою.

— Про Лигуна ти, однак, подумав? — не здався Жук.

Авжеж, про Лигуна. Коли Левко побачив Лигуна на його дорозі, треба було підхопити і підтримати його саме в ту мить, і це видалося Горовому важливішим, ніж дотримання субординації з Жуком. Коли канатоходець захитається на тросі через прірву, йому може допомогти й інерція від помаху шеста, а вже як зірветься...

— Так. Подумав про Лигуна.

— Не розумію я тебе.

— Ти хочеш сказати — не приймаю?

— До чого тут «не приймаю»?

— Невже ти не здогадуєшся, чому я так зробив. Я знаю: тобі самому хотілося там побалансувати на канаті. Але для

чого? Покрасуватися, похизуватися? Погодься зі мною, що для Лигуна така можливість зараз потрібніша. Логічно?

— Та що ж це за логіка в тебе: Лигунові найкращого трактора, Лигунові найцікавішу роботу. За які такі заслуги? За те, що він п'яниця.

Горовий спантеличився. Виходило, що й Жук має сенс, та чи можливо, щоб водночас були дійсними дві істини, які заперечують одна одну.

— Знаєш, може, Лигун і не винен, що він такий,— не хотів сказати «п'яниця».

— А знаєш: може, і я не винен, що я такий!

Горовий видивився на Жука, кліпнув очима, й тим часом йому ніби майнула перед очима кінострічка про Жука: усіх перетанцювати, і перехитрити, і випередити в роботі. Справді, така в людині потреба чи пружина — триб такий, що десь уже ніби й вищий над її волю.

— Я про це не подумав.

— Так щоб надалі думав! — сказав Жук і грюкнув дверима, сердитий і на Горового, і вже й на себе, на свою відвертість.

Тепер Жук не показується Горовому на очі, й Леонтій Петрович не знає: чи він сердиться, чи соромиться того, що виказав. Але чого соромитися? Сам же сказав — хіба його в тім вина.

А ділянку Лигун зорав — цікаво кожному було дивитися й таки можна позаздрити й пошкодувати, що не зробив цього сам. Борозни на ній завивалися у візерунок, ніби лінії на мальованій квітці або пасма волосся у зачісці в модниці,— так він принатурювався до рельєфу, щоб не перекинутися і борозна щоб не йшла згори вниз. Потім ділянку заволочили. Уже діти з Мариною граблями поробили невеликі рівчаки упоперек схилу, щоб не котилася згори вода. По них підуть ряди яблунь.

Марина взяла сорт яблуні Смирєнка. Усім відомий сорт, виняткове для зберігання яблуко — може лежати більше року. Соковите. Однак стає придатним до споживання тільки по кількох місяцях улежування, та є у нього й інші, як тепер кажуть, резерви поліпшення сорту, які не зміг використати Смирєнко,— не вистачило життя. Зараз висаджували, крім ренету Смирєнка, ще чотири сорти. Коротенькі рядки яблуньок збігали уступаами до Дніпра. Діти вже докінчували останню шкільку внизу. Марина стояла й торкала пучкою розчепірені до сонця пагініці яблуньки. На питомнику закладають перші три скелетні

гілки, вона прикидала, яку їй далі вибрати форму крони.

— Дивись,— сказала вона, коли підійшов Левко,— три гілочки в дерева й по десятку лиш бруньок на кожній, а скільки вже в ньому снаги чи волі...

Горовий подивився на неї. Для Марини досі протягом всього життя маленьке дерево було лозиною або ломакою, велике — тим, що приносило яблука чи груші, давало холодок або йшло на дрова.

— ...Недарма Надя бачила в ньому людей...

Горовий пішов понад рядком — обдивлятися. Вогка земля важко липла йому до ніг. Перша шкілка була Симиренка. Саджанці наближалися до нього один за одним, кожний започатковував крону на свій, неповторний зразок. Горовий намагався побачити, як народжуватимуться нові й нові гілки, розпросторюватиметься, займаючи місце під сонцем, крона, як засяють вони отут над морем пелюстками рожевого, білого. А перед очима все стояло обличчя дружини. На ньому не було вже тієї безприкметної звітрілості, що так часто поймала його від самої молодості Марини і на зміну якій пізніше стала приходити поблажлива й холодна зверхність. І потроху одступала з нього застиглість перед картиною смерті. Схудле обличчя Марини не йшло йому з очей і не одступалось перед майбутнім цвітом яблунь над морем. Він думав, до чого б його можна порівняти, аж поки зрозумів — його не знайдеться з чим рівняти, навпаки, до цього можна порівнювати й рівняти багато чого в житті, і в її майбутньому — до обличчя матері, що втратила єдину дочку, потім осягнула, що й не мала її, не знала взагалі, й тепер шукає у собі силу подолати горе й перемогти саму себе.

Горовий зійшов аж до нижньої шкілки й привітався з дітьми, що досаджували тут останні рядки. Це був шостий клас. Однораз так слав розклад, що уроки ботаніки йдуть по три підряд, і Марина проводить їх у полі. Діти працювали без нагляду й спонукань, але було видно, що працюють вони заохотки. Горовий легко розпізнав би роботу, що робиться за відбучу. При самому кінці діти не поспішали й не хапались, щоб чимскоріш спекатись мороки, й було враження, що вони тільки починають її, не просте висаджування, а якусь більшу роботу. Вони вже знають, яка їх чекає праця.

— Так що будемо виводити? — запитав Горовий.

— Нову яблуню.

— Надію...

Діти не нітилися перед Горовим, вони його знали.

— А що потрібно, щоб вивести новий сорт, знаєте?

Діти перемовчували. Тоді одна з дівчат, що була найближче до Горового, сказала:

— Марина Власівна казали, що для цього потрібно багато віри й терпіння. На цілий вік.

Он з чого Марина почала розповідати дітям про селекцію. Горовий підійшов до дівчинки ближче. Вона видалася йому схожою на його Надійку.

— Віри потрібно небагато. Один тільки раз треба повірити, але на все життя,— сказав їй Горовий.

З гори спускався Однорал, Горовий пішов йому назустріч. Однорал ішов рівно, грязюка, що липла до ніг, не давала йому розгойдуватись, як він звичайно гойдається, йдучи по твердому, ніби по палубі корабля.

— Чого ж ти не сказав, що збираєшся на ділянку, поїхали б разом.

Вони були вже на «ти». За рік, що минув після того, як уперше прийшов до Горового Дон-Кіхот зі своєю ідеєю, вони вже пересварилися разів із п'ять. В цей рік Горовий багато чого для себе відкрив заново там, де раніше, здавалось, усе вже знане-перезнане, як знаходять нафту чи інші які копалини на знайомих, давно обжитих місцях, тільки проникнувши в землю глибше. З-поміж див, що відкривалися йому на кожному кроці, чи не найпершим дивом були їхні взаємини із завучем школи. Кожний його візит до правління колгоспу закінчувався коли не сваркою, то дуже гострою суперечкою, однак, на диво самому собі, Горовий, тільки виходив од нього завуч, не відчував до нього зла й таки брався до того, що той просив зробити або обміркувати, і десь за день чи два вже ловив себе на тому, що йому ніби бракує тієї сварки чи голосу Дон-Кіхота. Врешті-решт, додумавши до кінця те, за що вони сварилися, Горовий знімав трубку й дзвонив йому в школу. Однорал приходив, і все йшло на те саме коло, тільки вже ніби меншого радіуса. Спіраль їхніх взаємин сходила до центру, й скоро вони стали бачитися майже щодня, навіть якщо й не було у тому ніякої потреби, окрім потреби погомоніти чи посперечатися після всього. Горовий знав, що то радість — людське спілкування, але досі він думав, що така розкіш можлива тільки замолоду.

Іх з Одноралом зводила до купи нібито й не ділова, а духова потреба в спілкуванні, а слідом за нею і діло,

колгоспне й шкільне, стрічалося і єдналося уже у вищій, духовній сфері.

Горовий бачив, що йти Одноралу з хворим серцем по глевкій землі важко.

— Колись мовляли: в ногах правди нема,— став казати, перевівши дух, Однорал,— а я думаю— в ногах правди більше. Тобі ніколи не здавалося, ніби ти щось утратив, як сів у машину?

— А ти нічого не втратив, як покинув печеру? — засміявся Горовий.

— Приривняв. Печеру я покинув ще мавпою, то був не я. Мені здається, що з машини можна побачити, як пшениця зійшла, викинула колос чи стала вже наливатися, але не можна почути, як вона наливається духом.

— Чим, чим?

Вони підходили разом до Марини.

— Духом,— сказав Однорал так, щоб це стосувалося вже й Марини.— Красою. Я думаю, якби людина брала від пшеничного колоса тільки булки, а від яблука тільки яблука, то ми всі давно перетворилися б на біороботів, а ми ще, бач, живемо й милюємося і Дніпром, і небом...

Небо сміялося високим сонцем, дніпровське море перед ними внизу всміхалося срібним переблиском хвилі.

— А знаєш, мені також ця думка прийшла сьогодні зранку. Яюсь так подумалося про грушу. Що ж це воно за знак?

— Пора така наспіла. Весна...

Однорал витирив хусткою спітнілого лоба й тим часом приглядався до плеса, облямованого по краю вигадливою лінією берегового урізу, ніби хотів її прочитати.

— Марина Власівна вивела дітей на садок. Добре. А я ще думаю: місце тут — скільки прожив, такого не бачив. Недарма Тарас Шевченко заповів поховати його, щоб видно було і Дніпро, і кручі; якби хто вмів виводити дітей ще й так, щоб вони побачили і лани широкополі, і Дніпро, і кручі. Художник якби чи поет. Не знаю хто. Усім треба прагнути вдивитися в цю красу, прочитати її, осягнути душею. Знаєте, у що може вона втілитись потім, влита в молоду душу?

Він кинув запитання, однак не для того, щоб почути на нього відповідь. Пішов по сухій торішній траві понад шкільною й сів оддалік на схилі. Діти вже скінчили роботу.

— Знаєте що? Ви їдьте,— гукнув він до Левка з Мариною,— а я тут трохи погomoню з дітьми.

— То що, він тобі й досі такий, насмішкуватий та відлюдкуватий? — спитав Горовий в машині.

— Він же затушкований зверху тією різкістю, як ото малюнки-перезнімки. Спочатку візьмеш, мовби ніякого малюнка, а намочиш та зітреш промоклий шар гумкою — і почне проступати.

Горовий не став її поправляти й казати, що то не з Дон-Кіхота, а з своїх очей протирає вона полуду.

20

Цього разу Лютий ішов до Любусі не так відчайдушно й рішуче, як першого разу. Тоді він не знав, що його чекає попереду, ніби стрибав з кручі. Тепер уже знав, міг уявити, до чого йде, і це лякало його. Не певний був Лютий за самого себе, ніби виходив на боротьбу чи бійку з сильнішим від себе супротивником. «Сильніший супротивник», — намагався підбадьорити себе насмішкою, уявляючи крихітну постать Любусі. Хоча тут же й остерігався — яка вона тим часом стала? Звісно, що стає з дівчини через десять, двадцять років, однак досить і за один чи два дні від'їхати від неї на тисячу-другу кілометрів — і вже здається, що вона, невидима за даллю, змінилася невідомо, і це завжди таке тільки видається.

Старий Соловей стрівся йому в дворі. Тримав у руках мітлу з тоненьких червонястих свіжонарізаних хлудипок шелюги, внітав двір після зими. Він не остовпів перед Лютим, як першого разу, а тільки пильно подивився на його руки. В руках у Лютого не було нічого, і йому видалося, що це здивувало чи збентежило старого.

Любуся сиділа на каналі, схрестивши руки на грудях. Підтиснуті знизу, її груденята, видалось Лютому, ніби побільшали. Люба підвела на нього очі й перехопила погляд. Зрозуміла. І Лютий це зауважив. Вона до його приходу, здавалось, мугикала собі якусь пісеньку чи дослухалась до її мотиву в собі. Побачивши Лютого, не скинулась і не зворужилась, на хвилю заплющила очі, щоб дослухати те, що було в ній, співалося чи думалось, ніби кивнула головою тій своїй думці згідливо. Там десь, у ній, і було те, куди вона встигла одвихнутися, поки Лютий був від неї далеко. Це Лютий спостеріг одразу, але йому від свого першого погляду на Любу кров зашугала в скроні, і він, хоч і зауважив Любусину одміну, не став її осягати. Дивився, як Любуся підводиться йому навстріч, всміхається.

— Приїхав?

Він не сказав їй нічого, нахилився до неї й обійняв двома руками, підніс угору до обличчя й почув крізь тонку сорочку тугі Любусині перса. Кров сурмила в ньому пружно, солодко й знайомо. Він скучив за нею, за її схожим на маленьку жарину палким, нестямним і покірним йому тілом, і все інше, що у від'їзді ніби зачепило його краєм, тінню від жмари, одпливло від нього безслідно, а на все чисте, ніби оголене, склепіння неба запалало гаряче сонце. Й сонце запалало в Любусі, також не затінене нічим, одверте й гаряче. Обом видавалось: саме отакою й мала вона бути, їхня зустріч. Але, відбувшись, почулася ніби не такою, як бачилася попереду, гаряче проміння її вже не сліпило так їх обох, за ним, поруч із ним стали вгадуватися хмарки, що кидали тіні, й у тінях на контражурі, яскравіше й виразніше поставала земля. І вранці-рано від обох їх утік сон. Вони лежали мовчки.

— Не знаю,— сказав Лютий.— Щось я ніби не той став, не такий... Чи, може, треба мені стати якимось не таким.

— Я ж казала тобі: ставай до Горового в помічники, треба тобі перейнятися Надією.

— Що в тій Надії?

— А що в твоєму літанні у вирій?

— Літаючи, підіймаючись, я принаймні бачу наш світ, як не бачить його ні Горовий, ні будь-хто інший. І невідомо, чи спроможеться побачити хоч колись.

— Ти бачиш його тільки для себе, ніби крізь своє віконечко, а віконечко, гляди, виходить завузьке...

Люба говорила якось не звично для Лютого, голосно. Ніби, окрім нього, її слухав ще хтось. Лютий це зауважив, і йому стало неприємно. Він поглянув на двері — були защепнуті ще звечора. Гадка, що їхню розмову хтось підслуховує, була така дразлива Лютому, що він спитав:

— Ти це все кажеш для мене чи ще для когось третього?

— Може, й для третього!

— Як це? — не зрозумів Лютий.

— Природно, чи тебе це дивує?

Тут Лютий зрозумів, про якого третього веде мову Люба. Це було так несподівано для нього, що Лютий підскочив на ліжку і схопився, коли було вже пізно.

— І що ж буде, Любо? — спитав він сидьки.

Люба лежала з залященими очима, така, як учора, коли він тільки увійшов. Тепер було зрозуміло, до якої мелодії вона тоді дослухалася. Сказала гостро:

— Не знаю. Я не вирішила ще. А ти — знаєш? Ти — вирішив?

— Любо, я...

— Я бачу, що ти. Не знав, не думав? Прийшов узнати, навідатися, бо й чемоданчика з собою не взяв. На вокзалі залишив?

— Ні, в готелі.

— Ну, так і йди до готелю, подумай на свободі, зваж.

Люба підвелася й, одвернувшись від нього, стала одягатися. Відколи вони живуть удвох, вона ніколи не розмовляла з ним так гостро, хіба що тоді, в соняшниках, але й того разу не була такою жорсткою, ніби скручена в завиток залізна стружка. Вона була Лютому неприємна. «Гавеня мале»,— сказав він собі, дивлячись на чорноту, що розлилась по ній, мов чорнило,— на волоссі, на віях, на пушку понад краєм вуст і — тіннями — попід вузькими очима. «Гавеня мале, а рот широкий»,— доточив до сказаного. Слова ці також були погані, хоча вже ніби й не тільки про Любу, а й про нього самого. Коли Люба вийшла, він швидко одягся й пішов з дому, не вмившись і нічого більше не сказавши.

Люба побігла на ферму. Не снідала, щоб не спізнитися. Дівчата, вірніше, жінки, звідкілясь довідуються чи вгадують по ній, які в Любусі ночі, й вечори, й світанки, коли вона припізнюється сонлява, й звичайно стрічають її співчутливо-заздрісними посмішками, а Люба ніколи не вдається до чогось, щоб їх погасити, й не заперечує, її це просто тішить. Але зараз їхніх посмішок бачити не хотілось.

Старий Соловей подавав їсти корові й поросяті, довів до кінця двір. Тоді прилагодив поперечну штабу на дверях до сарая, щоб перегороджувала вхід, і відв'язав з налигача корову. Корова висунула голову й шию, скільки було можна поверх штаби в одвірках, і роззиралась на світ зачудовано й вогко. Весна. Березень продерся нарешті крізь товсту сіру попону в небі, проглянув сонцем крізь голубі проталини, усміхнувся, й усмішка та, як добра звістка по людях, пішла по землі. Засиніло навпроти голубих проталин у небі море, посвітлішав і заголубів оддалік чорний узимку ліс. Старий почесав шкребкою догідливо простягнуту шию корови, почухав за вухами, зібрав у жменю вичесану руду шерсть, і на нього дихнуло теплим подихом спогаду — давнього-прадавнього. Колись, у його дитинстві, навесні з начесаної шерсті збивали м'яч, і, тільки сніг із землі, затівалась на висохлому моріжку гра — в

гилки або в ковіньки. На гру збиралось тоді їх малих, та й не тільки малих, півсела. Соловей поклав жмуток шерсті на край стріхи — підберуть на гнізда горобці й галки — і своїм звичаєм пристояв на причілку хати — очима на світ.

Тепер не збирається в гурт дівтора за селом і не грають уже ні в гилки, ані у квочки, й хто зна, чи згадається їм отак через сімдесят років весна свого дитинства. Втім, як і всі літні люди, поглядаючи на все довкола оддалеки, Соловей, на відміну від багатьох, на старість не відвик, а, навпаки, мавши вільний час, став більше додивлятися і до себе, й до людей, йому зовсім чуже оте старече ремствування, що все тепер не таке, колись було краще — і зима, й літо, і вода, й глина. Він знав, що життя йде, змінюється, це найкраще видно з отаких зіставлень картин, розділених у часі п'ятдесятьма чи й більше роками, і з такого зіставлення хотілось видобути йому сенс, куди він хилиться — вгору чи вниз, до діла чи до шмиги. Весна леліє, голубіє. Прокидаються барви і вбирають очі; з барвою, духом весняним, що йде від одігрітої землі, від перспрілої й просохлої трави й від соків, що вже підступають до сережок на осокові, — з усіма тими веснянощами зливається душа, ніби їй хочеться перейти в довколишній світ, поєднатися з усім, зрівнятися лагідно й тихо.

І водночас перед очима картина, як подалися з дому тих двоє, — врозтіч, сердиті й, либонь, сліпі до всього на світі й до самої весни. Звісно, він і сам у житті ніколи не стояв і не милувався весною — не мав часу. І все ж його життя якимось в'язалося з нею, співвідносилось. Та й не тільки з весною. Усяка пора й година щось несла йому й щось торкала в душі. Тихий весняний дощ веселив її, суха спекота в посуху плекала в ньому жадання сизої прохолодної хмари, з якої лунко вдарить у бубон грім, сипоне густий дощ, піде понад землею хвилями з білястим туманом дрібного водяного пилу. Удари грому збудять у душі ляк і разом з ним одчайдушність. А по грозовому дощі завжди запахне молодістю, дитинством. А в сльоту чи в хурделицю таким затишним видається тепло, до якого дістанешся нарешті, промоклий і промерзлий.

І з Оксаною вони прожили вік, у добрі й у горі ніби приміряючись до того, що було вище від них і правило за зразок. Мабуть, колись це називали «богом у животі». Соловей у бога не вірив, він знав, що то — світ. На гарне у світі рівнялися, проти тяжкого в ньому прагнули взяти собі в підмогу гарне з нього ж таки, зі світу, оселивши

його в собі. А молоді живуть, ніби одірвані від світу й поза його зразком. Їхній світ виразно починається з них самих. Складно живуть, складніше, ніж прожив він із Оксаною. Це Соловей бачить. Але від старості, мабуть, обміліли в ньому ручаї чуттів, і він не годен проникнути, убраться в шкуру молодих, щоб збагнути, де вони чуються, отакі, вище них, якими були в молодості, чи нижче. Здобувають вони таким чином щось для душі в отакому житті чи втрачають? Ніби небагато треба, а все ж хочеться знати. До цього було байдуже чи не ставало часу за молодості. А тепер пібито застається тільки одне — засвідчити в житті оце останнє — і найпосутніше, — та й нехай воно йде далі вже без його свідчень.

Люба прийшла додому по обіді, Солов'єві здалося — ранише звичайного. Виглядала змороною чи змарнілою на лиці. І ще було видно, що душевна робота її не зроблена до кінця. Цю роботу душі Соловей звідав тільки тепер, на старість, бачивши в дочці.

Коли йому впала в око Оксана, він відчував щось подібне до того, що поймало його душу, коли восени бачив, як на вчора ще зовсім чистій, чорній і неживій землі уранці прокльовувалися червонясті, в сизих краплинах роси іскорки сходів озимини. Поле дихає тоді якоюсь особливою хвилиєю, яка не є ні сподіванкою певного врожаю, ні навіть передбаченням зеленого вруна, що вкриє цей лан за кілька тижнів, — лише хвилиєю народження чогось свіжого, живого, за кожним разом нового і наперед не вгаданого. Може, в цьому й ховається причина того, що поетів більше народжує поле, ніж асфальт чи бруківка, — те почуття ніколи не повторюється достоту, його лиш можна намалювати у вільній уяві. У його вільній уяві тоді жила Оксана.

Соловей спостерігав, як Любуся снує з кутка в кутку по господі, ніби щось робить, а далі почув, як вона стала наспівувати: «Ой пушу я кониченька в саду, а сам піду к отцю на пораду». Співала Любуся сама собі, але так, щоб чув її й він, співала для нього. Так давно вже не чув він у голосі дочки оцієї часточки, виділеної йому чи матері. Все лиш для того (Соловей не звав його ні зятем, ні на ймення).

— І яку ж ти хочеш зі мною радити раду? — не витримав Соловей і злякався своїх слів, бо, може, то тільки здалося, що Любуся звертається до нього.

Але він не помилився. Любуся сказала просто, ніби перед тим у них була вже про це довга бесіда:

— А думаю, мабуть, нехай іде він, звідкіль прийшов...

Слова її не були несподіваними для батька. Він чекав їх, своєму глузду наперекір навіть хотів їх почути, але, вимовлені вголос, виявились для Солов'я тяжкими. Такими тяжкими, що, здається, він їх таких у житті й не знав, не пробував на вагу. Адже були вони роковані. У них Любуся сказала про всю свою долю чи про те, що доля в неї, його єдиної дочки, не склалася. І ще причавило Солов'я, що сказала Любуся якимось по-готовому, швидко й легко, ніби йшлося про те, піти чи не піти їй сьогодні в кіно. Соловей мовчав, не знаючи, що відповісти.

— То як ти думаєш?

— Та от думаю. Хіба ж це просто? Ти хоч сама про це подумала як слід, зважила?

— А ти як гадав?

— Я ніби не бачив...

— А треба, щоб бачили?!

— Не треба напоказ, але я думав: чи не занадто легко та просто воно почалося і склалось у вас. Ніби з середини...

— Що з середини, то так. Чи, може, з головного. Але ти ж, мабуть, спостеріг, як за час, що ми живемо разом, я заставила себе досягнути всю науку, яку зроду-віку належало знати жінці: була і слухняна, й запобіглива, й терпляча, хотіла створити родинний затишок. Ніби зробила все, і є все, а чогось бракує, як у хаті духу. То хіба можна жити в ній тільки тому, що вона зветься хатою і є в ній вікна й двері, але немає тепла?!

— Колись як одружувались, то жили.

— Ти справді хочеш сказати, що треба жити — не колись і комусь, а тепер, мені?

— Не знаю. Хіба я годен вирішувати за вас. Мені хоч би зрозуміти вас. Хоч би зрозуміти. Колись було таки простіше. Ти його любиш?

— Не знаю. Це, мабуть, справді колись було простіше — любиш чи не любиш? Я його ненавиджу від самого початку за те, що люблю.

— Ото сказала ясно...

— Тату, ти ж мій батько, і я тебе соромлюся хоч трохи: я ненавиджу його і себе також за те, що люблю його тілом. І весь час вони хитаються в мені, ці терези, і я мушу притримувати якусь шальку руками, ти мені пробач, діло вже бабське...

— А не бабське воно, зовсім не бабське. Колись такого не знали, не брали собі в голову навіть чоловіки. Жили як жилося.

— А наперекір тому, як жилося, хочеться інакше. Колись люди ходили тільки по землі, тоді піднялися у небо, вище, тоді в космос — ще вище. Невже тільки машиною?

Вона питала про те ж саме, про що питав себе він. І радів тому, що дочка його на світанку питає про те, до чого він дійшов лиш на своєму заході, але — господи! — як би ж він хотів почути від неї не запитання, а відповідь, і не у словах, а на прикладі її власного життя й щастя. Його єдиної дочки.

Любуся, бачачи, що він уже не збереться більше ні на що, сказала:

— Тату, ти не дуже спостережливий, і, щоб не було це для тебе важкою несподіванкою, я хотіла ще сказати: те, про що ми оце з тобою говоримо, може стосуватися не тільки нас двох, чи трьох, чи хай чотирьох, у майбутньому воно може торкатися й ще когось...

Сказавши ці слова, Любуся швидко вийшла, й він тільки тепер зрозумів, як не хочеться їй, щоб бачили, і яке воно їй не просте це, нікому не показане. А звістка її була Солов'ю така радісна й така гірка водночас, що він заплакав гаряче, як плакалося йому в житті, може, один лише раз — коли почув, що знайшлася на світ вона сама, їхня Любуся.

Тоді пішов на ферму, навстріч Оксані, щоб попередити її і якимось підготувати по дорозі.

Солов'їха плакала, як і він, радісно й гірко, і, як і він, не знала, як бути. У них у селі був тільки один чоловік, який міг знати, мусив знати.

Старий Соловей прийшов увечері, коли Горовий розглядав грушу. Небо вже було без блиску, матове. На його тлі кожна галузка дерева виділялася ніби прокреслена тушшю, але в малюнку тому вже разом з неповторністю кожної рисочки ховалася і нескінченність та невичерпність її змісту, до якого кожний день прибавляв щось нове. Сонце пригрівало, і зелений конус бруньок побільшав — не сьогодні-завтра зовсім ізсунеться з них підсохла брунатна плівка й вигулькне на світ щось нове, світле, свіже, тільки народжене й ніким ще не бачене. Листочок випростається з тісного лона, розгладиться вітром і сонцем, висохне. Втім, це було вже не раз, зміст цей у своїй неосяжності все ж таки повторювався перед очима в Горового десятки разів, а правда, мабуть, у тому, що його очі побачили її, ту нескінченність і минущість, почули її глибо-

ше і призвичаїлися читати написані на стовбурі письмена.

Тут і прийшов Соловей. Побачив Горового біля груші й став оддалеки, так ніби Горовий робив якусь пильну роботу, а Соловей мав почекати, поки голова її скінчить. Горовий зауважив Солов'я з-за стовбура груші й уловив, чому той спинився. Його вразила дідова видючість, хоча й знав, що Солов'єві очі, очищені старістю від споглядання житейського дріб'язку й суєти, сягають далеко. Але Горовий не зауважував досі оцієї тонкості в ньому. Стрівшись очима з Горовим, Соловей підійшов і привітався з ним за руку. Обдивився дерево знизу догори. Не можна було сказати, чи прочитав дід усе, що було написано на корі, як допіру читав Горовий, але попестив дерево очима й сказав, ніби про когось живого:

— А виросла деревина...

На обличчі в Солов'я були глибокі зморшки, як на корі в дерева, й, можливо, хвилина, яку Горовий стояв біля груші, заглиблений у її письмена, зробила його спроможним збагнути, що хотів сказати Соловей.

— А звісно. Пройшли літа марно з світу, як лист за водою. Так співали колись?

— Одспівали. Може, літа пройшли й небезслідно, як лист, щось і залилося за ними, а сила таки вже не та. Спливла сила в Оксани, Петровичу, тільки сама не скаже, соромиться. Але пора їй і на перепочинок... якщо випадє. Бачу, що пора.

— Ну що ж. Усьому приходить час. Свій відпочинок Марківна таки заслужила. Зберемося в клубі, зробимо проводи.

— Не треба проводів, не зараз,—махнув рукою Соловей.

Вони одійшли від грушки й присіли на лавці між вікнами на причілку. «Виросла деревина»,—означало не тільки те, що Марківні прийшла пора на пенсію. Горовий щойно чув, яке безмежне дерево, й подумав, що про цю безмежність його відає і старий Соловей. Так, обидва вони знали, що дерево росте, й з ним росте весь світ, а в ньому за ці роки виросла Надійка, і вже її не стало, і виросла ось, дійшла своєї пори Любуся. Вони мовчали, знаючи, що про це їм розмовляти не слід, і знаючи, що для цього, для розмови про Любу, тільки й прийшов Соловей.

І ще Горовий знав, що про Марківну, її матір, Соловей сказав не випадково і не тому, що не міг розпочати мову без передмови. Сказавши, що Солов'їха виходить на пенсію, він тим самим сказав, що в них перестає існувати зв'язок

з Горовим як з головою колгоспу, і прийшов до нього Соловей на рівні якихось інших, може, й вищих зв'язків.

У Горового, поки мовчали, прискорено билосся серце. Він намовив Любу йти на ферму. Він їй колись ніби віддав ключа від себе, як від годинника, а вона того ключа викинула ні сіло ні пало, проміняла на блюзнірський смішок, й була і її вина в тому, що годинник той зламався, став на час. А рушив він потім уже без неї.

Люба то зникала, то з'являлася у нього перед очима, то спалахував, то стихав на фермі її дзвінкий голос і сміх. Горовий намагався його не чути, хоча й знав: коли Люба співає і сміється на фермі, тоді буде чистіше там прибрано, й краще будуть доглянуті Зельди з Віолами, й хоч на десяток літрів, а більше надоєно в той день молока. А одного разу, коли пройшла чутка, що колгосп має кількох душ посилати на навчання, до нього прийшли делегації з ферми й з Палацу культури. Довго розмовляли й складно. Горовий уже був подумав, що люди йому відкрилися в такій складності, що він їх і зовсім зрозуміти не годен, аж таки збагнув нарешті: посланці не могли побороти себе, бо прийшли клопотати за Любусю, щоб... не посилати її на навчання. Звісно, вона заслуговує, звісно, її — в першу чергу, але — як же буде самодіяльність без Люби і як же ферма, вони, дівчата. А найголовніше: невідомо, як воно краще для діла, та й для самої Люби. Горовий вирішити цього не міг. Він сказав собі — це неможливо вирішити без неї, однак Люба на розмову не прийшла, й він її викреслив із списку. Мабуть, Горовий не мав права так робити, адже таким чином не дотримав слова. І як про це сказати зараз Солов'єві, Любиному батькові. Горовий не мав сумніву, що той прийшов розмовляти саме про це.

Соловей нарешті зібрався з духом і сказав:

— А Любуся наша, той... жде.

Та він якийсь вимовив це «жде», що Горовий одразу збагнув усе: чого вона чекає і чому відтак не прийшла сказати, чи хоче йти на навчання, і чому «не зараз» збирається на пенсію Марківна. Горовий нараз зрозумів, що привело до нього старого Солов'я — той не міг збагнути сам, що в тім жданні для них із Марківною — радість чи горе. Йї довкола нього самого від того короткого слова густо застрибали люті вовки з ласкавими і вкрадливими лисицями. Старий, здоровий вовк: «Додівувалася», — і з ним разом до ніг вигинистою спиною: «Але якщо так, то не додівувалася, а довірилася». А це зовсім не те саме, й не

на той кладеться стрій у душі. І тут треба не злорадіти, а співчувати чи, в усякім разі, зрозуміти. Він мусив її зрозуміти, адже стільки років мав за дочку. І тут ударило йому в груди — не вовк і не лисиця, бо всякі порівняння спрощують, щоб дужче впадало в очі; Горовий подумав: а якби оце йому почути, що «жде» його жива Надія?! Соловей не міг розібратися в своїй дочці, але він знав, до кого йому прийти...

Горовий підвівся й доторком пальців до плеча зоставив старого сидіти. Йому здалося, що стоячи він більше зможе осягнути або хоч більше набрати у груди повітря. А набравши, сказав те, що допіру подумав.

Тоді підхопився на ноги Соловей і став бурмотіти швидко й сконфужено:

— Ох, вибачайте, ох, дурна моя голова стара, все своє, усе своє заступило очі.

Горовий усадовив його тим, що сів перший, а як перестав Соловей вибачатися й угомонилася трохи люта стрибанина в скронях у Левка, сказав:

— Я вам не для докору якогось. Тільки хотів сказати, що горе ваше — не найбільше, якщо воно взагалі горе. А чому це ми вирішили, що горе?

— Не по-людському ж якось. Я їй став казати про заміжжя, а вона на мене подивилася так, ніби я її повійницею назвав, свою дочку. Не розумію я. Не збагну... де воно тепер стало небо, де пекло, в рідній дочці не зрозумію.

— А в душі не так просто розібратися, душа — не черево, що або повне, або порожне. У душі складніше. Якби хоч сама розуміла.

— У тому-то й ба. У неї ж зранку щастя, а ввечері вже горе. І так весь час. Я собі думаю: хіба і горе й щастя — як два черевики, що стоять поруч, — то в один усунув ногу, то в другий?

Горовому Солов'єва метафора не видалася слухною, але він подумав: однакові черевики у щастя й нещастя — це тоді, коли його насправді немає ні того, ні цього, а що вище розуміння щастя в людини, то відповідно й важче, коли воно не справджується, адже, нічого не маючи, нічого й не губиш. Але справді від щастя до горя — завжди один крок, та ще який короткий...

— І що воно з того буде?..

Що міг йому сказати Горовий? Він знав Лютого як людину розважливу, тверду і певну себе. Лютий добре опанував житейську науку, і якщо така людина націлиться на

щось, бодай і на цю Любусю, вона доб'ється свого. Однак це все зверху, а що в нього там, глибше, й на що він націлений? Цього не видно, й про це людина не завжди скаже, якщо й знає. Та чи завжди й знає до кінця. Горовий пригадав, як недавно пустився був Лютий навтьоки від малюків з квітами. Щось те має означати. А ще є Люба зі своїм світом. А ще ж і сприйняття цього старого, змороного непосильною працею батька. Усе життя він знав тільки одне: коли важко, але просто. Тепер йому годі сприйняти протилежне, коли нібито й легко, але якщо вдумуватись, то складно. Одне слово, багато є тут різних «за» і «проти», однак треба якось утішити старого. Горовий сказав:

— Знаєте, я думаю, що оскільки людське щастя — не тільки в черевиках, які дістаються людині волею обставин, а й у тому, що людина сама всуває в них свої ноги, остільки і є надія, що Люба роздивиться їх і зуміє відрізнити чорні від білих. А це — головне. Я гадаю, в житті для віри в добро підстав більше.

— Ну що ж, спасибі вам на доброму слові.

Соловей попросився й пішов. Йому й поготів хотілося вірити в добро, вогник слів Горового долучився до його власного, й стало старому ніби трохи ясніше. Принаймні на світі була людина, якій не здавалося ненормальним, коли з ясного неба раптом грякає грім, і, може, воно справді так треба. Настав такий світ, коли добро і зло у ньому побільшало, переплелось так, що й не вгадати, де в ньому підкання, а де основа. Раніше всьому основою був хліб. Найкращий майстер брав у день — на пуд хліба. Тепер отой Савчин п'яничка у день загібає пудів на десять — на цілий рік хліба. Отже, хліб уже того не важить. Щось важить інше. Й Горовий, здавалося Соловейкові, десь ніби стоїть ближче до того іншого, чується з ним певніше. Він Горовому вірив, і в нього полегшало на душі.

Люди схильні перебільшувати те, в що їм хочеться вірити, — сам Горовий не був такої певної думки про Любу. Колись вони з нею були одним цілим, як до часу всі оці галузки, що на груші, були в одному пагоні, стовбурі, а настала пора — і пагінець одбрунькувався, відійшов від стовбура, викинув листочки, вдихнув повітря, загойдався на лугенькому вітерцеві, одне слово, пірнув у те, чого стовбурові вже не пізнати.

Подзвонив Ящук:

— А буряки стікають?

Голос грізний і, як завжди, не свій. У ньому не запитання, а докір людини, що начеб своїми ногами пройшла по ланах довкола Верем'я, побачила, як потопають у бур'янах ледь видимі жовтуваті стебельця бурячків, почула їх німе волення порятунку й сповнилась обуренням. І до того ж голос людини, яка має повноваження так докоряти.

— Так точно, буряки гинуть, чекаючи цінних вказівок!

Ящук осікся, швидко поклав трубку, і Горовий зрозумів: Ящук попав на нього випадково. Отак сидить над телефоном, наказав диспетчеру викликати всіх голів колгоспів підряд і показав на Горового. У Верем'я він не міг так подзвонити, бо обминає відтоді, як Горовий послав його під три чорти.

Ящук, звісно, побіг тоді до секретаря, увімкнув перед ним на повну силу своє лицедійство, скаржачись на Горового. Секретар обіцяв ужити заходів. Ящук став чекати їх, знав, що секретар таки розмовляв про нього з Горовим, однак ніяких наслідків тієї розмови не було. Не сказали йому про наслідки, і Ящук не знав, на які голоси тепер з Горовим розмовляти. Усе зоставалося, як було досі, але досі ж не бувало такого, щоб хтось його посилав так далеко, й від того стала Ящука гнітити невизначеність і непевність. Це не був страх. Ящук добре знав усі ходи, в які можна кинутися зі страху. Це для Ящука — що таблиця множення для того, хто має вже атестат зрілості.

Й це не був гнів — гнів чи своєю образу Ящук так само вмів тонко уплести в діло, як укручують ватяну ниточку в добру шерстяну пряжу. Горовий би й не зоглянувся, чому це в нього вилізли плечі на новісінькому піджаку від першого ж дощу.

Ящук чув непевність ніби фізично — шкірою чи вестибулярним апаратом. Звичайно він спав непробудно й міг запізнитися навіть на дуже серйозну нараду. А то став прокидатися вночі, коли сон утікав від нього без видимої причини. Ящуківі видалось, що в нього дужче вдавилися пружини на матраці з одного боку і він скочується на край ліжка. Він підклав під канапу два обрізки з дюймової дошки, та відчуття рівноваги в тілі не з'явилося. Тоді підсунув клинці з сороківки — й прокинувся опівночі з ще прикрішим відчуттям, що скочується в інший бік — до холодної стіни. Проти цієї нетривкості в Ящука не було ра-

ди, він пам'ятав, що ця хвороба почалася в нього по розмові з Горовим невдовзі після похорону його дочки Надії.

Треба було поговорити з Горовим.

Горовий саме був у тому стані, коли, як жовтий лист із груші, обсіпалася з нього вся житейська суєта, а до нового листу було далеко. На оголеній кроні так виразно прозирає вся її композиція, до найменшої галузки — не затушкує листя, не маскують ніякі тіні. (Може, тому так і любила Надія безлисті крони, коріння дерева або дніпровські шпилі, де немає ні вишняків, ні ліщини, й видно, у який бік хиляться земні пласти). Видющий був тоді Горовий, і водночас байдужий до дріб'язку, й одразу збагнув, що Ящук не викликав його, а запрошував.

Як тільки Горовий увійшов, Ящук устав і, мовби не бачивши його, одійшов до вікна, одвернувся плечем. Це в нього був коронний номер. Коли хотів лизнути когось із голів, зачепити після чиеїсь похвали або високої нагороди й могло статися, що той піде вище, Ящук, десь у перерві засідання проходячи повз гурт голів колгоспів, де стояв іменинник, демонстративно обертався спиною. Його, звісно ж, зупиняли: та що це ви, Іване Олексійовичу, та чого? Тоді він ставав, протирав очі й одмахувався рукою — а це ж хто? Це ти, Альоша? — і знову одмахувався й намагався одійти. Тонкість тут була не в тому, що, мовляв, не впізнав Ящук іменинника, а в тім, що він його, такого знаменитого, пізнавати не хоче. Пантоміма діяла безвідмовно, хоч всі її знали. Але хіба мало чого ми сприймаємо на світі саме тому, що добре знаємо і звикли.

Левко одразу ж розгадав Ящукове лицедійство і чекав, поки Ящук назве його Альошею, як називає кожного у такому випадку. Але ж Горовий зараз не іменинник, і тут потрібен був якийсь особливий хід, якого Ящук не міг знайти, а не знайшовши, вирішив ударити дуплетом, двома пантомімами водночас. Він не одмахувався від Горового довгими руками, а застигло стояв боком, і обличчя його швидко набрякало, ніби от-от він мав заплакати. Тоді сказав, пересильюючи сльози:

— Що ж ти не кидаєшся мені на шию?.. Я отоді як виїшов і як стрів на вулиці того, який мене анонімно заклав, так він став зі мною цілуватися...

Цього номера Горовий не знав, а тому сказав підкреслено гостро:

— Я вас не закладав анонімно й можу сказати у вічі, що думаю.

— Ну-ну, скажи, чим же я тобі не догодив, у чому моя вина?

— Може, із того вона й походить, ваша вина, що вам хочеться догодити всім і кожному, а це — неможливо. Ви як той, що кожному із двох шахістів однаково бажав виграти. А це завжди є найпевнішою ознакою, що така людина насправді байдужа до обох і думає тільки про себе.

Голосом, що мав от-от пролитися сльозою, Ящук сказав:

— Ти можеш говорити, бо народився пізніше. Якби ти був трохи старший і пережив те, що я, ти б зрозумів мене. Бо те, що ти ставиш мені за вину, насправді є моєю бідою. Ти про це не думаєш, не знаєш?

— Я про це чув — про культ, про те, що ламалися люди, і зараз про це думаю. Але я думаю, що зараз валити свій гандж на культ — то все одно, що ходити у замазаних у грязюку черевиках десь через тиждень після того, як пройшов дощ.

— Значить, ти нездатний зрозуміти біди однієї людини, — схлипнув Ящук.

Це була вершина його лицедійських спромог, і досі не було випадку, щоб вона не спрацювала й не рятувала його в найскрутнішу хвилину. Він завжди, коли, виступаючи попереду обставин, одривався від реального життя, не встигав своєчасно скочити в куші, а, оглянувшись, раптом осягав усе те, тоді виходив на трибуну й пускав сльозу: товариші, я не знаю, як це я міг отак помилитися. Ящук знав: люди є люди, вони завжди зглянуться на сльози, всі співчувають горю. Зараз він розраховував на те, що йому допоможе горе Горового. Та, ніколи не знавши справжнього горя, Ящук помилився. Його штучні сльози тільки обурювали Горового. Він сказав сухо:

— Я міг би зрозуміти вашу біду, але я не годен зрозуміти, чому вона має породжувати біду для всіх?

Тут Ящук зрозумів свій промах. Розм'яклі й обвислі зморшки його обличчя стали тверднути, він відійшов од вікна й ступив за свій стіл. Кінець столу, на чистому, лежав гранчастий жовтий олівець. Ящук штовхнув його кінчиками пальців — олівець заторохтів по столу. Це не сподобалось Ящуківі, він торкнув його одним пальцем за незагострений край — олівець на полірованій кришці завертівся пропелером. Це ще дужче не сподобалось Ящуківі, він одвернувся від олівця, ніби той був живою й розумною істотою й свідомо чинив не так, як треба. Горовий цю сцену з олівцем знав. Так свого часу дресирував олівця Гуркало.

Те означало, що зараз почнеться велика гроза. Гуркала давно вже не стало, і Ящуків «сцена з олівцем» зраджувала лиш те, що Ящук нічого не міг знайти нового.

— Одначе чого ти хочеш від мене? — спитав уже не той Ящук, що мав от-от заплакати, а той, від кого мали плакати інші.

Помінявши тон, Ящук змінив і напрямок своєї тактики, він волів розмовляти конкретно, доводити й спростовувати по кожному пункту, добре знаючи, що розібратися в усіх фактах його діяльності — то все одно, що перебрати по піщині гору, й нікому не стане на те ані терпцю, ані вміння.

— Отак бавився колись олівцем Гуркало. Уже двадцять років він командує пожежною командою, і це сталось не тому, що цього захотів я чи хтось інший, — змінилися обставини, зник ґрунт з-під його ніг. Так само зникає ґрунт під ногами й у вас, а ви цього не хочете зрозуміти. Тільки проти Гуркала поставали обставини, так би мовити, матеріальні, а проти вас — духовні, наша совість. Наша мораль протестує проти вашого лицедійства.

— Що це воно таке — мораль?

— Це те, чого у вас немає, і розмовляти про це дарма. Для чого ви мене викликали?

Ящук промовчав, він-бо викликав Горового для того, щоб уяснити собі, чому в нього по ночах перехняблюється ліжко. Леонтій Петрович залишив Ящука, коли той шукав, за що б зачепитися, щоб таки штовхнути його ногами на рятівний для Ящука сипучий пісок. Скільки вже на його очах пішло в пісок.

Горовий пішов до секретаря.

— З Ящуком розмовляв?

— З Ящуком.

— Мені здається, що ти не досить обдумав цю справу. Мало.

— Двадцять років.

— Ого. Стільки років вистояти перед альтернативою неможливо, за такий довгий час людина просто звикнеться з тим, що хоче заперечити. То тільки здається тобі, що двадцять років думав свою думу, а насправді ти тільки ухилився від неї, відкладав на потім, на колись, щоб узятись, як настане час, і так по-справжньому й не взявся.

Горовий видивився на секретаря. За багато років голокування він навчився відкривати людську душу, й часом Горовому вдавалось отак з одного погляду прочитати людину й обернути її до себе. Але не часто траплялось, щоб

так розмовляв хтось із ним самим. Це спостереження було мовби зовсім недоречним, однак зачепило його, й Горовий мусив подумати про нього. Йому уявилася на мить піраміда зі сходинок, по якій підіймається людина; що вище вона стає, то зменшується над нею тих, що спроможні отак просто зазирнути в душу й певно щось підказати. І можна уявити собі приступку, над якою вже немає верхньої. Там має бути найважче. Недарма кажуть, що виконувати команду легше, ніж її віддавати.

— Може, воно й так,— проказав Горовий, повільно сідаючи в крісло біля столу секретаря.— Але, безумовно, ти правий у тому, що зараз таки настав час. Настав, товаришу секретар.

— Ох ти, мудрець, зловив на слові,— засміявся секретар.

— Що — зловив на випадковому слові, а насправді так не думаєш?

Секретар сміяття перестав.

— Ну, гаразд,— сказав,— давай поміркуємо вдвох і про цю особу, й про час чи обставини. Почнемо з найменшого, суб'єктивного, де найбільша ймовірність помилки. Ящук, щонайперше, постать багатогранна й завжди обернена до тебе, скажімо, однією гранню, до мене — вже іншою. Я його бачу не так, як ти, й, звісно, можу помилятися. Так я міркую?

— Мабуть, так.

— Далі. Ти пішов би на його місце?

— Ні.

— Я й не мав у цьому сумніву. Бо що таке Ящук — виконавець. Тобі ця роль не підходить, але вона ще є в житті й де в більшій, де в меншій мірі потрібна. І ще я думаю: такий Ящук — не один на світі, хоч маленький, ще сидить у тобі, в мені — в кожному з нас, і де ж узяти замість усіх нас, інших, «чистих» людей? Треба працювати з тими, які є, впливати на них, виховувати, виправляти. Звичайно, це складно й довго, але — можливо. І обставини зараз до цього сприятливі. Міняється життя, повільніше, але все-таки змінюються й люди. Що, складно? — запитав секретар, спостерігаючи обличчя Горового.

— Про Ящука скажу простіше — горбатого могила виправить.

Секретар розвів руками, та й Горовому було ясно: він завів розмову у безвихідь.

Вони ще поговорили про справи, й Горовий пішов з від-

чуттям, ніби його застукали на чомусь негарному. Проте не міг до кінця й погодитися з секретарем. Звісно, що ламати, рубати легше, ніж саджати й вирощувати, але ж самим ламанням у житті так нічого і не збудуєш. Та й, витлумачивши для себе у такий спосіб слова секретаря, Горовий не міг погодитися з ними до кінця. І йому було тривожно на душі, бо після цієї розмови справді став думати про Ящука глибше, й виходило, що Яшук ніби вкорінювався в життя чи виявляв ще більшу в ньому силу, ніж досі бачилося Горовому.

Леонтій Петрович потроху ставав на нову колію свого життя, й затим віддалилася від нього ця розмова з секретарем, ніби забулася, хоча й залишилося враження, що вони не дійшли тоді згоди,— ніби машиністи зустрічних поїздів, роз'їхались у протилежні кінці, свідомі того, що іще зустрінуться на тій самій станції.

І ось зараз Горовий почув голос Ящука, так вдало підлагоджений під секретаря. Щоб випадково почув його секретар, чи впізнав би свій голос? Напевне б, пізнав. Горовому пригадалися ясно слова секретаря про те, що у кожному з них сидить частинка Ящука. І він подумав глузливо: виходить, навпаки — ніби секретар частково перекинувся в Ящука, голосом, формою й, може, в цьому є навіть певна закономірність, закон дифузії, за яким два метали на стику взаємно обмінюються атомами. Тільки чи пристав би секретар на такий обмін? Досить було Горовому припустити це, як зрозумів, чому викликає в нього таке упередження Яшук. Бо, підлагоджуючись по формі під секретаря, той, по суті, залишається собою, і в нього виходить пародія на секретаря. Мабуть, у ній сьогодні найдужче виявляється зло — в пародії на щирість, ідейність, компетентність. Горовий боявся пародій.

Леонтій Петрович хотів подзвонити секретареві й сказати його ж таки голосом:

— Буряки стікають!

Але щоб той міг зрозуміти все, Горовому треба було передавати вже дві інтонації — секретареву і Ящуківу. Він цього зробити не міг, а доносити на Ящука — означало для Горового стати на шлях нечесної боротьби.

Таким чином, буряки, оті дрібненькі сходи, червонястий стовбурець і два дрібненькі листочки, так мало відмітні від звичайного бур'яну, який треба вискубувати пучками, стоячи на колінах,— ці буряки раптом постали перед Горовим як категорія моральна. Власне, вони завжди були

нею, тільки Горовий раніше про це не думав. У його тещі від буряків ледве згинаються руки й ноги. Зрештою, кожну селянку, що працює на буряках, після сорока років можна безпомилково вирізнити з-поміж інших. Така вона, ця бурякова категорія.

Конструювалися машини, виводилися спеціальні сорти буряку з одноростковими сходами, які можна обробляти машинами, й щось за останнє десятиріччя таки зрушено з місця: вже не вибирають буряки з землі за гичку й не обрізають ножами поспіль, а тільки підчищають за комбайном, але навесні їх доводиться проривати руками, пропушувати пучками кожний сантиметр землі. На чвертці простору буває понад сотню ростків бур'яну, треба вирвати й прорідити бурячки, зоставивши десь на долоню один від одного. На квадратному метрі треба вищупати не розгинаючись кілька тисяч рослин. Буряки треба проривати за тиждень, інакше вони стечуть, задушить їх бур'ян, проти якого вуглі сходи буряків не мають ніякої сили. Це вже такий закон у природі — що тонше, те й беззахисніше. На буряки виходять сім'ями, усім селом.

Проте появилася надія. На польові випробування привезли машину. Горовому тільки оддалік, на екрані телевізора та в кіно, доводиться бачити, як запускають у космос ракети, але випробування проривальної машини чимсь нагадувало йому підготовку до запуску космічного корабля. При машині було багато людей, нетутешніх, відчужених від усього тим, що зосереджені на речах тільки їм доступних. Машина має, торкнувшись щупальцями рослини, взяти з неї пробу, десь там у своєму фантастично складному нутрі, напакованому електронікою, розпізнати і відрізнити бурячок від бур'яну й відповідно прийняти рішення — вирвати його чи зоставляти. З-поміж людей було багато іноземців, бо машину конструюють спільно кілька країн — членів РЕВ. Селяни, які зібралися край поля великим гуртом, спостерігали не стільки машину (зовні чимось схожу на тракторну сівалку, тільки замість ящика для зерна в неї були великі вугласті контейнери, в яких ховалася вся її мудра електроніка), скільки тих людей при ній.

Машину налагоджували два дні. Техніки робили якісь заміри і звірялися з таблицями — в автобусі у них була ціла бібліотека. У Горового та, либонь, і в усіх селян від того весь час міцніло враження, що готується щось загадкове, майже космічне, й аж ніяк не така звичайна й земна, хоч і виснажлива справа, як проривання бурякового рядка.

На третій день машину пустили. Вона рушила самоходом, з двома механіками, конструктори пішли за нею слідом, а селяни — понад полем межею. Машина працювала. Йшла вона нешвидко, понад землею миготіли її мацаки, ножі, ще якісь захвати й розрихлювачі, за роботою яких не можна було встежити оком, але за нею залишався метр, другий, третій прополеної і розрихленої землі з рівною стрічкою буряків. Горовий помацав пальцями рослини — стояли тривко, не зрушені, не підрізані під корінь, а машина з шурхотом посувалася далі, й поміж рядками тонким шнурком лягало вирване зілля.

Машина працювала до самого обіду. Люди спостерігали її невідривно; тих, які надивившись йшли додому, змінювали інші, гурт їх на межі все зростає, але всі спостерігали машину як диво, фантастично складний фокус, і, здається, нікому й на думку не спало, що це диво звільнить їх від тієї задушливої і скутої праці над прориванням буряків.

По обіді, коли машина рушила знову й від межі її відділяла вже добра смужка впораної плантації, Горовий поїхав додому й привіз на поле бабу Ганну, свою тещу. Вона подивилася на прополені рядки, вузлуватими, негнучкими — від буряків же — пальцями помацала рослини й стала дивитися у поле, на машину чи далі кудись понад неї. Поперек її не тримав, і Горовий посадив тещу на ящик для розсади. Баба довго сиділа, похитуючись, і тихо плакала. Конструктори, що вже не ходили за машиною слідом, а, перемовляючись, стояли край поля, здивовано поглядали на бабу Ганну.

Під пильним наглядом цікавих верем'ян (отак вони юрилися біля кіношників, коли знімали на Краснусі «Вавілон», привезли на гору дві пари волів, кажуть, знайшлися десь на Чернігівщині, в одному районі на всю республіку) машина працювала два дні. Потім її ще день перевіряли й розмонтовували. Уклали в автобус апаратуру, поїхали.

— Скінчилося кіно,— почув Горовий з гурту односельців.

Скінчилося. Машина прополела гектарів п'ять, залишалося ще триста дев'яносто п'ять і днів із сім крайнього строку, щоб своєчасно упорати решту, інакше стечуть, заглишаться й бур'ян. Справді кіно. Горовий не став дивитися й доскіпуватись, хто кинув ті слова. Він знав, хоч слово зірветься в когось одного, воно, коли люди в гурті й думають про те ж саме, ніби зріє в них усіх, і найдотепніший не скаже влучніше, якщо думатиме на самоті. Й не в

тому кіно, що блиснуло лиш на мить, напоказ і, подивившись, маеш братися за своє діло, як і допіру. Коли автобуси, гутикаючи на бруківці, що вела від села до траси, закутані хмарою пилюки, зникли за смугою посадки, Горовий нарешті звів собі кінці з кінцями. Він зрозумів: «В одну телегу впрячь не можно коня и трепетную лань», не стикуються вони сьогодні, отака наука, електроніка і буряковий лан у його Верем'ї з гуртом цікавих зівак на межі, як не пристикується, наприклад, космічний апарат до залізничної платформи. Не буде працювати електроніка на верем'япських полях, бо вони ще до цього не готові.

Проте кіно для чогось же і знімають, і показують людям. Щось вони мають побачити в ньому. Горовий побачив море чи світ зусиль, яких треба докласти, щоб звівся на полях Верем'я причал, до якого міг би пристати напакований електронікою майже космічний корабель — такий великий світ діянь матеріальних, фізичних з кінечним і доконечним, найдоконечнішим наслідком духовним, що його, цей світ, годі було зрушити, не спершись на духовну точку опори. Збагнувши це, Горовий заспокоївся, як людина, яка прийняла важливе рішення.

Горовий увечері затримався в кабінеті. Людей уже не було, він ходив з кутка в куток, несамохіть поглядаючи на двері, аж поки вони не відчинилися й, пригинаючись, не ступив на поріг той, кого він виглядав,— Однорал. Левко бачив його на полі, біля бурякового лану, з школярами.

— Подивилися?

— Подивились! — сказав Арсен, видимо, вдоволений баченням.

— Хтось із наших сказав: кіно.

— А таки кіно — і гарне, я думаю.

— Чому ж так думаєш? — спитав Горовий, ловлячи себе на тому, що йому хочеться почути з Арсенових уст те, про що він тільки-но міркував сам, йому здавалось: одній людині може наснуватися що завгодно, але двом нарізно вже не спаде на думку те, чого насправді немає.

— Я згадав роздуми Чернишевського в романі. Він там приклад наводить, якщо пригадуєш,— коли намалювати на папері будинок, люди можуть не збагнути, чи він великий, чи малий. Для порівняння треба показати поруч хоч краєчок палацу. Тепер ти зрозумів, чому я відмінив уроки і вивів дітей на поле, де випробовували машину.

— Я також про це думав: треба будувати свій палац отут, у нашому Верем'ї. До того ж будувати, прориваючи

буряки. Триста дев'яносто п'ять гектарів, сім днів і п'ятдесят працездатних жінок у колгоспі. Я думаю бити чолом тобі й твоїм учням...

— У тебе не знайдеться кумачу метрів десять, або купи-ти треба. І дерева на рейки. А прапори хлопці в майстерні зроблять самі, уже освоїлися там добре. По три прапори на кожний клас. Уткнути в землю в кінці гонів. Хто перший дійде кінця — той одержить перший прапор. На роботу прапори нестимуть ті, хто краще вчиться, з роботи — ті, хто завоює. Колона переможців. Ну й заодно можна буде побачити, чи є розрив між тими, котрі добре вчаться, й тими, що більше зугарні до роботи. Та ще треба підвести дітей до спроби викресати з того всього іскру слова. З роботи, з власної душі. У мене вже накульовується з трійко поетів. Треба випустити спеціальний випуск газети. Як тобі це?

— Давай.

...Діти працювали на буряках і раніше, завжди. Але завжди вони були нарізно, поодиноці вклякали поруч своїх батьків-матерів, тепер вони вийшли на поле всією школою.

«Витопчуть табуном все поле», — думалось не одному із старших на плантації. «Трохи витопчуть, але дарма», — казав собі Горовий, спостерігаючи, як в'ються школярі докола Арсена, ніби рій на вильоті, і змагання в них іде водночас у роботі і в жартах чи гострих словах. Голова думав: це ж у цьому строкатому табунці зав'язано цілий світ майбутнього. Якби була тут Надія, вона б уловила й вирізьбила або намалювала цей символ.

«Витопчуть чимало», — знав Арсен Однорал, але набуток перевершить втрати, до того ж набуток має бути не тільки матеріальний.

Поверталися з поля зморені, як завжди, але попереду червоно майорів прапорами гурт переможців, і всім за ними ступалося якось мовби не так, як завжди. А перед тим, як рушити додому, Арсен спитав школярів: куди йдемо завтра, в понеділок, — до школи чи в поле, й воле зібрало більше голосів, хоч за той понеділок буде навчання наступної неділі.

А в понеділок все село посунуло до бурякового поля, хоча й не так дружно, як ішли дивитися на електронну полільницю, однак ішли не стояти й дивитися — кожен займав рядок. Горовому не довелося ходити по хатах і кликати пенсіонерів.

Після обіду прийшли дівчата з ферми. У невправку на буряки звичайно знімали всіх — з бухгалтерії, клубу й

сільради, і навіть з дитсадка деяких виховательок, але ніколи не чіпали ферми. Дівчата прискочили на часинку самі. Попереду йшла Люба. Поблискувала звуженими від сонця своїми половецькими очима.

Доярки зайняли гони по другий бік від усіх сільських полільниць, навпроти школярів, і зразу ж заспівали. Почали вони стиха, ніби придивляючись та прислухаючись, чи прийде воно відкілясь іздалека й здавна, звідтіля, де ще скавав коник вороненький і їхав козак за Дунай. І воно рушило звідти, попливло навстріч їхнім голосам з тими кониками, козаками, дівчатами й садками, з яких половина вже цвіла, а половина — розвивалася, у всьому, тому чи над усім тим, і скоро стало вже не чимось давнім, а вже ніби сьогоднішнім, сучасним, ставало душею кожного. Арсен, стоячи посеред поля, де ліворуч дівчата, праворуч школярі, чув, як втихали галасливі школярі. Потім перестало пражити сонце, угамувалася спрага й зникали з-перед очей клубки ядучої мошкарі. А потім виникло бажання, щоб сонце дужче розпеклося вогнем, й стала хоч і чорними круками мошкарня, наслалися непроглядні тумани й злі дощі, насунуло хтозна-яке лихо, почувалася сила випробувати себе в ньому, перемогти й здобути щось незвичайне чи стати інакшим.

Коли дівчата втихли, до Левка підійшов Арсен. Очі в нього були сині, як небо.

— Так що, упораємось?

— Тепер уже точно. Знаєш, коли дівчата співають на фермі, у той день більше надоюється молока...

— Мабуть, десь і тут пролягає дорога до палацу, більше того, не піднесемося ми до нього, якщо не станемо й на це крило, і не вознесе нас ніяка наймудріша машина.

— Чому зараз так мало пісень, які б можна було співати хором, усім народом?

— Може, тому й мало.

Арсен пішов до школярів. Там уже щось декламували. Головатий Надійчин товариш, Тесленків син, читав свого вірша. А потім знову заспівали дівчата, й так вони чергувалися злагоджено, аж поки не приспіло дояркам бігти на ферму. А Горовий тим часом думав про своє. У щастя людського два рівних є крила. Це він знав, як знав і те, що сам він довго пробував летіти на одному крилі, аж поки не упав зовсім на землю, і йому вже, либонь, не мати їх обох, одначе він тепер знав, що шукатиме їх собі в тому, щоб едналися вони в людей, ці рівні крила.

Прориваються буряки тільки в рядку. Міжряддя, де самий бур'ян і його треба рубати поспіль,— то вже робота трактористів Жука, його поле, а точніше сказати — сцена. Коли полільники дощупували ділянку до кінця, доповзали згинці до межі, Жук виводив трактори на поле, ставив їх у ряд. Рушали по команді. Вся околиця сповнювалася лунким клекотом. А як жінки робили роботу, длубаючись на місці й тихо, а трактористи йшли гучним чвалом, і тільки по них ділянка ставала вже остаточно прополоною, то й виходило якось, ніби трактористи її основні і робітники, й герої. А попереду, звісно, Жук. На прополку, хоч би як було вже душно, він звичайно вдягав свою коротку шкіряну куртку й блищав у ній на все поле.

Він і зараз під'їхав у всьому своєму шкіряному блиску на чолі колони, але проривали буряки кількома гуртами, на чотирьох ділянках зразу, й Горовий сказав Жукові не чекати, поки підготується все поле для шеренги тракторів, а розділитися по ділянках. Бачив, як скис від його слів бригадир.

— Ти ж мені парад ламаєш,— сказав Жук.

— Не парадом єдиним живе людина,— відказав ухильно Горовий, хоча й знав, що Жук таки живе парадом, але що ясніше сам Горовий бачив свою стежку, то химернішою видавалася йому стежка Жукова. Так ніби вдарили вночі на сполох, чоловік спросонку пужнув кудись навмання й так і біжить весь час, хоч уже й уляглася пожежа, розвиднілося надворі, і всі побачили, як він згарячу одягнув сорочку назад передом. Горовий ще раз подивився на Жука: шкіряна куртка сиділа на ньому як слід, тільки розстебнута спереду, розчахнута на всю довжину «блискавки», бо таки душно було в ній на машині.

— Заводь, заводь слідом, розділяйтеся,— сказав Горовий і додав уже для себе самого несподівано: — Та куртку свою скинь, а то спаршся, не в куртці сила.

— До чого тут моя куртка?!— гостро блиснув циганським оком бригадир.

Проте Горовий побачив, що Жук його думку прочитав й розсердився. Пішов розводити хлопців по ділянках і не скинув своєї блискучої куртки.

Потім, підсакаючи на виїмках, пригнався з «Беларуссю» на поле Кармазин. Цей не став нічого й питати, одразу зайняв рядки за своїми, фермівськими дівчатами. Трактори розповзлися по полю. Горовий поволі ступав через рядки від одного гурту до другого. Він завжди був там, де

найбільше працює людей. Це перша заповідь голови колгоспу — і підійматися, й лягати разом із людьми. Він стільки разів переходив з колгоспниками по цих полях, що мала б уже скрізь вторуватися стежка від його ступнів, і мав би оце ступати на неї готову, видиму з заплющеними очима. Проте дивився під ноги, переступав рядки, ніби йшов уперше. Він досі так не ходив. І досі не зауважував, що Жук зодяг шкірянку застібками назад й не хоче на те зважати чи не помічає. А Кармазин — тепер же ясно Горовому як удень — не бачить перед колесами рядків — тільки карбованці. Любуся співає, ніби підносить її на крилах якась невидима й дужа сила. І має воно її утримати на собі, те крило. Й Горовий чує те крило, й треба, щоб чули його всі. Щось треба робити на кожному кроці, щоб міцніло воно в усіх. Кожного разу шукати той новий крок.

Проривку скінчили вчасно, довершували її всі разом. Дошупували останні рядки й сідали на межі. Витирали чорні від поту й пилюги обличчя, одмахувалися від мошкар, озиралися на проколінковані гони. Чотириста гектарів! Напочатку не вірилося, що таку роботу можна зробити, тепер не вірилося, що вона зроблена. Горовий давно вже спостерігав, що робота, яка б вона звичайна не була, щоразу робиться по-інакшому, як народження. Цьогорічне народження було якимось новим.

— Треба б відзначити цю справу! — голосно сказав Горовий.

Але йому не відгукнулися. Переспівали вже й перетомилися. Найкращою відзнакою за роботу було їм те, що вона нарешті зроблена. Потім Солов'їха сказала:

— А вже за нас відзначать хлопці. Он дійдуть останні гони...

Горовий за роботою не спускав з ока високу — навіть коли й нагнута до землі — постать Солов'їхи, бачив, як вона співала з усіма й сумно поглядала на свою Любусю. Він знав, що, як, може, ніхто з інших, чує Солов'їха ту високу хвилю, що підносить у піснях її дочку, і так само, як ніхто, відає, куди опускається вона з того високого висока. Це було для них із старим більше диво, ніж коли б, приміром, літо поєдналося з зимою й у липні осипалося з дерев зелене листя й забіліли сніги чи коли б загорілася вогнем у Дніпрі вода... І більшим горем, бо то було б лихо всього миру, і люди б знали, якої від нього шукати ради. А де її шукати їм двом для своєї дочки? Це Горовий розумів, знав відтоді, як приходив до нього за порадою

старий Соловей. Тоді він не знайшов для нього ради, а тепер ясно бачив, що й не міг її знайти. У голови колгоспу можна виписати соломи на підстилку, дощок полагодити хату, нарешті, десяток кілограмів м'яса при якомусь пильному «случаї» — на весілля чи поминки, але в людському житті є й, здається, непомітно більшає таких «случаїв», на яких нічим не зарадить голова, хоч би як хотів, та й не тільки голова, бо вони виникають вище тієї сфери, де можна щось виписати, зважити, зміряти й купити. У такій царині, про яку він шойно думав, взагалі немає строго зміряних, готових відповідей, є хіба що загальна атмосфера, у якій людина підноситься до самостійного шукання відповідей і осягання себе, як, приміром, одігрівається після морозу в хатньому теплі. Горовий подумав про тепло й звернувся до Солов'їхи й до всіх:

— А що, якби з нагоди закінчення прополки зорганізувати гарний вечір з піснями, з музикою. От — що б хто хотів? Жваво відгукнулися голоси.

— Щоб Любка співала.

— Солов'яненка.

— Солов'яненка й Мокренка.

— Сову!

Горовий жартома загинув пальці на руках, намагаючись запам'ятати, хто чого бажає. Виходила ніби гра чи жарти, у яких, звісно, була й частка істини, значущої, либонь, не тільки для Горового.

— Оту, що співає «Степом, степом...».

— Фокусника якби...

Коли репліки стихли, вичерпавшись, по-школярському підняв руку Тесленків головатий син і сказав:

— Бориса Олійника й Драча.

Сказавши, він озирнувся сторожко, й на обличчя його вже готова була повернутися рятівна усмішка. До нього обернули голови, але ніхто не озвався.

— Ну що ж, — сказав Горовий, — спробуємо запросити. Вони всі, звісно, не сидять у Києві, нашого запрошення чекаючи, але попросимо, наймемо автобус — не такий же й далекий світ...

Це вже він сказав собі. Левко навідувався до столиці за двадцять років, як виїхав з неї, не більше десятка разів, проте здавалось йому — за ці роки Верем'я таки стало до неї ніби ближче.

Горовий склав список і попросив парторга з'їздити до Києва.

— Не поїдуть же,— відмагався парторг.

— А ти проси.

— Таж Солов'яненко один, а наших Верем'їв на Україні — стільки тисяч!

— Ну, не з кожного Верем'я запрошують, не всі ще дійшли до такого... зухвальства. Так і скажи: можуть колгоспники з Верем'я один раз на свято побачити живого Солов'яненка? Ні, якщо твого прохання не уважать ніяк, ти скажеш: ми закінчили проривання чотирьохсот гектарів буряків, і в нас з цієї нагоди свято. Хто із них у дитинстві, чи мати його, стояв над рядком на колінах, той приїде.

Парторга Горовий умовив, а коли той поїхав, йому подумалось, що сказав щось не так, не зовсім так. Чотириста гектарів проривали й торік, і десять років тому, й досі після тієї роботи ні йому, ні кому іншому не приходила думка про артистів. Отже, він сказав парторгові ніби застарі, вчорашні слова, та поправляти щось було вже пізно, зоставалось сподіватися, що, може, й старі слова ще не втратили своєї сили.

Парторг виїздив небагато. Солов'яненко був за кордоном, Мокренко у Москві на гастролях, а Сова хворів. Замість них порадили звернутися до молодших, а поети були вдома, про буряки не забули й пообіцяли приїхати.

Підготували самодіяльність, погоджувалася співати Любюса, навіть не погоджувалась, а ніби напрошувалась. Її тягло тепер на пісні. З ферми, коли Любюса була на зміні, її голос линув частіше, ніж звичайно. А ще запропонував Однорал, щоб Тесленко прочитав свої вірші. Такого номера в самодіяльності ще не було.

Концерт був як концерт.

Слухали співаків, реготали від гуморесок майстра художнього читання, люди взагалі більше люблять сміятися, ніж плакати. Слухали й поетів — шанобливо і, думалось Горовому, тонко, бо, сидячи в першому ряду скраю й через плече озируючись на залу, бачив, як усі перебіги думки й чуття у віршах проходили по людських обличчях. Він знав: у житті будь-який один факт, як-от, скажімо, цей концерт, заважає дуже мало, як цеглина у великому будівництві, одна цеглина — то майже ніщо, і важить лиш, покладена вона чи ні і як саме покладена. Бо поруч неї ляже друга, така ж сама незначуща цеглинка, третя, і наслідком того, що вони покладені і як покладені, вийде кривобока коробка стайні, або велична колона палацу, чи кам'яна квітка, застигла у камені пісня Тесленкової душі на фасаді Надії.

А потім почався другий відділ, «свій», а гості зійшли зі сцени на zostавлені для них місця у першому ряду. Ота, що співає «Степом, степом...», не могла, звісно, приїхати, бо співає з хором у п'ятдесят чоловік, цю пісню взялася співати з «своїми» Любка. Вона вийшла наперед хору, склала на грудях руки, мов кажучи тим, щоб ніяких жестів чи якої іншої пантоміми від неї не чекали. Вона взагалі співає без пританцьовування, з неї стає того, що знайде й донесе з пісні, Люба стоїть на сцені просто, рівно, звисивши по боках руки. Тепер склала їх перед собою, ніби закрившись, щоб менше було її видно, подивилася кудись через людей, так ніби й те, про що мала співати, було десь над ними:

Степом, степом...

Похилились голови в залі, прикрила долонями лице Марина, що сиділа поруч з Горовим, і повернули до Люби обличчя артисти. Горовий відчув, як щось у ньому залишає його, підноситься над ним, проходить гарячими голочками по обличчю й тонким дзвоном у скронях, ніби він сам підіймається й ступає кудись у найбільшу з мисливих офіру. Йому здалося, що Люба співає про його Надію.

Коли вона скінчила, артисти обернули голови, тепер уже до зали — в залі стояла тиша, стримуваний внутрішній рух і — не було оплесків. Хтось уже був замахнувся широко долонями, але порушити цю тишу не зважився. Люба тим часом швидко зійшла зі сцени. Пауза тривала довго, внутрішній рух жвавішав, виривався назовні, та поки дійшов він до рук, було вже ніби й пізно аплодувати. Завісу опустили й зробили коротку перерву.

Люба вийшла не зразу, десь аж через півгодини. Співала вона багато, з хором і сама, сумних і веселих, але було видно, те, що поїняло Любу з першої пісні, не полишало її до кінця. Воно не було смутком, скоріш навпаки, було тим, що народжується з нього, долає його й утверджується в людині новою рішучістю й силою.

Це клало свій тонкий відбиток на її співання, той, що додається до тембру й манери, що чується всіма й ніким — і фахівцям навіть, — не може бути точно названий і описаний, живе сам собою, як зразок, до якого тільки порівнюють, кажучи — так співав Шаляпін, так співала Оксана Петрусенко. А у Верем'ї будуть казати: як молодою співала Любуся.

Втім, це тільки промайнуло Горовому, як він спостерігав за притихлими артистами, бо на сцені вже починалися

танці. Ну, які танці у Верем'ї. Хором керує вчитель співів, танцюристами не керує ніхто, й не було при палаці ансамблю, про який уже не скажеш, що він самодіяльний. Ніхто з трактористів тут не пройде повзунком по діагоналі сцени, вони танцюють на сцені, як у залі чи на вулиці. Але зараз, зрушений Любусею, мовби наділений сьомим чуттям, дивився Горовий на немудрий танець дівчат з хлопцями, відзначав собі, що танцюють вони, прецінь, самі для себе, щиро, бо людське тіло од природи своєї прагне руху, ритму, злагоди й краси.

А потім, уже на закінчення вечора, ніби поза регламентом, вийшов Тесленко. Мабуть, масовик побоявся випускати його раніше. Хлопець був трохи схожий на батька, чи тільки здавалося Горовому,— височенький, худий, і через те голова в нього видавалась непомірно великою, в школі його прозивали за те Головатим. А може, й не тільки за це, у прізвиськах люди проникають часом глибше, ніж видається на перший погляд. Горовий стільки років дивувався, чому Кармазина в селі прозивають Барапом, адже не дурний він чоловік, дуже не дурний, і тільки тепер став осягати Горовий, що хоч і не дурний чоловік з Кармазина, проте ж пристає до нього це прізвисько. Нібито й не дурний він, а, отже, Баран, чимось він іншим баран.

Тесленко хвилювався. Йому не випадало ще читати своїх поезій на великий загал, та й від нечисленних своїх слухачів доводилося йому чути різне. Беззастережно підтримував його тільки Дон-Кіхот, ніби ступав від хлопця на крок попереду й вів по стежці. Тесленко йшов за ним довірливо й щиро, а інші вчителі часто скаржилися на хлопцеву насмішуватість і зухвалість. Цією трохи зухвалою посмішкою Тесленко затулявся й зараз. Витяг із задньої кишені штанів уздовж зібганий зошит і став читати.

Писання було складне й читав він не дуже виразно. Горовий не міг осягнути його поезії й намагався пов'язати сам факт її існування з батьком поета, майстром Тесленком, який десяток років виношував свій проект, і з Надією, цей хлопець був товаришем його дочки. Люди слухали також, мабуть, із пошани до самого факту. А потім Горовий перевів погляд на поетів і побачив: поети плакали. Коли Тесленко скінчив, поети довго й гаряче йому плескали, й один з них вийшов на сцену, подарував Тесленку свою книжку. Тим гарним жестом закінчився вечір чи тільки концерт, хоч Горовий і мусив сказати собі, що не все зрозумів у віршах і в поведінці поетів. Арсен підійшов

у перерві перед танцями з очима проникливими й зворушеними, як і в поетів, простежив, як скинув бровами Горовий, і сказав: «Ну, що тут незрозумілого? Хто п'є з криниці, той радіє, якщо в ній прибуває вода».

Може, й так. Левко вийшов у хол. Подумалось: і в тому, що він не зрозумів поетів, було щось нове. Досі Горовому не траплялося таке, що не надавалося до розуміння. Досі, коли він не міг чогось зрозуміти, означало тільки, що не міг того прийняти: Гуркала, наприклад, Ящука або того, щоб у людських дворах на селі не зоставалося й поганенького хвоста худоби. А щодо поетів, то він таки не розумів складності ними казаного, але не міг її заперечувати і, зрештою, не хотів. Він сказав собі, що життя в сукупності своїх проявів повинне обганяти людину, хоч би яка вона була й хоч би де стояла, інакше та людина стане для нього неминучою стелею або стіною.

У кутку холу біля вікна стоїть пальма. Арсен пам'ятає її, відколи приїхав у село. Вона стояла ще в старому клубі; зовсім маленька й блякла проти зелені, що розбувається в селі навесні. Однак пальма зеленіла й тоді, коли довкола, ніби на весь світ, залягали сніги. Вона стояла біля вікна проти них — часточка світу, в якому не буває зим і снігів, і, може, за те її і бережуть стільки років. Пальма розрослася, й під нею вже вміщаються фотелі, щоб посидіти й відпочити.

Разом біля пальми стояли поети з Тесленком. Артисти розмовляли з дівчатами. А між тими і тими сиділа в невисокому кріслі Любуся. Ноги вільно поставлені на паркет, руки склала на бильця фотеля. Мабуть, вона втомилася. Люба не розмовляла ні з ким і, мабуть, не дослухалася до гомону біля неї, але Горовому було видно, що і поети, й артисти якимось зважають на її присутність і ніби від усіх них простяглися до Люби невидимі ниточки, а в ній міститься невидимий центр уваги.

Коли Лютий увійшов до клубу, він одразу схопив очима цю картину: непорушна, заглиблена у своє Любуся тримає довкола себе товариство не знайомих їй людей, і це його не здивувало. Люба відчула на собі погляд, підвела очі й стрілася ними з Лютим. Він зрозумів, що Люба в цей час думала про нього, тільки не зміг прочитати, що вона думала, Люба не зворухнулася й не вийшла з центру, до якого сходилась тонка павутинка від тих не знайомих Лютому людей. Лютий тільки в дитинстві чи отрочтві своєму, тоді, як виходив по траві понад Дніпром назустріч

дівчині, яка мала до нього вийти й не вийшла, він тільки тоді відчував і знав, як гостро дотикають серце ревності. Люба одвела від нього погляд, зосталася непорушною, маленька, тендітна й так яскраво виплекана його уявою, достоту та, що не вийшла колись до нього у високу траву.

Інспектору Задерієві минули вже всі строки відрядження, а він усе затримувався в «готелі» — старій хаті-мазанці і вже знав, де незабаром буде у Верем'ї справжній готель, для якого вигадливий Тесленко в'яже в думці лінії, намагаючись поєднати нез'єднанне: щоб ті лінії були його власні, ніде не бачені й щоб несли вони в собі бачене на Україні, її народного стилю гідне, й щоб це була не хата, а саме готель, житло для багатьох. Завдання, що й казати, не розв'язане ще будівничими інститутами, є їх таких ціла дюжина, — але в Тесленкові, як у горіхові, що виріс на власному корені в землі, є в деревині те, чого неспроможна синтезувати вся нинішня могутня індустрія полімерів. Горовий запрошував до Тесленкових проектів не одного консультанта з інститутів. Вони говорили про його «малювання» то з поблажливістю цінувальників екзотики, то з жорсткою упертістю людей, наділених здатністю розгледіти для всіх невидиме «не те». Усіх консультантів разом із Горовим Тесленко уважно вислуховував, але приймав поради тільки суто інженерного плану.

Та Задерія тримав у селі не Тесленко. Ця справа для нього, нефахівця, в принципі була ясна і ясний був Тесленко. З усього, що розпитав він і почув у селі про покійного Кармазина, у Задерія в основному вже складалася версія про його самогубство. Знав, що знову скаже про неї майор: напхав сім мішків гречаної вовни, та всі неповні, не справа, а якийсь роман. Але чогось ще не дочитав він у книзі Горового — Задерій кожну людину порівнював до книжки, таки до роману, в якому є свій сюжет, своя фабула й своя ідея, — і, як і Горовий, не доскіпався ще Задерій до роману Лютого, до кульмінації в ньому.

От і сидить уже кілька тижнів у селі. Звик до яснішого, ніж у місті, зоряного неба, призвичаївся до людей, здавши собі, зрештою, справу в тім, що відмінні вони від міських ознаками все-таки зовнішніми, а то зовсім позірними. Куди його віднести, цього Лютого, — до села, до міста? Тут суть, очевидно, не в цім. Не в географії вона — село, місто, — а в часові.

Так і сидить Задерій у готелі, коли сам, коли з Лютим, а коли ще й заблукає до них Малий. Приходить він звичайно з дуже запухлими очима, тобто після того, як десь поб'ється чи його поб'ють. Малога постійно тягне в бійку, він часто вихваляється перед Задерієм своїми подвигами, при цьому важко відрізнити у його словах правду від вигадки, й виразно видно, що для нього самого — то все правда, бо якщо сьогодні Малий не побився з міліціонером чи з ким там, то неодмінно поб'ється завтра. Одного разу він сказав Задерієві:

— А знаєш, служба: злецько тобі прийдеться, як попадеш туди,— вурки як узнають, що ти за птиця,— заріжуть як пить дать...

— А чому я повинен туди попадати?

Малий знизав плечима:

— Кожен повинен. Не всі тільки попадаються...

Тюрма для нього була чимось самим по собі зрозумілим, як повітря, яким він дихає і яким дихають усі.

— Цей Малий,— сказав якимось у розмові з Горовим Задерій,— просто якийсь феномен фізіологічної агресивності.

— Не думаю,— швидко відгукнувся Горовий, у такий спосіб виказуючи, що він про це вже думав.— Я чув про таке, читав бодай хоч на рівні газетних публікацій: ніби агресивність одна з головних прикмет людського роду. А я не думаю. Я скоріше пристану на думку, що головна ознака людини — її здатність до творчості. Агресивність же, та й пияцтво також,— то здебільшого наслідок загубленого або незнайденого хисту, коли в людини порожнеча в душі. А порожнеча — завжди агресивна. У вас немає такої статистики, який процент злочинів заподіяно з нічого, з порожнечі? Гадаю — високий. Отже, проблема немотивованої агресивності — це проблема порожнечі.

Лютий то приходив, то зникав на кілька днів, з лиця у нього зійшла звичайна поблажливність від усіх дужчої і розумнішої людини. Одного разу сиділи з Задерієм удвох. У Малога одтухли щілини очей, і він подався шукати пригоди. У таких випадках він виходить на шосе, сідає на попутну машину і їде, куди йде та машина, а в кінці поїздки, коли треба розплачуватись за дорогу, вже й зчиниться бійка; а якщо машина не спиняється, особливо вночі, він кидається притьмом їй під колеса, й тоді його можуть побити не в кінці, а на самому початку поїздки. Лютий запитав:

— А як ти, служба, по бабській лінії — добрий мастак?

— За законом той, хто перебуває під слідством, може

й не відповідати,— хотів одбутися жартом Задерій.
— Ти ж не під слідством,— не прийняв жарту Лютий.—
Це ти над моєю душею тут сидиш, я знаю. Але даремно —
у мене руки чисті, щоб ти знав. Мені тюрма не сві-і-їтить...

Він сказав про тюрму так, ніби шкодував за нею. Щось
його гнітило, і як Задерій сидів тут, може, заради цієї роз-
мови з Лютим, то мусив сказати:

— Ну, що я тобі казатиму про ту «лінію», ти ж, мабуть,
будеш сміятись, як скажу, що я не знаю.

Лютий зміряв Задерія очима, ніби хотів з вигляду уточ-
нити, скільки ж йому років, але не засміявся.

— Може, не знати й краще, знання вбиває віру.

— Ти цю формулу стосуєш до всього?

— А ти як встаєш уранці на ноги, то хіба загадуєш сво-
єму тілу рівновагу на весь день? Чи доводиться тобі її зна-
ходити в залежності від того, як ступив, який попався під
ногами схил?.. А взагалі-то, можна стосувати й до всього:
що більше знаєш, то менше приймаєш на віру й на слово.

— І що — ти так уже багато знаєш?

— Я не знаю тільки одного — чому ви не можете побачи-
ти того, що бачу я?

— Ох ти ж, Мефістофель: я і — всі інші. Ну, що ти там
знаєш? Що ти знаєш, наприклад, про людину, чого не ві-
дають «усі інші»?

— Ну, я знаю принаймні, що людина з плоті, жива і що
у світі для людини немає й не може бути нічого над те,
з чого вона сама. Залізо міряють і оцінюють критеріями
заліза, дерево — деревом, а людину тим, що вона з живої
плоті, у цьому її прикметність і найголовніша суть. А ви
шукаєте її для людини в залізі або в папері.

— Ясно, хоч і не зовсім. Однак це те, що мало б давати
тобі, як ти кажеш, рівновагу на день чи на вік, а що її дає
тобі — не дало й на один крок, оцей, на якому ти сьогодні
спіткнувся по «бабській лінії»?

— А що — видно?

— Видно.

— А кажеш, темний...

— Я не можу побачити того, що видно тобі, ти ж сам
сказав.

— А тут усе просто: якщо найбільша цінність людини
в тому, що вона з живої плоті, то і найкращий, єдиний спо-
сіб у мужчини досягнути свою людську цінність — через жінку.
Та кохання немає вічного. Довше чи коротше, але без
кінця ніяка квітка не цвіте. Може бути тільки інша квітка.

— А як же та?
— Нехай як хоче. Може, з неї досить і одного цвітіння.
Принаймні вона цвіла.
— Ясно. Йї багато вже їх отак для тебе перецвіло?
— А я не рахував.
— І цю покинеш? Любусю?
— Покину,— сказав Лютий гостро і, мабуть, сподівався щось від Задерія почути. Почекав, готовий, уже ніби замахнувшись словом, і, не почувши нічого, спитав:—
Що ж ти мовчиш?
— Так темний же я. Таку дівчину... У неї очі, я ще ні в кого не бачив, мабуть, такі очі колись були у половчанок або в жінок королівських скіфів. Я б такої дівчини нізащо не кинув.
— А я покину!
— А самої ж крихта, вона — як дорогоцінний камінь...
— Угу. Знаєш, гавеня мале, а рот широкий.
— Е, постривай. Я хоч і темний, але при мені ти погано про жінку не говори!
— По-о-кину! — стукнув кулаком по столу Лютий, підвівся, зачепивши колінами стільницю, й вийшов з кімнати. Задерій так і не зрозумів, у чому вона дала тріщину, ця проста і певна формула Лютого, й на якому кроці він тут спіткнувся.
...Лютий вийшов на вулицю під червнєве чисте небо, що жевріло, тремтіло й линуло зорями врозтіч. Він став дивитись угору, шукав знайомих йому сузір'їв — Великого Воза, Кассіопею, сузір'я не знаходились, надто давно він підводив на них очі. Тоді Лютий втупився очима в якусь одну, найбільшу зірку, що підморгувала йому червоно. За якийсь час йому уявився від землі до зірки ніби тунель, вузька трубочка, пронизана променем зорі, й тоді стало відчутно, як далеко лине той промінь крізь прошитий для нього отвір у безконечній темряві, й здалось, що, віддаляючись, зоря ніби вабить, щупальцями променів ніби тягне за собою. Лютий перевів очі на тьмянішу зірку, але й від неї крізь просвітлену в небі цівку йшла схожа сила, небо поривало йому груди в усіх напрямках своєї півсфери.
— Поїду! — сказав собі Лютий. Він не міг тут жити під незвичним небесним тяжінням, він не космонавт. Хоч при цьому Лютий знав, чому тут тікають від нього і небесні, й земні береги — через Любу, через ту «зірку». Той жовторотий слідчий жінки не знав ізблизька, однак сказав те, що думає і сам Лютий.

Спочатку Лютий одійшов від Любусі тільки на один крок, не раз уже випробуваний ним і вивчений, на відстань, яку жінка, повагавшись, мала переступити й неодмінно переступала за ним сама й з тим кроком губила свої останні вагання. Так, здавалося, було й тепер. Якось несподівано на будівництві розговорився з Кармазином, і той запропонував Лютому йти до нього на квартиру. Лютий перебрався, тим він ніби підвищував для Люби перелаз, щоб, переступивши його, вже не могла вернутися назад. Але Люба у дім до Кармазина не пішла. Чи зависокий був для неї перелаз, чи утримувало її щось інше, але Лютому в тім домі випало тільки вести вечорами балачку з Кармазином, думати про Любу та дослухатись, як подзвонює у дворі важким ланцюгом пес. Вона прийшла не скоро. Аж після того, як повісився Кармазин і Лютий знову перебрався в гуртожиток.

Лютий знав, чому вона так упала в око Задерієві. Той побачив Любу тоді, як вона прийшла до Лютого, ламаючи свої гордощі, і засоромлена, й водночас зухвала, ніби огненна. Такої Люби не можна було не побачити, і Лютий подумав тоді, що, може, то останній крок у їхніх розходженнях.

Він тоді заспокоїв її й себе, провів додому й zostався там з нею, й усе ніби стало на якісь рейки, однак тих рейок вистачило тільки до ранку. Потім вони починалися знову ще і ще раз і за кожним разом коротшали й коротшали так, що скоро, тільки стаючи на них, Лютий уже бачив горб землі, два поставлених сторч утинки рейок, поперечну шпалу на них — знак, якими звичайно обладнуються тупики на залізничних коліях. Коли Лютий застав Любусю останнього разу в клубі, як вона після концерту сиділа під пальмою серед приїжджих артистів та поетів, то, тільки глянувши на неї, побачив перед собою той задернований і зарослий травною горб у кінці залізничної колії, через який ніяк не пройти вже поїзду, бо за ним колії нема.

Лютий чи не вперше в житті відчув ревності. Він став біля Люби неподалік із таким виглядом, що до самого кінця вечора ніхто з поетів та артистів до Люби не підійшов і не обізався до неї й словом. Тонкі хвилі флюїдів на шляху до Люби ламались об Лютого, як об свинцевий екран.

А Люба дивилася на танці, слухала музику, а може, щось, що було в тій музиці глибше, й час од часу, ніби збудившись від тих, тільки їй чутних звуків, кидала на Лютого погляд, яким дивляться на людину, яка, дочитав-

ши книжку, перегортає порожній аркуш форзаца й хоче щось іще на ньому побачити.

Коли танці нарешті скінчилися й Любуся пішла до виходу, Лютий посунув за нею. Великий, як гора, пригнічений безглуздістю і зайвістю своєї великості, безсилої проти такої малесенької Любусі. Вона йшла поволі, відчуваючи поруч, за собою і над собою Лютого, ніби велику гору, на яку важко підійматися і яка все ж не має вершини, з якої було б видно далекі небокраї. Ще коли його не було, він видівся Любусі як велика гора чи вершина. І що ж? Вершина була, Любуся пізнала її, але вона виявилася не тією, якої вона сподівалася. Та вершина була тільки фізичною, й тому від неї у Люби в душі не зоставалося сліду, як по зимі після розталोї гори снігу чи після погаслого багаття. А вона сподівалася таких вершин, щоб не танули й не гасли довіку й щоб з них було видно весь світ. Чи вони такі бувають? Люба хотіла запитати про це в Лютого, й по стишеній її ході Лютий здогадався — вона хотіла обізватись, але Люба зрозуміла — це запитання не до нього. Лютий знає багато, але їй відоме вже все, що він відає, а цього йому знати не дано.

І Лютий не знаходив слів. Він знав: вона думає про нього, але при цьому його присутність Любу тільки гнітить. Так і не знайшов, що сказати Любі, спинився на дорозі й побачив, як Любусина хода не збилася з ритму, а ніби навпаки — іти їй стало легше, й вона пішла скоріш. А над ним був безмежний небесний простір, під яким Лютому так незатишно й нетривко, ніби тіло його втратило вагу. Треба їхати звідси чимскоріш. Лютому ще ніколи не доводилося так виїжджати. Однак не знаходив іншої ради. І вранці сказав собі — треба їхати й другого дня збирався їхати. І не поїхав. Його затримували якісь справи, недокінчена робота, недержані гроші й ще щось, чого Лютий навіть і не називав собі, знаючи, що не в тому справа. Проти звичаю завів мову з Задерієм, гадав, той може йому щось порадити. Гостро випаливши Задерієві своє «покину», він тим часом ще раз казав собі, що йому треба звідси їхати. Хіба мало Лютого обходити, чи зрозуміє його Задерій. Лютий ніколи не знав, що людині так може вадити простір. Повернувся до кімнати. Задерій сидів у тій самій позі біля столу й дивився на стілець, на якому допіру сидів Лютий.

— Складаєш звинувачення проти мене?

— Думаю, — не зворухнувся Задерій.

— Що тут думати? Я — многоженець, а це в нас проходить по статті. Кримінал.

— Так ти не такий дурний многоженець, щоб реєструвати свої шлюби й таким чином попадати під статтю. Ти скажеш — просто любов.

— Ну, так аморалка, браконьєрство, чи що там... Чого ти не кажеш цих слів і не виголошуєш промови?

— Е, в гуски є спеціальна залоза на хвості, вона притискує її дзьобом, вичавлює на нього жир і змащує ним собі пір'я, щоб не приставала вода. Я не знаю, де розміщена в тебе ця залоза, тільки добре відаю, що будь-які слова до тебе, як вода до тієї гуски.

— Виходить, я невразливий і ніщо не зможе мене діняти?!

— Чому ж? Тебе дійме наше життя. Хоч ти добре його вивчив, особливо слабкі сторони, й добре вмієш на них паразитувати, та життя все одно візьме над тобою гору не на словах. Та й видно, що діймає тебе вже зараз. Інакше чого б тобі лізти оце до мене на рожен? Хочеться взяти верх у суперечці, щоб почувти свою силу — є вона, не пропала ще?

Лютий помовчав, ніби прислухаючись до слів Задерія, потім сказав:

— Може, ти й правий. Щось я відчуваю, не можу сказати точно, ну, як той, котрий назбирав купу грошей і одного разу почув — гроші знецінилися, пропали, хоч я не боюся цього, бо мої гроші ніколи не поміняються і не пропадуть.

— Пропадають потроху, сам же чуєш,— махнув рукою Задерій. Йому більше не хотілося розмовляти. Коли вузлик розв'язаний, морочитися більше немає з чим, завжди стає нудно.— Може, спати ляжем?

— Лягай. Але чому ж, спитати, тоді сидиш тут?

— Та буду їхати завтра.

— І що, так-таки й не заведеш проти мене ніякої справи?

— Щоб ти, легко виправдавшись перед слідством чи судом, міг тим самим виправдатись перед самим собою?

— Знаєш, ти феномен!

— Аж ніяк. Я лиш часточка тих обставин у житті, яких ти не врахував і які на тебе вже потроху впливають. А феномен знаєш хто? Ота дівчина, Любуся. Ох, дівчина! Що воно за закон у природі — усе в житті повторюється і якось групується в системи, хоч не завжди й видимі, не повторюється тільки така дівчина. Дитя у неї буде — твоє?

— Не буде воно мое!
— Ще одна обставина проти тебе.
— Нехай воця поморочиться з тією обставиною років двадцять...

— Е, і розумний ти, а дурний. У неї за двадцять років людина виросте. Хлопець там чи дівчина, може, отака сама феноменальна, як і вона сама. Одна на весь світ буде, у ній цілий світ буде, а що через двадцять років зостанеться в тебе?!

— Ну, спи... Ти замовкнеш нарешті?!

— Сплю.— Задерій розмовляючи таки розіслав постіль.— А білі які простирадла в Гольки. Вимуштрував Кармазин. Теж упевнений був. Ех-хе,— позіхнув Задерій.— Я вже, мабуть би, й спав, якби був не припустився помилки, коли сказав, що тебе ніякі слова не беруть. А ти ось тим часом злишся.

— Хочеш іще взнати, який у мене кулак?!

— Кулак тут не помагає, це ти, думаю, знаеш.

По тому вони замовкли, вдаючи один для одного, що сплять.

23

Потроху Горовий увійшов у колію, тільки не в ту саму. Колись він міг би сказати: набрав оберти, як мотор після зупинки. Тепер було не так. Він, ніби прокинувшись після важкого сну, все добре пам'ятав про вчорашній день, але сьогоднішній — був зовсім інакшим, ніби за час сну змінилася пора року. Уже не мотор, скоріше музичний інструмент чи музикант, який чує всі звуки в оркестрі й гармонійно вливається в нього і сам. Так само еднаються й кольори в художника. Закони гармонії врешті-решт спільні в своїй основі й правлять скрізь, де є творчість.

Секретар став частіше найжджати до Горового й навіть тоді, коли не було видимої потреби. Найчастіше сідав у віддалений куток у кабінеті й читав якісь папери, хоч Горовий, звісно, бачив, що він це робить, щоб не впадати в очі тим, котрі приходять до кабінету, а сам тим часом прислухається до розмов. Люди входять і виходять, звичайні, що і скрізь у цю пору, розмови: буряки, прополка, розсада. Секретар дослухається не стільки до змісту розмов, скільки до їхнього, сказати би, тону. Й обличчя в нього видається Горовому таким, ніби секретар слухає музику.

— Ти чи не замість концерту оце суди приїздиш? — ска-

зав Горовий, коли вони були в кабінеті самі.— Здається, ніби ти слухаєш звуки?

— А що: на концерти в мене часу бракує, й філармонія далеко, а ти — поруч. Я чув, що у Древній Греції й Римі були такі оратори, що їх приходили слухати навіть чужоземці, які не знали мови. В ораторстві до Демосфена, скажімо, ти трішечки не дотягуєш, але в роботі, в оцій самій, як ми кажемо, «по загальному керівництву», думається, є таки своя гармонія й краса. І в ідеалі вона може бути такою, щоб її, знявши на плівку, можна було показувати як художній твір. Розумієш: не спектакль перетворювати на суцільне ділове засідання, а засідати й працювати творчо, за законами краси, як сказав Маркс.

— Ну, з мене лицедія не вийде. То покликання Ящука. Його можна одразу знімати без гриму й без репетицій.

Секретар насупився. По тому, як Горовий увесь час у розмовах обминав керовану Ящуком установу, ніби її зовсім не існувало на світі, секретар розумів, що в давній суперечці про Ящука він не переконав Горового. І зараз, коли Горовий ні сіло ні впало попрікнув його Ящуком, секретар зрозумів — Леонтій Петрович таїть на нього образу за ту розмову.

— Знайшов ідеал. Я серйозно.

— Я теж серйозно хочу уявити, як може існувати ідеальне керівництво поруч з Ящуківим.

У цей час пролунав дзвінок. Горовий зняв трубку й, не обзиваючись, приклавши палець до уст на знак мовчанки, поманив секретаря до телефону. Секретар узяв трубку, і Горовий побачив, як високо здійнялись йому брови — у трубці він почув свій власний голос: «Значить, сидиш — посиджуєш у кабінетику, а на буряках уже вовки виють?!» Це Ящук робив чергову накачку головам і чи знов переплутав телефони, чи забув, що у Верем'ї впоралися з проривкою. Секретар поклав трубку, не озвавшись, і довго дивився на Горового, мабуть, заново поновлюючи в пам'яті їхню колишню розмову.

— Казна-що, ніби пародія якась,— підсумував нарешті.

— Коли ми розмовляли про нього,— обізвався Горовий,— я не знайшов цього слова й, мабуть, тому не зміг тебе переконати. А саме ж так: Ящукове керівництво — ніби пародія на справжнє, його спотворена до сміхоти суть. І я твердо переконаний, що в отакій пародійності чи не найбільша наша біда, бо слова у декого втрачають справжній зміст. Розрив між істиною і вірою — це, мені зда-

ється, ще не так страшно, як розрив між словом і вірою.

Секретар, нічого не відповівши Горовому, швидко зібрався їхати. Коли він пішов, Горовий подумав, що, мабуть, його слова завдали секретареві болю. А потім, коли райкомівський уазик, видимий у вікна, звернув з сільської бруківки на трасу, притьмом рвонувся по ній і швидко розтанув у мареві озимини обабіч дороги, Горовий подумки відзначив уміння секретаря давати речам точні найменування і завважив, що раніше оце б уже думав, чи не виллються йому якимось чином прикрощі, яких завдав секретареві.

Звісно, за рік, що проминув, Горовий не народився вдруге і зараз мав ті ж самі м'язи і нерви, однак, осягаючи свою Надію, що далі, то ясніше, розумів, як мало замислювалась вона про свою персону, не зважала на обставини, що завдавали їй прикрощів. Інші є мірки в житті, крім своїх,— не від самого себе, точніше, не від власної матерії чи шкіри взяті, й цього, мабуть, не осягнеш, поки на власні очі не побачиш. Дух — речовина дуже займиста, але запалюється тільки духом.

Тоді подумав про дружину. Скільки це в неї пішло часу й зусиль на пильнування чогось, що він зараз назвав «власною матерією», й він, закоханий у неї, все ж таки чув, як з роками порожніє в ній посудина з хмільним трунком. І ось, хоч за таку ціну, одійшла Марина від себе і зміряла світ іншою міркою. Як жінка, вона завжди була жвавішою від нього, й зараз, вже й не за ним, скоріш за тим, раніше не зрозумілим і ненависним їй Дон-Кіхотом — Одноралом, вона так швидко рушила вперед, що вже не він, а вона має озиратися на нього й манити, махати рукою звідтіля, де на кручі розтопірчують пальчики галузок саджанці майбутньої Надії або з гурту школярів, що, проводжаючи її від круч додому, ступають разом по стежці, що розпросторюється їм з-під ніг у чарівну далину. Й руки, й руки в неї тепер стали інакшими, й щодень їм ніби додається змісту і краси. Раніше, коли Марина починала свою бляшано-холодну мову, він перескакував у думці на щось своє, рятувався роботою, тепер у своїй роботі Горовий часто бачить помах її руки, тієї, що вже не напоена снагою, як було в молодості, на якій зів'яла і поблідла колись така смагла й тонка шкіра; і пальці в неї тремтять, Марина через те не дає тримати в руках свої долоні. Кажуть — усьому своя пора. Але як шкода, коли пора для чогось одного приходить тоді, коли для другого вона вже

безповоротно проминула. Може, цвіт яблуні осипається, щоб розвивалася зав'язь і дозрівали плоди? Проте є дерево, що і цвіте, й плодоносить водночас круглий рік, і то ж тільки дерево, а в природі все-таки найбільше дано людині... Його міркувань про те, що дано людині, чи, правильніше сказати, чого вона домоглася на шляху свого утвердження, не перебив і Жук, який увійшов, не стукаючи й не зазираючи попередньо в щілину прочинених дверей — чи можна, чи не зайнятий з кимось голова. Жук одчинив двері ривком, був лихим, рішучим, отже, зважився на щось для себе важливе. Горовий слухав його й думав про його людськi якості, ніби рівняв до якогось зразка. Красивий чоловік, смаглявий, меткий. Така в ньому артистична багатогранність, ніби в одному водночас уміщається три, може, й чотири Жуки. Однак спостеріг, якiсь вони мовби зовнішні, всі ті Жуки, як удатні лицедії, й ні один із них не має кореня чи хоч би галузки від того дерева, що водночас красне і цвітом, і плодом. Немає в ньому справжнього плоду, й не видно, чи колись буде. Прийшов звільнитися і розігнався так, щоб Горовий не міг його втримати. Але Горовий Жука не тримав. Трактористів, звісно, йому бракувало, а бригадира і поготів. Проте зараз остаточно переконався — не таких бригадирів, а тому тільки запитав:

— Куди ж надумався податись?

Не мав сумніву — Жук хоче кудись майнути. А що Горовий вгадав його намір і не заперечував, то мусив Жук стримати свого баского коня і сказав щиро:

— Та поїду десь... Треба поїздити. Пошукаю чогось іншого. Нудно тут мені стало, ох, нудно...

— Поїздь, подивись,— сказав Горовий.— Податися зараз є куди! Мабуть, тобі таки треба пошукати чогось іншого, і все ж мені здається — треба пошукати передовсім у собі, бо якщо в собі не знайдеш, то можеш прометатися весь свій вік, проциндрити, а потім виявиться — так нічого й не знайшов, не спіймав жар-птиці.

Жук кивнув головою, він вислухав річ Горового, хоча й не збирався в неї вникати. Уже налаштований був на дорогу, ніби той циган на ярмарок, на дорогу, на пригоду. Час від часу погляджував кінчик свого смоляного вуся. Красивий по-своєму, хвацький. Але ще обходило його щось тут, на гілці, яку вже, либонь, зрубав.

— Кому ж віддасте бригаду?

— Та, мабуть, Лигунові.

— Не вийде з нього бригадира!

— Такого, як ти, не вийде. Але, може, буде інший,— відказав ухильно Горовий і додав: — У кожного триб свій, і кожному здається, що він до справжнього, ідеального найближчий. А тим часом, якщо об'єктивно, то буває порізному.

Горовому було прикро, що й зараз, прощаючись, Жук більше опікувався своїм честолюбством чи гонором — що не він, Жук, підбрав ключа до Лигуна. Й тим часом думав, дивлячись на загонисте Жукове обличчя: в усього на світі своя краса. Птиця красива тим, що літає. Так само й літак. Машина тим, що може швидко долати відстань на землі. А людина? Людина — всім. Краса людини дуже складна, й не кожен у ній може розібратися як слід. І часом віддає перевагу чомусь простішому, легшому — речам, отакому ось дріб'язковому блиску й нікчемному гонорові. Хоч у калюжу скочити, аби першому.

— Ну, нехай тобі щастить. А якщо не знайдеш нічого, то вертайся, приймемо. З тебе багато чого може вийти — більше, ніж ти сам думаєш...

Простеживши майже до кінця Жукову історію, Задерій мусив перепитати Горового, чому він має Жука, як і Кармазина, на своїй совісті.

— Я мусив його не пустити, адже знаю, що нічого з нього путнього не вийде, хоч би куди він подався.

— Але ж ви не вважаєте, що людина може бути зроду ніби безнадійно приреченою на безталання?

— А чому б я мав так думати? Я вважаю, що зроду кожна людина з талантом, і тільки потім він може не розвинутися в житті чи піти наперекосяк. І це більше залежить від обставин, а не від самої людини. Але й тоді її за сприятливих умов можна повернути, як перещеплюють яблуню Смирєнка на корінь дички-ренетки. У тому і є мій гріх щодо Жука, я не подумав, що у нас тепер є, може, більше таких обставин і можливостей...

— У вас самого є сила. Я це відчув, щойно вас побачив.

— Не знаю. У мене зараз таке враження, що в житті більше важить не сила, а точне знання того, що потрібно робити і як свою силу застосовувати. А силу без знання можна й розтринькати. Як Жук, як, бачу, і Лютий, за яким ви приїхали.

— Я, мабуть, потратив би марно зусилля, якби став будь-що шукати в ньому кримінал, за яким приїхав, силоміць в'язати їх до купи — Лютого, Жука й Кармазина.

— Вам в'язати їх до купи немає ні підстав, ні потреби, хоч нам і невідомо, як розмовляв Лютий з Кармазином, коли був у нього на квартирі, й невідомо також, про що розмовляв він з Жуком. Вони стрічалися на будівництві майстерні. Дуже б мені хотілося знати про ті розмови, бо хоч поміж цими людьми немає кримінального зв'язку, який цікавить вас, мені все ж таки бачиться певна спільність між ними, такими різними. Я бачу в них те спільне, що є у трьох зовсім не схожих людей, хворих на однакову хворобу.

— Гадаєте, мене така хвороба не повинна цікавити? Горовий поглянув на Задерія з повагою й сказав:

— Хай помагає вам доля. Найприкріше, прочитавши за життя тисячі книжок, розминутися тим часом з найголовнішою.

Горового покликали до району. Треба було приймати геодезистів. Верем'я чи не найбільш «високогірний» район на Правобережжі, й землі його пайдужче руйнує ерозія — розмиває, скочуючись по схилах, дощова й снігова вода. Якщо з високого шпиля подивитися на поля — розгалуження ярів по ньому схоже на кинутий на землю корінь фантастичного дерева, в якому, хоч і є потужна стихійна сила, немає краси. Тепер проти ярів створюються спеціальні позахисні станції, й вирішено перетворити район у зразковий чи опорний у цій роботі. Найперше треба скласти детальну карту полів. Горовому треба було поселити в себе геодезистів та авіаторів — карту зніматимуть згори.

До району Горовий майнув своїм УАЗом навпростець через поля. Свої поля він бачив щодня, однак є певна різниця в тому, як їх розглядати: виїхавши з агрономом за монолітом, вирубаною з мерзлої землі брилою, що, одтанувши в лабораторії, покаже, наскільки примерзла озима пшениця, дивитися, як пасе кузька буряковий лан, чи отак, мов без діла, проїздом.

Бачив, як ходить полями червень, як, завихрюючи рясні смарагди пшениць, ступає по озимих Лель. Може, Лель, може, просто дитинство, чії очі ще не бачать у світі ніякого діла, не бачать, власне, в ньому і ніякої краси, але краса входить у них, нічим не затьмарених, самочинно й вільно і потім, навіть придавлена хтозна-яким житейським пластом, не зникає, не пропадає ніколи. Горовий ось років з двадцять як бачив на поляні Леля й зовсім забув про нього, а він, виявляється, живий, живе, як і тоді, в дитинстві, хоч за цей час і змінився, либонь, щось додалося йому від влас-

них літ, як додається старому кришталю або картині.

Щось таке снувалося Горовому, поки правував він путівцями знизу наверх, а зверху вниз поміж гойдливими хвилями пшениць, споглядаючи переблиски смарагдового світла на широкому пшеничному листі,— ніде так не ряхтить відтінками зелене, як на пшениці,— від землі, удобрення, сорту, від висоти сонця й стебла. Став на згірку, заглушив мотор, і здалось, ніби чує звук. То не був шелест пшениць під леготом, здалося, то чується, як углиблюється в землю корінь, роздається стебло й з шурхотом висувається з тугої трубочки пшеничний колос. А може, то м'яко і дзвінко відлунне від пшеничного стебла сонячний промінь. Горовий часто прислухався і знав напам'ять звуку поля, він увосени, тихим теплим вечором міг почути, як ростуть, роздаються вишир, потріскуючи, цукрові буряки, але цей тонкий і ні на що не схожий звук чув уперше. Ніби сонце, небо й поле звучали музикою.

Але, прислухаючись до поля чи до себе, Горовий спіткнувся на іншому звукові чи, може, на думці або передчутті — щось мало ніби статися з ним. Він відчував це тому, що заради влаштування десяткох геодезистів його не викликали б до району. Натиснув на стартер і поспішив до району, вже перекинувшись туди в уяві, й поля одсунулися йому від дороги. У райвиконкомі він конче мав стрітися з Ящуком, і ця зустріч не в'язалась йому ні з яким ані кольором, ані звуком, окрім сірого.

Ящука він побачив, як тільки увійшов до виконкому й завважив, що з ним щось сталося. Ящук підписував папери в кадровика. Це був не той Ящук. Він одійшов від столу, тримаючи в далеко відставленій уперед руці папери, придивився до нього й спитав:

— Е-е... Скажи, як тебе звуть?

Горовий стенив плечима.

— Ну, ти той, з Верем'я, я знаю, але от — вилетіло з голови, як тебе звуть, забув.

— Та вже як забув, то, значить, і не потрібно.

— Склероз. Поки працював — ніби трималося, а от тільки вийшов на пенсію — і геть-чисто все пустилося голови, ніби я й на світі не жив.

Он воно що — Ящук вийшов на пенсію. У Горового раптом пропала злість і затятість проти Ящука, й стало аж ніби шкода його, цього високого похнюпленого чоловіка, схожого на соняшник пізньої осені, коли з нього обсіпалося листя й зморщилась похилена донизу облізла голова.

Він стільки переграв у житті ролей, він увесь пішов на своє лицедійство, пристосовництво, воно з'їло в ньому людину, і в нього не залишилося свого обличчя.

— Може, заглянем, разом же прослужили... Хоч і бувало по-всякому, служба.

Горовий мав сказати йому, що вони не служили разом, і не сказав. Він уже ніби й ладен був «заглянути» з ним та уявив, як буде плакати й лізтиме цілуватися з ним Яшук, сказав сухо:

— На жаль, не можу, служба.

Яшук скривився від того слова, ніби почув у роті його гіркий смак, і пішов з виконком. По тому, як з кожним кроком за порогом ступав Яшук швидше й швидше, було видно, що він попростував-таки до пивниці.

Коли Горовий виходив з райвиконкомівської половини, його перестрів секретар і, поклавши на плече руку, припровадив до свого кабінету.

— Так що — вирішив?

Горовий ще по дорозі знав: його для чогось викликали в район, коли ж побачив Яшука, то зрозумів остаточно, для чого. Зараз же, після запитання секретаря, Горовому стало зрозуміло, що він про це думав раніше, й стало ясно, чому стільки разів, мов без ніякого діла, приїздив і просиджував у його кабінеті. Горовий заперечно похитав головою.

— Та я і знаю, що не схочеш. А все-таки подумай. Треба ж тобі рости.

— А хіба як рости, то тільки вгору чи вниз?

— Ну, може, ти як схимник, станеш вишколювати себе у келії?

— Ні, ти мене від Надії не руш. Я без Надії не працівник.

Секретар не сказав більше нічого, це була та царина, яку вони з Горовим переходили мовчки.

Кармазин випровадив людей і сів на порозі, на ганку так, щоб хата була в нього за спиною, прихилився до холодного одвірка. Навіщо їх було кликати? Людей заманулось! Він-бо знав, як воно змінилося щось у житті чи в нього самого з людьми. Кармазин не пам'ятав, як ходили за п'ятдесят верст пішки на базар у місто, несучи клумаки за плечима, він базарував, уже коли стало шосо, де можна було сісти на попутну. Але й до шосо — двадцять кіломет-

рів, і треба було виходити з першими півнями. На околиці він прислухався до ще не пойнятої світанком темряви. Якщо десь попереду чулись голоси, то надавав ходи — гуртом іти веселіше. Тепер же, виходячи з дому за два кілометри до ферми, він, коли бачив попереду чиюсь постать, притримував крок — щоб не наздогнати. Йому не потрібні люди, в них немає того, що є чи виношується в думці Кармазина.

Тепер у нього хата як ні в кого, і нащо йому люди. Устав, обійшов лункі кімнати, повідчиняв двері, беручись рукою за масивні хрестовини рам угорі, дослухався до їхніх голосів. Усе вже було його! Ніхто більше не мав торкатися тут руками й ступати на дубову дошку ногою. Але Кармазина посмоктувало всередині. Ніхто не мав торкатися до того, що нарешті стало набутком Кармазина, але водночас ніби хотілося, щоб усі те бачили. Так. Починало лякати Кармазина, що як ніхто не бачить, то, виходить, ніби він і не купив їх, цих покоїв за п'ятнадцять тисяч, яких, він знав напевне, у селі більше немає ні в кого. Проте примусив замовкнути хробачка в душі й став прикидати, що треба прикупити з меблів і де поставити, щоб вони не закривали дверей.

Двері Кармазин оглядав щодня — поодиноці й усі разом, проходив повз їхній голосистий почет, слухав, але за якийсь час вони стали Кармазинові миліші вночі, коли він їх не бачив, а тільки уявляв і міг почути. Уже облігшись або прокинувшись із сну посеред ночі, знаходив причину, щоб пройтись через усю хату й послухати голос дверей, хрипкий, басовитий, упевнений. Тоді й самому ставало ніби упевненіше й тривкіше.

— Що ти товчешся по ночах, — як домовик? — питала Голька.

Кармазин не відповідав їй мовчанкою, як було впродовж усього життя, а казав м'яко, ніби аж вибачаючись, що здалось йому, ніби zostалися незамкнені двері в сараї або не одв'язаний на ніч собака. Кармазин соромився їй сказати, що його непокоїть страх, якого й сам не міг собі пояснити. Не міг збагнути себе. Він ждав людей, уявляв їхні обличчя й що появиться в кого на лиці, як ступить на дубову твердь його підлоги та візьметься рукою за двері, знав-бо — до Гуркала в дім не ходив ніхто і ніхто його хати всередині не бачив. Але люди не йшли.

Тоді Кармазинові стало здаватися, що вони можуть прийти вночі. А відчуття, яке виникло в день вхідин, що його зоряний час був тільки, коли плекав думку про цю

хату, й тепер уже минув, не полишало його ні на мить, Кармазину стало здаватися, що люди приходять уночі й невидимо роблять йому шкоду, по частинах крадуть його набуток. Всі, хто не хотів дивитись на хату, ставали Кармазинові ворогами, які, либонь, тільки й ждуть, щоб вона завалилася або згоріла, й, звісно, не пропускали ані найменшої нагоди зробити їй хоч яку-небудь шкоду.

Стояв якось у прочиненій хвіртці, тільки повернувся з роботи, щось його змусило подивитися на паркан, чи не одірвав хто штахетини. Аж тут машина йшла, їхав на «Жигулях» агроном. І що ж — побачив одчинену хвіртку, то навмисне розігнався по дорозі, пилюка знялася стіною, і — на паркан, через прочинену хвіртку в двір, на ганок, на хату. Кармазин хряпнув хвірткою й, не тямлячи себе, кинувся за машиною. Агроном зауважив, як мелькнула збоку тінь, зиркнув у дзеркало й, побачивши, як женеться за машиною Кармазин, пригальмував. Подумав, щось трапилося, відчинив дверцята. Кармазин, не добігши до машини, укрит агронома такою лайкою, що той нічого не міг уторопати, подумав — Кармазин п'яний, причинив дверцята й поїхав далі. А Кармазин вернувся, тремтячими руками відчинив хвіртку й зашепнув її зсередини.

Одімкнув хату. У вітальні вже стояли брунатна полірована шафа й ссрвант. Він ще не виліз із боргів, але купував меблі. З боргами Кармазин не висидів би за кермом, йому потрібно було щось для уяви. Він подумки вибирав, привозив і багато разів розставляв по кімнатах меблі, в дзеркалі яких відбивалася підлога й двері — вся хата жила й продовжувала жити уяву. На брунатних блискучих стінках шафи побачив такі видимі на поліровці сірі пилінки. Кармазин обмахнув їх віялом, яке зробив з м'якого гусячого пір'я, пройшовся по кімнатах, заспокоюючись під музику дверей. Але зненацька, в той мент, коли двері до вітальні співали на своїй особливій ноті, його чутливе вухо вловило якийсь інший звук. Кармазин скинув поглядом по хаті й побачив велику синю муху, що літала через усю кімнату швидко й нахабно. Він стежив за нею з хвилину, за цей час вона встигла заснувати невидимому ниткою весь простір його кімнати. При переїзді Кармазин десь не допильнував своїх трьох різнокаліберних мухобійок і тепер не мав чим її вбити. Він знайшов газету, скрутив її у трубку і прихлопнув муху в куточку вікна, вдарив, але не побачив — убив її чи тільки загнав кудись у закут.

За якийсь час муха об'явилася знову, синьо-зелена,

велика й нахабна. Кармазин пішов у сарай робити мухобійки. З гарної — зосталась від Гуркала — сороківки відколов сокирою цівку, довгу й рівну, щоб стало на три держакки, й заходився її обстругувати. Дошка в Гуркала була із старої сосни, з якої ще не цідили тоді живиці, одсвічувала червонястими смужками річних шарів і пряно пахла. Кармазин, хоч і не столяр, любив працювати з деревом, може, тому, що дерево легко приймає нову, потрібну форму, добре, довго її зберігає і гарно пахне, особливо стара сосна.

Коли він пройшов рубанком по двох ребрах скалки, цей запах ніби штовхнув Кармазина в груди: сосна йому запахла похороном. Саме так пахне свіжа домовина й глиця з вінків. Кармазин викинув надвір Гуркалову дошку й обстругану до половини скіпку і сам вискочив слідом за поріг.

— Ану повиганяй мух із сарая! — гримнув на Гольку, що саме нагодилась у двір з роботи.— Напустила їх, як сарани,— очима кліпнути не дають!..

Голька увійшла в сарай і подивилася звідти услід чоловікові здивовано — ніяких мух у сараї не було.

Потім його злякали двері. Оті ж таки, його улюблені королівські двері до вітальні, що відчинялися з особливою музикою. Кармазин завжди давав їм одхилитися вільно й, заплющившись, вислуховував їхню мелодію до кінця. Так він повертався на мить у той зоряний час, коли ці двері були тільки в його уяві. Тоді вони співали ще краще, й одного разу, заглушивши трактор у полі, коли підробляв на вивозці гною, він був почув звуки, доти не чувані. Кармазин пам'ятав їх відтоді й знав, що таких звуків у світі, крім нього, мабуть, не годен почути ніхто. І він подумав, може, він і народився на світ для тих звуків... У цей час мелодія дверей обірвалася й хтось ударив Кармазина в спину — він обернувся як ошпарений: двері. Стояв близько них, і вони, відчиняючись, зачепили його своїм дебелим різком з дубової шістдесятки. Кармазин шарпонував їх назад, масивні двері не хряпнули у відповідь, пішли хоч і швидше звичайного, проте поважно чи натужно, ніби хтось невидимий притримував їх з того боку. Кармазин його побачив. Але, допіру заглиблений у звуки, яких ніхто, крім нього, не відав, він, побачивши того, хто невидимо притримував двері, ще й почув, як вони, пришвидчено йдучи, проспівали свою мелодію стиснуто, за мить, Кармазин і злякався, і водночас здивувався своїй людській природі, наділеній здатністю так багато побачити, й відчути, і досягнути водночас.

И людське життя — він не сказав собі: його власне — побачилося Кармазинові в такій-от, мабуть, лиш йому одному доступній звуковій алегорії, що воно може розгорнутись у широку й повну мелодію, а може та мелодія промайнути вмить звуками, що, лише почавшись, уриваються, стиснуті й спотворені, і їх не можна розпізнати, бо вони на себе не схожі.

Кармазин обмацав простір за дверима рукою, нікого там не було — здалося. Таки ж здалося. Він прогнав те видиво з-перед очей, переміг у собі, але ота звукова алегорія життя зосталася з ним, прив'язана до звуку дверей.

Двері стали поводитися свавільно — відчинялися й зачинялися самохіть, без ніякої видимої причини, в нічній тиші раптом розлунювала на весь світ їхня протяжна мелодія, ніби їх звільна хтось прочиняв.

Тоді Кармазин узяв на квартиру Лютого. Колись йому гадалося — з квартирників можна мати зиск, у добрій хаті з квартирників можна жити, якщо на літо самим вибиратись у флігельок. Потім, ще на старому дворіщі, після того, як прибудував до хати веранду, Кармазин відчув, що це над його силу й над ті гроші, які візьме з квартирників, — терпіти, як вони байдуже ступають ногами на його підлогу, на частку його душі. Нехай вони зі своїми грішми шпацують у шовкових трусах деінде. Лютого він пустив не заради прибутку й змирився з тим, що той наступатиме на його високі дубові пороги й слухатиме його двері. Хтось мав бути з хатою віч-на-віч, крім них з Голькою, третій, але видимий, такий, щоб вони його знали, сказав собі Кармазин, а ще хотілося йому з кимось перекинутися в хаті словом.

Для цього Голька не підходила. Вона завжди мовчала, й це весь вік було саме те, що потрібно, коли у нього, також без голосу й звуку, визрівали думки. Але тепер вони, виношені й виплекані за вік, стали Кармазинові ніби хитатися й розбігатися чи втікати, й він мав уже з'ясовувати для себе істину в суперечці. А Гольку він одучив від суперечок. Кілька разів Кармазин пробував «ковтнути» гранчка, не закушуючи, й уголос сперечатися з собою, але знав та й бачив, що в такій суперечці він от-от візьметься трошити все, що перед очима, а шкода ж. Так і появився в хаті в Кармазина Лютий на статусі, що дозволяв, а то й передбачав навіть диспут з господарем.

Лютий перебрався до Кармазина, коли його випроводила з своєї хати Любуся, й був також у фазі, коли усе, що давно й нібито певно вже одстоялося й зляглося в душі,

починає волати чогось — вітру, світла — і треба ворушити все й виносити, як виносять весною одержу з шафи — на сонечко, на вітер — пересушити та подивитися, чи не побило за зиму мілля. Немає нічого несподіванішого від молі — вона ні сіло ні пало може прогризти тобі дірку в найвиднішому місці. А як можна додивитися, де вона там загнуздилася в душі, окрім як винісши з неї, що там є, та розвішавши на частоколі слів...

Лютий кілька днів мовчав, сновигав по кімнатах, рипів дверима, ніби об'явився той, що досі скрипів невидимий. І хоч Кармазинові при ньому, видимому, реальному, а тому мовби й осяжнішому, було спокійніше, він бачив, як, виходжуючи з глухим вистуком по дубовій шістдесятці підлоги з кімнати до кімнати, той наливається чимось, набрякає злістю й ось-ось має вибухнути. Кармазин ждав. Байдуже, що лютиться він на щось своє — коли вдарить грім, то вже вцілив чи не вцілив у вашу хату, а кожен хреститься й згадує свої гріхи. Нарешті Лютий сказав:

— Скажи, на яку вона феню тобі, ця хоромина, що ти за неї дияволу душу продав?

Вдарило справді громом і над Кармазиною-таки головою. Кармазин зразу й побачив, куди й чого поціляє Лютий — щоб згоріла сусідова хата, а своя тим часом зосталя ціла. Та й Кармазин же прагнув того самого, і Лютий підказав йому спосіб порятунку. Кармазин спитав:

— А ти сам — за що продав?

— А не продав я, не продав! — ще дужче скипів Лютий. — Я в житті маю все, що душі завгодно, а ти весь вік бабрався в гною, як жук: і що маєш — хату?

— Ну, хату. А ти? Мав ти все, що душа бажає, та й що? Я — жук-гнойовик, а ти черв'як, той, що в яблуці. Смокче солодкий сік. Одне проточив — упало, переліз у друге, третє, насмоктався, як пузир, та й що, питаю, що?!

Вони, мабуть би, побилися, якби метав таким громом хтось один з них і якби таке метання не було потрібне кожному. Проте скоро побачили, що, прагнучи підпалити дім сусіда, навряди чи порятуєш свій власний, скоріше навпаки. Й вони замовкли обидва разом, а те, що малося кожному з них обстояти чи зміцнити в собі, після суперечки стало ще хисткішим, і в мовчанці, що запала поміж ними на цілий тиждень, далі щось назрівало.

А десь поміж ними й понад ними ходив третій, Горовий. На ту пору він уже збагнув щось основне у житті. Агроном розповів Горовому, як за його машиною гнався Кармазин,

ї Горовий зрозумів, що той десь діходить зараз до своєї критичної грані.

Горовий згадав, як був у Кармазина в дворі, коли той смалив свиню. Нудотний дух горілої щетини й сала по тому довго стояв йому в душі, й Горовий, якби це було не сьогодні, в наш час, мабуть, подумав би, що в тім Гуркаловім обійсті не без якоїсь чортівні. Чи не залишив там Гуркало якогось злого чару, як той старий у оповіданні Гоголя, що поклав золото в раму портрета?

По дорозі до Кармазина Горовий зазирнув на майданчик, де Тесленко мурував стіни Надії. Червоні гірлянди з цегли-паленки вже зав'язувалися в нього на пілястрах і попід вікнами, в натурі красивіші, ніж були на малюнку в альбомі, де в окремих штрихах зосталася Надійчина рука. Цегла зацвітала цвітом, особливим чаром мистецтва, в якому говорить вже не матеріал — цегла там, дерево чи слово, — а людська душа. Стільки років пиляв на пилорамі колоди, стругав дошки та збивав на парники рами цей Тесленко, й ніхто не знав, що він годен розбудити в камені душу. Горовий звільнив його від бригадирства. Тесленко був тільки тут, при Надії. Коли муляри не встигали за ним або траплялася в них перерва, Тесленко сидів на ящику з-під розчину й споглядав зроблене, а може, обмірковував, що треба робити далі, й, може, не на цім навіть будинку.

Якось, ідучи до Марини на ділянку біля Дніпра, Левко побачив на кручі Тесленка. Він сидів на шпилі, так само замислено й зосереджено споглядаючи згори широке пониззя, ніби й там, скільки сягало око в голубому серпанкові над Дніпром, простиралася його Надія. Чи навпаки — звідти до нього йшла. Мистецтво постає зі світу, а світ — з мистецтва.

А навпроти — високий глухий паркан і зловісна Гуркалова кам'яниця. Їм випадало ніби протистояти й змагатися — Надії й Гуркаловій кам'яниці. І, мабуть, йому з Кармазином...

Запалений цією суперечкою, Горовий увійшов у двір. Кармазинів вовкодав припнутий коротко, отже, хтось був удома. Сам Кармазин. Він тепер ходив обідати додому — не тому, що стало близько від ферми, а що хата вже була при ньому й мав кожну вільну хвилину повернутися до неї й доглянути.

Кармазин стояв біля дверей до вітальні, легенько штовхав їх рукою туди й сюди, видобуваючи короткі звуки, й прислухався до них. Вигляд у нього був і страдницький,

і зятятий водночас. Він чомусь нагадав Горовому картину з дитинства, коли орали ще волами, й він бачив, як в обід, одсапавшись та попасшись, віл приходить лизати своє осоружне ярмо. Якась тоді привиділась Левкові алегорія, й він згадував старого вола Хорешка в своєму житті не раз. А поза Кармазином у прочинені двері виднілася вже обставлена вітальня.

Горовий подивився на шафу й сервант — блищали, як дзеркало, тільки ж дзеркало доглянути легше, на ньому не світиться кожна порошинка, як на брунатній поверхні дерева. Горовий це знав, пам'ятав відтоді, як ще була маленькою Надійка. Коли вона вчилася ходити, у них, хоч як сварилася Марина, всі меблі й стіни були в дрібних зірочках від розчепірених пальців малих Надійчиних рук. Здається, ставила їх навмисне, бо пильно розглядала, і десь у два чи два з половиною роки вона, замацавши отак долонями шафу та награвшись тими узорами, ішла до матері й казала чистосердечно і радісно: «Надійка балювалася». Марина кінець кінцем на те махнула рукою. І хтосьна, може, там, на стінах та на меблях, започаткувався Надійчин інтерес до ліній і узорів. Вона, коли й піросла, не любила витирати полірованих меблів, і не любила хати взагалі.

Поки Кармазин видимо готувався до відпору Горовому чи навіть до наступу на нього, Горовий устиг подумати, що в Кармазина ніколи не буде на стінах відбитків зірчатих дитячих долонь, з яких починається і у яких втілюється сенс людського життя. І його розібрала злість на цю лазаретну чистоту й блиск, на Кармазина, який усе життя до того блиску йшов і весь на нього витратився, на себе, що стільки років дивився на нього, Кармазина, як на маяк і не придивився своєчасно, яку ж він висвічує путь. Зараз перед ним наочне свідчення власної помилки — свиня, яка лише тоді гляне на небо, як будуть смалити. Тільки смалить Кармазин себе сам. І стоїть упоперек дороги до Надії. Ця злість призвела Горового до помилки. Він сказав:

— І навіщо воно тобі, оце добро?! Як мовиться, з собою ж не візьмеш. І на похороні ми не кажемо — пішов від нас власник хати чи «Жигулів», а пішов від нас той, який щось зробив...

Кармазин, що був готовий боронитися, нападаючи, від тих слів зів'яв, як листок, на який хлюпнули окропом.

— Може, я мало робив? Погано?

Горовий зауважив той минулий час у мові Кармазина й став говорити стриманіше:

— Робиш ти добре. Але як тут сказати? Ти довго був мені за зразок робітника, а зараз ось я думаю: тепер стало важити ще й те, з думкою про що робиш і ким, працюючи, зробився сам?

— Зробився сам,— повторив слова Горового Кармазин з іншим змістом, з яким кажуть, наприклад, про якусь деталь, що спрацювалася.

Кармазин подивився кудись крізь Горового, ніби його тут і не було зовсім, і знову став бавитися дверима: давав їм звільня відчинятися, щоб вони скрипіли протяжно й багатоголосо, а тоді швидко штовхав рукою назад і слухав короткі уривки звуків. Що Кармазин їх слухав, було видно по рухові його брів, Горовому нічого не зоставалось, як тихо зникнути.

Недавно, коли Кармазин був розбився на «Жигулях», Горовий зумів подати йому соломинку й витяг із води, зараз він цього зробити не зумів. Його засліпила злість. А може, він помилився й не зараз, а десь раніше, може, слова треба було сказати Кармазинові не в кінці, а там, на початку, бо зараз вони йому — як лижі, коли скінчилася зима. Скоро Горовий зрозумів, що помилка його була тяжча, ніж він був подумав спочатку.

Кармазин не пішов до трактора й до самого вечора простояв отак, гойдаючи двері. Вони пливли йому перед очима, вже від усього осібні, немов у тумані, знімалися із завісів, укорочувалися й перекидалися горизонтально. Й уже не двері він гойдав, а ніби решето, те, що було прив'язане до бантини в клуні. А на землі, на току гора пшениці. Її молотили тоді до різдва батько, мати і двоє наймитів, а його, малого, ставили до решета. Це неважко й для малого: вкинув посильну лопату чи дерев'яний совок — погойдав, просіяв, знову вкинув. А гора була така велика, вона все росла й росла під звуки ціпів; гуп, гуп, гуп, і треба було гойдати, й гойдати, й гойдати решето. Кармазин гойдав його, непритомніючи, до самого різдва, всю зиму, весь вік, аж поки не одібрали в батька клуні й не пішов він по снігу босий, стукаючи в людські ворота коsturом. Кармазин не чув, що гулав дверима в стіну. Перед ним все життя гойдало решетом.

Кожній людині неодмінно прийде той день, і час, і хвилина, коли все, чим були заповнені дні й роки життя, просіється раптом ніби на особливому якомусь тонкому решеті, як пил, і зостанеться на ньому тільки зерно, й побачиш ясно, чим насправді живеш. Чим прожив.

Він не чув, як тупо гупають у стіну ціпи дитинства, й не чув уже ні протяжного, ні короткого скрипу дверей, у голові Кармазинові лунав лише той тонкий сонячний звук, який з усіх людей на світі міг почути тільки він. Він міг би об'єднати їх, такі звуки, зіткати з них нечуваний узор, що здивував би увесь світ із гучномовця біля клубу...

Увечері прийшла Голька й одтрутила його від дверей, зависла їх рушником. Той рушник зостався й на ніч. Лютий, прокидаючись, бачив зі спальні, як у темряві біліє на дверях довгий рушник, а вранці виявилось, що на тім рушнику висить Кармазин.

25

Геодезисти з меліораторами буквально упали з неба — прилетіли в село на вертольоті. З нього вони мали обстежувати й фотографувати яруги. Той вертоліт підняв на ноги всю сільську дітвору — ніхто з сільчан досі на землі вертольота не бачив. Та ще більший шарварок в селі зчинили вертольотчики. Було їх трое, а тому їх одразу ж прозвали «трое веселих друзів»: Найбільший, Середній і Малий. Здається, вони провели рекогносцировку села ще з повітря, бо, ще не дійшовши до готелю, вже знали, де що шукати.

Найбільшим одчайдухом з них був Малий веселий друг. Чимсь він нагадував сільського Малога: меткі чорні очі у вузьких щілинках завжди припухлих очей, тільки на обличчі в нього й на волоссі палала червона пожежа. Той вогонь, мабуть, безперервно горів у ньому й пік зсередини. Розповідали, хто з них де бував — у заполярних снігах і кригах, між сопками, а один літав десь навіть над кратером вулкана під час виверження. Й це не видавалося неймовірним, їх вистачило б на цілий світ.

Тільки опустились вони на землю, одчинили дверцята — й Малий веселий друг, висунувши огненну голову, став оглядати село крізь щілинки своїх примружених очей, набігли хлопчачки.

— Дядьку, що ви тут робитимете?

— Як «що»? Буду катати.

— Кого? Коли?

— Завтра зранку. Всіх, у кого буде квиток. Квитки продаватимуться в чайній, у буфеті.

Назавтра вранці Однорал, який своїм звичаєм відмикав школу, якщо не зоставався ночувати в кабінеті, дививсь у,

вікно й не йняв очам віри — до школи йшли самі дівчата. Всі хлопці доходили тільки до майдану, що перед школою, й звертали ліворуч, до буфету. Однорал поспішив туди й собі. Хлопці стояли в черзі за квитками на вертоліт. Однорал не знав — лаятись йому чи сміятися. Однак веселих друзів земля родить хоч і не густо, та не так уже й рідко. Хтось із учнів випередив Однорала, й, покинувши чайну, вони не пішли до школи, розсипались по завулках скраю села. Однорал і троє веселих друзів не встигли збагнути, що воно й куди, як на вертоліт широким каре пішли з грудням ошукані хлопчаки. Довелось веселим друзям одчиняти дверцята машини й пускати їх всередину чохом. Вони вмістилися всі за три рази, притому поки одні піднімалися над селом, ті, що не вмістилися, стояли на полі, не випускаючи з рук своєї зброї, правічної, й, дивись, годящої навіть проти найсучаснішої техніки. Троє веселих друзів катали хлопців, сміючися вже з себе, але їм, здається, було однаково.

Незабаром хлопці вже йшли до села, до школи, юрбою, веселі, переможні, й попереду всіх виступав високий Дон-Кіхот, вів їх, сміявся з ними, як їхній найперший заводій, і Горовий, дивлячись на них у вікно, подумав: чи не намовив їх на ту витівку сам Однорал. Ну, може, не прямо сказав, але навів на думку непомітно й з тої, вважає, хуліганської витівки тепер поживає щось і присутнє. Педагогіка — складна штука і, як усяка творчість, дається до рук не кожному.

У талановитої людини своя справа робиться мовби легко, за іграшки. Узяв і обернув хуліганську витівку на урок дружби й вірної товариськості. Бавлячись, Надія черкала нігтем на цераті, чекаючи обіду, й під ним на коротку мить з'являлися обличчя з виразом радості чи гніву, розуму або глупоти. Вона швидко стирала їх, розгладжуючи церату долонею, але усе те жило в ній, едналося у певну цільність, що об'явилася потім у її «Світі» — та цільність, на осягнення якої у Горового пішла більша половина життя. Мабуть, він не обрав чи не зовсім точно обрав стежку свого таланту або не було тоді ще всіх можливостей для такого шляху. Людське життя завжди залежить від обставин. Горовий навіть думав, що в кожній людині живе не одна, а ніби кілька можливостей, і від обставин залежить, яка з них стане для неї справжньою. Поза обставинами людей не можна виростити, як тих гомункулусів у колбі. Змінюються обставини — змінюються й можливості, й не визна-

чиш' точно, до чого тобі докладати більше сили й уваги — до людей чи до обставин.

Прийшов прощатися Задерій. На чолі в Горового лежав уже знайомий Задерієві відбиток якогось знання. Задерій проходив по селу майже два тижні. Од центру, від готелю до правління й до будинку Кармазина вела досить широка вулиця, на кручу, де стояла хата діда Солов'я — ця вулиця вужча, а поміж ними завулки й уторовані стежки міжгородами. Машини, й підводи, й людські ноги утоптують, розмелюють ґрунт, вода від снігу й дощу рік за роком змиває перемелену землю, дороги й стежки з роками глибшають. Проте Задерієві вдалось, що вони мовби поглибшали в нього на очах, поки він топтав їх протягом цих днів. На стежках і дорогах він знаходив сліди Горового, які вели Задерія до істини. Задерієві видавалось, що він дійшов до неї по слідах багаторічного шляху Горового, збагнув усе, що сьогодні відоме тому, однак зараз, споглядаючи голову, може, востаннє в своєму житті та зіставляючи бачене з тим, що уявилося, Задерій доходив висновку, що досягнув не все. Й зараз відчув, що про це здогадався Горовий, бо він запитав з трохи поблажливим посміхом:

— То як — пізнали усіх правих і винуватих?

— Для себе я називаю це трохи інакше: не праві та винуваті, а початки й кінці; ніби й вистежив їх, намацав, але як по честі, то зараз бачу, що найголовнішого з усіх правих і винуватих я не досягнув і оце думаю, мабуть, досі я підходив до справи занадто самовпевнено.

— Ну,— знову посміхнувся Горовий,— ви просто прагнете неможливого, абсолютної істини. Усе пізнати можна тільки тоді, коли воно вже скінчилося назавжди. А я ще живий і хочу жити.

— Якби ми оце були при чарці, то я б сказав: на здоров'я вам. Але Кармазин помер. Ви вважаєте себе причетним до його смерті чи принаймні до того, що він дійшов такого кінця. І ви ж самі казали: горбатого могила виправить. Що ж — виправила?

— Це було б надто просто й легко — тільки дождити смерті. А воно ж так — один горбатий умер, другий живе, й таким чином і те, що саджаємо зараз, не вберегти від горбатого впливу. Я навіть думаю, що цей вплив може утворюватись і не з горбатого, а народжуватись навіть у тому, чим самі живемо. Ось найпростіший приклад. Ви тут, у селі, як я бачу й розумію, думкою біля самісіньких

основ, і в душі у вас зараз робота, важливішої від якої для людини, може, й немає на світі. А тим часом зверну, на неглибокий погляд, який, скажімо, цілком природний у підлітка, що робить інспектор? Ходить собі по селу — руки в кишенях, професія гарна тим, що нічого не треба робити. Або інший приклад, з природи. Удобрюємо землю з кожним роком все більше й краще. А знаєте — бур'ян на удобрення відгукується швидше й активніше, ніж там пшениця чи цукровий буряк? Ще з іншого боку. Удобрив ми поле. Мали зібрати рекордний урожай «іллічівки», а вона взяла та й полягла під дощем, від того, що була тяжка на колосі.

Поки Горовий говорив, Задерієві видавалось, що бачить, як він ходить побіля того найголовнішого, що знає і чого не знає Задерій. Десь воно тут, так близько, що здається — на віддалі одного слова.

— Де ж вихід? Який ви знаєте вихід?

— А я його не знаю, — знову посміхнувся Горовий.

— Як це?!

— А так. Не знаю. Та й навряд, щоб хто інший знав. Бо цей вихід — не двері в стіні, прорубані чи закладені в ній раз назавжди. Я певен, що його треба постійно шукати й знаходити. — Горовий спинився, поглянув на рум'яні Задерія й тоді докінчив: — І це шукання може скласти весь зміст нашого життя, стати нашим небом.

Задерій підвівся прощатись. Він знав, що дорога цього чоловіка забирала в тому напрямку, де все менше й менше було шансів, щоб їм зустрінуться знову, і це й радувало його, й засмучувало. Він часом, коли траплялися йому гарні зустрічі, ловив себе на думці, що в його професії є щось від провідника в залізничному вагоні — з ким би не познайомився, все лиш на мить, на один день, поки дійде до кінця маршруту поїзд, а потім уже годі й сподіватися на зустріч. І ще Задерій думав у цю хвилину про тест. Він згадав його, коли казав Горовому про чарку. Це вже було ніби випробуванням для Горового чи для того Горового, який виснувався в Задерієвій уяві. Сам Задерій не скріплював чаркою своїх знайомств. Якщо вони приносили йому добре зерно — воно зоставалося з ним. Горовий про чарку не згадав, мабуть, був тієї ж думки. Задерій, уже прощаючись за руку, спитав:

— А скажіть, якби двадцять років тому намалювати вам оцей шлях — чи пішли б ви по ньому?

Горовий задумався на мить.

— Хтозна... Це питання з тих, відповідь на які не можна

перевірити практикою. Може, й не пішов би... Може, вибрав би іншу стежку, легшу... Легшу чи важчу, але — невідому. Крім усього, мабуть, нудно було б, знаючи, що білі починають і виграють.

Задерій пішов, відчуваючи, що в поясненні Горового нібито чогось бракувало. Горовий з таких людей, які повністю не вкладаються в слова. Він осягнув ту гармонію, яка не перевіряється алгеброю. А може, й не в гармонії справа. Може, справа не в тім, що Горовий знає щось особливе, а в тім, що він твердо певний: те, що знає, правильне, й робить він те, що потрібно. У єдності віри та істини — вся його сила.

Поки, отак міркуючи, Задерій ішов до готелю, почався дощ. Запахло прибитою краплями землею, озоном, почулося те, чому Задерій не знав назви, й навряд чи має воно назву, що навстіж розчиняє людську душу, щоб прилучити її до всесвіту. Дощ густішав, танцював на пилюзі сірими сплесками. Задерій ступав по них, думаючи, що якби в людини втрапилися отакі відчуття дощу, вона б, мабуть, перестала бути людиною.

...Горовий зостався за столом. На його брунатній чистій поверхні — в Горового стіл не завалений паперами — віддзеркалювалось тонке, з вогниками рум'янцив на щоках, обличчя хлопця, Задерія чи його самого. Ні, у нього в юності не було такої шкіри на лиці, на ньому лежала смага і жовта виснаженість від голоду, війни, роботи. Й він ішов на інші звуки, однак цей хлопець все ж нагадував Горовому його молодість. Горовому було втішно знати, що такий хлопець є.

Потім голова став дивитися на яблуні за вікном. Він посадив їх двадцять років тому, у першу свою весну на селі. За двадцять років сад розрісся й почав уже старіти. Цієї весни на яблунях повтішали товсті гілки — для омолодження. Тоненькі галузки рясно висипали на старих стовбурах, поп'ялися вгору. Вітерець ворушив молоді пагони, шелестів листям. Горовий відчинив вікно. У прогрітому червнем повітрі запах недалекого дощу. Його ніс вітер. Вітер ворушив пагони й шелестів листям у Горового на обличчі. Тоді на широке моложаве листя впали краплини, потекла по рожеватих пагонах вода, покотились по обличчю Горового краплі й стали змивати з нього смуток за тим хлопцем, до якого через двадцять, тридцять років уже не переступити. І не вернутись назад. Як у природі всяка погода благодать, так і в людському житті — кожна пора.

...Уже змоклий, переступив поріг до готелю Задерій. Над розкритим чемоданом сидів Лютий.

— Дощик який,— сказав Задерій,— щоб не поїхав оце в село, не знав би, який насправді буває дощ.

Лютий не озвався й не підвів од чемодана голови. Він сердився на Задерія, відчуваючи якусь причетність його до того, від чого мусив оце втікати. Задерій сів біля одчиненого вікна й став дивитися на дощ. Вітер утих, і не гриміло, великі краплини поволі дрібніли й густішали, пішли сивуватим пилом, і земля під ним скоро залисніла масним полиском мокрого чорнозему. Задерій знав, що зараз на ту землю вже не ступити, ноги вгрузнуть і поповзуть у липкій чорній грязюці, схожій на розтоплену смолу, однак це не гнітило його. У нього все крутилися на думці слова з якогось фільму — про те, що в природі немає поганої погоди, й хоч він, як городянин, і не знав ціни справжньому дощу, коли є в ньому справжня потреба, проте відчував цю потребу, ніби розлиту спрагою в повітрі, і дощ підносив йому дух, як видовище вгамування спраги, як сконцентрований вираз якоїсь вселенської гармонії, з якої людина осягнула лише частку.

А Лютий сопів носом — дощ міг завадити йому дійти до автобуса. Втім, до зупинки він дійде по обочині, по траві, а від центру села дорога тверда, й автобус піде по ній за всякої погоди. Його дратувало, що цей зелений хлоп'як, збираючись із села, сяє обличчям, ніби побував тут на святі чи відкопав який скарб. Лютий не міг не розуміти, що й дощ цей, хоч би яким видавався Задерієві чудесним, не хлопнув би на нього такої хвили, якби не було її в нього самого в душі. Щось-таки відкопав він тут, повезе з собою, а Лютий буде плуганитись по грязюці до автобуса ні з чим.

Дощ пішов такий, що в хаті посутеніло. З неба полилось, ніби там збиралося цілий вік. Задерій чудувався з сили, що здатна отак вибухнути в природі, він не міг уявити, як у небі, в повітрі може зібратись і триматись стільки води.

Задерій захоплено дивився на стіну води за вікном, що лилася з неба з шумом водоспаду, ніби бачив таке уперше на світі й ніби на світі нічого зараз не існувало, крім того водоспаду, й у кімнаті не було живої душі, щоб хоч і не розмовляючи, але ж з нею разом дивитися на диво. Таке буває. Люди, коли розуміють одне одного, то спілкуються й без слів. Цей хлопець приїхав шукати за ним криміналу і не знайшов, пройшов ось попри нього, ніби проз порожнечу. Лютому майнула зараз химерна думка: хай би він

таки вчепився до нього, й тоді не було б йому оце до Лютого байдуже, як до дірки.

Дощ ішов отак до самого вечора і всю ніч. Автобус не прибув. По спадастих полях Верем'я линули потоки, зашуміли в ярах. Здибилась жовтою піною Бобриця, річечка, яку в тиху літню пору можна було переступити. Бурхливий рудий вал вихопився на греблю, під ним осунулись, ніби пішли в землю, берегові стояни мосту, за ними, опи́савши півколо, ніби рамена великого вітряка, пірнули у руду кипінь бетонні плити накриття, і Верем'я зосталось ніби на острові під чорним небом.

Тримаючись за гострі штахетини, Горовий дістався в темряві до свого УАЗа, увімкнув рацію. В ефірі крізь шум і тріск чулися голоси тривоги. На низу заливало польовий стан, вода підіймалася до будиночків заводської бази відпочинку над морем. Голос секретаря лунав по селектору стривожений і строгий, голос уже не секретаря, а голови комісії по боротьбі з стихією. Верем'я зоставалося на своєму острові вгорі, ні подавати допомогу комусь, ані чекати від когось. Втім, ферми у Верем'ї нагорі, їх не заливало. Село лежало темно, приплющено під зливою, але в хатах не чулося біди. Проти неба хата наготована від самого свого народження, й роки, що проминули над нею, таки укріпили її покрівлю, замінили солому на шифер і залізо.

Дощ ішов безперестанку всю ніч, а світанком — ніби фантастичний збан угорі вилився весь — перестав ураз, розвіялася сіра мряка, й висипались ранкові чисті, червонуваті зорі. Світанок ще не переважив їх своїм промінням, як по вимитому аж до тверді жолобу дороги пробрьохав Соловей і постукав до Горового в незамкнуті двері. Люба!.. Він вийшов із дому ще по дощу, мокре його лице кривилося — і плакало й сміялося водночас. У нього мала народитися онука — не маючи синів, Соловей якось не уявляв, що може народитися хлопчик, — але ж по всьому ніби передчасно, і фельдшерка — вчилася разом з Надійкою — каже, що такі передчасно й боїться. У селі немає лікарні, в таких випадках викликають машину з району. А район тим часом за Бобрицею, що хоч і стала вже осідати, однак її не переїхати вбхід. Горовий не знав, що робити. Завів машину й, розбризкуючи вище парканів грязюку та раз у раз стаючи машиною впоперек шляху, вибрьохавсь із завулка на центральну вулицю. Село вже не спало, одчиняли вікна, одсовували двері в хлівах, віталися з головою.

— Доброго ранку.

— Доброго здоров'я.

— Не потопило?

— Живі. У хлів тільки налило врівень з порогом.

І нікому не спало на думку, чому він плуганиться на край села, тицькаючись радіатором то в один, то в другий паркан. Горовий шарпав кермо гарячковито, ловлячи себе на думці, що так нерозважливо він ніколи не кермував машиною. На твердому Горовий підвів очі й побачив Задерія, що стояв, опершись плечима об одвірок готелю, й дивився в небо. Воно очищалося зі сходу, розходилися і підіймалися вгору хмари, й у прогалини поміж ними от-от мало проглянути сонце. Він мовби виглядав, чи льотна буде погода. Й тут Горовий подумав про вертоліт.

— А що веселі друзі — є вони на місці? — спитав замість привітання Горовий.

— Сплять.

Лютий сидів похнюплено біля столу, виглядав він ніби з похмілля, а веселі друзі лежали покотом, як дрова. Їх не можна було добудитися. Зі сну хвицялися, як діти. Горовий підводив їх за плечі, притуляв спинами до билець, уторопавши, що й до чого, вони одразу ж почали реготатися, так ніби їм у житті не знаний був якийсь інший стан.

— А на кого ж записувати, як привеземо? — став доскіпуватись наймолодший.

На його слова скинувся враз Лютий і клацнув кришкою чesmодана. Старший, видивившись на обличчя Горового, стусонув Малеого кулаком у бік, але той відскочив від нього пружно, ніби м'яч від стіни, й вів своєї:

— Розумієш, якщо на старшого — так мені, молодшому, буде обидно. А як записати на мене, наймолодшого, — так тоді обидно старшому.

На обличчі в нього стрибало і сяяло руде ластовиння.

Горовий із Солов'єм поїхали по Любу. Добиралися довго. Коли вони увійшли в хату, Горовий побачив над постіллю, де лежала Любуся, до смерті перелякані обличчя старої Солов'їхи й фельдшерки. Любу не можна було впізнати. Жовте й витянуте, зовсім не її обличчя, чуже, відсутне, і в очах, розкритих широко й болісно, не було ніякого виразу, ніби Люба нікого не бачила чи не впізнавала. Вона стогнала крізь туго стиснуті зуби. Горовий зробив їм знак, щоб виводили, й вийшов розвернути у дворі машину. Любу винесли загорнуту в простирадла. Разом вони поклали її на задне сидіння. Спереду сів Соловей, і Горовий рушив назад, по своїй колії, намагаючись їхати яко-

мога швидше і якомога обережніше. Йому весь час видавалося, що він уже бачив такий, як оце в Люби, вираз в очах, заглиблених кудись туди, куди не випадає зазирнути живому. Щось таке було в очах у Надійки в її останній вечір. Горовий одвернув дзеркало над головою, щоб не бачити в нього Люби, й не зауважив зовсім, що вони не взяли з собою фельдшерки. Чи про неї забули, чи сама вона втекла з-перед очей із ляку.

Вертоліт уже лопотів розмашистим, нешвидким своїм гвинтом, і наймолодший веселий друг світив їм навстріч ластовинням з прочинених круглястих дверцят. Біля вертольота стояли Задерій із Лютим, їм не випадало інакше виїхати з села. Любу поклали посередині, на одкинуті назад сидіння. Горовий із Солов'єм вийшли, вертоліт додав обертів гвинтові, знявши довкола хмару торішньої стерні та вирваної трави, й повільно одірвався від землі.

Соловей провів його очима, подякував Горовому й рушив до села. Горовий не став його запрошувати до машини, але йому здалося, що старий, як одлетів вертоліт, ніби трохи заспокоївся. Горовий же довго не міг сісти за кермо, щоб їхати назад. У нього тремтіли руки й ноги, як після довгого бігу. Вертоліт мав летіти в місто — у залитому зливою районі йому не було де приземлитися, щоб до нього швидко підійшла машина. Горовий хотів сказати Любі щось підбадьорливе й не зміг, бачив, — вона б не почула й не зрозуміла його все одно, її тут не було. Зараз Горовий не був певен, що правильно вчинив, не сівши з Любою сам. Він нічим їй не міг допомогти, але Люба зосталася там з чотирма чужими чоловіками й... Лютим. Він помагає Любі тим, що присутній, чи навпаки? Горовий увімкнувся в зв'язок і став через район додзвонюватися до міста, щоб вислали в аеропорт швидку допомогу, хоча й знав, що пілоти викличуть її радіограмою з борту. Горовий зробив усе, що міг. Однак ця життєва формула одних заспокоює, кажучи, що їхнє сумління чисте, а інших поприкає за безсилля. Нею може заспокоїти себе якийсь лікар після невдалої операції, але не заспокоїться батько...

26

Вертоліт дрижав, набираючи висоту. Найстарший веселий друг підіймав його звично й уміло. Він і за інших обставин не давав зніматись із землі Малому, бо в того машина стрибала так, що от-от мала захлинутися власною силою. Коли ж її підіймав Старший, то й у найлякливіших

пасажирів з'являлося відчуття впевненості у тому, що все буде гаразд. Вдалині попереду ще туманіла гроза, а позаду в них на проміту, аж ніби одшліфовану міріадами струменів води небесну сферу впливало сліпуче сонце — вертоліт ішов ніби на межі двох стихій. У найстаршого, коли вже він набрав висоту, й ліг на курс, і турбіни перейшли на рівний звук, навіть майнула думка, що цей політ міг би правити за зразок для життя. Чийогось, а може, — від себе навіть потайки, — і для його власного, згодом через рік-два, отак просто, прямо, оптимально поміж двома стихіями, не пірнаючи в жодну.

Він не додумав до кінця цієї думки, як у кабіні розітнувся звук, од якого він стелувався, як від раптового удару. В пілота вухо завжди налаштоване на звуки, в польоті машина найтонше контролюється слухом, і найменший відтінок якогось іншого, незвичного шуму може казати про неминущість і невідворотність найгіршого. Але він ніколи ще не чув такого звуку, і сплеск його блиснув пілотові у мозку видовом страшною катастрофи. Він озирнувся назад і крізь прочинені дверця побачив, як припали спинами до обшивки його пасажирів, ніби їх одкинуло хвилею вибуху, й зрозумів: це закричали пологи.

Задерій сідав до кабіни вертольота з складним почуттям, що передує в людині чомусь ніколи не баченому й незвичайному. Йому було ніяково й соромно перед Любою за те, що буде спостерігати, чого йому бачити не слід, і завдаватиме їй додаткових прикрощів. Та коли внесли її, Задерій зрозумів — Любу не гнітить присутність п'яти чоловіків над нею, вона була у стані, в якому не існували, принаймні не розрізнялися чоловіки, жінки, в якому втрачалось багато, може, навіть і все другорядне, дрібне.

Люба чула різкий біль рваного живого тіла, що, здавалось, переважував життя. Задерій це розумів. За першим криком був другий, голосніший, потім ще голосніший і голосніший. За тим криком не стало чути гуркоту моторів, а потім усім їм не стало чути себе.

Ці хлопці вже бували в бувальцях, чули ревіння шторму й гоготіння пекельного вогню, і кидало їх поривами вітру за вершечок від ревучої океанської хвилі, але тоді було зовсім не так. Там кожний з них знав, що має робити й що осягати — машину, хвилю, себе, зрештою. У напружених діях вони забували про смерть, що чигала на них, вона ніколи ще не поставала перед кожним так оголено, болюче і значущо. Десь пізніше вони зрозуміють, чому людину і ва-

бить, й лякає, однак же врешті-решт підкоряється їй всяка стихія, бо людина народжується в стихії, якій рівної на світі немає.

Старший устав з-за керма й з рук у руки передав його найменшому. Середній затис долонями вуха зверх шолома й крізь крик і тріскотняву розрядів недалекої грози намагався почути голос аеропорту. Старший не казав Малому, як тримати машину. Той припав до важелів, як не припадав до них одвіку — це було заняття, хоч якась дія. Старший підійшов до Люби, розгорнув простирадло, підклав їй під ноги опору із спинки крісла. І Задерій поспішив на поміч. Їм нічого не лишалось, як приймати пологи, і нічого довкола, ані в них у самих не зоставалось, крім цих положів. Умовності? Це коли є вибір.

Машина йшла рівно, не треба було ні за що триматися руками. Лютий сидів згорблено, утупившись в ілюмінатор. Задерієві він на той час випав з ока. Удвох із Старшим вони прийняли дитя. Щось рожеве й слизьке. Задерій тримав його на двох долонях, поки пілот перев'язував пуповину кінцем тонкого дротика в жовтій капроновій ізоляції. Тоді взяв немовля на білий обривок простирадла, обдивився його й сказав:

— Дівка. Ну, брат, дівка! На матір схожа.

Вони не зауважили, що Люба перестала кричати й слова пілота, мабуть, почула. Задерій подивився на зморщене рожеве личко. В очах у немовляти не було ще ні погляду, ні виразу, але по їхньому вузькому прорізу вгадувалось, що з дівчинки буде така ж, як і мати, половчанка. Дитя кривилося й, мабуть, плакало, за гуркотом вертольота не було чутно. Проте Задерій нічого не чув, він не одійшов від напруження, якого в житті йому ще не доводилося зазнавати, від роботи, яку йому не випадало — і чи й випаде більше! — робити. Скільки ж це він ходить по землі, з стількома людьми стрічається й розминається, однак тільки зараз пізнав по-справжньому, у якому горнилі мук вони з'являються на світ!

Пілот поклав сповите дитя біля Любиного плеча й пішов у кабіну, сів у крісло й став пильно в щось удивлятися попереду — вдалині крізь голубу запону вже прозирило білими цятками будинків місто.

Люба чула біля плеча своє немовля. Вона не розплющувала очей, але на обличчя їй потроху, по рисочці, став повертатись її питимий вираз. І було враження, що по Любиному обличчю раз по раз легенькою хвилиєю проходить

вітерець. Ось-ось вона мала розплющити очі. Задерієві страх як хотілось зазирнути їй в очі й побачити, що в них тепер, але він знав, що цього робити зараз не можна й не слід стояти тут, над нею, щоб вона побачила й зрозуміла, що він тут був і тоді. Задерій відійшов у глибінь салону, до ілюмінатора, де сидів Лютий. В рухові, що пробіг по спині в Лютого, побачив якийсь протест, але не став його з чимось пов'язувати, сів біля віконечка й, притисшись лобом до холодного плексигласу, став дивитися вдалину, з якої на нього напливало місто.

З висоти Задерій розпізнавав його квартали й найбільші будівлі. Згори місто виглядає іншим, відкритішим, воно не планувалося для споглядання звідтам. Пізнавав знайомі вулиці, по яких він проходив уже стільки років, і майже на кожній з них йому час від часу стрічалися обличчя й постаті, що врзались у пам'ять, ніби еднаючись в один образ дівчини, яку він мав колись зустріти. Перший раз він її побачив десь чи не в десятому класі. Спускався по Круглоуніверситетській, а вона йшла вгору. Вітерець відкидав їй назад чорне волосся. Скинуте догори підборіддя й розмашистий, характерний рух ліктів у ході, ніби всім тілом вступала в такт і мала підхопити зараз куплет, приспів на високій ноті. Задерій став тоді й довго дивився їй услід, йому здавалося, що саме таку дівчину й мала спостерігати Мухіна, коли задумувала ліпити свою славетну скульптуру. Потім він бачив цю дівчину, коли вона, виходячи з трамвая, всміхалася сонцю, і в його променях її уста ніби жевріли червоним жаром. А в тієї, що стояла біля входу в метро, була висока шия, вилицювате обличчя з примруженими очима й хустина на голові в червоний горошок. Теж ніби з якоїсь картини. Бачив схоже на картинах Яблонської. Задерій справді думав тоді, що образ, який постає йому по рясочці, таки й походить десь із містецького зразка, й тільки тепер зрозумів, що то скрізь і впродовж більше ніж десяти років він бачив Любу. Не схожа? Ні, чимось таки схожа, він досі не знав тільки чим. Тепер Задерієві здавалось, що він досі не відав чогось про дівчину найголовнішого, її найголовнішої суті. Він пізнав її в Любі. З якого великого вогню і болю народжується людина. Яку несе в собі від народження великість...

Вертоліт тим часом приземлився. М'яко торкнувся землі, затих. Санітари з ношами вже стукали в дверцята, а вони усі вп'ятох сиділи непорушно, вдивляючись поперед себе, ніби загіпнотизовані видом, що постало кожному перед

очима: Нарешті відчинили люк. Забрали Любу. Троє веселих друзів мовчки поставали, обпершись плечима об довге вирло хвостової частини корпусу, вони мали вертатися. Чи могли вони вернутись до самих себе, тих самих? Задерій, прощаючись із ними, бачив, що прощається з якимись іншими, досі йому не знайомими людьми. Задерій пішов. Слідом за ним ув'язався Лютий:

— Постривай.

...Горовий приїхав додому. Марина дивилася на нього стривожено, й він знав, що, не кажучи нічого, вона тим часом думає про Надійку. Та що дивного — для Марини вищої міри немає й не може бути. Смерть — то ніби еталон для всіх можливих чуттів і цінностей у людському житті. Любуся там, у вертольоті, або — або. Горовий вийшов з хати. Подивився в той бік, куди полетів вертоліт — вже розтанув його слід, і відступив за обрій циклон, а звідти по гостро блакитному, аж різало очі, пливли хмари. Тонко відтінені синню внизу, ніби прив'язані нею до блакитної бані, вони клубочили, наростали вгорі сянними білими ярусами вітрил вище й вище, у недосяжність. Горовий стежив за першою хмарою — вона ж бо йшла звідти, й попід нею першим пролетів вертоліт. Хмара була біла, і легка, й розкішна, Горовий бачив таку, либонь, тільки в дитинстві, лежачи на спині. І диво! Коли вона порівнялася з ним, він відчув, як спадає з нього напруга, ніби від хмари по невидимому коридору, що зостався за нею в голубому ефірі, йшла до нього від вертольота добра вість. Ніби він сам уже линув тим небесним слідом, вільно розкинувши в блакиті своє невагоме тіло, а під ним оберталася в серпанку земля й пропливало життя. Горовий сів на лавку під грушею й став дивитись, як вільно розпростерла вона свої віти в просторі, ніби розвісила їх у повітрі. Прилетів вітерець, став перебирати листя, від чого крона дерева окреслилася ще гармонійніше під сонцем і вітром — у своїй рідній стихії. Горовий прихилився плечима до стіни будинку, заплющив очі. По обличчю його лоскитливо пробігла вогкувата й тепла хвиля вітру, і він почув себе кроною, яку після грози на сонці обдуває тихий вітер. Почувся в своїй стихії.

Соловей повертався додому по вулиці, де щойно проїхав УАЗом Горовий. Мимохіть розглядав глибокий слід на розгаслій дорозі — аж на парканах накидано колесами грязюки. Ось буксував він, ось його заносило сливе на самі-

сіньку огорожу, а там він загруз у глибокій колії. Вибили її отак, по мокрому їздячи ваговозами,— вище колін, не дорога вже, ніби лінія оборони колись, як рили попід селом окопи. Тільки окопи завжди були упоперек руху, а колія на дорозі — вздовж. У Горового колія пролягла все-таки вздовж, і доїхав він до Солов'євого двору. Старий уже хотів був подумати, що не слід би одразу по дощу пускати на вулицю машини, і не було б на ній таких окопів, повних води, та Любусю машину вивіз Горовий. Солов'єві було тривожно за дочку, але ця тривога гамувалася відчуттям руху, який підхопив її — машина, вертоліт. Все життя проїздивши, бодай на конях, Соловей звик довіряти рухові. Де йшло, там доходило, де стояло — доходило дуже нечасто.

Так і в двір доплуганився по липкому, тягучому чорнозему. Солов'їха стояла біля воріт, склавши на грудях руки, й мовчки дивилась йому навстріч — якось так дивилась, ніби крізь її очі, зібравшись у зіницях, проглядало все їхнє життя.

Соловей пройшов повз дружину, витер у дворі на мокрому ще спориші босі ноги, постояв роздумуючи. Треба було до чогось братися, й не знімалися руки. Вертоліт полетів швидко, та все ж зоставалася невідомість. Як воно там з нею? Соловей помив ноги на траві з кухля, а потім таки ж по грязюці пішов на город. Вода ще стояла в западинах поміж горбиками підгорнутої картоплі. Дивився, чи не попідмивало на схилі кущів, дійшов аж до самої кручі, а тоді погляд його упав униз, на плесо. Море лежало біле. Власне, море було голубе, як завжди, голубіше, ніж завжди, а з глибини його дна сяяло біле світло. Воно мало форму тонку й незвичайну, і вся картина голубого моря, що сяє білим світлом, виглядала так незвичайно, що дід не одразу міг її збагнути. Тільки піднявши очі догори й побачивши небо, зрозумів, що то відбиваються у воді білі хмари. Він прожив тут, над річкою, весь вік, і вже років п'ять, як річка стала морем, але ще ні разу не доводилося бачити йому такого дива.

Соловей постояв трохи, добре розуміючи, що краса — то не вода, яку більше питимеш, то більше й нап'єшся. Та й сколихнула його не просто краса. Він подумав, що за довгі свої роки не побачив усього, не збагнув до кінця навіть того шматочка світу, який одкривається з його двору. Отже, не подумав, а ніби відчув Соловей: світ невичерпний, і буде ще в ньому, й буде...

Старий пішов у комору й бряжчав там інструментом,

а потім став викидати в двері обаполи й слижі, що хтозна з яких пір лежали під сіном.

— Що це ти надумав у таку пору?! — спитала з докором Солов'їха.

— А постелю підлогу і в хатині. Лазити йому по долівці чи по сухій дошці...

Солов'їха поглянула на старого так, ніби він був сам господь бог, в якого їй хотілось повірити.

На аеродромному полі Задерія наздогнав Лютий. Інспекторові видалось, що чемодан Лютому заважкий, він ішов згинці й дихав натужно, одсапуючись.

— Ти що ж, отак і підеш? — запитав, пересилуючи задишку, Лютий.

— Так і піду, мені карети не подають.

— А я? Як же я?

— І ти підеш своєю дорогою, якщо вона тебе ще вестиме.

— А ти?

— Я по своїй стежці, хоч як по правді, то маю ще добре подумати, може, й не так по ній іду, не такими очима дивлюся на світ. Може, залегко й занадто просто. Якщо ми отак появляємося на світ, то нам не можна облегшено жити, перед матерями сором.

— Але для чогось же ти приїжджав? Ти за мною приїжджав, і що ж — марно перевів гроші?

— Чому марно? Я тебе, здається, розпізнав.

— Теж юридичний термін — «розпізнав». Ти посадити мене можеш?

Задерій спинився. Перед ним стояв Лютий — не той, якийсь ніби інший. Чи надовго?

— Он як?! Сісти захотів. Це ти занадто легко відбутися хочеш: одсидів рік — і совість чиста. Від тебе скільки народжувало отак? І що сталося з ними, з їхніми душами — народжували ж покинуті, ти їх не допровадив бодай до вертольота чи карети швидкої допомоги? І що сталося з тими, що народилися без тебе, без батька? Немає для цього статті! Закон у нас такий, гуманний дуже. Сам шукай собі кару чи спокуту.

Сказавши це, Задерій рушив. Чув, як, постоявши трохи, за ним пішов Лютий, — його сапання долинали позаду, — однак не спинявся більше й не обертався, його душила лютя, і він у такий спосіб давав їй волю. І не обернувся на Лютого, як той увіходив слідом до тролейбуса.

З М І С Т

ТОВАРИЦІ. Роман 4

ЧЕТВЕРО НА ШЛЯХУ. Роман 249

АНАТОЛІЙ ТРОФИМОВИЧ МОРОЗ

Сочинения в трех томах

Том второй

ТОВАРИЦІ. Роман

ЧЕТВЕРО В ПУТИ. Роман

Киев, издательство художественной литературы
«Дніпро», 1987.

(На украинском языке)

Редактор *М. К. Дмитрієва*

Художник *В. П. Кузь*

Художній редактор *В. П. Мазниченко*

Технічний редактор *С. М. Величко*

Коректори *Т. В. Грузинська, П. І. Харчук*

Информ. бланк № 3462

Здано до складання 18.04.86. Підписано до друку 27.11.86.

БФ 36217. Формат 84×108^{1/32}. Папір кн.-журн.

Гарнітура літературна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 27,3.

Умовн. фарбовідб. 27,3. Обл.-вид. арк. 31,695. Тираж 50 000 пр.

Зам. 6—1447. Ціна 2 крб. 20 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро»,
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкинга». 252054, Київ, вул. Довженка, 3.

Мороз А. Т.

М80 Твори: В 3-х т. Т. 2 / К. : Дніпро, 1987.—520 с.

До тому ввійшли романи «Товариші» і «Четверо на шляху». Їх герої — наші сучасники.

За роман «Четверо на шляху» письменник удостоєний Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка.

М 4702590200—235
М205(04)—87 передплатне

84Ук7-44

2

АНАТОМИЯ МОРОЗ

17500